

OSMANLI TARİHİ

VII. Cilt

ISLAHAT FERMANI DEVRİ (1861-1876)

Ord. Prof. ENVER ZİYA KARAL

M. Gurban Bagarov

OSMANLI TARİHİ
VII. CİLT
ISLAHAT FERMANI DEVRİ
(1861 — 1876)

Birinci baskı : 1956
İkinci baskı : 1977
Üçüncü baskı : 1983
Dördüncü baskı : 1988
Beşinci baskı : 1995

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI

XIII. Dizi – Sayı 16⁵

DÜNYA TARİHİ

OSMANLI TARİHİ

VII. CİLT

ISLAHAT FERMANI DEVRİ 1861-1876

Ord. Prof. ENVER ZİYA KARAL

6. Baskı

8 - 3
21 21

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ - ANKARA
2003

Karal, Enver Ziya

Osmanlı tarihi : VII. cilt : Islahat Fermanı Devri 1861-1876 / Enver Ziya Karal.--6. bsk.--Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2003.

xi, 388, [7] s. ; 24 cm.— (AKDITYK Türk Tarih Kurumu yayınları ; XIII. Dizi-Sa. 16⁴⁵. Dünya Tarihi).

Bibliyografya ve indeks var.

ISBN 975 – 16 – 0010 – 3 (tk.)

1. Osmanlı tarihi _ Islahat Fermanı Devri, 1861-1876.

I. E.a. II. E.a.: Islahat Fermanı Devri 1861-1876

III. Dizi.

956.101542

ISBN 975-16-0010-3 Tk.

ISBN 975-16-0019-7

İ Ç İ N D E K İ L E R

BİRİNCİ BÖLÜM

ISLAHAT FERMANI DEVRİ

I. ABDÜLÂZİZ'İN TAHTA ÇIKIŞI 1 - 2.

Abdülâziz 1. — Halkın düşünceleri 2. — Abdülâziz'in ilk icraatı 2. — Hükûmette değişiklik 3.

II. KARADAĞ İSYANI 3 - 7.

(1861—1864)

Hersek isyanı 3. — Karadağ'ın Hersek isyanında rolü 4. — Babıâlinin Karadağ'a karşı davranışı 4. — Yabancı devletlerin durumu 4. — Ömer Paşa kuvvetleri Karadağ'da 5. — Karadağ'ın yenilmesi ve barış 6.

III. EFLÂK VE BUĞDAN OLAYLARI 7 - 13.

(1861—1866)

O ayların sebepleri 7. — Prense divan arasında anlaşmazlık 8. — Osmanlı devleti ile yabancı devletlerin durumu 8. — Hükûmet darbesi 9. — Yabancı bir prensin seçilmesi ve alâkalı devletlerin davranışı 10. — Paris Konferansı 11. — Prens Şari İstanbul'da 12. — Romanya'nın Osmanlı imparatorluğunda yeni durumu 13.

IV. SİRBİSTAN OLAYLARI 13 - 17.

(1862—1867)

Belgrad olayları 13. — İstanbul Konferansı ve anlaşması 15. — Kalelerin Sırp'lara bırakılması 15.

V. GİRİT İSYANI 18 - 39.

(1866—1868)

Paris Andlaşmasına kadar Girit 18. — Paris Andlaşmasından sonra Girit. İsyanın sebepleri 19. — İsyanın başlaması ve gelişmesi 20. — İsyan karşısında Avrupa büyük devletlerinin durumu 21. — İsyan karşısında Yunanistan'ın durumu 23. — Girit isyanı ve Babıâli 23. — İsyanı bastırma hareketleri 24. — Sadrazam Âli Paşa'nın Girit memuriyeti 27. — Âli Paşa Girit'te; Girit'in muhtariyeti idaresi 28. — Girit'te devletlerarası anket fikri 31. — Yunanistan'a ultimatum 35. — Türk - Yunan İhtilâfı ve Paris Konferansı 36. — Girit isyanı karşısında Osmanlı umumi efkârı 37. — 1858—1868 olayları ve isyanları hakkında netice 38.

VI. MISIR'IN MUHTARİYET HAKLARININ GENİŞLETİLMESİ 39 - 53
(1863—1882)

İsmail Paşa'nın Mısır valiliği 39. — Abdülâziz'in Mısır seyahati 40. — İsmail Paşa'nın iç idaresi 40. — İsmail Paşa Hidivlik peşinde 41. — Mısır valiliğinde veraset usulünün değişmesi 42. — İsmail Paşa Mısır Hidivi oluyor 43. — Süveyş kanalının açılması 44. — Hidiv ile Babiâli'nin arası açılıyor 44. — Hidiv İsmail Paşa'nın yeni imtiyazlar elde etmesi 46. — 8 Haziran 1873 fermanı 46. — Mısır'ın yabancılardan aldığı borç paralar 48. — Borçlanmanın meydana getirdiği siyaset durumu 50. — İngiltere ile Fransa'nın Mısır idaresine müdahaleleri 51. — İsmail Paşa'nın azledilmesi ve Mısır'da İngiliz - Fransız nüfuzunun kökleşmesi 53.

VII. 1856 PARİS ANDLAŞMASININ KARADENİZ'LE İLGİLİ
HÜKÜMLERİNİN TADİLİ 53 - 65.

(1856—1871)

Osmanlı devletinin Paris andlaşmasına verdiği değer 53. — Rusya ve Paris andlaşması 54. — Paris andlaşmasından sonra Rusya'nın iç ve dış siyaseti 54. — İslâvcılık (Panslâvizm) 55. — Rusya'da panslâvizm 57. — Paris andlaşmasının sağladığı muvazenenin bozulması 58. — Paris andlaşmasının tādili için ilk teşebbüsler 59. — Paris andlaşması ihlâl ediliyor 60. — İlgili devletlerin durumu 60. — Babiâli'nin durumu 61. — Londra konferansı 63.

VIII. 1871 DEN SONRA OSMANLI - RUS YAKINLAŞMASI 65 - 72.

(1871—1876)

Sebepler 65. — Yakınlaşma zemininin hazırlanması, İgnatieff 67. — Âli Paşa ve Rus dostluğu 67. — Âli Paşa'nın ölümü ve Abdülâziz'in şahsi siyaseti 68. — Mahmut Nedim Paşa'nın karakteri 69. — Mahmut Nedim Paşa'nın iç idarede icraatı 69. — Mahmut Nedim Paşa'nın dış siyaseti 71. — Sadrazamlar resmi geçidi 72.

IX. HERSEK İSYANI 72 - 82.

(1875—1876)

Hersek isyanının sebepleri 72. — Hersek isyanının başlaması 74. — Rusya ile Avusturya'nın 1870 den sonra Balkanlar hakkındaki görüşleri 76. — Rusya ve Avusturya'nın Hersek isyanına ilk müdahaleleri 79. — Andraşi notası 81. — Andraşi notası ve Babiâli 82.

X. BULGAR İSYANLARI 83 - 101.

(1848—1876)

Bulgarların menşei hakkında bir hatırlatma 83. — Osmanlı idaresinde Bulgaristan 84. — kalkınma hareketlerinin âmilleri; Osmanlı idaresinin bozulması 84. — Fener patrikhanesinin soygunculuğu 85. — Bul-

garlarda milliyet fikirlerinin uyanması 86. — XIX ncü asrın ilk yarısında Bulgar isyanları 87. — Müstakil Bulgar kilisesinin kurulması 90. — 1867 Bulgar isyanları 93. 1876 Bulgar isyanı 96. — Bulgar isyanının plânı 97. — İsyanın başlaması ve yayılması 98. — Selânik hâdisesi 98. — Berlin memorandumu 99.

XI. SULTAN ABDÜLÂZİZ'İN HAL'İ 101 - 112.

(1876)

İstanbul'da heyecan 101. — Talebe-i ulûmun ayaklanması 102. — Mahmut Nedim Paşa'nın azledilmesi 103. — Yeni vükelâ heyeti 103. — Abdülâziz ile vükelâ arasında gerginlik 104. — Vükelâ heyetinde padişahı hal'etme fikri 106. — Saltanat değişikliği arifesinde umumî efkâr 107. — Saltanat tebeddülü için hazırlık 107. — Fetva 108. — Abdülâziz'in tahtundan indirilmesi 108. — Saltanat değişmesi olayının karakteri 110.

İKİNCİ BÖLÜM

ABDÜLÂZİZ DEVRİNDE MÜESSESELER

I. PADİŞAH 113 - 119.

Abdülâziz'in şahsiyeti 113. — Abdülâziz'in padişahlık anlayışı 115. — Padişahın tâbi olduğu geleneklerde değişme 117.

II. BABİÂLÎ 120 - 136.

Sadrâzam ve heyeti vükelâ 120. — Sadrazamların padişahla münasebetleri 122. — Abdülâziz devrinde sadrazamlar 124. — Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa 124. — Mehmet Emin Âli Paşa 125. — Fuat Paşa 127. — Yusuf Kâmil Paşa 129. — Mahmut Nedim Paşa 131. — Mithat Paşa 132. — Ahmet Esat Paşa 133. — Şirvanî zade Mehmet Rüşdü Paşa 134. — Hüseyin Avni Paşa 134. — Mütercim Mehmet Rüşdü Paşa 135. — Abdülâziz devrinde sadrazamlar tablosu 135.

III. BABİ MEŞİHAT 136 - 141.

Şeyhülislâm ve ilmi yetkileri hakkında bir hatırlatma 136. — Şeyhülislâmın siyasi yetkiler kazanması 137. — Şeyhülislâmın adalet yetkileri kazanması 138. — Şeyhülislâmın idarî yetkiler kazanması 138. — Şeyhülislâmın Abdülâziz devrinde yetkilerine toplu bir bakış 139. — Abdülâziz devrinde Şeyhülislâmlar 140. —

IV. BABİ SERASKERİ 141 - 142.

V. MECLİSLER 142 - 152.

Abdülâziz devrinde meclisler 142. — Meclisi has veya Meclisi vükelâ 143. — Şurayı Devlet 144. — Şurayı Devletin kuruluş sebepleri 145. — Şûranın yetkileri 147. — Devlet şûrasının teşkilâtı 147. — Devlet şûrasının açılışı 148. — Devlet şûrasının ilk reis ve üyeleri 148. — Devlet Şûrasının

kuruluşunun yarattığı tepkiler 149. — Meclisi Âli-i icrat 150. — Diğer meclisler 150. Tablo 151.

VI. MÜLKİ TEŞKİLÂT VE İDARE SİSTEMİ 152 - 163.

Vilâyet teşkilâtının kurulmasının sebepleri 152. — Vilâyet teşkilâtı 153. — Vilâyet teşkilâtının karakteri 154. — Tuna vilâyetinin kurulması 154. — Mithat Paşa'nın Tuna valiliğinde muvaffak olması 155. — Vilâyet usulünün imparatorluğa teşmil edilmesi 156. — Mülki idare hakkında icmal 158. — Osmanlı idaresine bağlı diğer memleketler 158. — Memur meselesi 158. — Memurların vasıfe ve salâhiyetleri 160. — Memurların maaş ve harcırahları 161. — Mülki idarenin teftişi 161. — Cevdet Paşa'nın Bosna, Hersek'de ve Kozan'da teftişleri 162.

VII. ADALET 163 - 180.

Adalet müessesesinin yeni bir düzene konulmasını gerektiren sebepler 163. — Osmanlı devlet adamlarının adalet müessesesi hakkında bazı düşünceleri 164. — Avrupa büyük devletlerinin müdahalesi 166. — Divanı Ahkâmı Adliyenin teşkilâtlandırılması 166. — Nizamiye mahkemelerinin kurulması 167. — Nizamiye mahkemelerinin salâhiyetleri 168. — Nizamiye mahkemelerinin karakteri 169. — Ticaret mahkemeleri 169. — İlmiye sınıfının tepkisi 170.

Yeni kanunlar 170. — Yeni kanunların meydana getirilmesi lüzumu 170. — Medeni kanun hakkında ortaya atılan fikirler 171. — Fransız kanun-u medeninin alınması fikri 172. — Mecellenin hazırlanması 173. — Mecellenin karakteri 173. — Osmanlı tâbiyet kanunu 174. — Tâbiyet meselesi için alınan tedbirler 175. — Tâbiyet kanununun çıkarılması 176. — Tâbiyet kanunlarının hükümleri 177. — Tâbiyet kanununa itirazlar 177. — Yabancılar için pasaport ve mürur tezkeresi nizamnâmesi 178. — Abdülaziz devrinde adalet teşkilâtı (Tablo) 179.

VIII. ORDU 180 - 190.

Orduya önem verilmesini gerektiren sebepler 180. — Asker kaynakları 181. — Müslüman olmayan halktan asker alma meselesi 182. — Orduda ıslahat (1861 - 1869) 183. — Hassa alaya teşkili 183. — Askerin yeni kıyafeti 184. — Yeni silâhlar 184. — Askerî okulların ıslahı teşebbüsü 185. — Orduda 1869 ıslahatı 187. — Ordu sınıfları 187. — Askerlik hizmeti 187. — Kuvvetler 188. — Ordu merkezleri 188. — Askerlik eğitimi 189. — Askerî ıslahatın karakteri 189.

IX. DONANMA 190 - 192.

Abdülaziz'in tahta çıktığı sırada Osmanlı donanmasının durumu 190. — Abdülaziz devrinde donanma 190. — Abdülaziz devrinde Osmanlı donanmasının mevcudu 191. — Abdülaziz devrinde Osmanlı ordusu (Tablo) 192.

X. EĞİTİM 193 - 222.

Abdülâziz devri bağında eğitim müesseselerinin durumu 193. — Eğitim müesseselerinin çeşitleri 193. — Devlet eğitim müesseselerinin durumu 193. — Medreselerin durumu 194.

Eğitim hakkında düşünceler 196. — Âli Paşa'nın düşüncesi 197. — Fuat Paşa'nın düşüncesi 197. — Mithat Paşa'nın düşüncesi 198. — Ziya Paşa'nın ve Namık Kemal'in düşünceleri 198. — Yabancıların düşünceleri 199.

Eğitimde ıslahat 200. — İlk öğretimde ıslahat 200. — Maarifi Umumiye nizamnâmesi 201. — Orta öğretim: İdadiler (Ortaokullar) Sultaniler (Liseler) 202. — Galatasaray Sultanisi 203. — Yüksek öğretim (Darülfünun) Üniversite 204. — Meslek okulları 207. — Mektebi mah- reci eklat 207. — Lisan mektebi 207. — Mektebi Tıbbiyei Mülkiye 208. — Eczacı mektebi 208. — Kaptan ve Çarkçı mektebi 208. — Darülmuallimat 209. — Sanat mektepleri 210. — İslâhanelerin kurulması 210. — Sanayi mektebi'nin kurulması 211. — Mülkiye mühendis mektebi 211. — Özel öğretim 211.

Eğitim ile ilgili meseleler 212. — Türkçenin önem kazanması 212. — Türkçenin geliştirilmesi yolunda çalışmalar 213. — Türkçenin sadeleştirilmesi için ortaya atılan fikirler 214. — Terim meselesi 216. — Basın 217. — Eski eserler nizamnâmesi 218. — Güzel sanatlar (Sanayii nefise) 219.

Eğitim ıslahatı hakkında netice 220. — Abdülâziz devrinde kurulan eğitim müesseseleri 222.

XI. MALİYE 223 - 240.

Mali buhran ve sebepleri (1861 - 1862) 223. — Maliye teşkilâtının bozukluğu 223. — Mali sistemin düzensizliği 223. — İç ve dış borçlar 224. — Mali buhranın şiddeti 224. — Buhranın Avrupa'da tepkileri 225.

Maliyede ıslahat "Fuat Paşa'nın plânı" 225. — Bütçe 226. — Tasarruf tedbirleri 227. — Yeni vergiler 227. — Tütün inhisarı 228. — Tuz inhisarı 228. — Posta pulu ihdası 229. — Gümrük varidatının artırılması 229. — İstanbul'da mülk üzerinden vergi alınması 229. — Bütçe ile ilgili maliye teşkilâtı 229. — 1863—1864 yılı bütçesi 230. — Bütçenin karakteri 232. — Dış borçlar 232. — 1862 borçlanması ve kâğıt paranın kaldırılması 233. — 1863 borçlanması ve dalgaltı borçların tesviyesi 233. — 1865 normal borçlanması 235. — 1865 eshamı umumiye istikrazı 235. — 1869 borçlanması 235. — 1870 istikrazı 236. — 1871 hazine tahvilâtı 236. — 1873 istikrazı 237. — 1874 istikrazı 237. — 1875 mali iflâsı 237. — Abdülâziz devri maliyesi hakkında netice 239.

ZİRAATIN GELİŞMESİNİ GÜÇLEŞTİREN SEBEPLER

XII. ZİRAAT 241 - 254.

Ziraatin önemi 241. — Toprak mülkiyeti meselesi 241. — Adalet sisteminin bozukluğu 242. — Yol yokluğu 244. — Vergilerin ağırlığı 244.

Ziraat ekonomisi hakkında fikir hareketleri 245. — Avrupalıların Osmanlı ziraati hakkında düşünceleri 245. — Türk aydınları ve ziraat 246. — Hükû-

met adamları ve ziraat 247. — Hükûmetin ziraat alanında teşebbüsleri 248. — Hükûmet bünyesinde ziraat teşkilâtı "Ziraat Nezaretî" 248. — Toprak mülkiyetinde değişiklik "1867 kanunu" 249. — Yabancıların Osmanlı imparatorluğunda mülk sahibi olmaları 250. — İstanbul'da milletlerarası sergi açılması 251. — Ziraatin geliştirilmesi için hükûmetin teşebbüsleri 252. — Abdülaziz devri ziraaatı hakkında netice 253.

XIII. ENDÜSTRİ 254 - 259.

Endüstri şartları 254. — İslah-ı sanayi komisyonu 256. — Sanayi çeşitlerinin durumu 257. — Dokuma sanayii 257. — Maden sanayii 258.

XIV. TİCARET 259 - 273.

Yeni ticaret muahedeleri 259. — Ticaret şartları 259. — Yeni Ticaret muahedeleri 260. — Yeni ticaret muahedelerinin karakteri 260. — Yeni ticaret muahedelerinin kapitülasyonlarla ve 1838 ticaret muahedeleriyle mukayese 261. — Ticaret yollarının değişmesi 262.

XV. BAYINDIRLIK HAREKETLERİ 264 - 275.

Bayındırlık hareketlerinin geliştirilmesini zorlayan âmiller 264. — Bayındırlık şartları 265. — Bayındırlık makamları 267. — Karayolları 267. — Demiryolları 268. — Denizyolları 271. — Telgraf tesisleri 273. — Diğer bayındırlık tesisleri 273. — Bayındırlık hareketleri hakkında netice 274.

XVI. CEMİYET DURUMU VE CEMİYET HAYATINDA DEĞİŞMELER 275 - 287.

Cemiyet manzarası 275. — Müslüman ve Hristiyan halkın genel durumu 275. — Hristiyan halkın maddî ve manevî durumu 276. — Müslüman halkın maddî ve manevî durumu (göçler) 277. — Safalet ve ahlâk bozukluğu 278. — Cemiyette değişimler 280. — Tebaanın bütününe ilgilendiren değişimler 280. — Müslüman halkı ilgilendiren değişimler 282.

XVII. SİYASET OLAYLARI 288 - 339.

Türkçülük hareketleri 288.—Türkçülük hareketine zemin hazırlayan âmiller 288. — Milliyet fikirlerinin hristiyan tebaa arasında yayılması 288. — Milliyet isyanları 288. — Müslüman halkla meskûn eyaletlerin imparatorluktan ayrılma temayülleri 289. — Anadolu ve Rumeli'ye göçler 289. — Devlet adamlarının zihniyetinde değişiklik 289. — Avrupa'nın Türkler üzerine baskısı 290. — Türk gençlerinin Avrupa ile teması 290. — Türkçülük hareketinin karakteri "Türk kelimesinin değer kazanması" 291. — Türkçeye ehemmiyet verilmesi 292. — Türk tarihine önem verilmesi ve "Türkçülük tezi" 293. — Türklükle iftihar edilmesi ve Türklerin korunması 295. — Türkçülük hareketi hakkında netice 296.

Genç Osmanlılar ve meşrutiyet fikri 297. — Genç Osmanlılardan önce Osmanlılık 297. — Hanedana müstenit Osmanlılık 297. — Egit haklara müstenit Osmanlılık 298.

Genç Osmanlılar ve meşrutiyete müstenit Osmanlılık 299. — İktidar ve mahalefet 299. — Genç Osmanlılar cemiyetinin kurulması 300. — Genç Osmanlılar cemiyetinin kurulması ve İstanbul'daki çalışmaları 302. — Genç Osmanlılar cemiyetinin Avrupa'daki çalışmaları "Mustafa Fazıl Paşa" 303. — Genç Osmanlılar Paris'te 305. — Hayreddin Paşa'nın ıslahat programı 306. — Genç Osmanlıların programı 307. — Genç Osmanlıların dağılımları 312. — Genç Osmanlıların tesiri 313.

İslamcılık 315. — Garbın üstünlüğünün idrak edilmesi 317. — Avrupa medeniyeti ve Avrupa umumî hukuk fikri 319. — Avrupa usulünde bir hukuk devleti fikri 320. — Siyasi haklarda eşitlik fikri 322. — Meşrutiyet fikri 323. — Siyasî terminoloji (vatan) 323. — Ümmet 325. — Millet 326. — Şuray-ı ümmet 326. — Siyaset olayları hakkında netice 327.

GARPLILAŞMA HAREKETLERİNDE AVRUPA'NIN TESİRİ 328.

Ferdî teşebbüsler safhası 328. — Telkin ve tavsiyeler safhası 330. — Garplılaşma hareketlerinde Avrupa'nın teşebbüsü ele alması 331. — Avrupa devletlerinin garplılaşma hareketlerine müdahale safhası 332. — Garplılaşma hakkında Fransız tezi 334. — Garplılaşma hakkında Rus tezi 335. — Garplılaşma hakkında İngiltere'nin tezi 335. — Garplılaşma hakkında Avusturya'nın tezi 335. — Osmanlı devlet adamlarının bu tezler hakkında görüşleri 336. — 1867 de büyük devletlerin müdahalesi 336. — ıslahat plânının tatbikatı 337.

XVIII. ABDÜLÂZİZ DEVRİ HAKKINDA NETİCE 340 - 351.

Umumî netice 340. — Barışın devamı 340. — Ayaklanmalar ve isyanlar 340. — ıslahat hareketleri 341. — Garplılaşma hareketleri ve saltanat müessesesi 341. — Mülki taksimet ve Mülki idare 342. — Adalet 344. — Ordu 345. — Millî eğitim 346. — Maliye 347. — Ekonomi, ticaret ve bayındırlık 348. — Siyasî cereyanlar 350.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SULTAN MURAT V. DEVRİ 352 — 367.

Sultan Murad'ın karakteri 352. — Umumî efkârın tepkisi 353. — Sultan Murad ve vâkela 353. — Hattı hümayun 354. — Memnuniyetsizlik 354. — Sultan Abdülaziz'in ölümü olayı (4 haziran) 355. — Cinayet mi, intihar mı? 357. — Çerkes Hasan Vakası 360. — Sultan Murad'ın deliliği 361. — Vâkelânın tedbirleri 364. — Sultan Murad'ın tahttan indirilmesi 365. — Sultan Murad devri hakkında netice 367.

KRONOLOJİ CETVELİ

BİBLİYOGRAFYA

ENDEKS

BİRİNCİ BÖLÜM

ISLAHAT FERMANI DEVRİ

ABDÜLÂZİZ'İN ZAMANI

1861 — 1876

1. ABDÜLÂZİZ'İN TAHTA ÇIKIŞI

20 Haziran 1861 de Abdülmecid öldü. Saray halkı, devlet adamları ve ulema, yatağını değiştiren bir nehir gibi, akın halinde veliaht Abdülâziz Efendi'ye koştular. Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Paşa, Kaptanı Derya Mehmet Ali Paşa ve Serasker Rıza Paşa matem ve müjde haberini tahtın yeni sahibine ulaştırdılar. Abdülâziz, âdet olduğu üzere, Topkapı sarayında Kubbealtında kurulan tahta çıktı ve kendisine hiat edildi.

Bu sırada, Abdülmecid'in cenazesi musalla taşına konulmuştu. Cevdet Paşa, taht etrafında toplananlar ile musalla taşı karşısında el bağlayanlar hakkında şöyle demektedir :

“Sultan Mahmud'un ölüm günü İstanbul'u bir korku ve dehşet kaplamıştı. Sultan Abdülmecid'in günü de İstanbul'u sonsuz bir hüznün ve keder kapladı.”

“Cennetmekân hakkında görülen bu umumî sevgi pâdişah cenazesi olduğu cihetle müdahaneyeye yorumlamak ihtimali yoktur. Zira ileri gelenler, vükelâ ve saraylılar yeni pâdişahın yanında idi. Zamanın ikbal düşkünleri de o taraflarda dolaşıyor idi. Cenaze namazında hazır olanların çoğu gönlü temiz insanlardı.”¹

Abdülâziz

9 Şubat 1830 da Eyüb civarında Mahmud II.'nin kız kardeşi Esmâ Sultan'ın sarayında doğmuş olan yeni pâdişah otuz yaşlarında idi. Pehlivan yapılı idi. İri siyah gözleri ve simasının hatları mülâyemetten çok gurur ifade ediyordu. Şehzadeliğinde, esaslı bir terbiye görmemekle beraber, oldukça serbest yaşamıştı. Bünyesinin verdiği imkânlardan faydalanarak ve kendisini tabii temayüllerine terketmek suretiyle

¹ T. T. E. Mec, No. 16 (93), ç. 224

spora heves etmişti. Mükemmel bir binici ve avcı idi; kürek çekmeyi, yüzmeyi ve güreşi de seviyordu. Ok ve cirit atmaya da merakı vardı. Müzik ve edebiyata karşı fazla meyli yoktu. Pâdişahının ilk yılında kardeşinden kalan saray tiyatrosunu ahıra çevirttiği gibi, döğüşürmek maksadiyle beslediği horozları ve av köpekleri için yeni binalar yaptırdı.

Zeki ve akıllı idi. Fakat aynı zamanda da kibirli ve gururlu idi; pâdişah olarak devletin şan ve şevketini yükselteceği ve imparatorluğun işlerini düzene koyabileceği hususunda nefsine itimadı vardı.

**Halkın
düşünceleri**

Halkın bütünü bu itimada iştirak etmiyordu. Alafranga âdetlere düşmanlığı başlangıçta, israf-lara aleyhtar oluşu, mutaassıp kimseleri kendi tarafına çekmesine sebep oldu.

Bunlar, Abdülmecid devrinde, bir saltanat değişmesi dedi kodusu bile çıkarmışlardı. Abdülmecid endişeye düşmüş, bir aralık saltanatın büyükten büyüğe geçmesi usulünün terkedi-lerek babadan oğula intikali usulünü kanun ittihaz etmeyi bile düşünmüştü. Daha sonra da Abdülâziz'i Trablusgarb'a vali tâyin etmeği tasarlamış, fakat cüret edememişti. Sadrazam Mehmet Paşa'nın veliahtı ortadan kaldırmak hususundaki imalı teklifini ise nefretle karşılamıştı.

Devlet adamları ile sarayın büyük memurlarından bazıları ise; sert tabiatlı ve istibdatçı zihniyetli olduğundan Abdülâziz'in yerine şehzade Murad Efendi'nin tahta geçmesini istiyorlardı. Bu yolda ortaya atılmış olan şayialar, Abdülmecid'in ölümünden sonra bile biat merasimine kadar sürdü. Abdülâziz de bu şayia-lardan haberdar olduğu için endişeli idi. Biat ile beraber bu şayia-lar son buldu. Halkın büyük ekseriyeti; buhranlı anlarda durumun düzelmesini devlet makamında veyahut devlet kapısındaki değiş-melerden beklemeye alışmış olduğundan Abdülâziz'in pâdişah-lığını sevinç ile karşıladı.

**Abdülâziz'in
ilk icraatı**

Bu sevinç boşuna çıkmadı. Abdülâziz, tahta çıkar çıkmaz hükûmeti yerinde bıraktı. Sadrazam Kib-ranlı Mehmet Paşa'ya hitaplı hattı hümayununda; tebaanın istisnasız olarak refahını sağlamak maksadiyle çıkarıl-mış olan kanunları teyit ettiğini, tasarrufa da riayet edilerek

maliyenin düzene konulacağını, ordu ve donanmaya önem verileceğini; dost ve müttefik devletlerle dostluk iktizasından olan münasebetlerin devam ettirileceğini ve andlaşmalara saygı gösterileceğini ifade etti. Bu ifadesindeki vaatlere uyarak sarayda bol maaş alan lüksüz memurları çıkarttı. Altın, gümüş ve daha başka tezyinat eşyasının sarayda kullanılmasının önüne geçti. Hassa hazinesinin varidatından üçte birini devlet hazine-sine bırakacağını halka duyurdu. Siyasi mahkûmlar için umumi af ilân etti. Rüşvet alanlarla, irtikâp edenleri mahkemelere sevk ettirerek mahkûm ettirdi. Ve bundan başka selefleri gibi bir harem dairesi kurmayarak tek kadın ile yaşayacağını ilân etti; bu davranışı ile iyi bir devir müjdeliyordu.

Hükümette
değişiklik

Cülûsu takip eden üç ay içinde her saltanat değişmesinde görüldüğü gibi, hükümette değişiklik yapılmaya başlandı. Serasker Rıza paşa; Veliht Murad Efendi ile temasta bulunduğu bahane edilerek İzmir valiliği ile İstanbul'dan uzaklaştırıldı ve yerine Namık Paşa getirildi. Onu müteakip Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Paşa asle-dildi ve sadaret makamına Âli Paşa getirildi. Fakat o da ancak üç ay bu mevkide tutunabildi ve yerini Fuat Paşa'ya terketti.

Büyük devlet mevkilerinde bu kovalamaca oyunu devam ederken, Osmanlı imparatorluğu âcil tedbirler isteyen bir durumda bulunuyordu. Malî vaziyet berbat bir hale gelmişti. Hristiyan tebaanın türlü istekleri gittikçe artmakta idi. Büyük devletler bu istekleri hakkı görmeye meyletmekte idiler. Balkan eyâletlerinde, imparatorluğun Slâv tebaası arasında; Rusya tahriklerine devam ediyordu. Lübnan'da, Dürzîlerle Mârûnîler arasında yeniden boğazlaşma başlamıştı. Bütün bu olaylarla sarsılmış bulunan devlet otoritesini kuvvetlendirmek, ön plânda gelen bir işti.

II. KARADAĞ İSYANI

(1861 — 1864)

Hersek isyanı

Hersek hristiyanları, Beylerin, kendilerine yaptıkları zulmü ileri sürerek 1861 de Babıâli'ye karşı isyan etmişlerdi. Hersek'in iyi bir şekilde idare edilmediği muhakkak olmakla beraber, hristiyan halkını baş kaldırmaya sevk eden başka sebepler de vardı. Sırbistan ve Eflak Boğdan'ın

muhtariyet haklarını genişletmeleri; Rusya'nın Slavları tahrik etmesi, Avusturya'nın âsileri himaye etmesi ve nihayet bir nevi eçkiya güruhu haline gelen Karadağlıların Hersek âsileriyle el birliği etmeleri isyanın belli başlı sebeplerindendi.

Karadağ'ın Hersek isyanında Karadağ prensi Danilo, 11 Ağustos 1860 da, Cattaro'da evvelce Karadağ'dan kovmuş olduğu bir şahıs tarafından katledilmiş ve yerine geçen Nikola Petroviç Türklere karşı önceki harpte başarılar kazanmış olan babası Mirko'nun yardımı ile memleketi idareye başlamıştı. Karadağ, doğrudan doğruya Babiâli'ye karşı bir harekete geçecek kudrette kendisini görmediği için komşuluğundan faydalanarak, Hersek'in hristiyan halkını ayaklanmaya teşvik etmişti. Karadağ Beyi, bu ayaklanma karşısında, tarafsız olduğunu ileri sürmekle beraber; halkının Türklere karşı beslediği kin sebebiyle; çeteler halinde Herseklilere iltihak etmesine göz yumuyordu. Karadağ'ın bu davranış; Hersek isyanının kesin bir şekilde bastırılmasına imkân bırakmamakta idi. Kaldı ki Karadağ mütemadiyen silâhlanmakta idi. Bu hareketi, ancak münasip gördüğü bir vakitte Osmanlı ordusuna saldırmak gibi bir maksada dayanıyordu.

Babiâli'nin Karadağ'a karşı davranış Babiâli bu durum karşısında Hersek isyanı ile Karadağ'ın bu isyana müdahalesini bir tek mesele olarak ele almaya karar verdi. Ömer Paşa, Hersek isyanını bastırmaya memur edildi. Paşa; Hersek âsilerinin Karadağ'dan yardım almalarını önlemek için Karadağ sınırını üzerinde bir seri tarassut postaları kurdu; bu sırada Babiâli'de İstanbul'daki Büyük Devletler elçileirine bir nota vererek, Hersek'de asayişin kurulması için ve Karadağlıların cezalandırılması hususunda gerekli tedbirlerin alınacağını ve bu arada Karadağ sâhillerinin abluka edileceğini bildirdi. Bundan sonra Babiâli, Karadağ'dan silâhsızlanmasını istedi. Red cevabı alınması üzerine, Ömer Paşa'ya gerekli harekâta geçmesi için emir verildi.

Yabancı devletlerin durumu Âli Paşa, yapılacak harekâtın asayişini temine matuf olacağını, Babiâli'nin, Karadağ'ın mevcut statüsünü değiştirmek niyetinde olmadığı hususunda yabancı devletler elçilerine teminat verdi. Avusturya ka-

binesi, bu teminatı, kabul etti. Lord Palmerston, Avam kamasında, pâdişahın Balkanlarda sükûneti bozan âsileri cezalandırmasını İngiltere'nin memnurlukla karşılayacağını ifade etti. Fransa ve Rusya, Babıâli'den, harekât hakkında izahat istediler. Böylece, siyasi bakımdan Karadağ tecrid edilmiş oldu. Siyaset meydanını boş bulan papa; Karadağlıların lehine müdahale etti. Katolik Arnavutlara Türklerle, Karadağlılara karşı, işbirliği yapmamalarını tavsiye etti. Avrupa'nın mutaassıp hristiyanları, bu tavsiyeyi hristiyanların müşterek olarak, İslâmlara karşı harekete geçmesi hakkında bir emir olarak kabul ettiler; Türkler aleyhinde propagandalara başladılar.

Ömer Paşa kuvvetleri Karadağ'da Bu sırada, Hersek isyanlarını bastırmış olan Serdar Ekrem Ömer Paşa'nın komutasındaki kuvvetler üç koldan Karadağ'a yüklendiler. Deriş Paşa, Abdi Paşa ve Hüseyin Avni Paşa, Ömer Paşa'nın emrinde hareket ediyorlardı. Harekât sahası sarp ve dağlık olduğu için Türk kuvvetleri ilkin büyük zorluk çektiler. Fakat topçu kuvvetlerin tesirli çalışmaları ile Karadağlılar yıldırıldı ve her tarafta geri çekilmeye zorlandılar; Ömer Paşa, Reika'da Mirko'nun komutasındaki son Karadağ mukavemetini de kırınca Babıâli'ye "Karadağ, Karadağ olahdan beri Karadağlılar hiçbir vakit böyle bir dayak yememişlerdi ¹" "iki gün asakiri şahâne istirahat ve âram ve cephane ve levazımatları itmam olunarak doğruca dört saat ileride Çetine'ye hareket olunacaktır" ifadeli telgrafiyle Karadağ harekâtının son bulmakta olduğunu bildirdi.

Türk kuvvetlerinin kesin zaferleri üzerine, yabancı devletler müdahale ettiler. Fransa, İngiltere, Avusturya, Prusya ve İtalya'nın İstanbul'daki elçileri Babıâli'ye bir nota vererek harbin durdurulmasını istediler. Notada harbin durdurulmasıyle Babıâli'nin hem mağlûp Karadağlıların saygısını kazanacağı hem de harbin başlangıcında, fütuhat yapmak niyetinde olmadığı yolunda, büyük devletlere verdiği sözü tuttuğunu göstermekle Avrupa'lıları memnun edeceği ifade edilmişti "15 Ağustos 1862".

¹ Rifat paşa; Muharreratı Nadire; s, 203

Karadağ'ın yenilmesi ve barış Babıâli Karadağ harbini, Balkanların güvenliğini sağlamak için yapmakta idi. Karadağ askeri kuvvetinin esilmesiyle bu cihet elde edilmişti. Karadağ prensi de mağlûbiyetinin kesin olduğunu anlamış bulunduğu için barış istiyordu. Osmanlı hükûmeti harp hareketlerinin durdurulduğunu Karadağlılara şu beyanname ile bildirdi :

“Ey Karadağlılar: içinden bazı kenduyu bilmezlerin sözlerine aldanıp hükûmeti meşruanuz olan Devleti Aliyye'ye karşı durmağa kalkışmış olduğunuzdan kahır ve gazabı kendinize davet eylediniz. Şimdi asâkiri şahanenin kuvvetini gördünüz ve Devleti Aliyye'ye karşı durulamıyacağını anladınız. Cümlemeniz hemşehrilерimiz olduğunuzdan bir katre kanınızın dökülmesini istemez idik. Lâkin sizin hareketiniz hakkınızda bu şiddetli muameleye sebep oldu. Erbabı isyan haklarında Devleti Aliyye'nin kahır ve gazabı ne kadar büyük ise velinimet pâdişahımız efendimiz hazretlerinin merhamet ve şefkati mülûkâneleri olmertebe âzım olduğundan mukavemete iktidarınız olmadığını anladığım günde her bir tarafta terki muharebe olunmasını tenbih eyledim.”¹

31 Ağustosta barış imzalandı. Başlıca hükümleri şöyle idi :

- Madde I** — Karadağ'ın iç idaresi, Türk kuvvetlerinin Karadağ topraklarına girmelerinden önceki halde kalacak.
- Madde III** — Osmanlı hükûmeti, Karadağlılara, Antivari limanından gümrük resmi almaksızın ihraçat ve ithalât yapmalarına müsaade edecek.
- Madde V** — Mirko “Karadağ'ı bilfiil idare eden prensin babası” bir daha dönmemek üzere Karadağ'ı terkedecek.
- Madde VI** — Karadağ'dan geçen, Hersek - İşkodra yolu ticarete açık bulundurulacak. Bu yol üzerinde, sonradan tesbit edilecek noktalarda kurulacak kulelerde güvenliği sağlamak için Babıâli, kuvvet bulunduracak.
- Madde VII** — Karadağlılar, hudutları dışında akın yapmayacaklar ve yine hudutları dışında isyanlar çıktığı takdirde âsilere maddi ve mânevi hiçbir yardımda bulunmayacaklar.

¹ Rifat paşa, Muhareratı Nadire, s. 77.

Barış andlaşmasının bu hükümlerinden beşincisinin tatbik edilmemesini Karadağ rica etti. Babıâli de bu ricayı kabul etti. Altıncı maddede geçen İşkodra - Hersek yolu üzerinde kuleler yapılması hükmüne gelince, Fransa ve Rusya bu hükmün de tatbik edilmemesi yolunda Karadağ prensinin yapmış olduğu teklifi desteklediler. Bu üç devlet, Karadağ'dan geçen yol üzerinde Babıâli'nin emniyet postaları bulundurmasını bu memleketin işgali mahiyetinde görüyorlardı. İngiltere ve Avusturya bu mesele ile ilgisiz olduklarını ilân ettikleri için Babıâli, politikada yalnız kalmış durumda idi. Bu sırada Karadağ Prensi İstanbul'a bir heyet göndererek, bu heyet vasıtasıyla mazide olagelen hâdiselerden af ve kusur diliyerek pâdişahın şefkat ve merhametine sığınmakta olduğunu ve bahis konusu olan yol üzerindeki güvenlik tertibatından vaz geçilmesini rica etti. Babıâli, bu rica karşısında yumuşadı ve 3 Mart 1863 de barış andlaşmasının 6 ncı maddesinin tatbik edilmeyeceğini Karadağ prensine bildirdi. Buna karşılık adı geçen yolun güvenliğinden Karadağ'ın sorumlu olduğunu ve bu yol üzerinde yolcuların uğrayacakları zarar ve ziyanların Karadağ tarafından tazmin edilmesi icabettiğini ileri sürdü. Karadağ bu şartı kabul etti. Haziran 1864 de Türkler evvelce Karadağ topraklarında inşa etmiş oldukları askeri tesisleri yıktılar. Bununla beraber bir ihtiyat tedbiri olmak üzere Karadağ hududu boyunca Osmanlı toprakları üzerinde askeri tesisler yaptırıldılar.

Bu suretle, 1852 tarihinde şiddetli bir hal almış başlanmış ve türlü safhalardan geçerek harp durumuna da girmiş bulunan Osmanlı - Karadağ münasebetleri yeni bir barış devresine girmiş oldu. Fakat bu barışın da geçici olması tabî idi. Çünkü Karadağ'ın isyanlarına vücut vermiş olan sebeplerden hiç birisi tamamen ortadan kaldırılmış değildi. İleride, Karadağ'da yeni isyanların patlak vereceği görülecektir.

III. EFLAK - BUĞDAN OLAYLARI

(1861 — 1866)

Olayların sebepleri	Paris andlaşmasının ruhuna uygun olarak, 6 Aralık 1861 de yayımlanan bir fermanla Eflak Buğdan eyaletlerinin, prens Couza tarafından ve bir divanla idare edilmesi kabul edilmişti. Böylece, Romanya birliği
---------------------	--

Osmanlı devletinin hâkimiyeti altında, vücut bulmuş oluyordu. Fakat fermanla tasrih edilmiş olduğuna göre bu birlik; prensin Eflak ve Buğdan voyvodalıklarını nefsinde topladığı müddete inhisar ettirilmişti. Prens feragat ettiği veya öldüğü takdirde; Eflak ve Buğdan yine ayrı voyvodalar tarafından idare edilecekti. Bu demekti ki, Eflak ve Buğdan'ın idarî birliği, prensin âkibetine bağlanmış geçici bir birlikti. Böyle bir hal sureti, birlik taraftarlarının müfrit olanlarını tatmin edemezdi. Bu sebeple, Eflak ve Buğdan'da, Osmanlı devletini uğraştıracak olaylar çıkması tabii idi. Birleşmiş memleketlerin ilk meclisi "müşterek divan" 5 Şubat 1862 de toplandı. Meclisin yeni kanun ve nizamlar çıkarmak suretiyle iç idareyi tevhit etmesi gerekiyordu. Halbuki mebuslar hem tecrübesizdiler ve hem de istikbalin kararsızlığı yüzünden devamlı bir heyecan ve asabiyet hali içinde bulunuyorlardı. Politika mücadeleleri, parti kavgaları, şahsî didişmelerle vakit geçirmeye başladılar.

Prensle
divan arasında
anlaşmazlık

Bu durum karşısında prens, otoriter bir idare kurmaya kalkıştı. Yeni icraatında muhtelif zümrelerin menfaatlerini telif edemedi. Toprak reformu yapmak istedi ise de; büyük toprak sahipleri;

bu reformu haksız ve vakitsiz; Avrupa'da okumuş olan gençler de, yetersiz bulduklarından prensle karşı cephe aldılar. Divan, iç ve dış durum ile malî vaziyet hakkında tenvir edilmediğini ve mebuslara saygı gösterilmediğini öne sürerek prensin hükûmetine güvensizlik ifade etti, 1863. Bundan başka prens tarafından tetkike sunulan yeni bir seçim kanunu tasarıasını da reddetti, (1864). Bunun üzerine prens, Napolyon III.'ü taklit edip orduya istinat ederek divanı dağıttı ve basın kanununu kaldırdı. Yeni bir seçim kanunu hazırladı. Buna göre serbest seçim ile bir mebuslar ve bir de âyan meclisi kurulacaktı. Bu kanunu bir plebisitle millete tasdik ettirdi; ve bütün memurları yemin etmek suretile yeni idare tarzını kabul etmiye davet etti; etmiyenler istifa edecekti.

Osmanlı devleti ile
yabancı devletlerin
durumu

Prens bu hareketini Babıâli, ilkin sert karşıladı. Âli Paşa, prensle bir telgraf çekerek birleşik memleketlerin, devletlerarası anlaşmalarla tesbit edilmiş olan kanunlarını kaldırmak veya değiştirmek hakkına sahip bulunmadığını ve bu gibi hareketlerin tanın-

miyacağını bildirdi. Fransa, prence Babiâli ile anlaşmasını teklif etti. Bunun üzerine prens, İstanbul'a geldi; Vakanüvis Lütî Efendi'ye göre; kırılların ve imparatorların karşılanmasında mutad olan törenle karşılandı. Boğaziçinde Küçüksu kasrına misafir edildi. Şerefine ziyafetler tertip edildi. Pâdişah tarafından da nişanlar ve hediyeler verildi. Yapılan görüşmeler sonunda, Babiâli, birleşik memleketlerin idari statüsünün, 1858 den beri bu memlekette meydana gelmiş olan durumu da gözönünde bulundurarak, değiştirilmesine muvafakat gösterdi. Bunun üzerine, Paris andlaşması devletlerinin temsilcileri İstanbul'da, Âli Paşa'nın başkanlığında toplanarak, prens tarafından hazırlanmış bulunan yeni anayasa tasarısını, bazı değiştirmelerle ve Osmanlı devletinin hükûmetlik hakları, birleşik memleketler üzerinde, baki kalmak şartıyla, kabul ettiler "28 Haziran 1864".

Bu yeni vesikanın Osmanlı devletini alâkadar eden en önemli hükmü, bundan böyle birleşik memleketler, iç idarelerinde, Osmanlı hükûmetine danışmadan diledikleri nizamları tesis edebileceklerdi. Böylece, Babiâli, Eflak ve Buğdan üzerindeki tarihî ve siyasi haklarından mühim bir kısmını daha kaybetmiş oldu.

Bu başarısından dolayı, Bükreş'te parlamento, prensi Romanya'nın kurucusu ve ıslahatçısı birinci Aleksandre-Jean ismiyle selâmladı.

Hükûmet darbesi Fakat bu sempati tezahüratı altında prence karşı köklü bir muhalefet ruhu yaşıyordu. Halk, toprak reformunun getirdiği şartlara henüz intibak edememişti. Büyük toprak sahipleri, angarya ile topraklarını işletmiye almışlardı. Angarya usulünün kaldırılması üzerine ellerinde kalan toprakları işletmeleri güçleşmişti. Kendilerine toprak verilmiş olan köylü de toprağının sınırlarını bilmiyordu. İşletme vasıtalarından ve krediden de mahrumdu. Geçimi toprağa bağı olan bu memlekette, feyzan ve kuraklık birbirini takip ederek kıtlık yaratmış ve bu olaylar bütün ticaret hayatına tesir etmişti. Halk, bütün bu olaylardan prensi sorumlu tutmakta idi.

Romanya'nın kayıtsız ve şartsız birliğine ve istiklâline taraftar olan aydınlara ve politikacılara gelince, onlar da bu işin Prens Couza'nın çalışmalarıyla gelişmeyeceğine kanaat getirmişlerdi. Romanya'nın ne Eflaklı ne de Buğdanlı olmıyan yabancı

bir prensin kuracağı bir hanedan ile kuvvetleneceğine ve yükselceğine inanmıyorlardı. Bu atmosfer, prensin idaresine karşı bir isyanın patlak vermesine sebep oldu; "28 Mart 1864". Bu isyan, prensin memleket dışında bulunmasına rağmen sürâtle bastırıldı.

Babıâli, bu isyandan prensi sorumlu tuttu. Fuat Paşa; prene hitaplı mektubunda; isyanın gerçek sebeplerini bilmediğini itiraf ettikten sonra, halkın meşru sayılabilecek isteklerinin yerine getirilmesini tavsiye etti. Prens bundan alındı, Babıâli'nin Birleşik memleketlerin iç işlerine müdahalede bulunmak hakkına sahip bulunmadığı yolunda cevap verdi. Prensın düşmanları Babıâli ile meydana gelen bu ihtilâfı da vesile tutarak yeni bir hareket hamırladılar. Ordunun da iştirak ettiği bu hareket muvaffak oldu. 23 Şubat 1866 da prens yatak odasında basıldı ve vazifesinden feragat etmiye icbar edildi.

Yabancı bir prensin seçilmesi ve alâkalı devletlerin davraması Aynı gün Romanya Parlâmentosu, Belçika kralının kardeşi Flandre kontu Léopold'u, Romanya tahtına, oy birliği ile prens seçti.

Parlâmento'nun bu hareketi, mevcut andlaşmaların ruhuna aykırı idi. Babıâli, Romanya muhtariyetine kefil bulunan devletlere, bu andlaşmalara göre hareket edilmesi düşüncesinde bulunduğunu bildirdi. Yani müşterek meclis dağıtılacak, Eflak'da ve Buğdan'da 1858 den önce olduğu gibi ayrı ayrı divanlar ve voyvodalar seçilecekti. Bundan başka Bükreş'e, bir Türk komiseri ile kefil devletlerden birer delegenin teşkil edeceği bir komisyonun gönderilmesini de teklif etti.

Fransa, alttan alta, Romenleri birliğe ve istiklâle teşvik etmiş olmakla beraber, seçmiş oldukları prensi beğenmemişti. Fransız hariciyesi Eflak ve Buğdan'daki olayları bir olupbitti gibi kabul ederek meydana çıkan yeni durumun Paris'de bir konferansda görüşülmesini teklif etti.

İngiltere, Prusya ve Piyemonte bu teklifi desteklediler. Rusya istemiyerek aynı fikre iltihak etti. Esas itibariyle Sen-Petersburg hükûmeti Eflak ve Buğdan'ın millî ve müstakil bir devlet haline gelmesine aleyhtardı. Çünkü, böyle bir durumda, bu memleketin iç işlerine müdahale edemeyeceği gibi, Balkanlar istikametindeki ihtiraslarını da gerçekleştiremeyecekti. Bu se-

bepledır ki Rus hariciyesi, yabancı memlektlerdeki diplomatlarına gönderdiği bir talimatta, Eflak ve Buğdan meselesinde mevcut andlaşmaların ruhuna göre hareket edilmesi gerektiğini, aksi takdirde, Romenlerin durumlarını ıslah etmek için andlaşmalarda tadilât yapılacak ise, Osmanlı İmparatorluğundaki bütün hristiyanların durumlarının da gözönünde bulundurulması suretiyle yeni tedbirler alınması icabedeceğini bildirdi.

Avusturya müstakbel bir Romanya birliğini, kendi imparatorluğundaki milliyet toplulukları için fena bir örnek olarak kabul ettiğinden o da, Eflak ve Buğdan'a yabancı bir prensin getirilmesine aleyhtar ve mevcut andlaşmalara saygı gösterilmesine taraftardı.

Paris konferansı Paris konferansı, 4 Mart 1866 da, toplandığı vakit başlıca kefil devletlerin davranışı böyle idi. Konferansta Osmanlı İmparatorluğu, Rusya ve Avusturya, mevcut andlaşma hükümlerine göre hareket edilmesi tezini tuttular. Fransa, İngiltere, Prusya ve Piyemonte, 1858 den beri kefil devletlerce birleşik memleketlerin idari statüsünde yapılan tadillerin müvacehesinde yabancı prens seçimi meselesinin incelenmesi lüzumunu ileri sürdüler. Fakat konferansta beliren umumi kanaat, Eflak ve Buğdan'a yabancı bir prens seçmekle, meclis mevcut andlaşmayı ihlâl etmiş idi.

Konferans bir çıkar yol aradığı sıralarda, geçici hükûmet meclisi dağıttı. Flandre kontu Léopold, Romanya tacını kabul etmemişti. Yeni bir prens seçimi için halkı bir plebisite davet etti. Napolyon III.'ün gizli tavsiyeleri ile bu sefer namzet Hohenzolern hanedanından prens Şarl idi. Bu zat 10 Mart 1866 da veraset haklariyle Romanya prensliğine seçildi. Bu yeni olup bitti karşısında konferans kararını şöyle tesbit etti :

"Yabancı bir prensin birleşik memleketler tahtına seçilmesi 1858 andlaşmasına aykırıdır. Birleşik memleketlerde toplanacak yeni mecliste Eflak ve Buğdan delegeleri ayrı ayrı rey vermek suretiyle birliğin devam edip etmiyeceğini kararlaştıracaklar ve bu mesele halledildikten sonra ancak birliğin devamı halinde, meclis yukarıda işaret edilen andlaşma hükümlerine göre yerli bir prensi voyvodalığa seçecektir"¹ demek oluyor ki, kefil devletler

¹ Baron De Testa, Portte Ottomane c, v, s, 534

Prens Şarl'ın Romanya tahtına seçimini kabul etmiyorlardı. Fakat prens bütün tahminlerin hilâfına olarak, bir İsviçre pasaportu ile ve gizli seyahat ederek 20 Mayıs'ta Romanya toprağına ayak basarak tahta oturdu. İki gün sonra da, Sadrazam Fuat Paşa'ya bir mektup yazarak, pâdişaha sadakatini bildirerek, Babıâli'nin Romanya üzerindeki hükümrânlık haklarını tanımakta olduğunu ifade etti. Başlangıçta Babıâli ve konferans Prens Şarl'ı tanımak istemediler. Fakat Fransa iki yüzlü bir oyun oynamakta bir mahzur görmüyordu. Romenlere ve yeni prenslerine her türlü mânevî yardımını gizli olarak ibzal ediyordu. İngiltere, Fransa'yı destekliyordu. Babıâli, bir aralık Tuna boylarında askeri hazırlıklar yapmak suretiyle Eflak ve Buğdan'ı işgal edeceği zehabını verdi. Fakat kefil devletler, böyle bir harekete razı olmayacaklarını ihsas ettikleri için, bu yeni olupbittiyi de kabul etmenin şartlarını aramaya koyuldu. Romanya meclisinde pâdişahın lehinde sözler söylenmesi işi tatlıya bağlamak için bir vesile olarak kabul edildi. Prens Şarl Abdülaziz'e saygılarını sunmak için İstanbul'a seyahat arzusunu gösterince bu arzuya muvafakat edildi.

Prens Şarl İstanbul'da Lütî Efendi, prensin İstanbul'a gelişini ve ikaametini şöyle anlatmaktadır :

“Prens Dersaadet'e geleceği istihbar olunmakla; istikbaline hünkâr yaverlerinden Cemil Paşa, İzzeddin vapuriyle Varna'ya bilazime prensi oradan alıp Dersaadet'e vusulünde istihzar olunan Gökso kasrı hümâyuna mihman eyledi.

Bir mikdar âramdan sonra yine mezkûr vapur ile mabeyni hümâyuna azimetle huzuru hümâyuna bilvüsûl uhdesine memleketeyn voyvodahğı tevcih olundu. Oradan Sirkeci iskelesine çıkıp yemin ve yesarında iki tabur asakiri şahâne safbestei kıyam olduğu halde faytonla Babıâli'ye gelip vükelâyı faham, mumaileyhe ierayı tehniyet ettiler. Badehu kasrı mezkûre avdet etti. Birkaç gün sonra Cemil Paşa vasıtasıyla Mabeyni Hümâyuna bildave huzuru hümâyunda birinci rütbeden murassa bir kıta nişanı Osmanî ita olundu. O gün mektebi Harbiye imtihan günü olduğundan müşarünileyhin oraya azimetle olunan harekâtı askeriye temaşa ettirildikten sonra akşamı Hariciye Nâzırı yahısında vükelâyı faham mevcut oldukları ve muzikayı hümâyun takımı

Ulah havası çaldıkları halde mükemmel bir ziyafet verilmiş ve tarafı şahânenen beş re's Necdî atlar ihsan kılındı.

Dersaadet'e vürudunun dokuzuncu günü vedâ için Mabeyini Hümâyuna giderek ifayı resmî vedadan sonra yine mezkûr vapura rakiben müşarûnileyh Cemil Paşa refakatiyle canibi emarete gitmiştir." ¹

Romanya'nın Os- İstanbul'a gelişinden önce, Âli Paşa ile Prens
manlı İmparatorlu- Şarl arasında yapılan mektuplaşma ile Eflak
ğunda yeni durumu Buğdan'nın imparatorlukta yeni durumu ile
prens bu beylik üzerindeki hakları tesbit edil-
mişti. Voyvodahk fermanı bu anlaşmaya göre hazırlanmıştı. Fer-
manda: Eflak ve Buğdan birliği zaman bakımından şartsız olarak
kabul edildiği gibi prensin Romanya tahtı üzerindeki veraset
hakları da kabul edilmişti. Buna karşılık prens de 1858 Paris
andlaşmasınca tesbit edilmiş olduğu şekilde Romanya üzerinde
Osmanlı devletinin hükümlerini tanımayı, 30.000 kişilik kuv-
vetten fazla bir ordu bulundurmamayı, Babîâli ile yabancı dev-
letler arasında imzalanmış olan andlaşmaları, Romanya için de
muteher saymayı, Romanya'nın Babîâli'ye vermekte olduğu
vergiyi arttırmayı, Romanya'da imparatorluğun diğer eyalet-
lerinin huzur ve emniyetini bozacak teşekkül ve hareketlere mâni
olmayı, taahhüt ediyordu.

Romanya muhtariyetine, kefil olan devletler; bu fermanın
hükümleri dairesinde Romanya'nın yeni durumunu tanımakta
gecikmediler. Bu suretle on yıl içinde Romanya kendisini Osmanlı
devletine bağlamakta olan bağları gevşete gevşete millî ve yarı
müstakil irsî bir prenslik haline gelmiş bulunuyordu.

IV. SİRBİSTAN OLAYLARI

(1862 — 1867)

Belgrad olayları Sırbistan'ın, milliyet ve istiklâl yolunda Paris
andlaşmasından sonra yaptığı gayretler önceki
kitabımızda belirtilmişti. Sırplar, Türklere karşı düşmanca
hareketlerini arttırdıkları gibi, Sırp Beyi de muhtaç bulun-

¹ Lütü tarihi, yazma, (Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi)

madığı doksan bin kişilik bir ordu kurmaya kalkışmıştı. Bundan başka yabancı devletler nezdine temsilciler göndermek-ten de çekinmiyordu. Paris andlaşması hükümlerine tamamen aykırı olan bu hareketler Sırların istiklâl dâvasına girişmek üzere bulunduklarına dair şüphe bırakmıyordu.

1862 yılının Ocak ayından itibaren Sırp hükümeti Belgrad'daki jandarma kuvvetlerinin sayısını arttırmaya başladı. Babıâli, jandarma kuvvetleri arasına eşkiyahkla şöhret kazanmış kim-selerin alındığını tesbit etti. Şubat ve Mart aylarında Türklere karşı münferit bir şekilde katil olayları tertip edildiği görüldü. Belgrad'daki konsoloslar, hükümetlerine yolladıkları raporlarda yakında tehlikeli hâdiselerin çıkması ihtimalinin mevcut olduğunu haber verdiler. 8 Haziranda Sırp Beyinin beklenilmeyen bir anda Belgrad'ı terketmesi bu ihtimali kuvvetlendiren bir hareketti. Şehrin Sırp ve Türk halkı başlıyacak mücadelenin korku ve heyecanı içinde idi. Sırp dostlarının tavsiyeleri üzerine bazı Türk aileleri kaleye sığındılar.

10 Haziranda Çukurçeşme'de su almak yüzünden birkaç Türk askeri ile Sırlar arasında bir çarpışma oldu, bu olay üzerine Belgrad halkı derhal silâha sarılarak Türklere karşı harekete geçti. Türklerin yardımına koşmak için kaleden çıkan bir askerî birlik Sırlar tarafından çevrilerek savaşa zorlandı; birlik ricat etmiye mecbur oldu. Sırlar, her tarafta taarruza, Türkler ise savunma durumuna geçtiler. Şehirde barikatlar yapıldı. Belgrad'da bulunan yabancı konsolosların aracılığı ile Sırp makamları Belgrad paşasıyle "Aşir Paşa" müzakereye giriştiler. Neticede bir anlaşmaya varıldı. Buna göre Belgrad'da çevrilmiş bulunan Türk askerî postaları ve halkı kaleye çekilecek, Türklerin mal ve mülkleriyle şehirde kalacak olanlarının da himayesini Sırp makamları temin edecekti. Bu anlaşmanın tatbikine geçildi ise de, bir gün sonra Sırp halkının ve askerlerinin cenaze alayı vesilesiyle büyük birlikler halinde toplanması ve kaleye karşı tehdit edici bir vaziyet alması üzerine, Aşir Paşa Belgrad'ı topa tuttu "17 Haziran". Aynı gün Belgrad'daki konsoloslar bu olayı protesto ettiler. Avrupa umumi efkârı bir defa daha Türklere karşı, bu olaydan faydalanarak, türlü haksız isnatlarda bulundu. Babıâli, Belgrad olaylarının sebep ve mahiyetini araştırmak üzere

Divanı Muhasebat Reisi Ahmet Vefik Bey'i komiser olarak Sırbistan'a gönderdi. Diğer taraftan da Fransa'nın teklifi üzerine Paris andlaşması devletlerinin, Sırbistan işini görüşmelerini sağlamak için İstanbul'da bir konferansın toplanmasını kabul etti.

**İstanbul konferansı
ve anlaşma**

İstanbul konferansında "Ağustos - Eylül" Fransız delegesi, Belgrad kalesinde Türk askerinin mevcudiyeti, Belgrad halkı ile bu şehirde bulunan Sırp hükûmeti için devamlı bir korku ve tehdit kaynağı olacağını ileri sürerek, kalenin Türkler tarafından Sırlara terkedilmesi tezini savundu.

Babıâli, imparatorluk topraklarının emniyeti için Belgrad kalesini terkedemeyeceğini ileri sürdü. Avusturya ve İngiltere Türk görüşüne iştirak ettiler. Bununla beraber kalede lüzumundan fazla kuvvet bulundurulmamasını ve ancak meşru müdafaa durumunda kaldığı takdirde kaleden şehir üzerine top atılmasını ve böyle bir teşebbüste bulunmadan önce de Belgrad paşasının Belgrad'daki konsoloslarla istişarede bulunmasını ileri sürdüler. Neticede ilgili devletler arasında 8 Eylül 1862 de bir anlaşmaya varıldı.

Bu anlaşmaya göre Babıâli, Sokod ve Oujtza kalelerini Sırlara terketti. Fakat Belgrad kalesini muhafaza etti. Hattâ bu kaleyi, karma bir komisyonun muvafakati ile, Belgrad'ın Türk mahallesi istikametinde genişletmek hakkına bile sahip oldu. Kaleler dışında bulunan Türklerin Sırbistan'dan çıkarılması için mal ve mülklerine karşılık alacakları tazminat hususunda Babıâli ile Sırp hükûmetinin bir anlaşmaya varmaları esası kabul edildi.

Andlaşmanın bu hükümleri Sırbistan'ın muhtariyet idaresinde büyük değişiklik yapmıyordu. Bununla beraber yine de Sırların lehinde idi. Sırlar, Belgrad kalesinin Türkler elinde kalmasından hiç memnun olmadılar. Sırp Beyi Mihal, kaleler için Babıâli nezdinde devamlı teşebbüslerde bulunarak bunların kendisine terkini ısrarla istemiye başladı.

**Kalelerin Sırlara
bırakılması**

İngiltere, iç işleri ile ve Amerika ile meşgul olmaya başlamıştı. Kendisine doğrudan doğruya dokunmayan siyasi hâdiselere karışmaktan çekiniyordu. Bu itibarla, Babıâli'yi Belgrad kalesi yüzünden çıkacak

ihtilâfta, desteklemeye niyetli görünmüyordu. Avusturya'ya gelince; Prusya ile yaptığı harpte yenilmiş olduğu için "1866" Avrupa'da nüfuzu hayli sarsılmıştı. Harbin türlü yönlerden doğurduğu güçlükler arasında bocalamakta idi. Osmanlı devleti onun müzaheretine hiçbir suretle güvenemezdi. Prusya ve İtalya ise Avusturya'nın politikasına elvermiyeceği düşüncesiyle Sırp isteklerini sempati ile karşılamakta idiler. Rusya, iç işlerinde türlü güçlüklerle uğraşmasına rağmen Leh ve Çerkez gailelerini, çıkarına olarak çözmiye muvaffak olmuştu. Sırpı desteklemek için harekât serbestisine sahipti. Fransa, Sırpı hem Babıâli nezdinde teşebbüsler yapmaya tahrik etmekte hem de Türklere Sırbistan kalelerinden çıkmayı tavsiye etmekte idi. Fransız devlet adamları, yaptıkları bu tavsiyenin Paris andlaşması hükümlerine uymadığını kabul etmekle beraber "Osmanlı devletinin büyük bir fırtınaya tutulmuş bir gemi durumunda olduğundan emin bir liman bulmak için direk kesmek ve yük atmak gibi bazı fedakârlıklara katlanmak zorunda bulunduğunu ve Sırpıların ikrarlarına bakılıp da dilekleri kabul olunursa Yunanlılarla birlikte hareketlerinin önüne geçilmesi olacağı gibi Rusların tahriklerinin de semeresiz bırakılacağı yolunda düşünceler ileri sürüyorlardı" Diğer devletler de, Fransız tezine yakın görüşleriyle Babıâli'ye Sırp istekleri karşısında yalnız bıraktılar.

**Harp ihtimali
halinde Babıâli'nin
mühtemel durumu**

Bu durumda Babıâli, Sırp isteklerini tamamen reddetse, Paris andlaşması devletleri tarafından kendisine hiç bir yardım bekliye-
mezdi. Bundan başka, kaleler için harp çık-
ması halinde, Sırpıların yüz bin kadar asker çıkarabileceği bilinmekte idi. Böyle bir harbe Yunanlıların Karadağlıların, Bosna Hristiyanlarının ve hattâ Bulgarların da isyanlar çıkarmak veya çıkartmak suretiyle iştirak etmelerine de ihtimal verilmekte idi. Buna rağmen her ne bahasına olursa olsun Babıâli harbi göze alırsa, Paris andlaşması devletlerinin, kendisini bu harpte serbest bırakacakları da şüpheli idi.

Kaldı ki bahis konusu olan, Belgrad, Fethülistâm, Bögürdelen ve Semendre kaleleri içinde kaleye benzer ve askerî önemi olan yalnız Belgrad kalesi mevcut idi. Diğerlerinin en zayıf bir

düşmana beş gün bile dayanamayacaklarına İstanbul'da inanılıyordu. Şu halde kalelerin terki maddi bakımdan değil yalnız mânevi bakımdan büyük bir kayıp teşkil etmekte idi.

Bu düşüncelerin sevkıyla Babıâli, Sırp Beyliği ile kaleler yüzünden çıkmış olan ihtilâfı çözmek için şu teklifleri ileri sürdü:

1— İçlerinde Türk askeri kalmak şartıyla kaleler komutanlığının Sırp Bey'ine verilmesi; 2— Eşit sayıda Türk ve Sırp askeri bulundurmak suretiyle kalelerin Sırp Bey'inin idaresine bırakılması, 3— Kalelerden Türk askerinin tamamen çekilerek, yerine Sırp askerinin getirilmesi suretiyle ve kaleler burçlarında Sırp bayrağı yanında Türk bayrağı bulunmak şartıyla, kalelerin Sırp Bey'ine verilmesi "3 Mart 1867"¹.

Sırların bu üç tekliften üçüncüsünü kabul edecekleri tabii idi. Nitekim Sırp Beyi Mihal 8 Mart tarihli ve Sadrazam Âli Paşa'ya hitaplı mektubiyle üçüncü hal şeklini kabul ettiğini bildirdi. Bey, bundan sonra İstanbul'a gelerek Osmanlı hükûmetine saygılarını ve şükranlarını sundu. Sultan Abdülâziz 20 Mart tarihli bir ferman ile Sırbistan'daki Türk kalelerini Sırp Bey'ine havale etti. Bunun üzerine Belgrad'da, Kale meydanında, Türk kuvvetlerinin de iştirak ettiği bir törenden sonra, Belgrad kalesi Sırlara terkedildi; ve Türk bayrağı yanında Sırp bayrağı çekildi. Bu suretle Osmanlı İmparatorluğunda yüzyıllarca Darülcihad vazifesini görmüş olan kaleler kaybedilmiş oldu. Türk bayrağı, gâsisiz, fedaisiz ve yalnız, Türklerin sayısız kahramanlık örnekleri yaratmış oldukları bu yerlerde, dalgalanmaya devam etti.

Belgrad kalelerinin terki, Türk umumi efkârında, derin bir acı bıraktı. Ziya Paşa zafernâmesinde :

*"Belgrad kalesini ihsan ile Sırbistan'a
Devletin kıldı âkibetini istikmal"*

diyerek itiraz ve istihza etti. "Aynı olay hakkında Ayaşlı Hayri Efendi de şu tarihi düşürdü :

*"Kalenin terki mükerrer olunca teklif
Vükelâ âkibeti kârdan oldu agâh
Çıkarıp leşkari İslâmı dedim tarihin
Belgrad kalesi Sırp eline geçti vah."*²

¹ Baron De Testa. Adı geçen eser. C, VII, s. 146.

² Mahmut Kemal İnal, Son Sadrazamlar, C, I, s. 24.

V. GİRİT İSYANI

1868-1869

Paris antlaşma-
sına kadar
Girit

Girit, Doğu Akdeniz'in en büyük adalarındandır. Uzunluğu 245 genişliği 32 kilometredir. Yer kaplamı 7,740 kilometre kareyi bulur. Arazi dağlıktır. Birbirlerinden çöküntülerle ayrılan dağ kütleleri adayı boydan boya geçer. Bu kütlelerin en yüksek 2400 metredir. Ada, bu durumu ile, isyan halinde, âsilerin uzun bir Gerillâ harbi yapmalarına elverişlidir.

1868 de yalnız erkeklerin sayılmasıyla yapılan bir nüfus sayımına göre Girit'in nüfusu 15.000 ni Müslüman gerisi Hristiyan olmak üzere 55.000 ni bulmaktadır. Hristiyanlar ve Müslümanlar rumca konuşmakta idiler. Müslüman halkın bir kısmı Anadolu'dan gelmiş ve adaya yerleşmişti. Bir kısmını da İslâmlığı kabul etmiş olan yerli halk teşkil ediyordu. Yerli Müslümanlarla yerli Hristiyanlar arasında dil bakımından olduğu gibi gelenekler bakımından da müşterek özellikler vardı.

Girit, Mora ve Yunanistan'ın diğer kıyı bölgeleri ile devamlı irtibat halinde idi. Bu bakımdan Yunanistan'daki olayların akisleri Girit'de, Girit'deki olayların da akisleri Yunanistan'da duyulurdu. 1770 de, Ruslar Mora'yı Osmanlı devleti aleyhine tarhrik etmeye başladıkları vakit Girit'i de ihmal etmemişlerdi. O tarihte Girit dağlıları da isyan etmiş fakat bu isyan kolayca bastırılmıştı. 1821 de, Mora'da başlayan büyük isyan hareketi az sonra Girit'e de bulaşmıştı. Kandiye ve Resmo adalarının dışında kalan bölgeler âsilerin tesiri altında kalmıştı "1823". Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın Mora isyanlarına müdahalesi üzerine Girit'in idaresi bir müddet için Mısırlı valiler tarafından yapılmıştı. Mehmet Ali Paşa, Mısır'da olduğu gibi, Girit'de de kuvvetli bir idare kurmaya kalkışmış reayayı beylerin ve ağaların istismarına ve fena idaresine karşı korumuştur.

Müstakil Yunan devletinin statüsü Londra'da tesbit edildiği sıralarda, İngiltere, Rusya ve Fransa, Girit adasına da temas ettiler. Fakat adanın Yunanistan'a bırakılması bahis mevzuu olmadı, önceki olaylara karışmış Giritliler için Babıâlice umumi af ilân edilmesi ve halkın her türlü baskı ve tarafgir idareye karşı himaye görmesi esası kabul edildi "Şubat 1830".

Girid'in Hristiyan halkı Londra konferansının haklarında verdiği bu karara itiraz ettiler ve ya tam istiklâl yahut Yunanistan'a iltihak tezini ortaya attılar. 1841 de, Mehmet Ali Paşa'nın kuvvetleri Adadan çekilmek zorunda kalmıca, Girit Rumları, fırsattan faydalanarak tekrar isyan ettiler ise de, bu isyan da önce kileri gibi kolaylıkla bastırıldı.

Paris antlaşmasın-
dan sonra, Girit is-
yanının sebepleri

Islahat Fermanı "1856" Girid'in iç duru-
munda hissedilir değişiklik yaptı. Adanın Hris-
tiyan halkı büyük mülkler edinmiye başladı.

Müslüman Giridliler arasında Hristiyanlığa dönenler de görülmeye başladı. Yunanlılar, büyük ülkü fikrini Giritliler arasında yaymıya ve halkı Osmanlı devletine karşı tahrik etmiye koyuldular. Rusya, Yunanlıları bu çalışmalarında her türlü vasıtalarla desteklemekten geri kalmadı. Bu tahrikler neticesinde adanın türlü bölgelerinde, doğrudan doğruya, Babıâli'ye karşı olmamakla beraber, mahallî Osmanlı otoritelerinin fena idaresine, diye ayaklanmalar oldu. 1858 de yer alan böyle bir isyan neticesinde Girit valisi Veli Paşa geri çağırılarak yerine Kaptanı Derya Ahmet Paşa gönderildi. Ahmet Paşa'dan sonra Sami Paşa, Hüseyin Avni Paşa, İsmail Paşa, sıra ile vali gönderildiler. Babıâli, Girid'in huzur ve sükûnunun iyi valilerle sağlanabileceğini tahmin ediyordu. Halbuki, Girit Rumları, Eflak ve Buğdan'ın muhtariyet imtiyazlarının genişletildiğini, Sırbistan emaretinin ve Karadağ'ın istiklâl için mücadeleye ettiğini, Lübnan Hristiyanlarının bile büyük devletlerin yardımıyla muhtariyet imtiyazlarına kavuştuklarını görüyorlardı. Bütün bu olaylar onları da harekete geçmiye teşvik ve tahrik etmekte idi.

Girit olaylarına ismi karışmış ve Girit isyanlarını idare edenlerle temasını muhafaza etmiş olan General Kallegris, Napolyon III. ile yaptığı bir mülâkatta kendisinin Girit valisi olarak tâynini için Babıâli nezdinde tavassutta bulunmasını rica etti. Bu iş yapılmadığı takdirde Girit Hristiyanlarının İslâmlar tarafından katledilmek tehlikesine maruz bulunduğunu ileri sürdü. Napolyon III., "Hal ve durum gerektirirse Suriye Hristiyanları için yaptıklarımı Girit Hristiyanları için de yapacağım" cevabını verdi "1866". Artık gerek adı geçen generale ve gerekse

Girid'in isyan işlerinde sözü geçenlere böyle bir hal ve vaziyet yaratmak işi kâhıyordu. Girid'in bütün nahiyyelerinden gelen delegeler Epitropiya'da toplanarak pâdişahı Avrupa devletlerinin garanti etmiş olduğu ıslâhat fermanındaki ıslâhatı yapmasını rica etmiye karar verdiler "26 Mayıs 1866". Dilekçelerinde ileri sürdükleri başlıca noktalar şunlardı :

1— Vergilerin azaltılması; 2— Vergi usullerinin ıslâhı; 3— Yol ve köprü yapılmak suretiyle münakalâtın kolaylaştırılması; 4— Müslümanlar karşısında Hristiyanlara hiçbir garanti sağlamayan adalet cihazının ıslâhı; 5— Şahsî hürriyetin garanti edilmesi; 6— Nahiyyelerde okul ve hastaneler açılması.

Babıâli, bu isteklerden vergilerle, adalet cihazının ıslahına dokunanları haklı sebeplere dayanır görmediği için reddetti. Okul, hastahane ve köprü yapılması ile ilgili olanları da dikkat nazara alacağını bildirdi.

Girit valisi İsmail Paşa, Babıâli'nin cevabını nahiye temsilcilerine bizzat bildirerek dağılmalarını istedi. Paşa, bir isyan hareketine karşı koymak için tedbirli davranmış ve kuvvet getirtmiş bulunuyordu.

İsyanın başlaması ve gelişmesi Epitropia'da toplanan âsiler, isteklerinin kabul edilmemiş olmasını fırsat bilerek, silâha sarılacaklarını, Girit'deki konsoloslara bildirdiler, yazılarına Babıâli'nin kendilerine vermiş olduğu cevabı da ilâştirmişlerdi. Bundan birkaç gün sonra da Giritlilerin Millet Meclisi halinde toplandıklarını ilân ederek maksatlarını Yunan gazetelerinde açıkladılar "23 Ağustos 1866". Bu suretle Girit isyanı başlamış oldu. Âsilerin başlarında Hacı Mihail vardı, bu zat bütün Giritlileri isyan ile ilgilendirmeye çahştı. Halka ilân ettiği bir beyannâmeye "her kim silâhını alıp yanıma gelmezse evini ve ailesini yakacağım" diyordu. Bu tehdidin de zoriyle Ağustos ayının sonlarına doğru 12.000 kişi silâha sarılmış ve adanın dağlık bölgelerinde muharebe için teşkilâtlanmaya başlamıştı. Yeter derecede kuvvetlendiğini hisseden âsilerin meclisi 2 Eylülde ada üzerinde Türk hâkimiyetini tanımadığını ve Girid'in Yunanistan'a ilhakını ilân etti. İsyanın bu şekli alması üzerine Hristiyan tebaa adalara ve dağlık bölgelere çekilmeye İslâmlar da kalelere sığınmaya başladılar.

Âsiler, hariçten yardım görmedikçe maksatlarında muvaffak olamayacaklarını önceden kestirmiş bulunuyorlardı. Bütün ümitlerini, Rusya, Fransa ve Yunanistan'dan görecekları yardıma bağlamışlardı.

İsyan karşısında
Avrupa büyük devletlerinin durumu

Rusya, Osmanlı devletine zararlı olan her olayda olduğu gibi Girid isyanında âsilerin tarafını tuttu, zaten Rum dâvası bir asra yakın zamandan beri Rus dâvası olmuştı. Bizans İmparatorluğunu

tekrar diriltmek Ruslar tarafından ortaya atılmış bir düşünce idi, Yunanlıların "Büyük ülküsü" bu düşünceden alınan ilhamla meydana gelmişti. Bu böyle olmakla beraber, Rusya, küçük veya büyük Yunanistan'ın kendisinden başka bir devletin tesiri altında bulunmasını da istemiyordu. Girit isyanının arifesinde, İngilizlerin tesiri ile Yunan tahtına geçen Kral Yorgi'yi, bu tesirden kurtarmak ve Rusya'ya kazanmak Sen-Petersburg hükümetinin başlıca meşgalesini teşkil etmişti. Nihayet Kral Yorgi, Çar Aleksand II.'nin yeğeni Grand Düşes Olga ile evlendirilmişti. Bu evlenme vesilesiyle Yunanlılar ve Giritli Rumlar arasında, Çar'ın cihaz olarak Girid'in Yunanistan'a verilmesi için çalışacağı şayiası ortaya çıkmıştı. Girid'in saf dağlı âsileri için bu şayia kesin bir gerçek hükmünde idi ve bu sebeple morallerini yükseltmekte idi. Girit isyanından birkaç ay sonra Prens Korçakof Türk elçisine, Rusya'nın Girit hakkındaki düşüncesini şöyle açıkladığı görülüyor :

"Girit adası sizin için kaybolmuştur. Altı aylık bu kadar şiddetli bir mücadeleden sonra artık tam bir anlaşma mümkün değildir. Pâdişahın otoritesini tekrar kurmaya muvaffak olduğunuz farzedilse bile, bir sürü harabeler ve bir yığın cesetler üzerine kurulmuş olacaktır."

"Muhafaza edemeyeceğiniz bu Girit adasını Yunanlılara bırakınız, zaten önceden de Girid'i Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'ya vermekten çekinmemiştiniz."¹

Rus devlet adamının bu sözleri, Girid isyanı karşısında Rusya'nın tutacağı yolu açıkça gösteriyordu.

Fransa, Girid isyanı sırasında, ırk ve milliyet fikirlerinin savunucusu olmakta devam ediyordu. Napolyon III.'ün gayret-

leriyle İtalyan birliği kısmen kurulmuş, Alman birliği de kurulmak yoluna girmiş bulunuyordu. Yukarıda da açıklandığı gibi Fransa, diplomatik vasıtalarıyla, Romanya'nın Sırbistan'ın ve hattâ Karadağ'ın müstakil hale gelmeleri için büyük gayretler sarfediyordu.

Fransa'nın bu ırk ve milliyet politikası büsbütün de hasbi değildi. Fransızlar, aynı prensiplere dayanarak Belçika'yı ilhak etmeyi tasarlıyorlardı. Bu sebepledir ki, Fransa, Girit'in Yunanistan'a verilmesine taraftardı. Girit isyanının geliştiği sıralarda Yunan kiralık, Napolyon III.'ü ziyaret etti. Kiralık veda ederken Fransızlar imparatoru kendisine "Allah'a ısmarladık aziz kardeşim; iyi seyahatler temenni ederim. Unutmayınız ki, Girit sizin için keklik çantada demektir"¹. İtalya ile Prusya da, milli birliklerini tamamlamayı, ırk ve milliyet fikirlerinin yayılması ve gerçekleşmesi ile mümkün gördükleri için Napolyon III. gibi düşünüyorlardı. İngiltere, kekliğin çantaya girmesine razı olmayan tek Avrupa devleti idi.

İngilizlerin Akdeniz siyaseti milliyet esaslarına göre değil fakat İngiltere'nin milli menfaatlerine göre ayarlanmıştı. İngiltere, küçük bir Yunanistan'ın kurulmasını olayların zoriyle kabul etmişti. Fakat Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü muhafaza etmesini büyük bir Yunanistan'ın kurulmasına tercih ediyordu.

Osmanlı devleti, İngiltere'nin dostu ve müttefiki idi. Büyük Yunanistan kurulduğu takdirde, bu devletin Rusya'nın dostu olacağı aşağı yukarı belli olmuştu. Bu durum karşısında İngiltere, Girit isyanları karşısında Babiâli'den tarafa çıkmayı gerekli buluyordu.

Egemen bir Yunan devletin kurulması için, evvelce aralarında işbirliği yapmış olan Rusya, Fransa ve İngiltere'nin Girit adasının, Yunanistan'a bırakılması hususunda aynı düşüncede olmamaları Girit âsilerini hayal kırıklığına uğrattı. Fakat büsbütün de ümitsizliğe kaptırmadı. Yunanistan'ın imdatlarına koşmasını beklemeye başladılar.

İsyan karşısında
Yunanistanın
durumu

Yunanistan'da umumi efkâr, Girit âsilerinin lehinde idi. Bütün Yunanlılar, hangi partiden olursa olsun, Girit'in Yunanistan'a katılmasına taraftar idiler. Bununla beraber, Yunan hükûmeti

Girit için Osmanlı devletine karşı bir harbi gözüne kestiremedi. Fakat halk ve hükûmet, Babiâli ile Yunanistan arasında harp hali olmaksızın Girit âsilerine her türlü yardımda bulundular. Merkezi Atina'da olan Eterya cemiyeti, Girit'e para, eşya, silâh ve gönüllü gönderdi. Osmanlı İmparatorluğundaki Yunan konsolosları da para ve eşya göndermek suretiyle yardım ettiler. İstanbul Rumları, geniş teberrullarda bulundular. Toplanan paralarla ayda elli kuruş karşılığında gönüllüler kaydedildi.

Yunan basını, Avrupa umumi efkârını tahrik edici yazılar yazarak, 1821 isyanlarında olduğu gibi para ve insan yardımı sağlamaya çalıştı. Türlü milletlere mensup gönüllüler Girit'e gelerek âsilere iltihak ettiler. Yunan başvekili Cumondoros âsilere mümkün olan yardımı yapmaya gayret etti. Atina'daki garnizon komutanı Corneos'u Girit âsilerinin başına gönderdiği gibi Tesalya'da, Babiâli'ye karşı bir ayaklanma tertip eden Kiryako'ya gizliden gizliye yardım etti.

Girit isyanı ve
Babiâli

Babiâli, Girit isyanı başladığı vakit, âsilerin maksudını, Yunanistan'ın Girit hakkındaki emellerini ve Avrupa devletlerinin bu isyan karşısında

takip edebilecekleri siyasetleri kestirmekte geçikmedi. Âsilere itaat etmelerini emretti. Reddetmeleri üzerine de onları eçkiyalar olarak telâkki edeceğini ilân etti. Girit, Osmanlı devletinin bir eyâleti idi. Paris kongresinde Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğü tanınmış olmakla, isyan, Babiâli ile tebaasından silâha sarılmış olanlar arasında, Osmanlı devletinin bir iç meselesi durumunda idi. Yabancı devletlerin bu meseleye karışmaları, devletler hukuku bakımından, mesnedsizdi. Bundan başka Girit isyanında, ırk ve milliyet prensibini öne süren Giritliler lehinde müdahalede bulunmak isteyen Rusya ile Fransa'ya Osmanlı devlet adamlarının verecekleri cevaplarda dayanacakları emsaller de vardı: Rusya istiklâl için silâha sarılmış olan Lehistan'da, Fransa'da kendisine karşı isyan etmiş olan Cezayir'de ne hakla asayişini temin

etmiye girişmişlerse, Osmanlı devleti de aynı hakka dayanarak Girit'de nizam ve intizamı sağlamak için harekete girişmişti. Babiâli'nin, kendiliğinden, Girit'i Yunanistan'a vermesi ise hiç bahis mevzuu olamazdı. Çünkü böyle bir hal vukuunda, Tesalya'nın ve Epir'in de Yunanistan'a katılmak isteyecekleri tabii idi.

**İsyan bastırma
hareketleri**

Bu düşüncelerledir ki, Babiâli Girit isyanını bir taraftan kuvvetle bastırmaya koyulurken diğer taraftan da diplomatik yönlerden ilgili Avrupa kabineleri nezdinde, hareket tarzında haklı olduğunu ispat etmiye çalıştı.

İsyan başlar başlamaz, Osmanlı kuvvetleri, Girit'te tenkil hareketleri için toplanmaya başladı. 12 tugaydan ibaret olan bu kuvvetlere, Mısır Hidivi tarafından Şahin Paşa komutasında gönderilen, tugay ve dört topluk bir kuvvet de katıldı.

Bu suretle, Girit valisi İsmail Paşa komutasında, âsilere meram anlatacak kudrette önemli bir ordu kurulmuş oldu. Fakat bu ordu nizami harp yapmak için yetiştirilmişti. Halbuki, bir gerilla harbi yapmak zorunda bulunuyordu. Âsiler, dağlık ve sarp bölgelere çekilmişlerdi. Fırsat kolhyarak, baskınlar yapıyorlardı. Onların taktiğine uyulması gerekti. Ordu küçük birliklere bölündü; ve âsilerle küçük çapta mevzii çatışmalara girişildi. Bu hal, isyanın süratle bastırılması ümitlerini suya düşürdü. Osmanlı umumî efkârı bu durum karşısında galeyana geldi. İsyanın uzamasını, Yunanistan'dan gönderilen gönüllülere atfetmiye başladı. Hükûmetten, Müslümanların imdadına koşulması için gönüllü kaydedilmesi hususunda müsaade istendi. Bu müsaade verilmedi. Babiâli, sıkıştığı bu gibi hallerde netice almak için vaziyetin icabettirdiği tedbirleri araştırıp bulacağı yerde vali veya komutan değiştirmek itiyadını edinmişti. Bu itiyadın sevkıyla Girit'e olağanüstü yetkiler ile Mustafa Naili Paşa'yı vali tayin etti. Bu zat Girit'de uzun müddet valilik etmişti. Kendisine bu yüzden "Giritli" lâkabı verilmişti. Abdülmecid devrinde sadrazamlıkta da bulunmuştu. Giritliler üzerinde nüfuz sahibi olduğuna ihtimal verililiyordu.

Bu esnada, Avrupa kabineleri, dikkatlerini Girit isyanı üzerinde toplamış bulunuyorlardı. Babiâli; Mustafa Naili Paşa'nın

memuriyetini alâkalı devletlere izah etmeleri için, Londra, Paris, Viyana, Berlin, Sen-Petersburg ve Floransa'daki temsilcilerine talimat gönderdi. Bu talimatla bilhassa şu noktaların belirtilmesi isteniyordu :

"1— Mustafa Naili Paşa'nın talimatı yabancıların fesat-lariyle eŖkiya yuvası halini almıŖ olan Girit adası halkı için gayet hayırlıdır; 2— Yunan gazetelerinin adada Hristiyanlara zulüm yapıldığı hususundaki neŖriyat iftiradan ibarettir; 3— Girit'de İslâmlar katledilmekte, malları yağmaya uğramaktadır. Bu yüz-den Müslümanlar, canlarını kurtarmak için surlarla çevrili şehir-lere sığınmak zorunda kalmaktadırlar (Eylül 1866).

Mustafa Naili Paşa'nın talimatı, Girit isyanını barışıcı ted-birlere baş vurmak suretiyle yatıştırmaktı". Babıâli; Girit'e yeni bir idare şekli vermek suretiyle âsileri memnun edeceğini sanı-yordu. Yeni idare şeklinin tesbiti için Girit halkının reyine mü-racaat edilmesi kararlaştırıldı. Bunun üzerine Girit'in bütün kariyelerinden seçilen ikişer Müslüman ve ikişer Hristiyardan meydana gelen bir seçim kurulu İstanbul'a gidip Girit işini gö-rüşmek üzere 35 temsilci seçti. Bunlar, Talia vapuriyle İstanbul'a hareket ettiler. İstanbul'da Fındıklı'da bir konağa misafir edil-diler; pâdişah tarafından kabul edilerek iltifata mazhar oldular. Daha sonra, Girit meselesini görüşmek üzere, Babıâli'de kurul-muş olan bir komisyon huzuruna çıkarıldılar. "Bu komisyonda reyleri sorulmaya ve şöyle, edilse nasıl olur denilmeye başlandı. Bu adamlar ise ahadı nastan olarak müddeti ömürlerinde belki Girit valisinin huzuruna çıkmamış oldukları halde böyle bir iltifata ve ihtirama nail olmaları kendilerine şaşkınlık verdi. Bu muameleyi memur oldukları işin ağırlığına ve kendilerinin kıymet ve ehemmiyetlerine hamlederek kendilerini âdeta bir ecnebi dev-letin memurları şekline koydular. Vükelâ ile mükâlemelere ve mübaheselere giriştiler. İşin garibi; vükelâdan her biri kendini ilim ve hakikat kütüphanesi sanırken Girit'in nüfus ve servetini bilmiyorlardı. Orada, ahalinin beşte ikisinin İslâm ve beşte üçünün Hristiyan olduğunu ve arazinin üçte ikisinin müslümanlar elinde bulunduğunu ve Müslüman halkın Hristiyan halktan doksan milyon kuruş kadar alacakları olduğunu Girit temsilcilerinden öğrendiler ve iftihar makamında bunu herkese naklettiler." ¹

¹ Ziya Paşa lâyihası, yazma, s. 14.

Girit temsilcileriyle müzakereler cereyan ederken; Girit'de âsiler, temsilcileri "millet haini" ilân ettiler. Bunun üzerine temsilcilerden bir kısmı kaçtılar ve kendilerinin ahali tarafından seçilmiş olmadığını, hükümet tarafından zorla gönderilmiş olduklarını ilân ettiler. Bu sebeple de, görüşmelerden umulan idarî ve siyasi netice sağlanamadı.

Bu esnada, Fransa, Girid'in Yunanistan'a bırakılması için ısrarlı teşebbüslerde bulunmakta idi. İstanbul'daki Fransız elçisi Moustier, pâdişah ile yaptığı mülâkatta, Paris kabinesinin, bu yoldaki düşüncelerini açıkladı. Sultan Abdülaziz, Osmanlı devletinin Girit'den vaz geçmiyeceğini, bunun için ikinci bir Navarin'e lüzum olduğu cevabını verdi. Bu elçiye halef olan Mösyö Bourrée de aynı konuda gayretler sarfetti. Elçi Hariciye Nâzırı Fuat Paşa'yı ikna edebileceğini sanıyordu. Bir gün onunla yaptığı bir mülâkatta :

— Paşa hazretleri, pekâlâ bilirsiniz ki kangren olan uzvun kesilmesinden başka çare yoktur" diye Girid'e telmihte bulununca; Fuat Paşa :

— Hayır Mösyö Bourrée, Girit kangren olmamıştır. Bu âdi bir sivilcedir ki, Osmanlıların muttasıf olduğu kuvvei unsuriye ile anı behemahal teşfiyeye muktedir olduğunu ispata hazırdır. Bununla beraber siz de pekâlâ bilmelisiniz ki Girit bizim başımızdır. Baş hiçbir vakit kesilemez. Başımızı kurtarmak için icabettiği vakit bütün vücudumuzu feda etmek hem hakkımız hem de vazifemizdir. Biz hak ve vazifemize istinad ederek encamı ne olursa olsun her fedakârlığı göze aldarmaya mecburuz."¹

Osmanlı devletinin Girit hakkındaki görüşünü bu kadar kuvvetli bir şekilde açıklaması Avrupa devletlerinin hareketleri üzerinde müessir oldu. 5 Şubat 1867 de İngiltere kraliçesi parlâmentonun açılışı münasebetiyle söylediği nutukta "Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Hristiyanların hakları için geniş garantiler sağlanmasına taraftar olduğunu, fakat bu garantilerin pâdişahın hükümranlık haklarına hiçbir vechile halel getirmesine razı olmayacağını bildirdi" Napolyon III, on gün sonra söylediği bir nutukta, Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki siyasetini İngiltere kraliçesinin ifade etmiş olduğu şekilde açıkladı. Her iki nutuktan

¹ Fuad Türkgeldi, yazma : (T.T.K.)

çıkan mâna, Girid'in Yunanistan'a verilmesinden çok, bu adayı imtiyazlı bir eyâlet haline getirmenin münasip olacağı idi. Girit âsileri bu nutuklardaki mânayı kabul etmiye yanaşmak istemediler. Ya hep, ya hiç prensibine mihlî kaldılar. Sonuna kadar savaşıacaklarını tekrar ilân ettiler.

Babîâli, isyanı sona erdirmek için daha sert hareket etmek zorunda bulunduğunu anladı. Mustafa Naili Paşa'yı İstanbul'a çağırdı ve Girid'e Ömer Paşa'yı gönderdi. Ömer Paşa Karadağ isyanlarında savaşmış ve başarı kazanmıştı. Gerillâ harbinin karakterini biliyordu. Kuvvetlerini ikiye bölerek âsilerin üzerine yürüdü. Bu sırada âsilere mühimmat ve cephane getirmek suretiyle, Yunanistan'la ve adalarla irtibatlarını sağlamakta bulunan Arkadi isimli vapur da İzzettin vapuru tarafından batırıldı. Ömer Paşa kuvvetleri, eşkiyanın büyük kuvvetleriyle Lasiti denilen yerde karşılaştılar ve onları yenilgiye uğratıp dağıttılar. Ömer Paşa bir müddet sonra Babîâli'ye gönderdiği bir yazıda "bütün nevahi ahalisi itaat altına alınarak silâhlarını teslim etmişlerdir" demektedir. Bununla beraber eşkiyanın bir kısmı yüksek dağlık bölgelere çekilerek hâlâ savunmaya devam ediyorlardı. Girit isyanı henüz tam mânasıyla bitmiş sayılamazdı.

Girit'de bulunan konsoloslar ve mensup oldukları hükûmetler Avrupahlar tarafından bir anket ve hattâ bir plebisit yapılmasını insaniyet adına istemiye başladılar. Bu istek karşısında, Osmanlı devletinin durumu güçleşti. Bakanlar kurulunda "Meclisi Vükelâ" Girit meselesi bütün teferruatıyla görüşüldü ve Sadrazam Âli Paşa bizzat Girit'e gitmiye istekli oldu.

Sadrazam Âli
Paşa'nın Girit'e
memuriyeti

Âli Paşa, Girit memuriyetinin sebeplerini, Girit'ten gönderdiği bir mektubta şöyle anlatmaktadır:

"...Bendelerinin bu tarafa azimeti çakırâneme dair arzylediğim niyazı kemterâneme müsaade buyurulduğu esnada efendilerimize dahi biddefaat ifade ettiğim veçhile işbu niyaza mübaderetim haşa min haşa kendimde işi heman bitirmiye liyakat görerek müteahhit olduğumdan neşet etmeyip devletce Girid'in idarei âtiyesi için ittihaz buyurulan nizamâtı esasiyeyi adı yolda bir memur ile ilân ettirmek iktiza etse eşkiyanın

muallim ve muharriki olan ecânibin bütün bütün çürütecekleri ve hiç takdir ettirmiyebilecekleri derkâr olmasıyle nizamâtı merkumenin devleti alıyyece ne rütbe mutena tutulduğunu ahali ve ecânibe göstermek ve bir de düveli ecnebiyenin mussirane dermeyan etmekte oldukları teftiş müşterek teklifi mühlükini bir nevi tahkiki hale memur bir heyeti fevkalâde ile geçiştirmiyeye çalışmak için min gayrı hakkın ve istihkakın uhdei kemteranemde bulunan memuriyeti celilenin buraya gelmesinde fayda gördüğüm-den neşet etmiştir.”¹

Bu satırlardan da anlaşılıyor ki, Âli Paşa, Girit’e yeni bir idare tarzı götürüyor ve bununla hem âsileri kazanmayı hem de büyük devletlerin muhtemel müdahalelerini önlemeyi ümit ediyordu. Paşa, Osmanlı İmparatorluğunda olduğu gibi, Avrupa diplomatları arasında da büyük otorite sahibi idi. Girit isyanında bu otoritenin kendini duyurması tabii idi.

Âli Paşa, hareketinden önce, Serdarı Ekrem Ömer Paşa’ya: Girit’de askerî hareketleri durdurmasını, kırk beş günlük bir mütareke ilân etmesini, bu müddet zarfında silâhlarını bırakacak âsiler için umumî bir af kabul etmesini emretti. Bu umumî afdan Girit âsilerine yardım için gelmiş olan yabancılar da istifade edecekti. Âli Paşa, 2 Ekim 1867 de Sultaniye vapuriyle İstanbul’dan Girit istikametine hareket etti. Beraberinde damadı Selâhattin Bey, Ticaret Nâzırı Kabulî Paşa, Rauf Paşa, Kara Todorî, Kostaki ve Sava Efendilerle, Murad Bey ve Hoca Mecid Efendi vardı.

Ali paşa Girit’de 6 Ekimde Kandiye’ye vardı ve törenle karşılandı. Aynı gün Giritlilere bir beyannâme “Girit’in muhtariyet idaresi” yayınladı. Bunda onları pâdişahın haklarında gösterdiği hayırlı niyetlerinden faydalanmaya, adayı harabeye çevirmekte olan mücadeleden vaz geçmiye kendilerini bu mücadeleye sürüklemiş olan yabancılardan ayrılıma davet etti. Bundan başka, Girit nahiyelerini 15 gün içinde, halkın güvenliğini kazanmış kimseler arasından dörder müslüman dörder hristiyan temsilci seçerek nezdine göndermelerini emretti. Girit’in yeni idare tarzını belirten fermanı da adanın her tarafında yayınladı. Bu fermanın başlıca hükümleri şöyle idi²:

¹ Ali Fust, Ricali Mühimmeyi Siyasiye, s. 11.

² Düstur, birinci tertip, C. I, s. 652.

“Girit’in mülki idaresi pâdişah tarafından tayin edilecek bir valiye, kalelerin ve askerî kuvvetlerin idaresi de bir büyük komutana verilecektir.”

“Valilik ve komutanlık hizmetleri birbirlerinden ayrı olmakla beraber gerektiği vakit valilik hizmetinin komutanlık memuriyetiyle birleştirilmesi, pâdişahın iradesiyle mümkün olacaktır.”

“Girit valisi, memleketi Osmanlı devletinin umumî kanunlarına ve ada için tanzim edilmiş olan özel nizamla göre idare edecektir. Valinin maiyetinde biri müslüman diğeri Hristiyan olmak üzere memurlar arasından seçilen ve pâdişah tarafından nashedilen iki müşavir bulunacaktır.”

“Girit adası gereği kadar sancaklara bölünerek, bunların mülki idaresi Osmanlı devleti memurları arasından seçilen ve irade ile tayin edilen mutasarrıflara verilecek, mutasarrıfların yarısı Müslüman, diğer yarısı Hristiyan olacak; Müslüman mutasarrıflara birer Hristiyan ve Hristiyan mutasarrıflara da birer Müslüman muavin verilecektir.”

“Sancaklar kazalara bölünecek ve kaymakamlarla muavinleri yukarıdaki hükümde gösterilen prensiplere göre seçilecektir.”

“Vali ve mutasarrıflar ve kaymakamlar nezdinde birer idare meclisi olacaktır. Vilâyet idare meclisine vali başkanlık edecektir. Bu meclisin üyeleri iki müşavir, adliye müfettişi, metropolid, defterdar, mektupcular ve halk tarafından seçilen üçü İslâm, üçü Hristiyan üyelerden müteşekkil olacaktır.

“Mali işler için vilâyetlerde birer defterdar ve sancaklarda birer muhasebeci ve kazalarda birer malmüdüri bulunacaktır. Mal memurları gereğine göre Müslüman veya Hristiyan olacaktır.”

“Adada resmî yazışma iki dilde yapılacaktır. Bu sebeple vilâyetlerde ikişer mektupçu ve sancaklarda da ikişer tahrirat başkâtibi bulunacaktır.”

“Halkı karma olan sancakların, idare meclislerinde mutasarrıf reis olacaktır. Âza da mutasarrıf muavini ve hâkim ve piskopos ve muhasebeci ile tahrirat başkâtiplerinden ve üçü İslâm halk, üçü de Hristiyan halk tarafından seçilmiş üyelerden ibaret olacak; halkı tamamen Hristiyan olan sancakların idare meclisleri de mutasarrıflar reis olmak üzere, muavin ve piskopos

ve muhasebeci ve tahrirat başkâtibi ve altı Hristiyan üyeden kurulacaktır. Kaza idare meclislerinin de bu kaide üzerine kurulması tesbit edilmişti.”

“Vilâyet, sancak ve kaza merkezlerinde cinayet ve hukuk mahkemeleri kurulacaktır. Vilâyet merkezinde ve halkı karma olan sancaklarla, kazaların merkezlerindeki mahkemelerin Müslüman ve Hristiyan üyeleri, halk tarafından seçilecektir.”

“Halkı tamamen Hristiyan olan sancak ve kazaların mahkemelerindeki üyeler yalnız Hristiyanlardan mürekkep olacaktır.”

“Vilâyet merkezinde ve her karma sancakta, Müslümanlar arasındaki dâvaları görmek için şer’î birer mahkeme bulunacaktır. Kariyelerde birer ihtiyarlar meclisi olacağı gibi sancaklarda da İslâm ve Hristiyanlar için ayrı ayrı birer ihtiyar meclisi bulunacak ve bunlar ilgili halk tarafından seçilecektir.

“Girit vilâyetinin halk tarafından seçilen bir meclisi umumisi olacaktır. Bu meclise her kazadan iki üye gönderilecektir. Halkı sırf Müslüman olan kaza, Müslüman üyeler, halkı sırf Hristiyan olan kaza, Hristiyan üyeler gönderecek, karma kazalar biri Hristiyan diğeri Müslüman olmak üzere ikişer üye gönderecektir.”

Üyelerin seçimi hususi bir talimatnâme ile tesbit edilecektir. Meclisi umumî yılda bir defa toplanacak ve yol, bayındırlık, itibar sandıkları teşkili, ticaret, endüstri, ziraat, eğitim ve daha başka ammeyi ilgilendiren işleri görüşecektir. Adanın varidatından gerekli para Babıâli’nin müsaadesiyle bu gibi işlere sarfedilecektir. Meclisi umumî bu işlere ve bu sarfiyata nezaret edecektir.

“Osmanlı İmparatorluğu’nun diğer eyâletlerinin hükûmete verdikleri vergiden Girit ahalisi eskiden beri muaf olduklarından, kendilerinden yalnız aşar ve müskürat ve gümrük resimleri ile ihracat ve sarfiyat dahiliye gümrüğünün tenzili mukabilinde ihdas olunmuş olan tuz ve tütün resiminden ve eskiden beri sair memleketlerle beraber ada ahalisi tarafından dahi verilmekte olup fakat bu kere ıslâhatı icra olunmakta olan belli resimlerden başka bir şey alınmayacaktır.”

Girit'de devletler- aram anket fikri istenen nizam, ıslâhat fermanının şekline ve ruhuna uygun idi. Âsiler lehinde bir yabancı müdahaleye de artık yer bırakmamakta idi. Buna rağmen, âsilerin "geçici hükûmet" adıyla kurmuş oldukları heyet yukarıdaki hükümleri inceledikten sonra reddetmiye karar verdi. Âsiler, bir yıl savaştan sonra, Girit'in idaresinde, bu hakların kendilerine verilmesinde geç kalındığını ileri sürerek, adanın Yunanistan'a ilhakında ısrar ediyorlardı. Bu yolda ayak diremelerinde başlıca sebep yabancı devletlerin, adada, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğüne tesir etmiyecek şekilde Avrupalı bir heyet tarafından bir teftiş ve bir plebisit yapılmasında hâlâ ısrar göstermeleri idi.

İstanbul'da Bakanlar Kurulu "Heyeti Vükelâ" bu hususta yabancı devletlere verilecek cevaba esas olabilecek düşünceleri tesbit ederek, bir rapor halinde ve aşağıda görüleceği şekilde, Âli Paşa'ya bildirdi :

"Bu maddede tutulacak iki yol olup ve anın biri teklifin reddi kat'îi ve diğeri bazı mertebe uyushulması suretleridir."

Red cihetine gidildiği takdirde icabında "devletin" hukukunu ve namusunu muhafaza etmek için silâhlı tedbire baş vurması icabedeceği şüphesizdir. Halbuki asker ve para bulunmadığından devletin silâhlı bir mücadele için kudreti yetmiyecektir.

"İkinci yola gelince, onda da beş şık düşünülebilir. Birinci şık teftiş teklifinin kayıtsız olarak kabul edilmesi; ikinci şık adada, yüksek memuriyetiniz cümlesinden olarak halkın saadetini sağlayacak tedbir ve nizamların tatbik edilmekte olduğunu ve bizzat yapılacak başka şey olmadığından bahisle, eğer yapılanlara emniyetleri yoksa taraflarından birer hususî memur göndermek suretiyle yapılanları görmeleri; üçüncü şık evvelce İngilizler tarafından da teklif edildiği veçhile ada idaresinin biraz daha genişletilerek bir Hristiyan vâli tayin edileceğinin vâdedilmesi; bu cihetin de İngiltere ve Avusturya kabinelerine ifade edilerek onların vasıtasıyla diğer devletlerin buna muvafakatlerinin temini ve bu hal şeklinin de ancak hatır için yapıldığı daha ilerisine gidilmesine imkân bulunmadığı işaret edilmeli. Dördüncü şık, Osmanlı devleti asayişin temini ve halkın refahı

için münasip gördüğü şeyi yapmıştır. Eğer noksan cihetler görülüyorsa ihtar olunsun denmelidir. Ancak bu hususta daha önce İngiltere ve Avusturya devletlerinin reyleri alınarak, bu reyleri makul ve makbul görüldüğü takdirde bu devletler vasıtasıyla diğerlerine bildirilmesi; Beşinci şık da, Girid'e verilmekte olan nizamın daha da tevsi edileceğini beyandan ibarettir. Mülki tamamiyete riayet edilmesi devletlerce vâdedilmiş bulunduğu için yukarıda söz konusu şıklardan ikincisini yani teftiş maddesinin kabulünün zararsız gibi olduğu görünmektedir.”¹

İstanbul'daki vükelânın bu düşünceleri de gösteriyordu ki; Osmanlı devleti, Girit isyanı karşısında büyük devletlerin müdahalesinden endişe ediyordu. Devletlerin bir teftiş yapılması hususundaki tekliflerine verilecek cevabın tesbitinde uzun boylu düşünülmüştür. Bu teklifin reddi halinde bir harp hali belirmesi karşısında devletin parası ve askeri bulunmadığı ifade edilmiştir. Dolayısıyla baş vurulacak tedbir, diplomatik vasıtalarla; ve barışçı usullerle büyük devletleri tatmin etmekten ibarettir. Neticede İstanbul'daki vükelâ, prensip itibariyle, teftişe taraftar görünmektedir. Çünkü büyük devletler bu teftiş ile Osmanlı toprak bütünlüğüne saygı gösterileceğini vâdetmişlerdir.

Sadrazam Âli Paşa, vükelânın bu düşüncesine iştirak etmedi. İstanbul'a gönderdiği bir lâyhada teftişin mahalli neticeleri hakkında fikirlerini şu suretle açıkladı²:

Büyük devletlerin, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğüne riayet edeceklerine dair verdikleri teminata; müşterek teftişleri esnasında Girid'in Hıristiyan halkının göstereceği şevk ve heyecanı görünce, bağlı kalıp kalmıyacağını kestiremiyorum.

“Bu münasebetle şunu da ilâve etmeliyim ki ada halkının bugün üçte ikisi Yunanistan'a iltihaktan başka bir hal çaresini kabul etmek şöyle dursun dinlemek bile istemiyen eşkiya reislerinin emrindedir. Bu eşkiya reisleri de Rusya ve Yunanistan devletlerinin kumandasındadırlar. Bu durumda teftişe memur devletlerin komiserleri buraya gelip de halka adanın müstakbel idaresi hakkında reylerini sorduklarında, söz konusu eşkiyanın ve nüfuzları altında bulunan, düşünceleri ve duyguları Yunanis-

¹ Mecmua, yazma “özel kütüphanemizde” dir.

² Mecmua, yazma “özel kütüphanemizde” dir.

tan'a mail olan, kasaba ve karyeler halkının Yunanistan'a ilhaktan başka bir arzuları bulunmadığı, gün gibi aşikâr olacaktır."

"Müşterek teftiş ve tahkikatın sonunda halkın ekseriyetinin ve bilhassa Hristiyan halkının bütünü'nün Yunanistan'a katılmak hususundaki dileğini tesbit ve tekid ederse şimdiye kadar Osmanlı devletine tavassut teklif etmiş ve teminat vermiş bulunan devletlerin hem kendi milletlerine ve hem de bise karşı gayet müşkül bir durumda kalmalarını neticelendirecektir. Öyle bir halde Avrupa'da umumî kanun hükmüne girmiş olan milliyet prensibi hilâfında veyahut Osmanlı devletine ettikleri vâde aykırı şıklarından birini tercih etmiye mecbur kalacaklardır. Hal icabı da ikinci şıkki tercih etmiyeceklerine şimdiye kadar vaki misaller delildir. Müşterek teftişin Osmanlı devleti için düşünülecek büyük zararlarından biri de adanın bugünkü durumudur. İki seneye yakın vakitten beri vuku bulan harp ve müsademelerin tabii neticesinden olarak evlerin ve meskenlerin ve kiliselerin çoğu yıkılmış ve yanmış ve Yunanistan'a göç etmiyen ahalinin çoğu mağaralarda ve harabelerde aç ve çıplak oturduklarından, Girid'e gelip karyeleri ve nahiyeleri gezip şu halleri gözleriyle görecek ve fesatçılar tarafından muhtarip ahaliye öğretilmiş olan şikâyetleri kulaklariyle işitecek Avrupa komiserlerinin verecekleri karar ve reylerini; lehimize ve adanın devletimizde kalması hususunda, olmasına ihtimal verilemez."

Babîâlî, Âli Paşa'nın bu düşüncelerine uyarak, büyük devletlerin teftiş ve plebisit hakkındaki tekliflerini kesin olarak red etti. Fransız elçisi bunun üzerine pâdişah ile görüşmek istedi. Abdülaziz, elçi Mösyö Bourrée'nin teftiş hakkındaki ısrarlarını şu sözleriyle karşıladı: "...Girit ceziresi üç yüz bin nüfusu muhtevi olarak Rumların her birinden lâakal birer altın vergi alınsa senevi üçyüz bin altın irat hasıl olur iken bunlardan alınan vergi yarımşar lira derecesinde bile olmadığı ve hiçbir devlette böyle çok hafif vergi veren mülk ve tebaa bulunmadığı halde lâyenkati oraya komisyon gönderilerek icrayı teftişat olunması teklif edilir. Müşterek teftişin altından Girid'in Yunanistan'a ilhak talebi çıkacağını biliyorum. Bunu bilip dururken teftiş teklifini nasıl kabul edebilirim." ¹

¹ Ali Fuat Türkgeldi, yazma, zeyl' 11. (T.T.K.K.)

"Rusya sefiri, vükelâmuza bir kaptan fırtınaya tutulunca geminin yüklerini denize atıp gemisini kurtarır, diyor imiş. Fakat Rusya bize geminin yüklerini değil direklerini, makinesini, dümen ve çarkını söküp atmaktığını yani gemimizi kendi elimizle batırmaktığını tavsiye ediyor¹. Âli Paşa bir taraftan Girit'de yeni idareyi kurmaya çalışırken diğer taraftan da âsilerle karşı küçük ölçüde hareketlere girişmişti. Hareketleri evvelâ Serdar Ekrem Ömer Paşa, sonra da onun yerine getirilen Hüseyin Avni Paşa idare ettiler. Bu sıralarda Girit âsilerinin mevcudu üç dört bin kadar idi. Bunlar karşısında Âli Paşa'nın elinde elli beş tabur kadar kuvvet vardı. Sadrazam bu kuvvet ile eşkiyanın elli misli bir kuvveti daha mahvetmek mümkün olduğuna inanıyordu. Ancak "eşkiya hiçbir tarafta ve bir vakitte müctemian meydan-ı harbe hazır olmayıp asakiri şahana bir derede iken anlar dağın başından kurşun atar ve dağa çıkıldığı gibi kemayenbegi ezmek müyesser olamamıştır."

"...Lefter ve Manuel ve Katırcı Yani vâdisinde gezen ve mevkiin her türlü tasavvur haricinde olan şekli garib ve heyeti saabı acibinden ve haricin muavenatı mütevaliyesinden istifade eyliyen ve kuvveti gördükleri gibi her biri bir deliğe giren ve tahtı zabıtada bulunmayan ahalinin kâffesi ister istemez kendilerine muin olan bir güruhun kâmilan imhası hususunda doğru olmadığı bir buçuk sene müddet o yolda neticei matlûbenin husule gelmemesiyle dahi sabit olmuştur"² demesiyle de, eşkiyanın tamamen hakkından gelinemeyeceğini açıklamıştır.

Âli Paşa'nın umumî af ilân etmesi, Girid'in muhtarlık ile idaresini sağlayan fermanı yayımlaması ve âsilerin üzerine, küçük ölçüde fakat, devamlı ve başarılı hareketler yapmasıyla isyan oldukça gevşemiş bulunuyordu. Bundan başka yabancı devletlerin Girit'de tesirli bir şekilde müdahalesi de önlenmiş idi. Âsiler, bilhassa bu yüzden ümitsizliğe düşmüş bulunuyorlardı. Âli Paşa, bütün bu cihetleri gözönünde bulundurarak İstanbul'a dönmek istedi. Meclisi vükelâ; isyanın kesin olarak yatışmamış olduğunu ileri sürerek bir müddet daha ada'da kalmasını istedi. Paşa, bu düşünceyi uygun bulmadı. Kendisince yapacak bir iş

¹ Adı geçen kitap, s. 21.

² Ali Fuat, Ricali Mühimmeyi Siyasiye, s. 114.

kalmadığını ileri sürerek dönmek hususunda ısrar etti ve hattâ dileği kabul edilmediği takdirde sadrazamlıktan çekileceğini bile ihsas etti. Bunun üzerine avdeti için irade çıktı. Âli Paşa, Girit'de Hüseyin Avni Paşa'yı bırakarak İstanbul'a döndü (24 Şubat 1868).

Yunanistan'a ulti- Âli Paşa, Girit âsilerinin Yunanistan'dan yardım
matom gördükçe, silâhlarını bırakmak cihetine gitmek istemiyceklerini anlamış bulunuyordu. Bu sebeple, İstanbul'a döner dönmez, Girit meselesini kesin bir şekilde çözmek için Yunanistan meselesini ele aldı. Yunan hükûmetine bir ultimatom verildi (Aralık 1868). Ultimatomun başında Girit isyanında Yunan hükûmetinin oynadığı tabrik ve teşvik edici rol belirtildikten sonra şu noktalar üzerinde durulmakta idi:

1— Yunan hükûmeti, son zamanlarda, Yunanistan'ın türlü taraflarında, Osmanlı devletine düşmanca bir maksatla kurulmuş olan çeteleri dağıtacak ve gelecekte de bunların kurulmasına mâni olacaktır.

2— Girit ile Yunanistan arasında mekik dokuyan üç korsan gemisini tecrid edecek veyahut hiç olmazsa bu gemilerin Yunan limanlarına girmesine müsaade etmiyecektir.

3— Yunan hükûmeti, Girit göçmenlerine memleketlerine dönmeleri için izin verecek ve dönmelerini kolaylaştıracak tedbirler alacaktır.

4— Osmanlı askeri ile Osmanlı tebaasından olanlara taarruz etmekle suçlu olanlar, kanunlar gereğince cezalandırılacak ve zarar görmüş olan ailelere tazminat verilecektir.

5— Yunan hükûmeti, bundan böyle mevcut antlaşmalar hükümlerine ve insan haklarına uygun bir yolda hareket edecektir.

Bu ultimatomu cevap vermek için sekiz günlük bir müsaade verilmişti; Yunan hükûmeti, Rusya'nın tavsiyesi üzerine, ultimatom maddeleri üzerinde Babıâli ile pazarlığa girişmek istedi. Bu isteğe red cevabı verildi. Yunanlılar en çok ultimatomun beşinci noktasını kabul etmekte mütereddit davranıyorlardı. Belli müddetin sonunda Babıâli, Yunanistan ile diplomatik ve ticarî münasebetlerini kestiğini bildirdi ve Akdeniz'deki Türk filosu Giritlilere Yunanistan'dan yardım gitmesini önlemek için Yunan sahillerini abluka etti.

Abluka âsiler üzerinde tesirini derhal gösterdi. Âsilerin çefleri, bundan böyle, yiyecek ve silâh alamıyacaklarını anladılar. Gönüllülerle de takviye edilemeyeceklerdi. Mütareke yapmaya istekli oldular. Adanın Türk otoritesi başlıca âsilerin Fransız vapuriyle adayı terketmelerine razı oldular. Diğer âsilerin de umumî afdan faydalanmalarını uygun gördüler. Bu suretle Girit isyanı fiilen sona ermiş oldu.

Yunan hükûmeti, ultimatomu olduğu gibi sahillerin abluka edilmesine de itiraz etti. Bunun üzerine, Babıâli Yunan hükûmeti ile diplomatik ve ticarî münasebetleri kesti. Bu sıralar, Yunanistan, Osmanlı devleti ile sıkı ve kârlı bir ticaret yapmakta idi. Bu itibarla, Babıâli'nin Yunanistan'la diplomatik ve ticarî münasebetleri durdurması bu hükûmete büyük bir darbe idi.

Babıâli ile Yunanistan arasında, harp istikametinde gelişmekte olan anlaşmazlık Avrupa'da da büyük heyecan uyandırdı. İki devlet arasında çıkacak harbin genişleyerek bir Avrupa harbi halini alması da ihtimal içinde görüldü. Fransa, anlaşmazlığın Paris andlaşması devletleri arasında bir konferansta görüşülmesini teklif etti. Babıâli, konferansta Osmanlı devletinin, toprak bütünlüğü ve Girit'deki idaresi üzerinde konuşulmamak, sadece Türk-Yunan ihtilâfı üzerinde durulmak, şartıyla konferans fikrini kabul etti. İlgili diğer devletler de konferans teklifini kabul ettiler.

Türk-Yunan **İhtilâfı ve Paris konferansı** Konferans Ocak 1869 da Paris'de toplandı. 1856 antlaşmasını imzalamış olan devletler bu konferansa temsilcilerini gönderdiler. Yunanistan 1856 Paris konferansına iştirak etmemiş olduğu için düşüncesini istişarî olarak bildirmek üzere konferansa çağırıldı. Yunanistan bu çağırışı kabul etmedi. Konferansta Babıâli ile aynı seviyede tutulmak hususunda ısrar etti. Bu ısrarı, her ne kadar Rus temsilcisi tarafından desteklendi ise de, neticede reddedildi.

Paris konferansı, Türk-Yunan anlaşmazlığını meydana getirmiş olan ultimatomu çalışma temeli olarak kabul etti. Bu ultimatomda geçen Türk istekleri teker teker incelendi. Yunanlıların bu isteklere vermiş oldukları cevaplar da gözden geçirildi. Neticede Babıâli'nin istekleri haklı görüldü ve bunlar Paris konferansının bir deklarasyonu şeklinde Yunan hükûmetine bildirildi.

Bu suretle Girit isyanı ile bu isyanın sebep olduğu Türk - Yunan anlaşmazlığının son safhası da kapanmış oldu.

Girit isyanının gelişme safhaları ve hükûmetin Girit isyanı kar- bu isyan karşısındaki tutumunu, Osmanlı umumî yısında Osmanlı efkârı üzüntü ile takip etti. Genç Osmanlılar, umumi efkârı bilhassa 1867 den sonra, türlü vesilelerle bu isyan üzerinde durarak, devletin aczini belirttiler. Ziya Paşa, Abdül- aziz'e, Londra'da sunduğu lâyihasında Girit meselesinin netice- lerini şöyle belirtmektedir :

"Birincisi şudur ki, Osmanlı devleti askerî şecaat ve metanet ve itaat hususunda Avrupa'daki muallim askerinin birincisi ol- makla darbu mesel iken, Avrupa nazarında bu imtiyaz zail ve donanmamızın ise hiçbir işe yaramadığı zahir oldu. İkincisi otuz bin kadar asker ve yetmiş seksen bin nüfus sefaletle beyhude yere telef oldular. Üçüncüsü üçyüz bin keseden ziyade nafile masraf vuku buldu. Dördüncüsü Osmanlı devletinin Avrupaca kader ve itibarı azaldı. Beşincisi Yunanlılar tamah ve ümide düştüler. Altıncısı Müslüman olmıyan tebaanın efkârında deği- şiklik hasıl oldu. Yedincisi İslâm milleti pek ziyade yeise ve fütura düştü." ¹

Osmanlı efkârı Girit isyanından pâdişahı ve Sadrazam Âli Paşa'yı mes'ul tutuyordu. Fakat pâdişah açıktan açığa tenkit edilmediği için bütün kabahat Âli Paşa'ya yüklenmekte idi. Bu tenkitlerin mahiyeti hakkında bir fikir vermek için sadrazamın maiyetinde Girit'e gitmiş olan Kabuli Paşa'nın, Sadık Paşa'ya yazmış olduğu bir mektuptan şu satırları alıyoruz :

"Âli Paşa Girit'de iken neler söylemediler? O, belâyı defetmiş iken âsilerle birlikte ve müttefiktirler dediler. İstanbul'a gelir ise hanesine gidinceye kadar arabasına necaset atacaklardır deyu yazdılar. Biçarenin bağı hun oldu."

Âli Paşa'nın baş düşmanı Ziya Paşa da, onun Girit mese- lesine verdiği hal şeklini aşağıdaki tarihle tesbit etti ² :

"Sadrı Âli zemanе ne yapardı acaba
Köprülü-zâde şu hengamede sağ olsa idi

¹ Ziya Paşa, lâyiha; s. 18.

² Mahmut Kemal İnal, Son Sadrazamlar, c. I, s. 24.

*Kapıcı-zâde ile farkı budur kim Köprülü'nün
Birisi almıştı diğeri verdi Girid'i"*

Bütün bu tenkitlerde his unsurunun ön plânda yer aldığını kabul etmek lâzımdır. Ordusu; sayıf, donanması kudretsiz hazine tamtakır bir devletin sadrazamı; Âli Paşa'nın başka türlü hareket etmesi mümkün mü idi? Bu soruyu müsbet olarak cevaplandırmak çok güçtür.

Paris antlaşmasıyle Osmanlı devletinin toprak bütünlüğü kabul edilmiş ve "Osmanlı devleti ile herhangi bir devlet arasında meydana gelecek bir ihtilâfın muahedeyi imzalayan devletlerin tava-sutu ile halledileceği" tesbit edilmişti. Bu iki prensip ile, Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa devletleri arasında kurulmuş bulunan muvazene siyasetinde hukukî ve siyasî bir unsur olarak kabul edilmişti. Fakat bu muvazene siyaseti esas itibariyle istikrarlı değildi. Devletlerin iç ve dış siyasetleri ile alakalı olarak tahavvül etmekte idi. Bu tahavvüller esnasında, Osmanlı devletinin müteessir olması için kuvvetli bulunması ve her şeyden önce kendi kuvvetine dayanarak dış siyasette teşebbüsü elinde bulundurması gerekiyordu. Halbuki Osmanlı devleti böyle bir kuvvetten mahrumdu. Her türlü ihtiyaçları için olduğu gibi; mevcudiyetini idame etmek için de Avrupa devletlerinin müzaheretine muhtaçtı. Bu ihtiyaç Osmanlı hükûmetinin dış siyasette Avrupa'nın kuvvetli basan devlet veya devletleri tarafına meyletmek, prensibini kabul etmesine sebep olmuştur.

Kırım muharebesi, Fransa'nın ve İngiltere'nin yardımı ile yapılmış bulunduğu için; Paris muahedesinden sonra Babıâli bu iki devlet ile bilhassa iyi geçinmeye gayret etti. Fakat bu muahedeyi takip eden yıllarda Fransa bir taraftan Rusya'ya meyletmiye başladığı gibi 1858 den itibaren de "Milliyet" esaslarına dayanan bir dış politikaya da ehemmiyet vermiye başladı. Bu değişiklik; Osmanlı İmparatorluğu'nun Hristiyan halkını; millî istiklâllerini elde etmek için ayaklanmalara ve isyanlara tahrik eden mühim bir unsur oldu.

Ayaklanmalar ve isyanlar, imparatorluğun iç işlerinden sayılmakla beraber, ıslâhat fermanı ile ilgili görülerek Paris antlaşmasını imzalayan devletlerin müdahalesine yol açtı. Bu sebeple

yukarıda, kısaca izah edilen, Karadağ isyanı; Belgrad olayları, Eflak ve Buğdan olayları ve Girit isyanı, hâdiselerinde Osmanlı devleti teşebbüsü elinde bulunduramamıştı. Bu hâdiselerden her birinde söz konusu devletlerin ayrı ayrı ve toplu olarak müdahaleleri vuku bulmuş ve Babıâli de bu müdahalelerin tesiri altında kalarak; hâdiselerden her birini; hem onları çıkaran Hristiyan topluluklarını ve hem de Avrupa büyük devletlerini memnun edecek surette hal çaresine bağlamıya çalışmıştır. Netice itibariyle, Osmanlı İmparatorluğu'nun bünyesi gevşemiş ve dağılmaya müsait bir şekil almıştır.

VI. MISIR'IN MUHTARİYET HAKLARININ GENİŞLETİLMESİ (1863—1882)

Said Paşa'dan sonra Mısır valiliği, İbrahim Paşa'nın oğlu Ahmed Paşa'nın hakkı idi. Fakat, Ahmed Paşa, İskenderiye'den Kahire'ye gelirken trenin köprüden suya yuvarlanması ile ölmüştü. Bu kaza İsmail Paşa'ya yaradı. Said Paşa'nın 18 Ocak 1863 de ölmesi üzerine Mısır valisi oldu.

İsmail Paşa, bu sıralarda otuz üç yaşında idi. Genç, çalışkan, zeki ve otoriteli idi. Avrupalı öğretmenlerden ders görmüş ve Paris'te Saint - Syr askeri okulunda tahsilini bitirmişti. Said Paşa'nın, Avrupa'ya seyahatleri sırasında ona niyabet etmişti. Birkaç defa da Avrupa payitahtlarına ve İstanbul'a memuriyet ile gönderilmişti.

Mısır için, dedesi gibi, büyük tasarlara sahipti. Onu, Babıâli'nin hâkimiyetinden büsbütün kurtarmak suretiyle müstakil hale getirmek veya hiç olmazsa daha geniş muhtariyet haklarına ulaştırmak istiyordu. Fakat, bu hususta Mehmed Ali Paşa'nın baş vurmuş olduğu harpçi usullerle bir netice elde edemeyeceğini de anlamıştı. Maksadına erişmek için iki yeni yol buldu. Birincisi, Avrupa'nın yardımı ile Mısır'da büyük işler basarmak suretiyle, Avrupa umumî efkârını kazanmak, ikincisi de, Osmanlı devlet adamlarına menfaatler temin ederek imtiyaz fermanının hudutlarını genişletmekti.

Vali olur olmaz, âdet olduğu üzere, pâdişaha saygılarını sunmak üzere İstanbul'a geldi. Devlet adamlarına kıymetli hedi-

yeler getirdi. Pâdişahla başbaşa konuştu. Ona da, buharla işleyen özel yatını hediye etti ve Mısır'ı ziyarete davet etti. İyi intibalar bırakarak Mısır'a döndü.

Abdülâziz'n Mısır seyahati Bu sıralarda, Balkanlar'da, Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkimiyeti, milliyet ve istiklâl fikirlerinin doğurduğu olaylarla sarsılmakta idi. Devlet adamları, Mısır'ın, XIX. yüzyılın ilk yarısında imparatorluğa indirmiş olduğu darbeleri unutmuyorlardı. Bundan başka Abdülmecid devrinde ortaya çıkan Süveyş kanalının açılması meselesi de İngiltere ile Fransa'nın bu vilâyet üzerine alâkasını yeniden çekmiş bulunuyordu. Halkı müslüman olan, Mısır'ı pâdişaha ve hilâfet makamına bağlamak Osmanlı devletinin menfaati icabı idi. Sadrazam Mısırlı Kâmil Paşa ve İsmail Paşa'nın dostu, Fuat Paşa Abdülâziz'i Mısır seyahatine inka ettiler.

Osmanlı İmparatorluğu'na katıldığı tarihten beri, hiçbir pâdişah Mısır'a seyahat etmemişti. Bu sebeple, Abdülâziz'in seyahati Osmanlı tarihinde benzeri olmayan bir olay idi. Pâdişah, Nisan 1863 de, maiyetinde Fuat Paşa, Bahriye Nâzırı Mehmed Ali Paşa, Veliâht Murad Efendi ve Şehzade Abdülhamid, Şehzade Mehmed Reşad ile Şahzade Yusuf Efendiler olduğu halde, İstanbul'dan İskenderiye istikametinde hareket etti.

Bu şehirde ve Kahire'de azametli törenlerle ve halkın yürekten gelen sevgi tezahürleriyle karşılandı. Pâdişah, bu gösterileri, istismar etmedi. İsmail Paşa'nın otoritesini zedeliyecek hareketlerden ve sözlerden çekindi. "Ben burada ancak Mısır valisinin misafiriyim ve öyle kalacağım" demek suretiyle mevcut ferman hükümleri dairesinde Mısır'ın statüsüne pâdişah ve halife olarak riayet etmek niyetinde olduğunu ifade etti. Pâdişahın Mısır seyahati ve oradaki davranışı, bu eyâletle Osmanlı devletinin münasebetlerini kuvvetlendirdiği gibi, İngiltere ile Fransa'nın da, İsmail Paşa'yı, Babıâli aleyhine tahrik etme ihtiraslarını suya düşürdü.

İsmail Paşa'nın iç idaresi İsmail Paşa, Babıâli ile münasebetlerini düzenledikten sonra, Mısır'ın bayındırlığını sağlamaya çalıştı. Ziraat, endüstri ve ticaret alanında büyük gelişmeler temin etti. Posta, telgraf ve telefon hizmetlerini en ücra yerlere kadar götürdü. Süveyş kanalı işiyle yakından meşgul

oldu. Eğitime ehemmiyet verdi. Toprak durumunu inceledi. Az bilinen yerler için keşifler yaptırdı. Hudutlarını genişletmek için gayret sarfetti. Kahire'yi, zarif bir Avrupa şehri haline getirmek için hiçbir masraftan çekinmedi. Bütün bu işleri yaparken Avrupalı bilgin ve uzmanların hizmetinden geniş ölçüde faydalandı. İsmail Paşa, bu çalışmalarının müsbet neticeleri karşısında "Mısır artık Afrika'da değildir" vecizesini ortaya atmak suretiyle onun garpli bir memleket haline geldiğini ifade ediyordu. Fakat yaptığı işlerde halkın refah seviyesini yükseltmekten çok, yabancıları şaşırtmayı ve kendisine hayran bırakmayı amaç edinmişti.

İsmail paşa Hıdivlik
peşinde

Paşa, yalnız bu hayranlık ile Mısır'ın muhtariyet imtiyazlarını genişletemeyeceğini ve bu iş için Babiâli'yi kazanmak gerektiğini anlıyordu. Bunun için de, Osmanlı devlet adamlarına faydalı olmaktan başka çare yoktu. Türlü olaylar, bu hususta, işini kolaylaştırdı. 1864—1865 de Hicaz'da çıkan bir isyanı bastırmak için 4500 kişilik bir kuvvetle Babiâli'ye yardım etti. 1866 da Eflak ve Buğdan olayları baş gösterince de, pâdişahın emrine İstanbul'a 8000 kişilik bir askerî birlik gönderdi. Paşa, bundan başka Osmanlı devletinin ileri gelenlerine devamlı olarak paralar da dağıtıyordu. "Kapıyoldaşı hediyesi" ismi altında ceplere indirilen bu paraların nerden geldiğini ve Mısır'ı nereye götürmekte olduğunu kimse anlamak istemiyordu. Bu hediyelere karşı hediye ile mukabele etmek mümkün değildi. Kapıyoldaşını kaybetmemek için istekleri dikkat nazara alınmak gerekiyordu. Abdülâziz de, Sadrazam Fuat Paşa da, İsmail'den memnundular. Bu aralık, Mısır valiliği varisi Fazıl Mustafa Paşa, İstanbul'da Hazineleciler meclisi reisi idi. Fuat Paşa'nın İsmail Paşa'ya olan yakınlığını çekemediği için pâdişah nezdinde aleyhinde bulundu. Bunun üzerine Sadrazam Fazıl Mustafa Paşa'yı İstanbul'dan Avrupa'ya sürdürdü. (1867).

Mustafa Fazıl Paşa zengindi. Abdülâziz'in idaresine muhalif olan gençlerle Avrupa'da gazeteler neşrederek muhalefette bulunmaya başladı. Mısır valiliğinin inhilâli halinde bu zatın vali olması, Mehmed Ali Paşa'nın olaylarını tekrarlatabilirdi. Bu cihet paşa, daha İstanbul'da iken anlaşılmıştı. İsmail Paşa, bu durumdan faydalanarak Mısır'ın veraset fermanında değişiklik yapılmasını istedi. Babiâli, zaten Sırbistan, Eflak ve

Buğdan beylerinin de fermanlarında, hiç menfaati bulunmadığı halde ve yabancı devletlerin baskısı ile bu gibi değişiklikler yapmıştı. Şimdi ise istenilen değişikliği, sadakat gösteren bir valinin lehinde yapmakta menfaatli idi.

Mısır valiliğinde vassal usulünün değişmesi Bu sebeple, Abdülaziz, 27 Mayıs 1866 tarihli bir ferman ile, İsmail Paşa lehinde şu değişikliği yaptı: Mısır'ın her yıl devlete vermekle ödevli olduğu vergi 80.000 keseden 150.000 keseye çıkarıldı. Buna karşılık da Mısır valiliğinin boşalması halinde valiliğin eski valinin büyük oğluna, oğulları yoksa büyük kardeşine, kardeşi de bulunmadığı takdirde en yaşlı yeğenine geçmesi kabul edildi. Fermanda, bundan başka Sudan vilâyetinin zımnen Musavva ve Sevakin'inin de açık olarak Mısır idaresinde bulunacağı ifade edilmişti. Mısır askerinin otuz bine çıkarılması ve Mısır parası ile Osmanlı devletinin parasının aynı ayarda bulunması fermanın diğer hükümlerini teşkil ediyordu¹. İki hafta sonra, neşredilen bir diğer fermanla da, varislik için reşit yaşı 18 olarak tesbit edildiği gibi gerektiği takdirde bir vasi veya vesayet heyeti kurulacağı da ifade edildi².

Bu imtiyazları kopardığı sıralarda İsmail Paşa, İstanbul'da bulunuyordu. Abdülâziz, bir aralık paşanın kızı Tevhide Sultanı görerek beğendi ve onunla nikâhlanmak bile istedi. Sadrazam böyle bir evlenmenin İsmail Paşa'yı kayın peder durumuna getireceğini ve bu yüzden de ileride türlü mahzurlar çıkabileceğini düşünerek pâdişahın istimzacına menfi cevap verdi. Paşanın kızını pâdişah alsa, Hidiv zâtı şahaneye kayın peder olacak, halbuki pâdişahlara valid macid yine bir pâdişaktır. Zevce itibariyle kayın peder tâbirini, havsalaî saltanat bir gün çekse ertesi gün çekemez. Sarayda kadın efendiler ve ikballer müteaddit bulunmasıyla, hidivin kerimesi, bir müddet geçince emsalleri gibi dairei mahsusasında tek başına kalacak. Mısır'a gitmek istese müsaade olunmayacak. Tatlik edilerek pederinin yanına gönderilse diğer ere verilmek olmayacak. Saraydan çıkarılmasa bu menkûhe yeis ve kederden hastahğa uğrayacak. İsmail Paşa,

¹ Babıâli, Hariciye Nezareti, Mısır Meselesi, s. 35.

² Aynı kitap, s. 35.

kerimesinin alâmini ışıtmekle suzû güdâzı arttıracak, Avrupa matbuatına kadar havadis yayılacak.”

Abdülâziz Tevhide Sultanla evlenmekten vaz geçti ise de, Fuat Paşa'yı da sadrazamlıktan azletti. Böylece, İsmail Paşa hem pâdişahı damad edinmekten hem de Fuad Paşa gibi kıymetli bir dostundan mahrum oldu.

**İsmail Paşa
Mısır Hidivi
oluyor**

Fakat, bu sefer hesapta olmıyan olaylar İsmail Paşa'nın yeni imtiyazlar elde etmesine yardım etti. 1866 da Girit isyanı başladı. Paşa, derhal hizmet teklif etti. Teklifi kabul edilmekle, 18.000

kişilik bir Mısır kuvveti Girit'e çıkarıldı. Paşa'nın bu yardımı karşılık olarak istemeyi düşündüğü mükâfat Girit valiliğinin kendisine verilmesi idi. Fakat, İngiltere ve Fransa böyle bir hareketi kabul etmiyeceklerini kendisine ihsas ettirdiler. Paşa, bunun üzerine hizmetinin mükâfatını başka şekilde sağlamıya teşebbüs etti. Dışişleri müşaviri Nobar Paşa'yı İstanbul'a göndererek kendisine “Azizi Mısır” unvanının verilmesini istedi. “Bundan maksadı Hazreti Yuzsuf Alehiselâm Mısır'da istiklâl ile hükûmet etmiş olduğu için kendisinin de bu dereceyi ihraz eylediğini göstermek idi.”¹

Osmanlı devleti, müşkül durumda idi. İsmail Paşa'nın yardımından vaz geçemezdi. Kaldı ki onu darıltıp başına bir de Mısır galesi çıkarmayı hiç de isteyemezdi. “Azizi Mısır” unvanı buna rağmen kabul edilmedi. Babiâli, pâdişah mânasını da ihtiva ettiği için İsmail Paşa'yı “Hidiv” unvanını kabul etmeye ikna etti. Bunun üzerine 8 Haziran 1867 fermanı hazırlandı. Buna göre, Hidiv İsmail Paşa, Mısır'ın iç idaresi ile ilgili hususlarda, yani mahallî, malî, iktisadî işler için özel nizamlar yapmak hakkına sahip oluyordu. Bundan başka gümrük işleriyle yabancılara müteallik polis, transit ve posta konularında yabancı devletlerle konvansiyonlar akdetmek yetkisine de malik bulunacaktı. İsmail Paşa bu yeni unvanına ve yeni imtiyazlara vaktinde kavuşmuş oluyordu². Çünkü Süveyş kanahnın açılması töreni yaklaşmakta idi. Bu törende Hidiv olarak bulunacaktı.

¹ Babiâli, Hariciye Nezareti, Mısır Meselesi, s. 36.

² Babiâli, Hariciye Nezareti, Mısır Meselesi, s. 37.

Süveyş kanalının
açılması

Babîâli, kanalın hafriyatına başlanması müsaadesini 19 Mart 1866 da vermişti. Bu tarihten sonra kazı işleri hızla devam etmişti. İngiltere de artık muhalefeti terketmiş, kanaldan İngilizlerin sağlayabileceği faydalar üzerinde durmaya başlamıştı. İngiliz dışişleri bakanı Lord Stanley bir nutkunda "Kanal üzerinde yapılacak ticaretten hiçbir millet bizim milletimiz kadar istifade etmeyecektir" demek suretiyle İngiltere için kanalın ifade ettiği değeri belirtiyordu.

15 Ağustos 1869 da, Akdeniz ile Kızıldeniz'in suları birbirine karıştı. O gün, kanalın açılış töreninde Fransa İmparatoriçesi Öjeni, Avusturya - Macaristan İmparatoru Fransuva Jozef, Prusya prensi, Hollanda prensesi, İngiltere elçisi ve daha başka büyük şahsiyetler bulundular. Hepsi Hidiv İsmail Paşa'nın misafiri idiler. Paşa, misafirlerini ağırlamak için azım şenlikler ve ziyafetler tertip etti. Bu işler için sarfetmiş olduğu paranın milyonlara ulaştığı tahmin edilmektedir.

Hidiv ile Babîâli-
nin arasını açılıyor

Hidiv İsmail Paşa, sıvrıldıkçe, göze batmaya başladı. Fermanların henüz kendisine tanımadığı istiklâli olup bittilerle kazanmak istiyordu.

Girid'i bir Mısır vilâyeti yapmak hususundaki entrikaları Babîâli duymamazlığa gelmişti. Para sıkıntısını bahane ederek kuvvetlerini bu adadan çekmesi, Girit âsilerinin yaralılarına dağıtılmak üzere Yunan kraliçesine önemli bir teberruda bulunması, Abdülâziz'in bile canını sıkıyordu. Bütün bunlar yetismiyormuş gibi, kara ve deniz kuvvetlerini dilediği gibi arttırmak, İstanbul'a danışmadan askerî ve sivil memuriyetlere tâyinler yapmak ve yabancı devletler nezdinde siyasî temsilciler bulundurmak haklarının da kendisine verilmesini istedi. İstekleri reddedildi. Hidiv Avrupa umumî efkârı ile Osmanlı devletine baskı yapmaya kalkıştı. Avrupa'ya 1869 yılında yaptığı bir seyahatte müstakil bir hükümdarın gibi davrandı. Basına paralar dağıtarak lehinde propagandalar yaptırdı. Bazı gazeteler, milliyet esaslarını ileri sürerek Mısır'ın müstakil olması lüzumundan bile bahsetmeye başladılar. Milliyet fikirleri şampiyonu, Napolyon III. Hidivi müstakil hükümdarlara mahsus törenle karşıladı ve izaz etti, onu evvelce Sultan Abdülâziz'i misafir etmiş olduğu dairede misafir etti. Hidiv, İngiltere'de de büyük itibar gördü. Uğradığı

başkentlerde, hükümdarları Süveyş kanalının açılışında bulunmaya şahsen davet etmişti. Bu seyahat, bardağı taşıran damla vazifesini gördü. Sadrazam Âli Paşa, Hıdiv haddini bildirmek için aşağıdaki maddeleri ihtiva eden bir ihtar gönderdi.

“1— Avrupa hükümdarlarını Süveyş kanalının açılış törenine davet etmekle Hıdiv salâhiyetlerini aşmıştır. Mısır, Osmanlı İmparatorluğu toprağı olduğu için buraya müstakil bir devletin hükümdarını davet etmek ancak pâdişahın hakkıdır. 2— Hıdiv Osmanlı devletinin erkânından sayıldığı için, Avrupa’da hükümdarlarla yapacağı temaslarda beraberinde Türk elçilerinin de bulunması tabii ve zaruri iken buna riayet etmemiştir. 3— Mısır, ancak iç idaresinde muhtar bulunduğu halde, Hıdiv dışişleri bakanı olarak görevlendirdiği Nobar Paşa’yı yabancı devletlerle mevcut andlaşmaları değiştirmek ve yeni anlaşmalar yapmak için görevlendirmiştir ki bu cihet de mevcut ferman hükümlerine aykırıdır. 4— Hıdiv, harp sefineleri yapmak veya satın almak için halka taşıyamıyacağı vergiler yükletmekle onu Osmanlı hâkimiyetinden soğutmuştur¹.

Âli Paşa, mektubunun sonunda Hıdiv’i, Babıâli’nin kendisine vermiş olduğu fermanları hükümlerine göre hareket etmeye davet etmiştir. Sadrazam bundan başka yabancı hükûmetler nezdindeki Türk elçilerine bir tâmin göndererek Mısır’ın Osmanlı İmparatorluğu bünyesindeki statüsünü nezdinde bulundukları hükûmetlere hatırlatmalarını emretti.

Hıdiv İsmail Paşa’nın, alttan alarak verdiği cevabı Âli Paşa tatmin edici bulmadı. İkinci bir mektupla, Hıdiv’in 30.000 kişilik bir kuvvetten fazla bir kuvvet bulundurmamasını ısmarlanan zırlılardan vaz geçilmesini, Mısır bütçesinin her yıl İstanbul’a bildirilmesini, Babıâli’den müsaade almadıkça istikraz yapmamasını, yabancı hükûmetlerle yapacağı muahedeleri Türk elçileri vasıtasıyla yapmasını taahhüt etmesini istedi. Aksi takdirde, valilikten azledileceğini ihtar etti. İngiltere ve Fransa yeni bir Mısır meselesi çıkmasını istemediklerinden İstanbul’a ve Kahire’ye itidal ile hareket edilmesini tavsiye ettiler. Âli Paşa, 29 Kasım 1869 tarihli bir fermanla bu esaslar dairesinde hareket etmek lüzumunu Hıdiv’e bildirdi. İsmail Paşa birkaç günlük

¹ Mecmua, S. 146 (yazma), Özel kütüphanemizde.

tereddütten sonra boyun eğdi. Bu suretle imparatorlukla, Mısır arasında yeni bir buhranın çıkması önlenmiş oldu.

**Hidiv İsmail
Paşanın yeni
imtiyazlar elde
etmesi**

İsmail Paşa, Âli Paşa'ya mağlûp olmakla beraber mücadelede vazgeçmedi. Çok iyi bildiği eski usulü ile kaybettiğini kazanmaya koyuldu. İstanbul'a gönderdiği temsilcisi İbrahim Paşa, alâkalı devlet adamlarını maddî menfaatler vâde-derek kazanmaya çalıştı. Eylül 1871 de Âli Paşa'nın ölmesi bu işi kolaylaştırdı. Yeni sadrazam Mahmud Nedim Paşa, daha sadarete geçmeden satın alınanlar arasında bulunuyordu. 1872 de Hidiv bizzat İstanbul'a gelerek Abdülâziz'e tâzimlerini sundu. Bu sırada Osmanlı devleti mali müzayaka içinde yuvarlanıp gidiyordu. Pâdişahın paraya ihtiyacı vardı. İsmail Paşa ile yapılan görüşmelerden sonra 1841 den beri Mısır için çıkarılmış olan fermanlarda geçmiş olan muhtariyet haklarının bir tek ferman halinde tesbit edilmesine karar verildi.

**8 Haziran 1873
fermanı ¹**

1— 1841 fermanıyla tesbit olunan veraset usulu değiştirilmiştir. Bundan böyle eski valinin erkek evlatlarından büyüğünün, erkek evladı bulunmadığı halde kardeşlerinden en büyüğünün ve kardeşi de bulunmadığı takdirde en büyük yeğenin varis olması.

2— Reşid yaş onsekiz sayılarak reşid olmıyan varisler için eski Hidiv tarafından bir vasi veya vesayet heyeti tâyin edilmiş bulunmadığı takdirde dahiliye, cihadiye, maliye, hariciye ve meclisi ahkâmı Misriye serdarlığı ve ekâlim müfettişliği memuriyetlerinde bulunan zevattan mürekkep bir vesayet heyeti teşkil olunarak içlerinden birinin mezkûr heyet tarafından vasi intihap olunması.

3— Mısır Hidivliği ve mülhakatı ve idaresinde bulunan malûm cihetleri ile sonradan ilâve edilen Sevakin ve Musavva kaymakamlıkları ve mülhakatının bundan böyle dahili dairei veraset olmaları.

4— Memleketin her suretle mülkiye ve maliye idaresi ve her türlü diğer maddî menfaatleri Mısır hükûmetine ait olarak hükmü görüldükçe kanunlar ve iç nizamlar yapılması.

¹ Babıâli, Hariciye Nezareti, Mısır meselesi, S. 44 - 47.

5— Hırf ve endüstri ve ticaretin ilerlemesi ve genişlemesi ve yabancıların polis işleriyle gerek hükûmet ve gerek ahali ile yabancıların arasında olan diğer işlerin yürütülmesi yolunda devletin andlaşmalar politikasına hâlel getirmeyecek suretle yabancı devletler memurlarıyla gümrük ve ticaret ve memleketin her türlü iç işleri ve daha başka işleri hakkında yabancılarla olan bütün işlerinde de mukavele yapmaya ve yenilemeye Mısır Hıdivinin murahhas ve mezun olması.

6— Hıdivliğe, her ne vakit lüzum görülürse, mezuniyet almıya lüzum görülmeden hariçten borç para alma hususunda tam mezuniyet verilmesi.

7— Mısır ordusunun kayıtsız şartsız çoğaltılması ve azaltılması hususunda tam yetki verilmesi.

8— Memleketin korunması Mısır Hıdivinin ilk vazifesi olduğundan savunma için gerekli bütün vasıtaları tedarik etmede yetkilî olmakla beraber harp gemilerinden yalnız zırhlı yaptırılmaması.

9— Mısır'ın kara ve deniz kuvvetlerinin sancaklarının Osmanlı ordusunun sancaklarından farklı olmaması.

10— Albaya kadar askerlik mertebeleriyle, saniiyeye kadar olan divan mertebelerinin Hıdiv tarafından tevcih olunabilmesi.

11— Mısır'da paranın pâdişah adına bastırılması.

12— Her yıl 150.000 kese maktu vergi verilmesi.

İsmail Paşa, bu fermanadaki imtiyazlarla Mısır'ı idare hususunda olduğu gibi, haklar yönünden de müstakil denebilecek bir hale getirmeye muvaffak oldu. Fakat bu iş için pâdişaha bir milyon ve vükelâ beyninde paylaşılacak üzere sadrazama 600.000 lira harç ödemek zorunda kalmıştı.

Vükelâ arasında, paranın paylaşılması için Abdülâziz bir irade çıkardı. Buna göre, sadrazam yirmi beş bin, serasker on beş bin, ve diğer devlet adamları da mevki ve seviyelerine göre para aldılar.

İsmail Paşa, bu paraları ödemek ve tasarladığı işleri Mısır'da tahakkuk ettirmek için hesapsız istikrazlar akdine girişti. Bundan başka, ağır vergiler tarhetti. Bu suretle ele geçirdiği milyonlarla birtakım yeni teşkilât da kurdu. Hükûmet hizmeti için lüzumlu lüzumsuz binlerce memur aldı. Büyük bir ordu kurmaya kalkıştı."

"Geniş ölçüde şeker kamışı ziraatine başladı. Büyük tasfiye fabrikaları yaptırdı. Şimendöfer yollarını uzattı. İskenderiye ve Süveyş'te dalga kıranlar, limanlar ve fenerler yaptırdı. Tiyatro ve yüksek okullar açtırdı."

"Dedesinin Suriye ve Irak'ı da içine almak üzere bir Arap devleti kurmak yolundaki tasarılarını bırakmamakla beraber ilkin, büyük bir Afrika imparatorluğu kurmaya kalkıştı. Sudan cihetlerinde fetihlerini genişletmek için de büyük masraflar yapmaya mecbur kaldı. 1870 den 1875 yılına kadar bütün Nil havzasını da Mısır idaresine aldı. Musavva'nın hinterlandı için Habeşliler ile uğraştı; ve Habeş'in güneyinde Harar eyâletini zaptetti. Hattâ, göller bölgesinden Hind Okyanusuna kadar olan yerleri de istilâya kalkıştı ise de Zengibar hâkiminin haklarına tecavüz teşkil edeceği itirazıyla İngiltere tarafından menedildi. Sahil cihetinden dahi Süveyş'den itibaren Afrika'nın Şark ucundaki Re'sül havfin burnuna kadar Kızıldeniz ve Aden körfezi kıyılarını Mısır idaresine aldı. Sudan eyâletini merkezi Hartum olmak üzere onaltı sancaklık bir idare teşkilâtına soktu."

Bütün bu büyük işlerle, yukarıda işaret edilen imtiyazların Babiâli'den koparılması, bundan başka Hıdiv'in binbir gece hayatını hatırlatan sefahatli hayatı ve cömertliği çok paralar sarfını gerektiriyordu. İsmail Paşa bu paraları tedarik etmek için yabancılardan borçlanmak zorunda kaldı...

Mısır'ın yabancı-
cılardan aldığı
borç paralar

Mısır, Mehmet Ali, İbrahim ve Abbas Paşaların devrinde yabancılardan borç para almadan idare edilmişti. Mısır'ın borçlanmaya başlaması 1862 tarihinde Said Paşa zamanındadır.

Said Paşa, 1861 de, Nil'in taşması yüzünden mahsulâtın harap olduğunu ileri sürerek üç yıl zarfında, başka hiçbir istikraz yapmadan ödemek üzere, yabancı memleketlerden borç almak için Babiâli'den izin istemişti. Âli Paşa, Mısır valisine verdiği cevapta, Mısır'ın yapacağı istikrazı, esas bakımından kabul etmemekle beraber şu noktaları açıklamayı gerekli görmüştü¹.

1— Yabancı memleketlere borçlanmak hafif şartlarla da olsa, faizin ve resûlmalin ödenmesi için borçlanan memlekette

¹ Mecmua (yazma), S. 146. özel kütüphanemizedir.

bir çok paraların çıkmasına ve halkın vermekte olduğu vergilerin ağırlaşmasına sebep olduğu cihetle, devletlerin çok kere bu tedbire baş vurmaları ya alacakları akçeyi, verecekleri faizin ämmeye birkaç faydası olacak, faydalı işlere veyahut vatani büyük bir tehlikeden kurtaracak tedbirlere sarfetmek içindir. Bu şeylerden birine dayanmayan ve başka hiçbir suretle faydası dokunmıyan borçlanmanın zarardan başka bir şey temin edemiyeceği aşikârdır.

2— Bir atalar sözüyle de açıklandığı gibi akçenin vatani olmadığından her kim daha hafif ve kârlı şartlarla para verirse andan almak tabiidir.

3— Osmanlı devletinin bir cüzü bulunan Mısır'ın borçlanmak suretiyle bağlanacağı bir yüklenmenin her tarafını gereği gibi incelemek ve tartmak Mısır'ın ve Bahîâlî'nin vazifesidir.

Said Paşa, bu noktaları gözönünde tutarak 2.195.200 sterlin borçlandı. Bundan başka Süveyş kanalı hiase senetlerinden 177.642 senet için 88.821.000 franklık bir taahhüt yüklendi. Bu suretle Mısır'ın maliyesinde ilk borçlanma örneği meydana gelmiş oldu.

Said Paşa'dan sonra Hidiv İsmail Paşa, yukarıda açıklanan sebeplerle, 1864 den 1873 tarihine kadar on yıl içinde 6 defa borçlandı. Son borçlanma otuz iki milyon gibi çok önemli miktar üzerinden yapılmıştı.

1873 yılında borçların yekûnu 68.496.460 sterline varmış bulunuyordu. Bu borçların yanında yekûnu 18.243.076 sterlini bulan gayri muntazam borçlar da vardı. İsmail Paşa, Fransız - Alman harbi sıralarında (1870—1871) muhtaç olduğu parayı yabancı piyasadan tedarik edemediği için, bir mukabele kanunu çıkarmış ve bu kanunla beş yıllık vergilerini peşin verenleri vergilerinin yarısından müebbeden af etmiş idi. Altın yumurthyan tavuğunu altınlarına sahip olmak için kesmekten başka mâna ifade etmiyen bu tedbir, Hidiv'e ancak 125 milyon frank getirdi ise de, Mısır maliyesinin durumunu güçleştirmekten başka bir şeye yaramadı. Bu sırada Osmanlı devletinin mali iflâsı da Mısır üzerine müessir oldu. Mısır borçları senetleri yüzde altmışa kadar düştü. İsmail Paşa, işin içinden çıkmak için elinde mevcut, 176.000 Süveyş kanalı senedini 100 milyon karşılığında

Fransa'ya satmayı teklif etti. Bu suretle, Mısır'ın borçları meselesi ortaya politik bir mesele de çıkarmış oldu.

Fransa, bu sıralarda, iç işleriyle meşguldü. Yeni bir anayasa hazırlanmıştı. Meclis dağılacak, yeni seçimler yapılacaktı. Umumi efkâr tamamiyle bu seçimlerle meşguldü. Birkaç aydının, mecmualarda dikkati Süveyş hisse senetlerine çekmek için yazdıkları yazılar boşa gitti. Fransa hükûmeti de, umumî efkâr gibi iç politika problemlerine kendini vermişti. Hıdiv, işi için Fransa'dan ilgi görmeyince İngiltere'ye başvurdu.

Borçlanmanın mey-
dana getirdiği siya-
set durumu

İngiltere, yukarıda görüldüğü veçhile, Süveyş kanalı fikrini ilkin hayal mahsulü sayarak kabul etmek istememiş ve teşebbüse geçildikten sonra ise onu önlemek için elden gelen gayreti sarfetmiş idi. Bu gayrete rağmen, kanal açılınca, İngiliz devlet adamları, "kanaldan en çok faydalanacak İngilizlerdir" demek suretiyle onun önemini kavradıklarını ifade etmişler ve bu andan itibaren kanala sahip ve hiç olmazsa ortak olmak için fırsat gözlemeye başlamışlardı. İşte bu fırsat Hıdiv İsmail'in hisse senetlerini Fransa'dan sonra İngiltere'ye satmak için yaptığı teklif ile ortaya çıkmış oluyordu. İngiliz başvekili Disraeli, Parlâmento toplantı halinde olmadığı için bu teklif karşısında müşkül durumda kaldı. Fakat işin önemini takdir ettiği için bütün mesuliyeti üzerine alarak dostu olan Roçilt'e baş vurarak onun vasıtasıyla Hıdiv'in hisse senetlerini satın aldı. İngiliz parlâmentosu toplanınca başvekilin yaptığı işi hararet ve minnettarlıkla tasdik etti. Bu suretle, İngiltere birden bire Süveyş kanalı idaresinde Fransa'dan sonra gelen bir devlet durumuna geçti.

Hıdiv İsmail, Süveyş senetlerini İngiltere'ye satmakla, Mısır'ın malî durumunu ıslah edemedi. Fakat İngiltere'nin bu senetleri satın almakla kendisine yardım etmiş olduğunu sandı ve Mısır'ın maliyesini düzene koymak hususunda da İngiliz yardımına baş vurmayı uygun buldu. Bu iş için Fransa'ya müracaattan müsbet bir netice elde etmeyi ummuyordu. Çünkü Fransa, Prusya'ya mağlûp olmuş, mağlûbiyetinin sonunda da önemli bir harp tazminatı vermek ve topraklarının bir kısmını Alman İmparatorluğu'na bırakmakla malî kudreti azaldığı gibi siyasi prestiji de hayli sarsılmıştı.

İngiltere ile Fransa'nın Mısır idaresine müdahaleleri Hıdiv, 1875 yılı sonunda, Mısır hazinesinin durumunu incelemek ve alacaklılara Mısır hükûmetinin göstereceği teminatı araştırmak üzere; İngiltere hükûmetinden bir malî müşavir istedi. İngiltere bu iş için hukuk müşaviri avukat M. Cava'yı gönderdi.

Bu zat, istenilen hususlarda gerekli incelemeleri yaptıktan sonra Hıdiv'e sunduğu raporda, borçların tevhidini, yarısının borçların ödenmesine tahsis edilmek üzere 210 milyonu bulan bir bütçenin tanzimini ve nihayet borçların ödenmesi işlerini murakabe için bir kontrol bürosu "Düyunu Umumiye Sandığı" kurulmasını teklif etti.

Hıdiv İsmail, bu tekliflere uyarak, 8 Nisan 1876 da borçların ödenmesini geçici bir müddet için durdurdu. Bir ay sonra da bir kararnâme ile Düyunu Umumiye Sandığını kurduğu gibi, başka bir kararnâme ile de borçların tevhidi için tesbit edilen esasları belirtti. Bu ikinci kararnâmede, Düyunu Umumiye Sandığının idaresinin Mısır hükûmetinin isteği üzerine borçla ilgili devletler tarafından gösterilecek komiserler vasıtasıyla sağlanacağı, Mısır hükûmetinin bu komiserlerin muvafakati olmadan borçlara karşılık gösterilmiş olan vergilerde hiçbir değişiklik yapamayacağı ve bundan böyle Mısır'ın hiçbir veçhile borçlanmak teşebbüsünde bulunmayacağı, gibi hükümler de vardı.

Bu kararnâmeler üzerine, İngiltere, Fransa, Avusturya ve İtalya derhal komiserlerini tesbit ettiler. Rusya ve Almanya alacakları önemli olmadığı için komiser göstermediler. Komiserler içinde başlıca rol oynayanlar İngiliz Rivers Vilson ile Fransız De Bilignier oldular. Bunlar, salâhiyetleri tahdit edilmiş olmadığı için Mısır'ın her işine karışmaya başladılar. Malî işlerden başka subayların terfii, polis nizamlarının tesbiti, nazırların seçilmesi, hattâ bütçenin tasdikinden önce tetkiki gibi işleri de vazifelerinden saymaya başladılar. Bu hareketlerle Hıdiv'in otoritesine, Mısır'ın malî ve idarî istiklâline büyük bir darbe vurulmuş oldu. İngiltere ve Fransa, komiserleri vasıtasıyla, Mısır hükûmeti içinde ayrı bir hükûmet teşkil etmeye başladılar.

İş bu kadarlıkla da kalmadı. Hıdiv, 25 Ocak 1878 de Düyunu Umumiye komiserlerinin de üye bulundukları geniş bir anket komisyonu kurarak borçların ödenmesi için esaslı tedbirlerin

araştırılmasını emretmek zorunda kaldı. Anket neticesinde, Hıdiv İsmail, 250 milyona varan açıktan şahsen mesul tutuldu ve bu açığın kapatılması için de Hıdiv ailesine ait mal ve mülkün hükümete terki ve idarede tasarruf yapılması şart koşuldu. Bu durum karşısında Hıdiv, Avrupa'nın meşrutiyet ile idare edilen memleketlerinde olduğu gibi mesul bir hükümet kurmaya kalkıştı. 28 Ağustos 1878 de şahsî idareye son verdiğini, hükümet mesuliyetini nazırlara bıraktığını ilân etti. Nobar Paşa, ilk sözde mesul hükümeti kurdu. Buna yukarıda adları işaret edilen yabancı komiserlerden İngiliz, Maliye, Fransız da Nafia nazırı olarak girdiler.

Yeni hükümet, bütçede tasarruf yolunu sağlamak yolunu tuttu. Mısır ordusunda, ihtiyaçtan fazla olan 2.500 subay yarı aylıkla tekaüde sevk edildi. Hıdiv'in kabine dışında kalması ve subayların tekaüd edilmesi yabancıların Mısır hükümetinde büyük rol sahibi olmaları, halkın milli ve dinî hisleriyle maddi menfaatlerine dokunduğu için, Şubat 1879 da büyük nümayişler oldu; yabancı nazırlar tahkir edildi. Hıdiv İsmail Paşa, asayişî sağlamak için, Nobar Paşa'yı istifaya mecbur etti ve kendisi hükümet mesuliyetini üzerine aldı. Fakat, Fransa ile İngiltere'nin itimadını kaybetmiş bulunuyordu. İsrarları ve istekleri üzerine oğlu Tevfik Paşa'nın başkanlığında bir hükümet kurdu. Yabancı nazırlar bu hükümette hoşlarına gitmiyecek her teklif karşısında veto hakkına sahip bulunacaklardı. Bu suretle İngiliz ve Fransız nazırları Mısır'ın fiilî Hıdivi ve başvekili durumuna girmiş bulundular. İsmail Paşa, bu duruma uzun müddet katlanamazdı. İlk defa olarak, Mısır umumi efkârının bir kuvvet ifade edeceğini düşünerek ve halk ile orduda yabancılara karşı mevcut düşmanlıktan faydalanarak Şerif Paşa'nın başkanlığında yabancıların bulunmadığı bir nazırlar heyeti kurdu. Bundan başka, Mısır'ın malî yüklenmelerini kendiliğinden yerine getirmeye muktedir olduğunu ileri sürerek, Düyunu Umumiye Sandığı yokmuş gibi, hareket etmiye başladı. Fransa ile İngiltere bu hareketi protesto ettikleri gibi Almanya, Avusturya ve Prusya da protesto ettiler. İngiltere ile Fransa üstelik Babiâli'ye de baş vurarak taahhütlerini yerine getirmediği için İsmail Paşa'nın azledilmesini istediler.

**İsmail Paşa'nın an-
latılması. Ve Mısır-
da, İngiliz-Fransız
müstafazının kök-
leşmesi**

Babıâli, bu teklif karşısında Mısır'ın durumunu inceliyerek, Hıdiv'e fermanlarla verilmiş olan imtiyazların, Mısır'ın başına olduğu kadar kendi başına da nasıl bir iş açmış olduğunu anıyabildi. İsmail Paşa'nın yerine Mehmet Ali Paşazade Halim Paşa'yı, Mehmet Ali ailesinin büyüğü sıfatıyla Hıdiv tayin ederek Mısır imtiyazlarını 1841 fermanında yazılı esaslara irca etmek istedi. Fakat Fransa ve İngiltere; bu isteği de mevcut taahhütlere aykırı buldukları için kabul etmediler. İsmail Paşa'nın yerine oğlu Tevfik Paşa'nın Hıdivliğe yükseltilmesinde ayak dirediler. Bu ısrar üzerine Babıâli İsmail Paşa'yı azlederek yerine Tevfik Paşa'yı Hıdiv tayin etti.

Bütün bu olaylar da gösteriyor ki, İsmail Paşa, Hıdiv olarak, Babıâli'de Mısır'a sahip olarak, Mısır idaresindeki tutumlarıyla bir felâkete doğru yuvarlandıklarını görememişlerdi. İsmail Paşa, Mısır'da müstakil olabilmek ümidiyle Babıâli'den "Kapıyoldaşı hediyeleri" karşılığı elde ettiği imtiyazları, borçlanmak suretiyle, İngiltere ve Fransa'ya başka bir şekilde devretmiş oluyordu. Bu devri teslim işleminin sonunda, İsmail Paşa'nın Hıdivlikten, Mısır'ın muhtariyetinden, Babıâli'nin de Mısır'daki hâkimiyetinden mahrum olması tabii ve zaruri idi.

İsmail Paşa Mısır'ı terkettikten sonra, İngiltere ve Fransa elbirliği ile Mısır idaresinde tesir yapmaya devam ettiler. Fakat bu iki devletin uzun zaman beraber hareket etmesi mümkün olamazdı. Birisinin silinmesi diğersinin de kesin bir şekilde Mısır'da yerleşmesi siyaset mantığı icaplayıncıydı. İsmail Paşa'nın azlinden birkaç yıl sonra İngiltere'nin Mısır'a nasıl yerleşeceği "1882" bundan sonraki kitabın konularından birini teşkil etmektedir.

VII. 1856 PARİS ANTLAŞMASININ KARADENİZ İLE İLGİLİ HÜKÜMLERİNİN TADİLİ

(1856—1871)

**Osmanlı devletinin
Paris antlaşmasına
verdiği değer**

Antlaşmayı imzalayan devletlerden hiçbirisi Osmanlı devleti gibi, bu antlaşmaya kesin bir değer tanımıyordu. Fuad Paşa "antlaşmalara saygı göstermek bizim için dinî bir vazifedir" demek suretiyle bu değerini derecesini belirtmiştir. Osmanlı devleti

inhibitat durumunda bulunduğu için, bir fetihler siyaseti gütmek tasavvurunda değildi. Mevcudu elinde bulundurmak ve barıştan faydalanarak yapacağı ıslahat ile imparatorluğu kalkındırmak başlıca düşüncesi idi. Antlaşma gereğince, Avrupa büyük devletleri Osmanlı devletinin mülk bütünlüğünü tanımış bulunuyorlardı. Karadeniz'in tarafsız hale getirilmesi ile de, Rusya'nın İstanbul istikametinde Boğazlar üzerine bir hareketi önlemiş bulunuyordu. Anlaşmaya diğer devletlerin saygı göstermesi, Babıâli'nin muhtaç olduğu barışı sağlıyacaktı.

**Rusya ve Paris
antlaşması**

Rusya, bu antlaşma ile Karadeniz'deki hâkimiyetini kaybetmişti. Bu denizde mevcut Rus filoları, askerî limanları ve tersaneleri yok edilmişti.

Bundan başka Kaynarca, Bükreş ve Edirne antlaşmalarıyla, Osmanlı İmparatorluğundaki ortodoksları himaye etmesi hususunda kendisine tanınmış olan tarihi ve siyasi hakları da ortadan kalkmış idi. Bu kayıplar Rusya için, Avrupa siyasetinde, büyük bir prestij kaybı mânası da taşımakta idi. Rusya bu sıralarda Avrupa'ya nazaran geri olmakla beraber, büyük bir canlılık göstermekte ve inkişafa namzet görünmekte idi. Paris antlaşmasının kendisine yüklettiği şartları ne mazideki haklarının tasfiyesi ne de istikbal için hayal ettiği tasarılarının bir tahdidi olarak kabul etmek istemiyordu. Bu andlaşmayı geçici kabul ederek ve onu ihlâl etmek için fırsatlara intizar ederek yeni baştan ve yeni usullerle işe koyuldu.

Paris antlaşmasından sonra Rusya'nın iç ve dış siyaseti

Antlaşmanın yarattığı yeni şartlar altında Rusya çalışmalarını üç noktada topladı :

Dahilde ıslahat; Doğuda ve Güneyde fetihler, Batıda panislawizm "İslâvçılık".

Kırım muharebesi de göstermiştir ki, Rusya, cemiyet, endüstri, ticaret, ilim ve kültür alanında kalkınmadan Avrupa ile rekabet edemezdi. Rus münevverleri ve devlet adamları bu kalkınma lüzumunu idrâk etmiş bulunuyorlardı. Büyük Petro'nun ıslahatını tamamlamak için, herşeyden önce halkın ve memleketin, zamanın gerektiği şartlara göre teşkilâtlanması lâzımdı. Halkın büyük topluluğunu köylüler teşkil etmekte idi. Köylüler ise, bu sıralarda henüz serflik "kölelik" rejimi altında yaşıyorlardı. Mem-

İleketin siyasi ve iktisadi hayatında hiçbir tesirleri yoktu. Rus edipleri, böyle bir durumun Rus millî hayatında sebep olduğu ve sebep olabileceği zararları belirtmeye çalıştılar. Onlara göre "Rusya karaya oturmuş bir gemi durumunda idi. Yalnız kaptan ve tayfalarının gayretleriyle bu durumdan kurtarılmasına da imkân yoktu. Bu gemi, suyun yüzüne ancak millî hayatın med ve cezirleriyle çıkarılabiliirdi. Böyle bir düşüncenin tesiriyle Rus edipleri, Rus edebiyatını klâsik ve romantik tesirlerden kurtararak ona içtimai, siyasi ve iktisadi amaçlara yürüyen ve pratik karakter taşıyan bir mahiyet verdiler. Şimendifer, banka, eğitim, ziraat, idare konuları edebiyat çalışmalarında yer almaya başladı. Devlet adamları, bu suretle ortaya atılan fikirlerden ilham alarak ıslahat hareketlerine giriştiler :

19 Şubat 1861 de serflik rejimi kaldırıldı. Bu büyük çaptaki hareketi idare, ekonomi, ilim, eğitim ve kültür alanında ıslahat hareketleri takip etti. Avrupa usulleri alındı ve Avrupa müesseselerinden geniş iktibaslar yapıldı. Bu suretle Rusya, zihniyet bakımından değil ise bile, müesseselere benzerlik itibarıyla Avrupa devletleri ile arasındaki mesafeyi bir dereceye kadar kapatmaya çalıştı.

Rusya, Kırım muharebesinden sonra, Batıda işlek bir siyaset güdemiyeceğini takdir ettiğinden Güneyde ve Orta-Asya'da fetihlere girişti. Güneyde Kafkasya'nın doğusunu (1859) ve Batısını aldıktan (1864) sonra Orta-Asya'da evvelce başlamış olup da bir müddet için terketmiş olduğu istilâ siyasetini yeniden ele aldı. 1865 ile 1873 yılları arasında Türkistan hanlıklarıyla Hiyve hanlığını ortadan kaldırarak bu yerlere yerleşti.

Rusya, dahilde ıslahat, Güneyde ve Doğuda fetihler yaparken, Batıda da bilhassa Osmanlı İmparatorluğu'na zarar veren Slavcılık "Panislâvizm" hareketini sistemleştirerek Doğu-Avrupa hakkındaki tarihî ihtiraslarını gerçekleştirmek için zemin hazırlamaya gayret etti.

İslâvcılık "Panislâvizm" İslâvcılık fikri, XIX. yüzyılın ilk yarısında, Rusya'nın dışında, Alman memleketlerinde yaşayan ve İslâv kökünden gelen topluluklar arasında gelişmeye başlamıştı. Bu fikrin kaynaklarından biri Alman filozoflarından Herder ile Fichte'nin ve talebelerinin ırk ve milliyet

hakkındaki nazariyeleri oldu. Kaynaklardan diğerini de romantik edebiyatın maziye sevgi ve saygı telkin etmesi ve milli ananelere dönülmesi için yarattığı heyecan teşkil etti.

Fichte, insanlık tarihinin felsefesinde İslâvlara da geniş yer ayırmış ve büyük bir geleceğe namzet olduklarını açıklamıştı. Siyasi bakımdan parçalanmış bir halde yaşayan Almanlar bu kaynaklardan faydalanırken, Alman hâkimiyetinde yaşayan İslâv toplulukları da kendileri için müşterek temeller aramak hususunda aynı kaynaklardan istifade ettiler. Bu suretle, İslâvcılık fikri başlangıçta ilmi bir karakter taşıdı ve aydınlardan kurulan bir azlığın malı oldu.

XVIII. yüzyıl sonlarına doğru, Prag'da Michel Douriché ve Dobrovski eski İslâv âlemi hakkında incelemelere giriştiler. Alman bilginlerinin kullandıkları usullerle eski İslâv diyalektlerini tetkik ederek aralarında mevcut akrabalığı belirtmeye çalıştılar. Dobrovski tam mânasiyle bir mütebahhir ve bir bilgin idi. Çalışmalarından siyasi neticeler çıkarmak yoluna sapmadı.

Fakat başka mütebahhirler ve bilginler saf ilim doktrinine bağlı kalmadılar. Rusların, Napolyon üzerine zaferleri de İslâv etüdleriyle meşgul olan bilginler üzerinde büyük tesir yaptı. Milliyet fikrinin ve romantizmin hayranı olan Bohemyalı Jungman 'Şatobriyan'ın, Milton'unu ve Coethe'nin eserlerini Çek diline çevirerek Çek tefekkürünün uyanması için zemin hazırladı. Bundan başka, altı ciltlik bir Çek - Alman lûgati meydana getirdi. Hanka isminde bir başka Çek bilgini, Sırların, Çeklerin ve Lehlerin efsanelerini etüd ederek yayımladı. 1818 ile 1825 yılları arasında Kolovrat ve Strenberg'in gayretleriyle Prag müzesi kuruldu. Bundan sonra, İslâv tetkikleri hızlandı. Çek edebiyatı tarihi, İslâv ırkının kutsal ilâhileri, İslâv dininin tarihi gibi kitaplar yayımlandı. Bu yayımlar, Almanların kendi örflerini incelemek için yarattıkları örnekten faydalanarak yapıldı; ve İslâv âleminde büyük bir uyanıklık yarattı. İslâv tetkikleri, 1830 isyanlarından sonra, Avrupa'da meyvelerini vererek gelişmeye başhyan milliyet hareketlerinin ışığı altında yeni bir safhaya girdi. Chafarik 1837'de İslâv antikitesini yazdıktan sonra 1842'de İslâv etnografyasını vücade getirdi. Bunda Avrupa'da yaşayan İslavların 78 milyon olduğu ve bunlardan 16 milyonun Avusturya hâkimiye-

tinde yaşadığı açıklanmakta idi. Bu kitap ruscaya ve lehceye çevrildi.

Aynı tarihte Collar, la r  ciprocit   litt  raire isimli bir kitap yayınladı. Bu kitapta, türlü İslâv topluluklarının dilleri arasında mevcut akrabalığı belirterek onların çok eski zamanlarda bir bütün teşkil ettiğini ve sonradan parçalandıklarını belirtti ve "kaybolmuş bir vatan kolaylıkla kazanılır, kaybolmuş bir dil ise asla kazanılmaz" formülü ile bütün İsl  vları millî bir edebiyat etrafında toplanmaya davet etti. Bu davet, bütün Slâv   leminde büyük akisler uyandırdı. Slovenler, Hırvatlar, Rutenler, Karadağlılar, Sırp  lar ve Bulgarlar arasında Collar'ın "Sl  vy  " dediği edebî ve kültürel konu üzerinde çalışmalar başladı veya hızlandı. Bu sıralarda, bütün bu çalışmalara Panislâvizm de denmiye ba  landı.

Panislâvizm hareketi Rusya'nın dışında ba  ladıktan ve geliştikten sonra nihayet ona da tesir etti.

Rusya'da panisl  vizim

İslâv filolokların tesiri altında Pogodim 1837 de çekleri taklit ederek Moskova'nın İslâv antikitesi müzesini kurdu. Aynı yerde Bodjainski aynı tarihte İslav filolojisi   ğretimi çalışmalarına başladı. Rus Tarihi ve Antikitesi Cemiyeti bu çalışmaları destekledi. Rusların Kırım muharebesini kaybettikten sonra, Paris antlaşmasını imzalamaları, Fransa'nın bu anlaşmadan sonra milliyet fikirlerini tutması, Alman ve İtalyan millî birliklerinin kurulması yolunda büyük terakkiler kaydedilmesi ve bilhassa Rusya'da yapılan ıslahatın şevk ve heyecan uyandırması panisl  vizm hareketinin, ilmi ve edebî k  l  ğundan çıkararak, siyasi bir doktrin halini almasına sebep oldu. Rus sl  velarının bir çoğu bu doktrine kendilerini vakfettiler. Doktrinin parolası, otokratcılık, milliyet  cilik ve ortodoksluk oldu. Katkoff, bu doktrinin en hararetli önderlerinden biri idi. Bu zat, evvelce liberal ve hürriyetçi iken sonradan panisl  vist olmuştu. Rusya'nın temsil etmekte olduğu büyük İslâv ırk  cılığı için hürriyetin feda edilebileceğine bile kanaat getirmişti. Bu suretle panisl  vist doktrini, birden bire, Rusya için ikinci bir din haline geldi. Panisl  vistler bu yeni dinin yardımıyla de Rusya'yı ideallerinde yaşıyan hale getirmek için üç yönden çalışmasını gerekli buluyorlardı.

1 — Doğuda yeni fetihlerle Rus emperyalizmini geliştirmek.
 2 — Rusya'nın hâkimiyeti altında bulunan türlü ırkları ruslaştırmak, 3— Rusya'nın dışında kalan İslâv topluluklarını Rus hâkimiyetine bağlamak. Panislâvcılar, bu üçüncü noktada, Osmanlı İmparatorluğunda yaşayan İslavları kurtarmak suretiyle işe başlamayı uygun görüyorlardı. Zaten bu işin bir tarihçesi de vardı. Büyük Petro'dan beri Rusya ortodoksluğa dayanarak Osmanlı ortodokslarını tahrik ve himaye etmişti. Bundan böyle, ırkçılığa dayanarak aynı işi devam ettirecekti. 1859 da Moskova'da kurulan bir İslâv yardım komitesi, 1869 da Kiyef'de 1870 de Odesa'da şubeler açmış ve Osmanlı İmparatorluğundaki İslâv ortodoks topluluklarına her türlü yardımlarda bulunmaya başlamıştı. Rus hükûmeti, bu topluluklara muhtariyet verilmesi tezini savunuyordu. Bu, işaret edilen toplulukların Rusya'ya ilhaki yolunda ilk adım olacaktı. Bundan başka yine panislâvist hareketin tesiriyle Ruslar Paris antlaşmasının mânasızlığı ve lüzumsuzluğunu da öne sürmeye başladılar.

Paris antlaşma-
 nın sağladığı mu-
 vazenenin
 bozulması

Osmanlı devletinin Paris antlaşmasına saygı gösterceği, Rusya'nın da bu andlaşmayı bozmak isteyeceği Fransa ve İngiltere için bilinmiyen bir keyfiyet değildi. Şu halde, antlaşmanın sağladığı devletlerarası muvazenenin devamı her şeyden

önce bu iki devletin antlaşma karşısındaki davranışlarına bağlı idi.

Paris kongresi ve andlaşması Napolyon III'e, Avrupa siyasetinde bir üstünlük sağlamıştı. Fransa'nın içte ve dışta sağlam olduğunu gören Avrupa devletleri, Fransa'nın dostluğunu kazanmak için çalışmaya koyuldular. Napolyon III., bundan cesaret alarak, Avrupa haritasında milliyet esaslarına göre değişiklikler yapmaya kalkışmakla Fransa'nın nüfuzunu arttırdı ve bu sebeple de muvazeneyi, mânevi bakımdan kendi tarafına çekerek, büyük devletleri endişeye düşürmeye başladı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun ıslahat hareketlerine, Suriye'de, Eflak ve Buğdan'da, Sırbistan'da, Karadağ'da ve Girit'de çıkan iç olaylara müdahale etti. Bu işe antlaşmayı imzalamış olan diğer devletleri de sürükledi. Sözü geçen eyâletlerde, Paris antlaşması hükümlerini Osmanlı İmparatorluğu'nun aleyhinde olmak üzere değiştirtti. Gerçi bu yüzden Avrupa devletleri arasında

mevcut muvazene bozulmadı fakat bu muvazenenin devamı için bütün fedakârlığı Osmanlı İmparatorluğu yapmak zorunda kaldı.

İngiltere; daha ziyade, sömürge siyaseti ile meşgul bulunduğu için, bu hususta, Fransa'nın tasavvurlarını mutedil hale getirmek için gayret sarfedebilirdi. Piyemonte ile Prusya'ya gelince; millî birliklerini tamamlamak için, Fransa'nın maddi ve mânevi müzaharetine muhtaç bulunduklarından, onun hareketlerini tasvip etmek zorunda idiler. Fransa'nın Avrupa politikası da, muvazenenin bozulması üzerinde büyük tesir yaptı. 1859 da Piyemonte ile birlikte Avusturya'yı mağlûp etmesi, 1863 de isyan etmiş olan Lehleri Rusya'ya karşı tutması; 1864—1865 de Prusya'nın, Şlezvig ve Holştayn dükahları meselesinden Danimarka'yı ve 1866 da Avusturya'yı ezmesi hareketleri karşısında seyirci kalması Avrupa muvazenesini sarsan büyük olaylardı. Fakat muvazeneyi bozan daha önemli bir olay, 1870—71 harbinde Fransa'nın Prusya'ya yenilmesi oldu. Bu yenilme neticesinde; Fransa'da imparatorluk rejiminin yıkılarak Cumhuriyetin kurulması, Prusya'nın etrafında millî bir Alman İmparatorluğu'nun teşekkülü; İtalya'nın Roma'yı da almak suretiyle ittifadını tamamlaması Avrupa'nın siyasi şartlarını altüst etti.

Çok daha ehven fırsatlar kollayan Rusya'nın bu durumdan faydalanarak; Paris antlaşmasında Karadeniz'de hareket serbestisini tahdit eden hükümleri hükümsüz saymaya kalkışması beklenmiyen bir hareket olamazdı.

Paris antlaşmasının tadili için ilk teşebbüsler Rusya'nın Paris antlaşmasının tadiline verdiği önemi idrak eden büyük Avrupa devletleri, Rusları oyalamak için bu muahedeyi bir koz olarak kullanmışlardı. 1858 de Napolyon, III. Piyemonte ile birlik olarak Avusturya'ya henüz harp ilân etmeden, Rusya'nın tarafsızlığını sağlamak için Paris antlaşması hükümlerinin Rusya lehine değiştirilmesi hususunda Çara bazı ümitler vermişti.

1863 de Lehistan isyanı sırasında, Fransa'nın da Lehlilere müzahir olduğunu gören Çar Aleksandr, Paris antlaşmasını imzalamakla bir alçaklık yaptığını ifade etmişti.

1866 da, Londra'daki Rus elçisi, sözü geçen antlaşmanın tadili hakkında, İngiliz Hariciye nazırını iskandil edince şu cevabı almıştı: İngiltere Rusya tarafından terk olunan Besarabya topraklarının bir

kısımının tekrar Rusya'nın eline geçmesine taraftar olabilir. Ancak Karadeniz'deki Rus kuvvetlerinin tabi tutulduğu tahditlerin kaldırılmasına asla muvafakat etmeyecektir. Prusya'ya mağlûbiyetinden sonra Avusturya ise, Rusya'yı kendi tarafına çekmek için bahis konusu tadilâta taraftar görünmeye başlamıştı. Sözün kısası, 1870 tarihine kadar, Rusya'nın Paris muahedесinin tadili hakkındaki isteği defalarca, devletler arasında, söz konusu olmuştu.

Paris antlaşması
ihlâl ediliyor

Napolyon III., ordularıyla Sedan'da Prusya kiralına teslim olunca, Prens Gorçakof, Paris antlaşmasını imzalamış olan devletlere meşhur notasını gönderdi "Ekim 1870". Bu notada, Avrupa'da devletlerarası münasebetlerde, yer alan değişiklikler belirtildikten sonra, bu arada Paris antlaşmasının birkaç defa tadil edildiği kaydedilmekte ve sonunda da Rusya'nın bu antlaşmada kendisini ilgilendiren hükümler hakkında aşağıdaki kararları aldığı ifade edilmekte idi :

1 — Rusya, Karadeniz'de hükümrانlık haklarını hasır ve tahdit eden hüküm ve kararlara artık kendini bağı saymamaktadır. 2 — Rusya, Karadeniz'de Rusya'nın ve Türkiye'nin bulunduracakları gemilerin sayılarını ve büyüklüklerini tâyin eden Paris antlaşmasına bağı andlaşma senedinin hükümsüzlüğünü pâdişaha bildirmeyi kendisi için bir hak ve vecibe bilmektedir. 3 — Rusya bu cihetleri, Paris antlaşmasını imzalamış olan devletlere doğrudan doğruya bildirmektedir. 4 — Rusya Karadeniz'de sahip olduğu bütün hakları geri almakta ve Osmanlı İmparatorluğu'na da bütün haklarını geri vermektedir¹.

İlgili devletlerin
durumu

Almanya, daha önce bu meselede Rusya'yı desteklemeyi vâdetmişti. Notaya itiraz etmesi bahis konusu değildi. Avusturya Hariciye Nazırı Viyana'daki Osmanlı elçisine "Paris antlaşması Rusya'nın yalnız Karadeniz'de donanma yapmasını ve bulundurmasını menetmiştir. Binaenaleyh Ruslar, Azak denizinde istedikleri kadar donanma yaparlar ve gerektiği vakit Karadeniz'e çıkarabilirler"

¹ Gorianow, (tercüme edenler, Ali Reşat, Macar İskender), Devletialiye-Rusya siyaseti, s. 236.

demek suretiyle, Avusturya'nın Rus notasına itiraz etmeyi düşünmediğini his ettirmişti. Fransa, henüz, Prusya ile savaş halinde idi ve mağlûp durumda bulunuyordu. Kendi postu ile meşguldü. Karadeniz ile uğraşmaya vakti yoktu. İngiltere, Rusya'nın da tahmin ettiği gibi, Gorçakof'un olup bittisini tanımak istemedi. İngiliz dışişleri bakanı Londra'daki Rus elçisine: "Bir antlaşmaya imza koymuş olan bütün devletlerin muvafakati olmadan o antlaşmada hiçbir değişiklik yapılamaz"¹ kaidesini muhafazaya İngiltere hükûmetinin kendisini meçhur saydığını bildirdi. Bu ifade de gösteriyor ki İngiltere, Rusya'nın isteklerinin esasına değil fakat onları elde etmek için kullandığı usule itirazcı idi. Osmanlı devletine gelince, meselede en ilgili devlet olmasına rağmen, Rus notası ona en son olarak tebliğ edilmişti.

Babıâli'nin durumu İstanbul'daki Rus elçisi General İgnatieff, daha Rus notası alâkalı devletlere verilmeden önce, Babıâli'yi Rus tekliflerine hazırlamaya başlamıştı. Elçi, Âli Paşa ile yaptığı ve özel olarak vasıflandırdığı bir görüşmede meseleye şöyle temas etmişti :

"Rusya'nın düşmanları tarafından ona atf ve isnat olunan hâris tasavvurların gerçekleştirilmesi için bugün durum çok elverişlidir. Fakat gerçekte Rusya, Türkiye aleyhinde hiçbir menfaatci emel beslememektedir.

"Paris antlaşmasının Rusya'nın izzeti nefisini yaralayan ve bu sebeple uzun müddet, devamına imkân olmayan bazı maddeleri vardır. Bu izzetinefis duygusunun birden bire patlayarak Türkiye'nin bugünkü durumunu teminat altına alan antlaşmanın bütününü parçalaması imkân dahilindedir."

"Bunu önlemek için, Paris antlaşmasındaki tahdit edici hükümlerin kalkmasını Türkiye, menfaatleri icabından saymalıdır"². Bu dostça ve kibarca sözlerde, gizli bir tehdit de seziliyordu. Âli Paşa, Fransa'nın, Prusya tarafından mağlûp edilmesi üzerine, devletlerarası durumda âmil olan büyük değişikliğin mânasını takdir ediyordu. Osmanlı devletinin mukadderatında, Avrupa devletleri arasındaki, muvazenenin oynamakta olduğu

¹ Çorianow, adı geçen eser, s. 237.

² Çorianow, adı geçen eser, s. 210 - 211.

rolü de pek iyi biliyordu. Almanya'nın büyük devlet olarak Fransa'ya halef olmasını ve İtalya'nın millî birliğini tamamlamasını 1870 den beri Rusya'nın yıpranmadan kalkınma siyasetinde başarılar sağlamasını Avrupa'nın yeni bir muvazene siyasetine doğru gideceği yolunda, ciddi sebepler olarak kabul ediyordu. Bu itibarla, Rus elçisinin, Paris antlaşmasının tahditçi hükümlerinin kaldırılması hususundaki sözlerini büsbütün reddetmiyerek tartışmaya mütehammil gördü. Ancak, Âli Paşa, Rus devlet adamlarının birçok defalar temas etmiş oldukları, Besarabya sınırı için böyle bir tadilin mümkün olabileceğini, Karadeniz hakkındaki hükümlerin kaldırılması halinde, bu denizde, Rusların bulunduracağı donanmanın yegâne maksadının Türkiye'yi tehdit etmekten ibaret olacağını anlıyordu. Rus elçisi, Rusya'nın topraklarının savunması için Karadeniz'de bulunduracağı bir donanmanın Boğazları zorlamak niyetinde bulunacak bir yabancı devleti de düşündüreceğini, böyle bir vaziyetten ise 1833 de olduğu gibi, Babiâli'nin faydalanmasının mümkün olduğunu ileri sürdü. Âli Paşa, Rusya'nın, sırf kendi savunması için bazı ahvalde zırhlı inşa etmekte haklı olabileceğini kabul etti. Fakat, Boğazların açılmasına taraftar olamayacağını kesin olarak ihsas etti. Zira, Boğazların açılması demek, Babiâli'nin, bu hususta hareket serbestisini tamamen kaybetmesi ve büyük devletlerin oynacağı haline gelmesi demekti. Rus temsilcisi, Âli Paşa'ya türlü vesilelerle, birkaç defa daha Rusya'nın Babiâli'ye dostluğundan bahsederek tahditçi hükümlerin kaldırılması fikrini telkin etmeye çalıştı.

Kasımda, yukarıda söz konusu olan, Rus notası sadrazama verildi. Âli Paşa, notayı Rus maslahatgüzarının elinden alırken "demek ki bize harp getiriyorsunuz" sözünü sarfetti. Maslahatgüzar, bilâkis, Türkiye'ye sağlam ve devamlı bir barış sağlayacak çareleri getiriyorum demekle cevap verdi."

Paşa, meselede en ilgili devlet Türkiye olduğu halde, notanın kendisine en geç verilmiş olmasından dolayı teessür beyan etti. Meselenin başka devletleri de alâkadar ettiğini ileri sürerek derhal cevap veremeyeceğini açıkladı.

Paşa, Rus istekleri içinde, Boğazların açılması ile ilgili bir hüküm bulunmadığını görmekle memnun oldu.

Babıâli, İngiltere gibi, Rus notasını Paris antlaşmasının ihlâli şeklinde telâkki ettiğini Rus elçisine bildirdi. Bu suretle Londra kabinesinin görüşüne iştirak etmekte olduğunu açıkladı. Rusya bundan memnun olmadı. O, Osmanlı devleti ile anlaşıktan sonra ikinci derecede alâkalı devletleri bir olup bitti karşısında bırakmak ümidini besliyordu.

Bununla beraber Âli Paşa, alâkalı devletlerin, Osmanlı devletini Rusya ile bir harp vukuunda desteklemeyeceklerine inanmış bulunuyordu. Bu itibarla, müzakereye bir açık kapı bıraktı. Müzakereyi uzatmak için de Rus tekliflerinin kabulü halinde, Rusya'nın bazı tâvizlerde bulunması icabettiği, Abdülâziz tarafından Rus elçisine ifade edildi. Fakat, bu tâvizlerin neden ibaret olduğu derhal açıklanmadı. Abdülâziz, Rus elçisine Osmanlı devletinin Rusya hakkında barışçı ve iyi niyetlerinden bahsetti. Bu sıralarda Bismark, Rus tekliflerinin, Paris antlaşmasını imzalamış olan devletler arasında yapılacak bir konferansta görüşülmesini istedi. Rusya, tekliflerinin esas kabul edilmek şartıyla konferansın Londra'da toplanmasına razı olacağını bildirdi. Diğer devletler de konferans fikrine uydular. Babıâli, konferansda, Osmanlı devletini ilgilendiren daha başka meselelerin de ortaya atılmasını mümkün görmekte idi. Bundan başka, Paris antlaşmasının bir konferansta Rusya'nın istediği şekilde tadil edilmesiyle kötü bir örnek yaratılmış olacaktı. Bu noktalarda duyduğu endişeye rağmen Osmanlı devleti, tek başına konferans fikrine itirazda bulunamazdı. Netice itibariyle İstanbul'da da bu fikre uyulmak zaruri görüldü.

Londra konferansı, gerçekte, Rus isteklerini tescil etmek gibi bir maksatla toplandı.

Londra Konferansı Konferans ilk toplantısını 17 Ocak 1871 de yaptı. Konferansa, Osmanlı İmparatorluğu, Rusya, İngiltere, Almanya, İtalya, Avusturya ve Fransa iştirak ettiler. Osmanlı devleti, Londra'daki elçisi Kostantin Musurus Paşa tarafından temsil edildi. Uzun tartışmalardan sonra delegeler arasında görüş birliği hasıl oldu ve aşağıdaki şekilde Paris antlaşmasının tahditçi hükümleri değiştirildi :

Birinci madde : 30 Mart 1856 tarihli Paris antlaşmasının 11, 13 ve 14 ncü maddeleriyle wıkredilen antlaşmaya bağli aynı

tarihli özel mukavele kaldırılmıştır. Bunların yerine geçmek üzere aşağıdaki maddeler eklenmiştir :

İkinci madde: İstanbul ve Çanakkale Boğazlarının kapahlığı kaidesi 30 Mart 1856 da imzalanan ayrı konvansiyonda belirtil-diği gibi muhafaza edilmiştir. Şu kadar ki, 30 Mart 1856 muka-velesi hükümlerinin sağlanması maksadiyle Boğazları açmak gerek-tiği takdirde pâdişah, bunları barış zamanında dost ve müttefik devletlerin harp gemilerine açmak hususunda serbesttir.

Üçüncü madde: Karadeniz eskiden olduğu gibi bütün dev-letlerin ticaret gemilerine açıktır.

Sekizinci madde: Londra konferansına iştirak eden devletler, 30 Mart 1856 antlaşmasının bu yeni antlaşma ile kaldırılmamış olan hükümlerini ve eklerini tasdik ve teyid ederler.

Londra antlaşması ile Rusya, Paris antlaşmasının Kara-deniz'de hükümler hakkını tahdit eden hükümlerinden kur-tulmuş oldu. Bu başarıyı Rus umumi efkârı, Kırım harbinin bir intikamı gibi kabul etti. 1856 da, Osmanlı İmparatorluğu ile müttefiklerinin bir harp sonunda Rusya'ya Karadeniz için kabul ettirmiş oldukları şartları, Rusya diplomatik ve politik bir savaş ile ortadan kaldırmış bulunuyordu. Bu Rus başarısı, Rusya'nın dışında yaşayan İslâmlar arasında ve bilhassa Osmanlı İmparator-luğu'nun Ortodoks tebaası arasında büyük şevk ve heyecan yarattı. Bu suretle Panislâvizm yeni bir hız almış oldu.

Osmanlı hükümeti de, Londra antlaşmasından bir dereceye kadar olsun memnundu. Osmanlı devlet adamları, ilkin, Rusların isteklerini Boğazların statüsüne de teşmil edeceklerinden kork-muşlardı. Böyle bir halde, Babiâli ile Rusya münasebetlerinin vahim bir şekil alması mümkündü. Halbuki, bu endişe tahakkuk etmedikten başka, Londra konferansında Babiâli, Rusya lehine kabul ettiği şartlara karşılık evvele bahis konusu olan bir tâvizat sağlamış bulunuyordu. Pâdişah, 1856 Paris mukave-lesi hükümlerini sağlamak maksadiyle, gerektiği vakit, Boğazları dost ve müttefik devletlerin harp sefinelerine, barış zamanında açabilecekti. Bundan başka, Londra'da konferansta Osmanlı devletini ilgilendiren başka meseleler ortaya atılmamış ve büyük devletler barış antlaşmasının tadile uğramayan maddelerini teyid ve tasdik etmişlerdi. Bütün bu cihetler, Babiâli'nin korktuğunun

başına gelmemiş olmasının bir ifadesi idi. Haddizatında bundan böyle, Osmanlı İmparatorluğu'nun Karadeniz'de güvenliği zayıflamış bulunuyordu. Bu denizde, yeniden kurulmasına başlanan Rus deniz kuvvetleri Babiâli için Demokles'in kılıcı mahiyetinde idi.

İngiltere, Londra antlaşması ile, mevcut antlaşmaların tek tarafı olarak değiştirilmesi prensibinin önüne geçmiş olmakla övünmek hakkını kazanmış oluyordu. Bundan başka, Paris antlaşmasının geri kalan hükümlerini tekrar teyid ve tasdik ettirmekle Avrupa devletlerarası ahengi devam ettirdiğine kanı idi. Fransa, Almanya ve İtalya, bu sıralarda "Şark meselesi" yüzünden ancak Rusya'ya yarıyabilecek bir harbi önlediği için, Londra antlaşmasını memnurluk ile karşıladılar.

İmzahyan devletlerden her birinin kendine göre Londra antlaşmasından bir memnurluk payı çıkarmak için sebep görmesine rağmen, bu antlaşma ile Avrupa büyük devletleri yeni bir muvazene sistemine doğru kaymakta idiler. Rusya, her ne kadar, Paris antlaşmasının tahdit edici hükümleri dışında emelleri buhunmadığını hem Londra'da hem de İstanbul'da temin etmeye çalışmış idi ise de, bu antlaşmanın bütününe düşman olduğu ve onu tamamen yırtarak kendi isteğine göre bir antlaşma tasavvurunda bulunduğu Londra konferansından sonra geçen olayların seyrinden anlaşılmaktadır.

VIII. 1871 DEN SONRA OSMANLI — RUS YAKLAŞMASI

(1871—1876)

Schepeler

Paris antlaşmasının Karadeniz'le ilgili hükümlerinin, Rusya lehine tadil edilmesinin Osmanlı devleti için önemli bir neticesi oldu. Geçici bir müddet için de olsa, Babiâli Rusya'ya yakınlaşmak siyaseti gütmeye başladı. Bu, XVIII. yüzyıldan beri, Osmanlı devlet adamlarının dış siyasette kabul etmiş oldukları geleneğe uygundu. 1798 de, Fransa'nın Mısır'ı istilâ etmesi üzerine, Babiâli, Rusya'ya yaklaşmış ve onunla bir savunma paktı imzalamıştı. Napolyon Bonapart'ın 1806 dan sonra Orta - Avrupa'da fetihlere girişmesi üzerine, Rusya'dan ayrılarak Fransa'ya meyletmişti. 1830 da Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın isyanına, Fransa'nın müzaharet etmesi

üzzerine Babiâli, Ruslardan yardım istemiş ve onunla Hünkâr İskelesi antlaşmasını (1833) imzalamıştı. 1839 da Mısır valisi ile yapılan harpte, İngiltere ve Avusturya ile anlaşarak hem Mısır meselesini halletmiye muvaffak olmuş hem de Rus baskısını hafifletmişti. Bu tarihten sonra Babiâli, Fransa ile İngiltere'nin teşkil ettiği Liberal devletler bloku safında yer almış ve bu devletlerle, 1854—1856 yıllarında Rusya'ya karşı Kırım muharebesini yapmıştı. Paris antlaşmasından sonra; Fransa ve İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu'nu alâkadar eden meselelerde her zaman aynı düşüncede bulunmadıkları için Osmanlı devleti de bazan Fransa'ya bazan da İngiltere'ye meyletmek zorunda kalmıştı. Fakat bu halde de, yani İngiltere'ye meylettiği vakit Fransa'yı, Fransa'ya meylettiği vakit İngiltere'yi hüsbütün elden çıkarmamak yollarını aramıştı.

Bu muvazene siyasetine rağmen; Babiâli, Paris antlaşmasından 1870 de Fransa'nın yenilmesine kadar süren devirde, Fransa'nın ve hattâ İngiltere'nin, Osmanlı devletinin mülk bütünlüğüne taraftar olmalarını iddia etmelerine rağmen, iç ve dış işlerimize müdahale ettiklerini ve evvelce Hristiyan tebaaya yalnız Rusya tarafından yapılmakta olan himayeye ortak çıktıklarını görmüştü. Bu sebeple de, Osmanlı devleti islahat yapmak hususunda hareket serbestisini kaybettiği gibi, Suriye'de, Eflak ve Buğdan'da Sırbistan'da ve Karadağ'da ve Girit'de çıkan isyanlarda, âsilere geniş muhtariyet hakları vermek zorunda kalmıştı.

Yukarıda da ifade edildiği veçhile 1870 de Fransa'nın Prusya'ya mağlûp olmasıyle Paris antlaşmasının sağladığı muvazenenin temeli sarsılınca, Rusya, Karadeniz'de hareket serbestisini tekrar kazanmış oldu. Çar hükûmetinin bundan böyle Karadeniz'de bulunduracağı donanma, Osmanlı İmparatorluğundan başka kime karşı kullanılacaktı? Babiâli, karadan ve denizden yapılabilecek bir Rus hareketine karşı koyamıyacağına göre, hangi devletle anlaşıp böyle bir hareketi önliyecekti? Fransa'dan artık hayır yoktu. İngiltere'nin de, Paris antlaşmasının Karadeniz'le ilgili hükümlerinin tadiline muvafakat etmekle, yeni bir Avrupa muvazenesinin kurulmasına engel olamıyacağı anlaşılmıştı. Bu sebeple Osmanlı devlet adamlarının, zaman kazanmak için, Rusya'ya yakınlaşmak yolunu tutmaları, geleneklere olduğu kadar zamanın da icaplarına uygun düşüyordu.

Yaklaşma teklifi-
nin hazırlanması
"İgnatieff."

Yaklaşma teklifi Rusya'dan geldi. 1864 den beri, Rusya'yı, İstanbul'da temsil etmekte olan İgnatieff'e göre, Osmanlı İmparatorluğu üzerinde tarihî Rus ihtiraslarının gerçekleşmesi için, her şeyden önce, Fransa'nın mağlûbiyeti ile Osmanlı İmparatorluğunda inhilâl eden nüfus ve tesir tahtına Rusya varis olmalı idi. İgnatieff, imparatorluğun bazı topraklarını Rusya'nın tek başına ilhak etmesinden veyahut yabancı devletlerden bazıları ile yeni bir taksim denemesi yapmasından ise; Osmanlı devletinin Rus nüfuzu altında bulundurulmasını daha kârlı buluyordu. Bu iş için de iki yol görüyordu: "Bunlardan birincisi anı bir şekilde kuvvete başvurmak suretiyle Babiâli'yi korkutmak, diğeri de, Türklere yavaş yavaş ve devamlı olarak bazı hakikatleri telkin etmek suretiyle onları kazanmak"tı. 1870 de, şartlar bu yollardan ikincisinin tatbik edilmesine elverişli bulunuyordu. Çar da bu fikirde bulunduğundan Âli Paşa'ya, Rusya'ya, düşmanları tarafından isnat olunan haris tasavvurların tatbiki için zamanın elverişli bulunduğunu fakat Rusya'nın Türkiye aleyhine hiçbir menfaat ve emel beslememesi hasebiyle böyle bir harekete asla kalkışmayacağını, bununla beraber iki devletin arasında sağlam bir dostluğun kurulması hususunda Paris antlaşmasının Karadeniz'le alakalı hükümlerinin ortadan kalkması icabettiğini bildirmişti.

Âli Paşa ve Rus
dostluğu

Sadrazam Âli Paşa, Fransa'nın yediği darbeler altından kolay kolay kalkamayacağını zannettiği ve onun tesirli yardımına da artık güvenilemeyeceğini anlamış bulunduğu için, Rus teklifini reddedecek durumda değildi. Bir müddet sonra Rus Çarı, Ortodoks tebaa hakkında âdilâne hareket edildiği ve Babiâli'nin Rusya'nın samimi ve iyi niyetlerinden şüphe etmediği takdirde, sağlam bir Rus - Türk dostluğu kurulabileceğini ifade etti. Rus hariciyesi de türlü vesilelerden faydalanarak, Paris antlaşmasının Karadeniz'le ilgili hükümlerinin tadilini istemekten şark mescesini meydana çıkarmak niyetinde bulunmadığını, tersine olarak bu tadil ile Türk - Rus dostluğunu kuvvetlendirmek arzusunda bulunduğunu dünyaya ifade etti. Âli Paşa bu devamlı teminat karşısında, Osmanlı devletini Rusya'ya temayül ettirdi. Abdülâziz'in Rus elçisine: "Ben Rusya'ya karşı en uzlaştırmacı hisler beslemekte ve kudretli

konaşım ile devletim arasındaki dostluk bağlarını kuvvetlendirmek ve sıkılaştırmak arzusunda'yım. Ben size temin ederim ki, üç milyon askerim olsa yine Rusya'ya harp açmaya karar vermem, meğer ki Rusya bize hücum eyliye, Çar hazretlerine bu son sözlerimi aynen tekrar etmenisi rica ederim" derken Âli Paşa'nın telkini altında bulunduğ'u muhakkaktır.

Âli Paşa, Paris antlaşmasının tadili için, yapılan Londra müzakereleri sırasında Rusya ile başlamış olan dostluk tezahürlerine toz kondurmamıya çalıştı. O kadar ki, Çar, Âli Paşa'nın bu çalışmalarından memnunluğunu Saint - Petersburg'daki Osmanlı elçisi Rüstem Bey vasıtasıyla pâdişaha bildirmekte bile kusur etmedi.

Âli Paşa, Rus dostluğuna ehemmiyet vermekle beraber, devletin istiklâli, şeref ve haysiyeti bahasına bu dostluğa bağlı kalmayı düşünmüyordu. Bu sebepledir ki, Paris antlaşmasının tadili meselesinde baş başa anlaşmak hususunda, Rusların yaptıkları teklifi kabul etmemiş, İngiltere ile elbirliği ederek mesele'nin Londra konferansında görüşülmesine ve halledilmesine çalışmıştı.

Âli Paşa'nın ölümü Âli Paşa, 7 Eylül 1871 de öldü. Fuat Paşa ondan
ve Abdülâziz'in iki yıl önce ölmüştü. Bu suretle Mustafa Reşid
şahsi siyaseti Paşa mektebi kapanmış oldu. Âli Paşa'nın ölümü,
Babiâli ile saltanat arasında 1839 dan beri devam
eden müvazencyi, saltanat tarafına bozuyordu.

Abdülâziz'in, paşanın ölüm haberi üzerine geniş bir nefes aldığı iddia edilmektedir. Şurası muhakkaktır ki, Abdülâziz karakter itibariyle, yukarıda da belirtildiği üzere, otoriterdi. Bununla beraber, Fuat Paşa ile Âli Paşa'nın halk arasında olduğu gibi, Avrupa umumi efkârında da haiz oldukları şöhreti hesaba katarak ölümlerine kadar devlet idaresini onlara bırakmıştı. Pâdişah, Prusya'nın Fransa'ya galibiyetinden, otoriter rejimin liberal rejime üstün olduğu yolunda da bir netice çıkarmıştı. Zaten, daha 1867 de Avrupa'ya yapmış olduğu seyahatte, Prusya ordusunun, Fransız ordusuna nazaran daha mükemmel olduğunu görmüş ve iki devlet arasında çıkacak bir harpte Prusya'nın kazanacağını yakınlarına ifade etmişti. Halbuki, Fransa'nın mağlûbiyetinde, liberal rejimin mağlûbiyeti tecelli ettiği bir anda

Osmanlı İmparatorluğunda bazı gençler meşrutiyet fikirlerinin müdafii kesilmiş bulunuyorlardı. İçlerinde Avrupa'ya kaçmaya muvaffak olanlar, bu hususta şiddetli bir fikir mücadelesine başlamışlardı. Bundan başka, pâdişah, devlet adamları içinde hükümeti, Fuat ve Âli Paşalar gibi, idare edebilecek kudretli bir devlet adamı da göremiyordu. Bütün bu âmillerin tesiriyle şahsî ve keyfî bir idare usulü kurmaya karar verdi. Kendisine artık müstakil fikirlî bir sadrazam değil fakat arzu ve iradesini tatbik edecek bir âlet lâzımdı. Mahmut Nedim Paşa'nın böyle bir vazifeyi görecektir karakterde olduğunu anlamıştı. Âli Paşa'nın ölümünden sonra onu sadrazamlığa getirdi.

Mahmut Nedim Paşa'nın karakteri 1818 de İstanbul'da doğmuş olan Mahmut Nedim Paşa, Gürcü Mehmet Necip Paşa'nın oğlu idi. Abdülmecit devrinde, Mustafa Reşid Paşa tarafından himaye edilmişti. Mütelevvin tabiatlı, nifakçı ve fesatçı idi. Hukuk bilgisi zayıf olduğu gibi yabancı dille de âşina değildi. Tek meziyeti (usulü aklâma ve efkârı Babıâli'ye) vakıf olması idi. Hâmisi Reşit paşa bile kendisinden memnun kalmamıştı. "Bizim Mahmut Nedim Bey cıvık sabuna benzer ne anınla el yıkanır ne de çamaşıra gelir" demek suretiyle tabiatının bulaşıklığını ifade etmek istemişti. Bununla beraber Mahmut Nedim, valiliklere tâyin edilmiş, bir aralık da hariciye nezareti müsteşarlığına getirilmişti. Âli Paşa'nın son sadrazamlık yıllarında bahriye nezaretine tâyin edilmiş ve bu memuriyetinden faydalanarak pâdişahla yaptığı temaslarda, Âli Paşa aleyhinde tezvirlerde bulunduğu gibi "Efendimiz bir pâdişahı müstebitsiniz her emir ve fermanınızı icraya muktedirsiniz" gibi sözlerle onun şahsî ve keyfî bir idare kurmak hususundaki temayülleri okşamıştı. Buna rağmen Âli Paşa'nın, kendisinden sonra, Mahmut Nedim Paşa'yı sadrazam yapması için pâdişaha tavsiyede bulunduğu dair kayıtlara da rastlanmaktadır.

Mahmut Nedim Paşa'nın iç idarede icraatı Mahmut Nedim Paşa'nın icraatını, irtica ve istikrarsızlık hükümleriyle ifade etmek mümkündür. Paşa'nın herhangi bir programı olmadığı için, pâdişahın isteklerini esas tutarak günlük bir politika takibine girmişti. Bu arada, müstebit bir idare kurmak hedefini de gözönünde bulundurdu. Bunun için de, tanzimat

İkrine taraftar adamları iş başından uzaklaştırmaya, kötü olan malî durumu sözde düzeltmek fakat gerçekte korku ve dehşet salmak için tensikat yapmaya başladı. "Pek çok memurlar açığa çıkarıldı. Yerlerinde kalanların da maaşlarında indirilmeler yapıldı. Valilerin tahsisatı azaltıldı, siyasi ve idari bir lüzum tahakkuk etmediği halde birtakım küçük vilâyetler teşkil edildi." Bu son tedbirle merkezîyetçi bir idare kurulacağı sanılıyordu. İstanbul'daki hizmetlerinden infisal eden memurları arzularına muhalif olarak taşra memuriyetlerine tâyin etti; bunları tâyin oldukları yerlere varmadan azil veyahut uzak bir vilâyete tahvil eyledi. Valileri, mutasarrıfları vesair memurları istediği gibi "dama taşı gibi" oynattı. Avusturya İmparatoru, bu durumu, kendisini ziyaret eden Paris sefiri Cemil Paşa'ya: "Sizin memurlarınız prömenada çıktılar"¹ demek suretiyle alaya aldı.

Paşa, bundan başka onbir ay süren ilk sadareti esnasında, beş serasker, dört bahriye nazırı, dört adliye, beş maliye nazırı, altı tophane müşiri, beş sadaret ve altı serasker müsteşarı azil ve nasbeyledi.

Serasker Hüseyin Avni Paşa, Şirvanî-zade Rüştü, Zabtiye Nazırı Hüsnü, İşkodra valisi ve fırkai askeriye komutanı Divitci İsmail Paşalar ve Mâbeyin başkâtibi Emin Bey gibi simalar, azledilip birer tarafa sürülenler arasında bulunuyorlardı. Bu mânasız aziller ve sürgünler, devlet otoritesini kökünden sarstı. Asayiş bozuldu. İrtikâb ve rüşvet görülmemiş bir şekilde aldı, yürüdü. Pâdişaha olan itimadı da sarstı, tanzimatı hayriyeden beri bu türlü hal görülmemişti.

Mahmut Nedim Paşa, ıslahat hareketlerine karşı da cephe aldı. Osmanlı ordusunun yetiştirilmesinde çalışan yabancı uzmanlar uzaklaştırıldı. Tıp okulunda ve diğer bazı okullarda okutulmakta olan Fransızca dersler kaldırıldı. Galatasaray Sultanisi (Lisesi) Beyoğlu'ndan İstanbul'a nakledildi.

Sadrızam bütün bu hareketleri ile, Osmanlı devletini liberal tesirlerden kurtaracağını ve bu suretle Rusya'nın itimat ve teveccühünü kazanacağını da hesaba katmıştı.

¹ Mehmet Memduh, Mirat-ı şüunnat, s. 45

Mahmut Nedim
paşanın dış
siyaseti

Paşa, dış siyasette de tanzimat prensiplerinden ayrıldı. Âli Paşa'nın miras bıraktığı Rus dostluğunun mânasını anlıyamadı. Âli Paşa; imparatorluğun iç işlerine müdahale etmiyen bir Rusya ile dostluk yaparken hiçbir vakit Avrupa büyük devletlerini bir tarafa bırakmayı düşünmemişti. Halbuki Mahmut Nedim Paşa, Mahmut II.'nin oğullarına: "Rusya ile katıyen harbe girmeyin. Çarla dost kalın ve barış içinde yaşayın: Çünkü herhangi bir devlet bize ateş ettiği vakit bir çok kurşunları isabet etmez. Halbuki Rusya ateş edince bütün kurşunlar imparatorluğumuza isabet eder" nasihatine dayandığını iddia ederek: "Uzak devletlere dayanmaktan ise, komşu olan bir devlet ile her nasıl olursa olsun uyuşup da hoş geçinmek evlâdır" demektedir.

Bu fikir ise, Fransa ve İngiltere'den hüsbütün ayrılp Rusya'nın kucağına atılma demektir. Halbuki Osmanlı devletinin, yalnız Rusya'nın dostluğu ile mevcudiyetini devam ettireceğini sanması yine Mahmut II.'nin 1833 de Hünkâr İskeleyi antlaşması münasabete dediği gibi: "Denize düşen bir insanın yılma sarılmasından başka bir mâna taşımıyordu".

Günlük olayların tesiri altında kalan ve Fransa ile İngiltere'nin Avrupa siyasetinde tamamen silindiklerini sanan pâdişah ile sadrazam iç ve dış siyasette kendilerini Rus nüfuzuna terkettiler. Rus elçisi İgnatief'i, akıl hocası kabul ettiler. Babıâli, her işinde ona danışmaya başladı. Memurların tâyini için bile fikri sorulurdu. Abdülâziz, elçinin sözde yardımlarından o kadar memnundu ki bir gün, İstanbul'da bir tek hakikî dostu bulunduğu onun da İgnatief olduğunu söyleyecek kadar gaffette bulundu.

Rus elçisi, pâdişaha ve sadrazama telkin ettiği fikirlerini, dilediği gibi kabul edildiğini gördükçe memnun oluyordu. Osmanlı hükûmetinin tanzimat prensiplerinden ayrılmasını, ıslahatçı nazırların sürgüne gönderilmesini, memurların dama taşı gibi kullanılmasını, Rus ordularının Osmanlı topraklarında yapabilecekleri tahrip edici tesirlere üstün görüyordu. Çünkü sadrazamın bu hareketleri devletin Osmanlı halkı nezdinde olduğu kadar Avrupa umumi efkârı nezdinde de itibarını sıfıra indiriyordu. Elçiye göre Türkiye irticaa gittikçe zayıflıyacak, zayıfladıkça kendisini des-

teklemiş olan devletlerin nezdinde kredisini kaybedecek ve bu kayıp da onu mutlaka Rus kucağına düşürecekti.

Elçi, bu anı beklerken akıl hocasının ücretini Babıâli'ye ödetmekte kusur etmiyordu. Mahmut Nedim Paşa'nın uysallığından faydalanarak Rum kilisesinden ayrı bir Bulgar eksarhlığının kurulmasını sağladı. Rumeli'nde ticaret ve askerlik yönünden yapılması gerekli görülen demiryolları için evvelce Baron Hırz'e verilmiş olan imtiyazları feshettirerek devleti yüz binlerce lira tazminat ödemiye mecbur etti. Bundan başka, Balkanlar'daki Hristiyan tebaa arasında Panislâvizm propagandasını rahatça geliştirdi.

Mahmut Nedim Paşa'nın iç siyasette Rus nüfuzuna dayanarak irticaa ve istibdada gitmesi, dış siyasette Avrupa devletlerini yokmuş gibi farzederek yalnız Rus dostluğuna ehemmiyet vermesi, Osmanlı umumi efkârının aleyhine dönmesine sebep oldu. Zaten Rusya ile yapılan ittifaklar hiçbir zaman Türklerce iyi karşılanmamıştı. Bu sebeptendir ki, halk arasında sadrazam, Nedimof diye anılmaya başladı. Avrupa umumi efkârı da Türklerden gittikçe soğumakta idi. Bu durum karşısında Abdülâziz istemiye istemiye Mahmut Nedim'i azletti 1872.

**Sadrazamlar
resmigeçidi**

Mahmut Nedim Paşa'nın azlinden sonra ikinci defa sadrazam oluşuna kadar sadrazamlık mevkiine sıra ile Mithat Paşa, Mütercim Rüştü Paşa,

Esat Paşa, Şirvanî-zade Rüştü Paşa, Hüseyin Avni Paşa ikinci defa olarak Esat Paşa getirildi. Üç yılda altı sadrazam, Mahmut Nedim Paşa ektiğini biçiyordu. Abdülâziz şahsî ve keyfî idareye alışmıştı. Kimseyi de beğenmiyordu. Halbuki iç ve dış olaylar imparatorluk için tehlikeler doğuracak şekilde geliyordu. 1875 de malî durum berbat idi. Hersek'te de bütün Balkanları saracak bir isyan başlamak üzere idi.

IX. HERSEK İSYANI

(1875—1876)

**Hersek isyanının
sebepleri**

Hersek, Bosna'nın Güney Batısında uzanır. Bazen müstakil bir vilâyet halinde idare edilmiştir. 1875 de Bosna vilâyetine bağlı bir sancaktı.

İsyanın arifesinde Bosna ve Hersek'te bir milyon iki yüz bin

kadar nüfus vardı. Bunlar din ve mezhep yönünden Müslüman, Ortodoks ve Katolik olmak üzere, ayrılmış bulunuyorlardı. Hristiyanlar Müslümanlara göre çokluk idi. Fakat sosyal ve ekonomi şartlar yönünden Müslümanların Hristiyanlara üstün bir durumu vardı.

“Hersek sancağıyle, Bosna vilâyetinin diğer sancakları topraklarının çoğu çiftliklere taksim edilmiş bulunuyordu. Çiftlik sahiplerine “eshabı alâka” deniliyordu. Bu çiftliklerde Hristiyan çiftçiler yarımcılık üçleme veya dörtleme yolu ile toprağı işlemekte idiler. Bunlar babalarından, dedelerinden kalma yerlerde xiraat edegeldiklerinden her biri xiraat eylediğı toprağı benimsemiş idi. “Eshabı alâka” beyler ve ağalar dahi anları hoş tutarak himaye ve toprak icarının alınmasında inceden inceye hesaplara girişmeyip daima müsamaha ve ağalık yolunda muamele ederlerdi.”

“Taraflar birbirinden hoşnut olarak yaşamakta idiler”¹

Bosna’da huzursuzluk yaratan ilk âmîl mültezimlerden geldi. Maliye nezareti, oranın âşarını iltizama vermiye başladı. Mültezimler âşarı toplamada sui istimaller yaparak ahaliye gadretmiye başladılar. Bundan başka, devlet kendisine karşı isyan eden ağaların çiftliklerini mirî hesabına zaptedince üçleme hasılâtını da iltizam eder oldu. Mültezimler, âşar hakkında ettikleri sui istimali üçleme hasılâtında da yapmaya kalkıştılar. Bunun üzerine, çiftçilerin elinde geçimlerini sağlayamayacak kadar cüzi bir hasılât kalmaya başladı. Bunun üzerine onlar da serkeşlik yolunda ayaklanmaya başladılar; ve hattâ daha ileri giderek çalıştıkları arazinin sahibi olmaya da kalkıştılar. Bu suretle hem ağalarla hem de devletle araları açılmış oldu. Neticede de İslâmlarla Hristiyanlar arasında sürüp giden keskin bir ihtilâf başladı.

Hersek Hristiyanları dâvalarını kazanmak için Hristiyan devletlerin alâkasını çekmek hususunda teşebbüslere giriştiler. Hersek’deki konsoloslar devletlerine ihtilâf sebeplerini yazdılar. İngiltere, Babıâli’ye ihtarlarda bulundu. Avusturya, çiftlikler için yeni bir nizam hazırlayuncaya kadar, çiftçilerin ağalara vermekte oldukları hasılât hissesinin tecil edilmesini istedi. Babıâli,

¹ Ahmet Cevdet paşa, Mâruzat, T. T. E. Mec. No. 2 (79), S. 107.

çiftçilik işlerini düzeltmek için bir nizamnâme yapıp Hersek'e gönderdi ise de, alâkahların eline geçmedi. Sonraları Ahmet Cevdet Paşa'nın müfettişliği zamanında bu nizamnâme bulundu, tatbik edildi ve Hersek'de nisbi bir sükûn kuruldu.

Bosna ve Hersek, bir taraftan Sırbistan, diğer taraftan da Karadağ gibi iki İslâv memleketine bitişikti. Avusturya'nın Dalmaçya ve Hırvatistan eyâletlerine de komşu bulunuyordu. Bu durumu ile hem bu memleketlerin hem de Rusya'nın İslâv propagandacılığı için elverişli bir memleketti.

1856 Paris antlaşması ardından gelen yıllarda Karadağ'da, Sırbistan'da, Eflak ve Buğdan'da, Lübnan'da ve Girit'de de çıkan isyanlar sonunda, bu memleketlerin muhtariyet imtiyazları kazanmaları veyahut imtiyazlarını genişletmeleri İslâvci tahriklerini cesaretlendirmişti. Balkan eyâletlerindeki isyanlar da, Bosna ve Hersek'in Hristiyan halkını Osmanlı idaresinden kurtulmak için ümide düşürmüştü, 1870 den sonra, Rusya'nın Avrupa devletleri arasında mevcut muvazeneyi kendi lehine çevirmesi üzerine, İslâvci tahrikçileri Balkanlardaki çalışmalarını arttırdılar. Yukarıdaki sebeplerin ve bu çalışmaların da tesiriyle 1875 de Hersek isyanı patlak verdi.

**Hersek isyanının
başlaması**

Hersek'e bağlı Nevesin kazası Hristiyanlarından yüz altmış kişi ağnam vergisi vermemek ve zabtiye erlerinin takiplerinden kurtulmak için Kara-

dağ'a sığınarak bu memleketin prensine şikâyetle bulundular. Prens, Babıâli'nin iğbirarını üzerine çekmek ve mültecileri beslemek külfetinden kurtulmak için, İstanbul'daki Rus elçisine yüz altmış kişinin kasabalarına dönmeleri için Osmanlı hükûmeti nezdinde aracılık yapmasını rica etti. Sadrazam Esad Paşa, Rusya'yı memnun etmek için mültecilerin memleketlerine dönmelerini kabul ettikten başka, Bosna valisi Derviş Paşa'ya da, vaki şikâyetlerin incelenmesini emretti. Mülteciler, Nevesin kasabasına döndükleri vakit hemşehrileri tarafından kahramanlar gibi karşılandılar. Bu suretle Babıâli'nin af edici hareketi bir zaaf gibi telâkki edildi.

Nevesin halkı bu zaaftan faydalanmaya karar verdi. Müslüman ağaların sert muamelelerini, vergilerin ağırlığını, mültezimlerin zulmünü bahane tutarak ayaklandı. Kasaba müdürünü

kaçmaya zorladı; hareketlerini önlemek isteyen saptıye erlerini de öldürdü. Çeteler yolları kesmiye, köprüleri tutmaya ve ellerine geçen Müslümanları öldürmeye başladılar. Bu suretle isyan başlamış oldu (24 Temmuz 1875).

Bosna valisi Derviş Paşa, isyan karşısında derhal harekete geçecek yerde, Babiâli'den rey sormalı suretiyle isyanın gelişmesi için ilk sebebi yaratmış oldu. Sadrazam Esat Paşa ise isyanın siyasi bir amacı olmadığını mahallî ve idari bir karakter taşıdığını sanarak, Karadağ'ı tabrik etmemek ve Rusya'ya müdahale vesilesi vermemek için, âsilere karşı kuvvet yerine nasihatçı göndermesi yolunda Derviş Paşa'ya talimat verdi. İsyân, Meclisi Vükelâda da görüşüldü; fakat ciddiye alınmadı. Bu suretle Babiâli de, isyanın genişlemesine anlayışsızlığı ve tereddütleriyle yardım etmiş oldu.

Derviş Paşa, Babiâli'nin talimatına uyarak âsiler nezdine iki nasihatçı gönderdi. Bunlar âsilere, silâhlarını bıraktıkları takdirde, hükûmetin şikâyetleri inceleyeceğini ve haklı oldukları noktalarda haklarının teslim edilceğini vâdetti. Âsiler de silâhlarını bırakmak için ilkin dileklerinin kabul edilmesini şart koştular. Babiâli'nin böyle bir şartı kabul etmesine imkân yoktu. Bu suretle, isyanı nasihatle bastırmak teşebbüsü boş yere denemiş oldu. Âsiler, devletin kendilerine karşı bir türlü kuvvet kullanmamasını İslâv komitelerinin telkini ile, Rusya ve Avusturya gibi hâmi devletlerin tesirine atfederek, "Devlet bizi vuramayacak" parolasını beyannâmelerle halk arasında yayıp isyan sahalarını genişlettiler. Temmuz ayında artık Nevsin isyanı bütün Hersek'e, ve Bosna'nın bazı sahalarına yayılmıştı. Bu sırada isyan bölgesindeki Müslüman halk da can ve mallarını korumak için silâha sarılmış ve mukavemete başlamıştı. Babiâli, ateş bacayı sardıktan sonra âsilere karşı kuvvet kullanmaya karar verdi. Böylece isyanın ikinci safhası başlamış oldu.

Babiâli, isyanı bastırmak için, Hersek'te otuz tugay piyade ile dört bölük suvari toplamına muvaffak olmuştu. Âsilerin kuvveti ise on bin kadardı. Türk kuvvetlerinin bir kısmı şehirlerin bir kısmı da yolların muhafazası için tesbit edildiğinden, mütemadiyen dağlık arazide hareket halinde bulunarak gerrilla harbi yapan âsilerin hakkından gelmek kolay olmadı. Hattâ askerî

hareketlerin ilk anlarında âsiler, üç bölük askerin bulunduğu Trebin kasabasını kuşatmaya muvaffak oldukları gibi Ragüza yolundaki muhafız kulelerini de tecrit etmeye ve Üstülce ile Lupin gibi bazı kasabaları almaya muvaffak oldular. Babıâli, isyanın bastırılmak şöyle dursun genişlediğini gördükçe sık sık komutan değiştirmek cihetine gitti.

Derviş Paşa'dan sonra, Ahmet Hamdi Paşa, eski bahriye nazırı Rauf Paşa ve Mahmut Şevket Paşa isyanı bastırmak ile görevlendirildiler.

Sultan Abdülâziz, isyanın uzamasından ve yayılmasından çok endişe ediyor ve Esat Paşa'nın bu işteki tutumunu beğenmiyordu. Bu sırada Mahmut Nedim Paşa'nın "Babıâli Hersek isyanını izam ediyor. Ben sadrazam olsam işi bir haftada bitirirdim" dediği kulağına kadar geldi. Pâdişah, Mahmut Nedim Paşa'yı sadrazamlığa getirdi. Mithat ve Hüseyin Avni Paşalarla barışmasını ve onlarla işbirliği yapmasını istediği için onlar da heyeti vükelâyâ alındılar.

Abdülâziz, Hersek isyanının devamından endişe etmede haklı idi. Karadağ ve Sırbistan umumi eskânı bu isyan karşısında uzun zaman kayıtsız kalamazdı. Maxide olduğu gibi, âsilere yardım bahanesiyle Rusya bir Balkan harbi durumu yaratabilirdi. Böyle bir durum Avusturya'nın ve diğer büyük Avrupa devletlerinin müdahalesini neticelendirebilir ve imparatorluğun başına büyük işler çıkarabilirdi.

Rusya ile Avusturya'nın 1870 den sonra Balkanlar hakkında görüşleri Rusya'nın Balkan politikası 1862 de, başbakan Gorçakof tarafından bir muhtıradan izah edilmişti. Bu politikanın ana fikri "ya otonomi ya anatomi" diye açıklanmıştı. Yani Hristiyanlarla meskûn vilâyetler muhtar hale getirilecek, bu olmadığı takdirde Osmanlı İmparatorluğundan ayrılacaktı. Gorçakof, muhtariyete namzet eyâletler olarak da Bosna-Hersek'i, Arnavutluk'u, Bulgaristan'ı, Epir ve Tesalya'yı gösteriyordu. Ona göre Babıâli böyle bir sisteme gitmeli idi. Çünkü; Lübnan ile Girit'e muhtariyet vermiş, Eflak ve Buğdan ile Sırbistan'ın da muhtariyetlerini genişletmişti. Hristiyanlarla meskûn bazı eyâletlere muhtariyet verilmesi bazılarının verilmemesi Babıâli'nin politikası için bir tezat ve dolayısıyla bir zaaf teşkil ediyordu.

Rus başbakanının bu tezini, Panislâvci muharrirler de edebiyat alanında işlemeğe ve halk arasında yaymaya koyuldular; bu suretle 1870 e kadar, en çok din bakımından savunulmuş olan bu tez, bu tarihten sonra milliyet ve insanlık yönünden müdafaa edildi. Âli Paşa'nın zamanında başhyan ve Mahmut Nedim Paşa tarafından devam ettirilen, Türk - Rus dostluğu da Rus edipleriyle hariciyecilerinin bu husustaki düşünce ve çalışmalarının kuvvetlenmesine mâni olmadı. Bu sebeptendir ki, Hersek isyanı başladığı vakit Rusya, onu sempati ile karşıladığı gibi gelişmesine ve genişlemesine de yardım etti.

Avûsturya - Macaristan İmparatorluğu'na gelince: 1859 da İtalya'da 1866 da Almanya'da uğradığı mağlûbiyetler üzerine artık bu sahalarda şu veya bu şekilde tekrar nüfuz kazanmak ümitlerini kaybetmiş; genişleme ümitlerini Balkanlara çevirmişti. Bu genişlemenin ilk merhalesini, Karadağ ile Sırbistan üzerinde bir himaye tesis etmeye çalışmak ve Bosna ile Hersek'i ilhak etmek maksadına dayanıyordu. Bununla beraber, Viyana hükûmeti, bu hareketinde, idaresi altında bulunan Slavlar tarafından destekleneceğine emin olduğu gibi, Almanya İmparatorluğu'nun kuvvetli müzaheretine de nail olacağına inanıyordu. Alman şansölyesi Bismark bu hususta Viyana'ya teminat vermekte kusur etmiyordu. Çünkü Avusturya'nın Balkanlara dönmesinde Almanya'nın da büyük menfaatleri vardı :

Bu menfaatler nelerdi? Birincisi Avusturya'nın Orta - Avrupa'da siyasi nüfuzunun azalması ve buna tamamen Almanya'nın sahip olması idi. İkincisi, Balkanlarda Rus ve Avusturya menfaatlerinin çatışmasından faydalanan her iki devlete de Almanya'nın dostluğunu lüzumlu kılmak idi. Üçüncüsü de; gelişmekte olan ve günün birinde başlayacağı muhakkak olan Cermen - İslâv emperyalizminde, Avusturya'nın genişlemesiyle saha kazanmaktı.

Bu âmillerin tesiriyle kendisini yeter derecede kuvvetli hisseden Avusturya, 1875 den itibaren Balkanlarda imparatorluğu-na bitişik eyâletlerde bir medenileştirme vazifesine sahip bulunduğundan bahsetmiye başlamıştır. Aynı yılın Ağustos ayında imparatorun Dalmaçya topraklarında bir seyahat yapması, bu seyahatte, Karadağ prensini ve Hersek'ten gelen Hristiyan heyet-

lerini kabul etmesi Avusturya'nın, bu hususta, faaliyete geçtiğini de ifade ediyordu. Bu seyahatin sonunda Hersek isyanının başlanmış olması da dikkati çekmiştir.

Osmanlı devlîtinin malî durumu, Kırım harbinden beri kronik bir hastalık halini almıştı. İç ve dış borçlanmalarla elde edilen paranın büyük bir kısmı, memleketin ekonomisi üzerinde hiçbir müsbet tesir yapmıyacak yerlere sarfedilmiş bulunuyordu. Borçları, yeniden borç alınan paralarla ödemek usulünün de günün birinde çıkmaza sapması mukadderdi. 1875 de Babiâli, Hersek isyanı ile çıkması ihtimal içinde olan daha başka Balkanlar olayları için ordu ihtiyaçlarına harcanmak üzere para tedarikine girişmişti. Bütçede beş milyon liralık açık vardı. Borçların ödenmesi için de ondört milyon lira konmuştu. Mahmut Nedim Paşa, bu ondört milyon lirayı yarıya indirmeği bu suretle elde edilen yedi milyon ile hem bütçe açığını kapamayı hem de gerekli askerlik hazırlıklarını sağlamayı uygun buldu. Bunun için de iç ve dış borçların faizleri ile resûlmallarının, beş yıl için, yarı yarıya ödenmesini karar altına aldırdı. Karardan önce İngiliz ve Fransız elçilerinin muvafakati de alındı.

Bu karar, memleket içinde ve dışında büyük tepkiler yarattı. Elllerinde senet bulunanlar Osmanlı İmparatorluğu aleyhinde şiddetli bir propagandaya giriştiler. Senet sahiplerinin çoğu İngiltere'de ve Fransa'da olduğu için bu iki memlekette umumi effkâr süratle Türklerin aleyhine döndü "Türkler bizi dolandırıp altınlarımızı sefahat uğrunda telef ettiler. Bunların bekası Avrupa'ya muzurdur" mânasına gelen sözler ve yazılar görülmeye başladı. Umumi effkâr, bu suretle, diplomatların muvafakatini hiçe saymış oldu ve bir defa daha tamamen malî karakteri haiz olan bir mesele Osmanlı İmparatorluğu için zararlı siyasi neticeler doğurdu. Bu neticelerden en önemlisi Rusya'nın sağladığı kazanç oldu. Elçi İgnatief, faizlerin düşürüleceğini daha önceden öğrenmiş bulunduğu için sarrafi vasıtasıyla borsada yaptığı operasyon ile büyük paralar kazandığı gibi, Rusya'da, Avrupa umumi effkârının Türklerle karşı döndüğünü görmekle, Balkanlardaki çabışmalarını arttırdıktan başka muhtemel bir harp için de hazırlıklara girişti. Bu esnada Hersek isyanı, bu devrin bütün isyanları gibi gelişerek devletlerarası bir mesele halini aldı.

Rusya ve Avusturya'nın Hersek İsyanına ilk müdahalesi İsyanın başlangıcında, Rusya ve Avusturya statükonun muhafaza edileceğine dair Babıâli'ye teminat verdiler. Fakat bu resmî ağız yanında âsileri tahrik ve teşvik ettiler; Rus ajanları ve Avusturya'da hazırlanan İslâv çeteleri âsilere elden gelen yardımı yapıyorlardı. İki devletin bu hareketi âsilere kuvvet verdi. Bundan başka Sırbistan ile Karadağ'ın Babıâli'ye karşı düşmanca hakırlıklara başlamasını da neticelendirdi.

Bunun üzerine, Avusturya ile Rusya ve Almanya, Babıâli ile âsiler arasında, Ragüsa'daki konsolosları vasıtasıyla bir anlaşma zemini hazırlanması fikrini ortaya attılar. Paris antlaşmasının diğer devletleri de bu teşebbüse iştirak edebileceklerdi. Babıâli bu teklifi kabul ederek Server Paşa'yı fevkalâde komiser olarak Bosna'ya gönderdi. Bunun üzerine, konsoloslar âsilerin şeffhleri ile görüşerek, onlara yabancı devletlerden kendilerine hiçbir suretle yardım yapılamıyacağını, şikâyetleri, Babıâli'nin kendilerini dinlemek için göndermiş olduğu temsilciye bildirmelerini söylediler ve bu şikâyetlerinin incelenerek dikkat nazarına alınacağını temin ettiler. Âsiler, Türklere itimat etmediklerini öne sürerek bir mütareke yapılmasını ve Bosna - Hersek'e imtiyazlar verilmesini istediler.

İstedikleri imtiyazlar şu noktalara inhisar etmekte idi :

Mezhep hürriyeti, Hristiyan mahkemelerinin kurulması, Hristiyanlardan mürekkep mahallî bir jandarma teşkilâtının kurulması, vergi sisteminin ıslah edilmesi, bir Hristiyan vali idaresinde, Bosna - Hersek'in Osmanlı devletinin hâkimiyetinde muhtar bir hale getirilmesi, bu iş yapılıncaya kadar da, memleketlerinin büyük devletlerin garantisi altına alınması.

Konsoloslar, bu çeşit müzakerelerde bulunmak için değil, fakat nasihatte bulunmak için görevli olduklarını ileri sürdüler. Sözün kısası, nasihat teşebbüsü müsbet bir neticeye varmadı. Tersine olarak âsiler yabancı devletlerin ayaklarına kadar gelmiş olmasından şımardılar. İsyân sahalarını genişletmeye koyuldular. Bu sırada Bosna'da da sabıkalı bir çete reisi yol kesmeye ve köyleri yakmaya koyuldu. Müslümanlar her tarafta öldürülmeye ve malları yağma edilmeye başlandı. Bunun üzerine, Müslüman halk da silâhla nefislerini ve mallarını korumaya kalktı

Bu suretle isyan mahallî karakterini kaybederek bir din ve mezhep savaşı kılığına girdi. Balkanların ve Avrupa'nın Hristiyan umumi efkârı bu durum karşısında asırlardan beri alışmış olduğu "İslâmlar Hristiyanları katlediyor" nakaratı ile isyanı körüklemeye koyuldu. Osmanlı devletinin bu sıralar borçlarının tediyesini yarı yarıya indirmiş olması da bu mumi efkârın Türk düşmanlığı hislerini bilemekte çok tesir yaptı.

Babîâli, umumi efkârın bu halinden, Avusturya ile Rusya'nın ve hattâ Sırbistan ile Karadağ'ın faydalanmaya kalkışmasından endişe etmeye başladı; İstanbul'da, bu sıralar Avusturya'nın Bosna - Hersek isyanı muvaffak olduğu takdirde, sözde bu vilâyeti Sırp tehlikesine karşı korumak için işgal etmek tasavvurunda bulunduğu bilinmiyordu.

Osmanlı devlet adamları, Berlin'de Bismark, Kont Andraş ve Prens Gorçakof arasında görüşmeler yapıldığını ve Hersek için Babîâli'den imtiyazlar istemek yolunda Kont Andraş'ın bir lâyiha hazırlamakla görevlendirildiğini haber aldılar. Babîâli, bu lâyihamın kendisine gönderilmesinden önce, İngiltere hükûmetinin tavsiyesi üzerine, yeni bir ıslahat programı yayınlamak suretiyle, Rusya, Almanya, Avusturya'nın yapmayı tasarladıkları müdahaleyi önlemeyi düşündü. Mahmut Nedim Paşa, bu maksatla, Hristiyanlara yeni hak ve imtiyazlar tanıyan yeni bir ferman hazırladı. Adalet adı verilen bu fermanla: Gülhane hattı hümayunu ile ıslahat fermanında belirtilmiş olan prensipleri tekit ettikten başka iltizam usulünün tadil edileceği, Hristiyanlardan alınan askerlik bedelinin tenzil edileceği, mahkemelerin yeni bir düzene konulacağı, vazifesini kötüye kullanan memurlar hakkında halkın şikâyet hakkına sahip olabileceği; mezhep imtiyazlarına riayet edileceği; devletçe ve fertlerce satılan topraklarda, İslâmlarla Hristiyanların aynı satınalma haklarına sahip olacakları ve daha bu gibi hükümler vardı.

Adalet fermanı da, ıslahat fermanı gibi dış siyasetin baskısı ile hazırlanmış ve yayımlanmıştı. Ancak, bu fermanla Rus nüfuzu hâkimdi. Ferman, umumi prensipleri ihtiva ettiği için bütün imparatorluğa şâimildi. Bununla beraber, Bosna ve Hersek âsilerini tatmin etmek için devletçe ve fertlerce satışa çıkarılan toprakların satın alınmasında Müslümanlarla Hristiyanlar ara-

ında bir fark gösterilmeyeceği ifade edilmiş ve onların mülk sahibi olabilecekleri belirtilmek istenmişti.

Bu fermana nezaret etmek ve ihtiva ettiği prensiplere uygun tedbirler almak üzere bir de "Meclisi İoraat" kuruldu. Fakat ıslahat yapılması her şeyden önce paraya bağlı bir işti. Halbuki hazine iflâs halinde idi. Bu ıslahat nasıl yapılabilirdi? Büyük devletler, İngiltere dahil, ıslahat fermanını ciddiye almadılar. Böyle de olunca müdahale kapısı ardına kadar açık kalmış oluyordu.

Andraşi notası, Bundan başka, Avusturya, Rusya ve Almanya, (30 Kasım 1875) Hersek - Bosna isyanına bir hal şekli verilmesinde teşebbüsü elden bırakmak istemiyorlardı. Avusturya başvekili Kont Andraşi, Rusya ve Almanya başvekillerinin de muvafakati ile Babiâli'ye verilmek üzere bir nota hazırladı. Notanın muhtevası, Paris antlaşmasını imzalamış olan devletlerden İngiltere'ye, Fransa'ya ve İtalya'ya da kabul ettirildi. Notanın hazırlanması için gösterilen mucip sebep şu idi: Babiâli 1839 ve 1856 fermanlarıyla yapmış olduğu vâtleri gerçekleştirememiştir. Bu dafa da, adalet fermamı ile yeniden yaptığı vâtleri yerine getireceğine dair teminat vermediği için halka ve devletlere itimat telkin edememiştir. Nota, Babiâli'nin işlerine herhangi bir müdahalede bulunmak maksadiyele değil fakat, sürmekte olan isyanın bir an önce yatıştırılması için hazırlanmıştır. Paris antlaşması devletlerinin İstanbul'daki elçileri, Babiâli'ye 30 Aralık 1875 de ayrı ayrı olarak nota muhteviyatını sözlü olarak bildirdiler. Bu suretle de herhangi bir müdahalede bulunmadıklarını veya hiç olmazsa vâki müdahalelerinin mahiyetini hafifletmiş oldular.

Notanın başlıca hükümleri şunlardı: Hristiyan halk için din ve mezhep serbestisi, iltizam usulünün derhal kaldırılması, çiftçilerin topraklarına sahip olması için gerekli tedbirlerin alınması, vergilerin mahalli ihtiyaçlar için sarfedilmesi. Bütün bu ıslahatın tatbikatına nezaret etmek üzere Müslüman ve Hristiyan tebaa temsilcilerinden bir komisyonun kurulması.

Andraşi notası ve Babiâli. Nota İstanbul'da, Meclisi Vükelâda, esaslı bir şekilde tetkik edildi. Hariciye Nazırı Raşid Paşa, ihtilâlcilerin bilhassa, Avusturya'da merkezî bulunan İslâv cemiyetleri tarafından teşvik ve yardım gördüğünü, bunların tahrikâtı, Balkanların henüz sakin olan kısmına ve hattâ Müslüman halk arasına kadar götürmekte olduklarını izah etti, nota reddedildiği takdirde, Karadağ ile Sırbistan'ın da âsiler lehinde türlü şekillerde müdahalede bulunabileceklerini bundan başka barışın bir an önce kurulmasını isteyen Avrupa umumi efkârı için Türkiye'nin mesul duruma düşeceğini açıklayarak, notanın kabulünü teklif etti. Notada teklif edilen maddelerden üçü zaten adalet fermanında da vardı. Babiâli, bu cihetleri göz-önünde bulundurarak ve sadece vergilerin mahallinde sarf maddesini tadil etmek suretiyle notayı kabul etti (11 Şubat 1876).

Bunun üzerine lâyiha Ragüza âsilerinin şeflerine bildirildi. Fakat bunlar el altından Rusya, Karadağ ve Sırbistan tarafından mukavemete teşvik edildikleri için notayı reddettiler ve daha köklü ıslahat istediler. İstekleri arasında altı yer müstesna Bosna ve Hersek'in Türk kuvvetleri tarafından boşaltılması ile ıslahata nezaret etmek üzere Avrupa devletlerinin temsilcilerinden karma bir komisyonun teşkili gibi maddeler vardı.

Lâyihanın reddi ve bu maddelerin kabulüne imkân görülmemesi Bosna ve Hersek isyanının bastırılması hususunda büyük ümitlerle yapılmış olan son teşebbüsü de suya düşürmüştü. Teşebbüsün Babiâli bakımından müsbet tek neticesi vardı. O da barışın kurulmasına Türklerin engel olmadıkları hususunda dünyaya bir defa daha bir örnek verilmiş olması idi.

Türk düşmanları, Andraşi notasının âsiler tarafından reddedilmesini, heyecan ve ümitle karşıladılar. Nisan ayında büyük olaylara şahit olunacağını ilân etmeye başladılar. Kont Andraşi, bahar gelince, Bulgarların ve Giritlilerin de baş kaldırmak suretiyle isyan sahasının genişliyeceğine inanıyordu. Bosna ve Hersek âsileri, Rusya tarafından olduğu gibi Sırbistan ve Karadağ tarafından da destekleneceklerine emin oldukları için tekrar silâha sarılmakta gecikmediler. Bu sefer tahminleri veçhile Karadağ kendilerine yardım etmeye başladı. Bir müddet sonra da her tarafta beklenmekte olan Bulgaristan isyanı başladı.

X. BULGAR İSYANLARI

(1848—1876)

Bulgarların menşei hakkında bir hatırlatma¹ “Bulgar Türkleri, Karadeniz kuzeyinden gelerek ilk Bulgar devletini kurmuşlardı (680—681). Türkler bilhassa Hunlardan beri Karadeniz şimalindeki memleketleri ve Balkanları kendilerine bir yerleşme ve devlet kurma sahası yapmışlardır. Hunlardan sonra Türklüğün Garp kolunu teşkil eden Oğuzlar, kalen Hunlarla karışarak Bulgar adı altında bu sahada hâkimiyet kurdular ve buradan zaman zaman İstanbul önlerine kadar ilerlediler.”

“Bulgarların, sonra onlarla beraber Avarların Bizans’la bu mücadeleleri altındaki dağınık İslâv kabilelerinin yavaş yavaş Balkanlara sokup yerleşmesini sağladı ve böylece Balkan yarımadası bilhassa V. yüzyıl sonlarından itibaren kuvvetle İslâvlaşmaya başladı. Karadeniz kuzeyinde Kubat’ın büyük Bulgarya hanlığının parçalanmasından sonra Bulgarlardan bir kısmı Batıya ilerliyerek Balkanlar üzerinde Bizans’la asırlık mücadeleyi devam ettirdiler ve nihayet 680—681 tarihlerinde burada, gelip yerleşmiş İslâv kabileleri üzerinde başka yabancı sahalara fatih sıfatıyla gidip devlet kurmuş başka bir çok Türk zümreleri gibi yepyeni bir devlet kurdular. İşte bugünkü İslâv Bulgarlar tarihlerini bu devletle başlatmaktadırlar. Bulgar Türkleri yüksek bir kültür sahibi idiler.”

“VIII. yüzyılda İslâvların Bulgar aristokrasisi arasına kabul olunması, bu Türk devletinin İslâvlaşmasına doğru büyük bir adım oldu. Omurtak handan “816—831” sonra bu cereyan gittikçe kuvvetlendi ve Hristiyanlığın kabul olunması “865” ile beraber Türk Bulgarlar tamamıyla eriyip gitti”. “Resmî dil İslâvlaştı. Türkçe unvanlar atıldı”. Bulgar - Slâv devleti Bizans’la yaptığı uzun bir mücadele sonunda Bizans hâkimiyetini tanımağa mecbur oldu “1018—1185”. Bu hâkimiyet altında yaşadığı sıralarda da Karadeniz kuzeyinde bir çok Türk kavimleri “Peçenekler, Oğuzlar, Kumanlar” Balkanlar’a gelip yerleştiler. Bunlardan Kumanlar müstakil bir Bulgar devletinin yeniden kurulmasında ve yaşamasında başlıca âmil oldular. Bundan sonra Bulgar devleti bir müddet Altın Ordu Kıpçaklarının himayesinde yaşadı. XIV. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Türkleri Balkanlardaki fetih-

¹ Halil İnalcık. Tanzimat ve Bulgar meseleni, s. IV, V, V.

leri sırasında Balkan devletlerinin mukavemetini kırdıkları gibi, Tuna ve Vidin'e kadar bütün Bulgaristan'ı da hâkimiyetleri altına aldılar.

Osmanlı idaresinde Bulgaristan Bulgaristan, Osmanlı İmparatorluğu'na bir eyâlet olarak katıldı. Anadolu'dan türlü sebeplerle gelen Türkler burada yeni şehirler kurdukları gibi mevcut şehirlerin de bazılarını Türkleştirdiler. Bulgarlardan İslâmlığı kabul edenler de oldu. Bulgar ismiyle tanılan İslâvlaşmış halka din, dil ve ananeleri bağışlandı. Din ve mezhep işleri bakımından Bulgarlar Fener patrikhanesine bağlandı. Türk idaresi Bulgaristan'da anarşîye, angaryaya ve keyfi idareye son verdi. Toprağı işleyen reaya ile toprak gelirinden faydalanan kimseler arasında mevcut münasebetler kanunnâmelerle tâyin ve tesbit edildi.

Bu idare tarzı, devrine göre ve başka hükûmetlerde çiftçi sınıfına tatbik edilen idare şekillerine göre ileri ve âdil bir idare idi. Zamanla kanunnâmelere saygısızlık yüzünden toprak rejimi Bulgaristan'da başka bir şekil aldı. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Bulgaristan'da toprak umumiyetle, Müslüman veya Hristiyan büyük arazi sahiplerinin tasarrufundadır. Bu idarenin bir takım fenalıkları olmakla beraber, Bulgar köylülerinin bu devirde de Rus köylüsünden ve hattâ Avrupa'nın birçok memleketlerinin köylülerinden daha hür ve daha refahlı olduğu yolunda yabancı tarihçiler tarafından bile kabul edilmektedir. Osmanlı devleti, tanzimatın ilânından sonra, Bulgar köylüsünün toprak sahibi haline gelmesi hususunda bazı tedbirler almak lüzumunu idrâk ettiği sıralarda Bulgarlarda millî bir kalkınma hareketi başladı.

Kalkınma hareketlerinin âmilleri
"Osmanlı idaresinin bozulması"

XVIII. yüzyılın sonlarında, dünya, Bulgar milletinin varlığından henüz haberdar değildi. Filoloji ile uğraşan bilginler bir Bulgar dilinin mevcut olduğunu bilmiyorlardı. Balkanlar'da seyahat eden kimseler de burada, bir Bulgar topluluğunun yaşamakta olduğundan bahsetmemişlerdi. Ruslar, ancak 1829

de Türklere karşı yaptıkları harp vesilesiyle Bulgarlarla temasa geldiler ve onların Ortodoks mezhebinden olduklarını Rusçaya yakın bir dil ile konuştuklarını görmekte hayrete düştüler. Bulgarların bu kadar unutulmuş olmasına rağmen, XIX. yüzyılda Bulgaristan millî bir kalkınma hareketi yapmaya muvaffak oldu. Bu hare-

keti şu âmillerle izah etmek mümkündür: Osmanlı idaresinin bozulması, Fener patrikhanesinin soygunculuğu ve Rumlaştırma yolundaki çalışmaları, Bulgarlarda millî benliğin uyanmasına elverişli faaliyetlerin yapılması, Sırbistan'ın ve Rusya'nın tahrikleri.

Osmanlı idaresi XIX. yüzyılın başlarında tebaaya güvenlik sağlayacak bir durumdan çıkmış bulunuyordu. Selim III. zamanında Balkanlarda ve en çok Bulgarların çokluk teşkil ettiği topraklarda Müslüman âyanların idare ettiği dağ eşkiyası Mahmud devrinde, Tepedelenli Ali Paşa ile Mısır valisi Mehmet Ali Paşa isyanları, Suriye ve Halep isyanları, idaresizliğin açık örnekleridir. Hıristiyan tebaa, Müslüman halk tarafından devlete karşı yapılmış olan bu isyanlardan ders aldı. Türklerin ve Müslümanların memnun olmadığı bir idare tarzına karşı onlar gibi isyan etmek için kendilerinde hak görmeye başladı.

Osmanlı idaresinin bu zaafından faydalanmasını bilen Fener patrikhanesi de Bulgarları istismar yolundaki çalışmalarıyla onların millî bir hareket yapmalarına vesile yaratmış oldu.

"Fener muhitinde, Eflak ve Buğdan'da büyük şehirlerde ticaretle zenginleşmiş ve mühim mevkilere çıkmış Rumlar arasında Bizans İmparatorluğu'nu ihya etmek emelleri daha XVIII. yüzyılda kuvvetle meydana çıkmıştı. Bunlar, bu maksatla, Balkanlardaki diğer toplulukları Rumlaştırmak için her türlü vasıtalarla başvurmakta tereddüt göstermediler. Osmanlı devletinin Rum patriğine tanıdığı geniş dinî ve idari salâhiyetler, bazı devlet vazifeleri de gören Rumların imparatorluk içindeki imtiyazlı durumu, kültür seviyeleri itibarıyla yüksek olmaları hemen bütün Bulgaristan ticaretini ellerine geçirmiş bulunmaları bu Rumlaştırma işinde kendilerine büyük imkân vermekte idi."

"Bulgaristan'da bütün mühim dinî makamlar esasen Rumların elinde idi. Rüşvetle bu makamları ele geçirmiş, bulunan büyük papazlar ahalden her vasıta ile para sızdırmaktan başka birşey düşünmüyorlardı."¹

"Fener patriği, 1800 tarihlerinde metropolitlere gönderdiği bir tâmin ile Bulgar kilise okullarının kapatılmasını kiliselerde

¹ Halil İnalcık, Yukarıda adı işaret edilen eser, s. 19, 20.

yalnız Rumca yazılmış din kitaplarının okunmasını keza okullarda münhasıran Rumca yazılmış din kitaplarının tedrisini emretmekte idi. Eski Bulgar edebiyatının kalıntıları her yerde dinî bir gayetle yok edilmekte idi.”

“Bulgar dili ile âyin yapmak vaazda bulunmak artık yasaktı”¹.

Bulgarlarda milliyet
fikrinin
uyanması

Patrikhanenin, Bulgarlar üzerinde baskısını arttırdığı sıralar, milliyet fikirlerinin ortaya atıldığı ve türlü âmillerle Avrupa devletleri arasında temasın sıklaştığı bir devre rastlar. Hattâ Balkanlarda Hristiyan toplulukları arasında muhtariyet ve istiklâl hareketlerinin başlaması da bu devirdedir. Bulgarların da bu umumi fikir hareketinden müteessir olmaları ve Fener patrikhanesine karşı bir tepki göstermeleri tabii idi.

Bütün milliyet hareketlerinin temelinde görülmekte olan millî eğitim ve fikir hareketleri Bulgar milli kalkınmasında da görülür. Bu hareketleri Bulgar papazları idare etti.

Bulgarlarda, millet oldukları, düşünce ve duygusunu uyandırmak için ilk defa çahşan Paisii oldu. Bu papaz Bulgarların tarihini yazmakla işe başladı. 1762 de tamamladığı Bulgar halkının, çarlarının ve azizlerinin tarihi isimli kitabında :

“Ey Bulgar, ecdadını öğren, dilini tanı! Ben bütün Bulgarlara bizim milletimizin dahi şanlı bir millet olduğunu göstermek için bu tarihi yazmak zahmetine girdim. Öyle Bulgarlar tanıyorum ki şaşkınlıkları içinde kendi soylarını unutacak kadar ileri gidiyorlar ve bunu bilmiyorlar. Bilâkis yunanca okuma yazma öğreniyorlar, hattâ kendilerini Bulgar saymaktan utanıyorlar. Ey akılsız millet! Bulgar adını taşımaktan neden utanç duyuyorsun? Sen öz dilinde düşünmek ve okumak istemiyorsun? Bulgar gaflete düşme, dilini ve neslini öğren onları takdir ve tâzim et”.

“Paisii”den sonra Bulgar milli şuurunun uyanmasında Sofroni adında (1735—1815) başka bir papazın büyük rolü olmuştur. Sofroni, büyük tesir yapan eserinde bilhassa, Rum papazlarının aç gözlülüklerini Pazvandoğlu zamanında Bulgaristan’ın maruz kaldığı felâketleri canlandırmakta idi.”

¹ Halil İnalçık, aynı eser, s. 19, 20.

Jorge Venelin adında aslen Rus olan bir filolog da "eski ve yeni Bulgarlar ve Rusya ile siyasi ve dîni münasebetleri" isimli kitabıyla Bulgar millî kalkınmasına hizmet etti. Birinci cildi 1829 da neşredilen bu kitap bilhassa Rusya'nın Bulgarlar üzerine dikkat nazarını çekmek gibi önemli bir tesir yaptı.

1840 da, Neophytos adında bir papaz Amerikalı bir misyonerin yardımıyla İncil'i Bulgarcaya çevirdi.

Bu yayımlarla Bulgar eğitim ve kültür hayatında beliren canlılık Osmanlı İmparatorluğunda ve bu imparatorluk dışında ticaretle zenginleşmiş, kültürlü Bulgar burjuvalardan bazıları üzerine büyük tesir yaptı. Bunlar Bulgar dilinde öğretim yapan okullar açtılar. Konuşma dilinde bulgarca ders kitapları yazıldı. Samakov'da, Selânik'te, İzmir'de ve İstanbul'da Bulgar matbaaları açıldı. Bu arada Avrupa'nın türlü şehirlerinde ve bilhassa Rus okullarında Bulgar gençleri Avrupa bilim ve kültürü ile temasa geldiler. Bütün bu kültür ve eğitim olaylarıyla Bulgar millî benliğinin uyanmasına elverişli bir zemin hazırlanmış oldu.

Rusya'nın tahrikleri de bu zemin üzerinde, Bulgar millî benliğinin uyanmasında çok müessir oldu; Rusya bilhassa Türklerle karşı yaptığı 1828—29 haribinden sonra Bulgarlarla olan dil ve mezhep yakınlığından faydalanmaya başladı; subay, papaz, tüccar ve daha başka ajanları ile Bulgarları arasında Osmanlı devletine karşı şiddetli bir propagandaya girişti. Bundan başka Sırları ve Yunanlıları Babıâli'ye karşı yaptıkları isyan hareketlerinde, fiilen desteklemek suretiyle Bulgarlarda isyan ruhunun uyanmasına yardım etmiş oldu."¹

XVIII inci yüzyılın XVIII. yüzyıldan önce Bulgarlar arasında, millîyet ve istiklâl idealine dayanan isyan hareketleri ilk yarısında Bul- görülmez. Kin, intikam ve sergüzeşt gibi âmillerin gayr isyanları tesiriyle dağa çıkan ve eşkıyalık yaptıkları için haydut ismini alan kimseler vardı. Fakat bunlar bir topluluğu arkalarından sürüklemek için gerekli meziyetlerden hiç birisine sahip bulunmuyorlardı.

XIX. yüzyılın ilk yarısında, Bulgarlar, Rusların Balkanlarla temas etmelerinden faydalanarak Osmanlı devletinden ayrılma

¹ Halil İnalcık. Yukarıda adı geçen kitap s. 20-23.

temayülleri göstermeye başladılar. 1810 da Çar ordularının Sırların imdadına koşması üzerine Bulgar haydutlarından çoğu dağlardan inerek Rus ordusuna iltica ettiler. 1821 de Eflak ve Mora isyanları başlayınca, Bulgarlar da böyle bir harekete özendiler. Fakat hareketi hazırlıyanlar vaktinde ele geçirildi. Teşebbüs neticesiz kaldı. 1828—1829 Osmanlı-Rus seferi Bulgarların bir kısmında, Türk hâkimiyetinden kurtulma ümidini yarattı. Rus ordusunda hizmet ederek yüzbaşığa kadar yükselmiş Mamarçef adında bir Bulgar emrindeki Bulgar gönüllüleriyle Edirne antlaşmasından sonra bütün Bulgaristan'ı ayaklandırmak işine girişmek istedi. Diğer taraftan Kuzey Bulgaristan kasabalarından bazıları Rus komutanına delegeler göndererek Rusların Bulgaristan'ı terketmemelerini rica ettiler. Rusya Edirne antlaşmasının hükümlerine uyarak bu dilekleri kabul edemedi.

1835 de Velço adında Tırnovalı bir Bulgar, Mamarçef ile birlikte Bulgaristan'ı istiklâle kavuşturacak bir isyan hazırladılar. Fakat Türk idaresi ele başlara karşı süratle harekete geçerek haklarından geldi ve isyan da akim kaldı.

Fakat bu başarısızlıklar Bulgarları yıldırmadı. 1841 de Leskofça ve Niş şehir, kasaba ve köyleri hep birden isyan ettiler. İsyân sebebi, verginin ağırlığı ve memurların Bulgarlara kötü muamele etmeleri idi. Vali Sabri Paşa'nın maiyetinde pek az asker vardı. Âsiler yolları kesmek suretiyle valiyi tecrit etmek istediler, bir taraftan da Türkleri katletmiye kalkıştılar. Vali bunun üzerine Arnavut gönüllü askeri getirterek isyanı bastırmaya teşebbüs etti. Arnavutlar kendilerine verilen emirler hilâfına yağma ve katillere başladılar. Sırbistan beyi de Bulgar âsilerini tutan bir durum takındı. İsyân tehlikeli bir hal almıya başlayınca Babıâli Niş'e yakın vilâyetlerin paşalarını isyanı bastırmaya memur etti. İsyân her ne kadar bastırıldı ise de, Rusya bu fırsatla da Osmanlı devletinin işlerine müdahaleye kalkıştı. Bulgarlara fena muamele yapıldığını ileri sürdü. Ve isyan bölgesinde tetkiklerde bulunmak üzere bir memur göndermek istedi. Fransa ve Avusturya, Rusya'yı bu teşebbüsünde yalnız bırakmamak için onlar da birer memur göndermiye kalkıştılar. Bu suretle Niş isyanı mahallî bir karakter taşımasına rağmen neticeleri itibariyle siyasi bir mahiyet aldı. Ve Bulgarlara yalnız olmadıklarını büyük devletlerin de kendileriyle alâkalı bulunduğunu gösterdi.

Niş isyanından sonra Bulgarlar, Babıâli'den şikâyetçi olmaya devam ettiler. Gülhane hattı hümayunu hükümlerinin kendileri hakkında da tatbik edilmesini istemiye başladılar. Eflak ve Buğdan'da ve muhtar Sırbistan beyliğinde kurulmuş bulunan komite teşekkülleri Bulgar halkı arasında isyan havasını estirmekte devam ettiler ve türlü huzursuzluk hareketlerine giriştiler. Ruslar da bütün vasıtalarıyla bu hareketi desteklemeye devam ettiler. Bu sıralarda ele geçirilmiş bulunan ve Ruslar tarafından dağıtılmış olduğu tesbit edilen beyannâmelerde Bulgarlara şöyle hitab edilmekte idi :

"Sizde din ve millet gayreti yok. Nasıl rahat edeceğinizi bilmiyorsunuz. Bu gevşeklik yüzünden Osmanlı boyunduruğundan kurtulamıyorsunuz. Bizim dediğimiz gibi hareket edin. İsyân edin. Biz devletin müdahalesini temin ederek sizi ezdirmeyiz ve nihayet Sırbistan gibi sizler de muhtar bir idareye sahip olursunuz."

Osmanlı devleti, Bulgarların fena idare edilmekte olduğundan emin bulunuyordu. Mahmut II. ve Abdülmecit Rumeli'nde yaptıkları seyahatlerde bu ciheti gözleriyle de görmüşler ve asayişin düzenlenmesi ve vergi usulünün ıslahı için tedbir alınması yolunda emirler vermişlerdi. Fakat bu tedbirlerin alınması ve müsbet neticeler vermesi zaman işi idi. Kaldı ki, Bulgarların ve Rusların bu tedbirleri de yeter görmiyerek muhtariyet veya istiklâl için çabalarına devam edecekleri tabii idi.

1848 de Avrupa'yı sarsan ihtilâl ve isyanlar Bulgarlar arasında da bir tepki yarattı. Bulgar komiteleri yeni bir ayaklanma için umumi havayı elverişli buldular. Ruslar da zaten Osmanlı İmparatorluğu'nu İngiltere ile payetmeyi tasarlamışlardı. Bulgarları teşvik ve tahrik ettiler. 1849 da Vidin isyanı başladı; ve fasilalarla iki yıl sürdü. Babıâli bu isyanı da güçlükle bastırabildi.

Rusya, Bulgaristan'da kabaran milliyet duygusunun isyanlar şeklinde Osmanlı devletine karşı tepkiler göstermesini Balkanlardaki siyaseti için yeni bir koz olarak kullanmaya başladı. Çar Nikola, 1853 de İngiliz elçisi ile yaptığı bir mülâkatta Osmanlı İmparatorluğu topraklarının taksimi hakkındaki fikirlerini ortaya dökerken, "Müstakil Bulgaristan" kurulmasından da bah-

setti. Kırım muharebesi Rusya'nın bu tasarısını o zaman için suya düşürmeye kâfi geldi. Paris antlaşması Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki sıkletini azaltınca, Ruslar olsun, Bulgarlar olsun Bulgar dâvasını yürütmek için takip etmiş oldukları usûlde bir değişiklik yapılması icabettiğini anladılar. Bulgarlar arasında kültür ve eğitim çalışmalarını teşkilâtlandırmaya ve genişletmeye koyuldular. Bir taraftan da ıslahat fermanının Osmanlı tebaasına din ve mezhep serbestliği vâdeden hükümlerinden faydalanarak müstakil bir Bulgar kilisesinin kurulması için faaliyete giriştiler.

**Müstakil Bulgar
kilisesinin
kurulması¹**

Gühane hattı hümayununda, Osmanlı tebaasının haklar yönünden eşit olduğu belirtilmişti, bu, İstanbul'daki Bulgarların bir "papaz evi" açmak hususunda Babıâli'ye müracaat etmeleri için vesile

hazırladı. Bunlar 1848 tarihinde Sadrazam Mustafa Reşit Paşa'ya İstefanaki isminde Bulgar olduğu halde İstanbul'da Rum muteberanından sayılan biri vasıtasıyla dilekçelerini sundular. Dilekçede, İstanbul'da, tersanede ve daha başka devlet müesseselerinde çalışan ve abacılık, seislik, terzilik, dülgçerlik, bahçıvanlık, muhbirlik yapan, bundan başka ticaret maksadiyle İstanbul'a gelip giden, Bulgarların bulunduğu anlatılarak ayrı bir kilise için müsaade istemekte idi. Bu istek için ileri sürülen mucip sebepler :

Hristiyan tebaadan, Rum, Ermeni ve Katolik topluluklarının ve Yahudilerin ayrı kiliseleri olduğu halde, Bulgarların böyle bir kiliseye sahip olmayışları; Bulgarların İstanbul'da devam ettikleri Rum ve Ortodoks kiliselerinde din törenlerinin rumca yapıldığı, halbuki Bulgarların bu dile vakıf olmadıkları, zaten büyük yortu günlerinde bu kiliselerin gelenleri alacak kadar geniş olmadıkları için büyük izdiham hasıl olduğu; gibi hususlardan ibaretti.

Bulgarların bu dileği, tanzimat hükümlerine uygundu, fakat mevzuat hükümlerine aykırı idi. Çünkü İstanbul'da fetihden beri, kilise yapılması şer'an menedilmişti. Hattâ, Rum, Ermeni ve Yahudi mâbetlerinin tamiri için bile ilgililerin divana resmen

¹ Ahmet Refik, Fener Patrikhanesi ve Bulgar kilisesi, T.T.E. Mec. No. 8 (85), s. 73-84.

başvurarak hüküm ve ferman almaları usuldendi. Babıâli bu cihetleri gözönünde bulundurarak Bulgarların bir kilise değil, fakat Fener'de bir papaz evi yapmalarına müsaade etti. Bu suretle, İstanbul'da Bulgar Eksarhanesinin esası kurularak Bulgarların Rum kilisesinden ayrılmaları hareketi fiilî bir değer kazandı.

1856 da, Paris antlaşmasında sikkedilen ıslahat fermanında, ruhanî cemaatlerin yeniden teşkilatlanması da bahis konusu olunca, Bulgarlar bu hükümden de faydalanmak istediler. 1860 da Babıâli'ye bir heyet yolhiyarak bundan böyle Rum patriğini ruhani reis tanımyacaklarını bildirdiler. Rum patriği bu hareketi önleyemediği için istifa etti. Yeni patrik seçimine Bulgaristan'ın ruhani cemaatleri iştirak etmediler ve yeni patriğin de seçimini tasdik etmediler. Bu suretle de Bulgarların Rum kilisesinden ayrılma hareketi kesin bir şekil almış oldu.

Bulgarların, Rum kilisesinden ayrılma hareketleri, Katolik propagandacıları için uygun bir fırsat yaratmış oldu. Avusturya memurları Bulgarlar arasında dolaşarak onları Katolik kilisesine bağlamak için gayret sarfetmeye başladılar. Bulgarlar, millî Bulgar kilisesinin hâmisiz gelişemeyeceğini anlamış bulunuyorlardı. Bu sıralar ise, Rusya'nın Avrupa'da büyük nüfuzu yoktu. Fransa'ya gelince, Kırım muharebesini doğudaki katolikleri müdafaa etmek için yapmış ve 1860 da Lübnan'da Dürzilerle Maruniler arasında hasıl olan boğazlaşmada katolik marunileri himaye için askeri müdahalede bile bulunmuştu... Bu sebeptendir ki bir kısım Bulgarlar, millî ve müstakil kiliselerinin kurulması için, Avusturya'nın ve Fransa'nın himayesini elde etmek maksadiyle katolik kilisesine bağlanmanın faydalı olabileceğini düşünmeye başladılar. 1860 yılının sonlarına doğru bir Bulgar piskoposunun başkanlık ettiği tam salâhiyetli bir heyet, Bulgar ruhban heyetinin katolik mezhebine girmesi için Ermeni katolik patrikhanesi ile temasa geçti. Ermeni patriği, Roma kilisesinin Bulgar milletinin teşkilâtı cismaniye ve ruhaniyesine asla müdahale etmeyeceğini, Papalık makamı ile şark katolik kiliselerinin münasebeti ne ise, Bulgarların da aynı suretle Papalık ile münasebette bulunacaklarını temin etti. Bunun üzerine daha geniş bir Bulgar heyeti, Ermeni katolik piskoposuna Bulgarların katolik kilisesiyle birleşmeleri için senet verdi. Bu senedde, eskiden katolik

kilisesi tarafından kurulan ve tasdik edilen fakat sonradan, İstanbul Rum patriği tarafından hile ile hukuku ilga edilen müstakil ve millî Bulgar kilisesinin kurulması için bu birleşmeye karar verildiği ifade ediliyordu. Bu ifade de gösteriyor ki, Bulgarlar vicdanî kanaatle değil, fakat millî ülkülerini gerçekleştirmek yolunda siyasi emellerle bu mezhep değiştirme işine girişmiş bulunuyorlardı. Rum patrikhanesi, Bulgarların bu teşebbüsünü aforoz ederek "Papanın refz ve bid'at ile muttasıf bir piskopos olduğunu ilân etti". Katolikliği kabul eden Bulgarlar ise Rum patriğinin dinsiz olduğunu iddia ederek mukabelede bulundular.

Mamafih, Bulgarların hepsi katolik mezhebine dönmedi. Büyük bir kısmı Ortodokslikta kaldı. Fakat bunlar da Fener patriğinin nüfuzunu tanımak istemediler. Millî ve müstakil bir kilise halinde teşkilâtlanmakta ısrar ettiler.

Rusya, ilkin, millî ve müstakil bir Bulgar kilisesinin kurulmasına taraftar olmuşken, Bulgarlardan bir kısmının katolikliği kabul etmeleri üzerine tereddüde düşmüştü. Bu tereddüdü uzun sürmedi. Katolikliğin bütün Bulgarlara sirayeti, bunları Fransa ve Avusturya himayesine sokacaktı. Buna meydan vermemek için Rus hükûmeti, Bulgar kilisesinin patrikhaneye bağli olmıyan müstakil bir kilise halinde teşkilâtlanması için Babıâli'ye müracaat ettiği gibi, Bulgarları da bu yolda müracaatlarda bulunmaya teşvik ve tahrik etti. Babıâli, Bulgarların, kendilerine mahsus bir "papaz evi" kurmalarına ve burada kendi dillerinde tören yapmalarına müsaade etmişti. Fakat bir kısım Bulgarların katolikliğe geçmek suretiyle müstakil bir kilise kurduklarını ve bu kiliseyi Fransa'nın himayesi altına koymak istediklerini görünce bu işte dinî maksatların ikinci plânda kaldığını, millî emellerin de başta geldiğini anlamıştı. Bulgar milletine az çok bir mezhep hürriyeti verildiği takdirde, ruhani reislerin Bulgar milletinin her hususta mercileri durumuna girebileceklerini düşünüyordu. Ve 1821 de Mora'da Rum isyanlarının başlamasında olduğu gibi yayılmasında da papazların oynadığı mühim rolü unutmuyordu. Bulgar ruhani reisleri, Bulgarların milliyet fikirlerini isyana kadar vardırıabilirler ve bu isyanlara da başkanlık edebilirlerdi.

Bununla beraber, böyle bir meselenin sürüp gitmesi türlü yönden ihtilâflara yol açabilirdi. Rusların elinde devamlı bir

tahrik unsuru da bırakılmış olacaktı. Babıâli, Bulgarlarla Fener patrikhanesi arasında devam eden müzakerelerin bir anlaşmaya varmak istidadından mahrum olduğunu görünce meseleyi bir ferman ile halletmeyi kararlaştırdı.

11 Mart 1870 tarihini taşıyan bu fermanda deniliyordu ki: "Bulgar cemaatine ait bütün mezhep işleri, yeniden kurulan Eksarhane tarafından görülecektir; bu Eksarhanenin maiyetinde gereği kadar metropolit ve piskopos bulunacaktır. Eksarh daimi olarak, Eksarhanede içtima edecek olan, Bulgar sinod meclisinin ruhani reisidir. Eksarhane, ortodoks kilisesinin esas kanunlarına uygun olacak, Bulgar rahiplerinin işlerine ve piskoposlarıyla Eksarhın seçimine Rum patrikhanesi tarafından müdahale vukuunu menedecek surette tanzimi mukarrer olan nizamnâmeye tevfiқан vazife görecektir. İstanbul patriği, ortodoks mezhebi icabınca eksarha verilmesi tasdiki memuriyet emirnâmesini verecektir. Bulgar âyini ruhaniyesinde mezhep kanunlarına saygı gösterilecek ve patriğin ismi zikredilecektir."

Bu suretle müstakil ve millî Bulgar kilisesi kurulmuş oldu. Bu kuruluş ile Bulgarlar Rum patrikhanesinin nüfuzundan ve Rum papazlarının istismarından kurtulmuş oldular. Fakat istekleri bununla bitmiş olmuyordu. Türk idaresinden kurtulmak ve müstakil veya hiç olmazsa muhtar bir devlet haline gelmek esas ülküleri idi. Bulgarlar bir taraftan müstakil ve millî bir kiliseye kavuşmak için Fener patrikhanesiyle mücadele ederken, diğer taraftan da isyanlarla Osmanlı hâkimiyetini sarsmaya devam ettiler.

1867 Bulgar
isyanı¹

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında, imparatorluğun türlü yerlerinde çıkan isyanlar Bulgarları harekete getiren âmillerin en mühimlerinden sayılabilir. 1867 de Bulgaristan'ı istiklâl kavuşturmak için yeni bir teşebbüs yapıldığı sıralarda, Eflak ve Buğdan, Sırbistan ve Giritde Osmanlı devletine karşı galeyan halindedir. Babıâli, bu olaylar içinde en çok Bulgar ayaklanmalarına önem vermiştir. Çünkü Bulgaristan, İstanbul'a çok yakındı ve Balkanların da bir dereceye kadar merkezi sayılmakta idi. Ahalisi içinde müslüman ahalinin nisbeti de küçümsenemeyecek kadar önemli idi.

¹ Ahmet Refik, 1282 Bulgar ihtilâli, T. T. E. mec. No. 9 (86), S. 137-167.

İmparatorluğun Balkanlardaki askerî kuvvetlerinin mühim merkezleri de bu memleket ile ona komşu yerlerde bulunmakta idi. Sözü kısası, Bulgaristan'ın durumu imparatorluğun başkenti olan İstanbul'un emniyeti ve Balkanların güvenliği ile sıkı sıkıya alakalı idi.

1867 de patlak veren Bulgar ihtilâli, Bulgaristan dışında hamılandı. Bükreş, İbrail, Kalas, Yerköyü gibi Eflak'da bulunan yerlerle Rusya'nın nüfuzu altında bulunan Besarabya'da Bulgar komitelerini teşkilâtlandıran sevk ve idare eden merkezler vardı. İşte bunların müzaheretini ile hamırlanan çeteler 1867 de Tuna'yı geçerek Zıstovi yakınlarına geldiler ve Bulgarları umumi bir isyan hareketine teşvik etmeye başladılar. Hacı Dimitri adında bir sergerdenin komutasında bulunan bu çeteler, talim ve terbiye görmüş, askerî kıyafette, devrine göre en iyi silâhlarla techiz edilmişlerdi. Bayrakları bile vardı. Halka hitap edişleri ve muameleleri eski isyanlarda görülenlerden farklı idi. Bunlar yağma ve katliâmlar yapmıyorlar, Hristiyan ve İslâm halkı zulûmden kurtarmak ve iyi bir idareye nail etmek için silâha sarıldıklarını iddia ediyorlardı. Halka dağıttıkları beyannâmelerde "Balkan Muvakkat Hükûmeti" tâbiri bulunduğ gibi bu beyannâmeye ekli bir de Bulgar millî marşı mevcut idi. Bundan başka pâdişaha hitaben yazılmış bir dilekçe sureti de tevzi ediyorlardı. Bu dilekçede:

"Pâdişahımız bizim bugünkü halimiz çekilmez dereceye gelmiştir. Tekâlif Miriye ile bizi sindirdiler. Ve icrayı şeriate memur olanlar hakkımızı ketmediyorlar."

"Umum halk nazarında rezil ve betnam olduk ve biz hayvan gibi binilmek ve öldürülmek mertebesine geldik."

"Biz yakinen bilmişizdir ki, sizin kanunlarınıza ecnebler karışıkça bizim hakkımız meydana çıkmaz. Pâdişahımız! biz anladık ki kanununuzu Bulgar milleti eline vermek ve ahirin müdahalesini kesmek lâzımdır. Ve size arzederiz. Bulgar milleti daima serbestiyet ve istiklâliyet istiyecektir ve bu iddiasında devam eyliyecektir" denmekte idi.

Beyannâmelerinde de :

"Ey biraderler, vakit ve saat geldi. Hukuk ve serbestimizin taharrisine cümlemizi davet ediyor. İşbu davete riayet ve itaatle

serbestiyeti müstakileye şayan bir millet olduğumuzu dünyaya beyan edelim. Herhangi milletten olursa olsun hattâ Müslüman dahi olursa, kendi ırz ve namusu ile yaşayıp da rahat duranın hayat ve memnat ve namus ve mezhebi vikaye olunacaktır. Bizim muradımız tahammül olunmayan sui istimalâtı def'ile hukuk ve serbestiyeti milliyemizin istihsalinden ibarettir" deniliyordu.

Bu beyannâmelerin muhtevasından da anlaşılıyor ki, Bulgaristan'ın istiklâli veya muhtariyeti isyanın başlıca hedefini teşkil ediyordu.

Tuna valisi Mehmet Sabri Paşa, âsileri tedip etmede gerekli sürati gösteremediği için Devlet Şûrası Reisi Mithat Paşa, olağanüstü memuriyetle Bulgaristan'a gönderildi. Paşa, az zamanda çetelerin hareketlerini bastırdı. Ele geçirilen suçlular Rusçuk'ta ve Tırnova'da muhakeme edilerek idam edildiler. Mithat Paşa, vazifesinin bitmesinden sonra hükûmete verdiği raporda, Bulgaristan'da gelişmiş bulunan milliyet propagandası üzerinde durarak, devletçe, askerlik ve eğitim alanlarında alınması gerekli tedbirleri gösterdi. Fakat bunlar lâıkiyle idrâk edilemediği için Bulgaristan meselesi, mesele olarak kalmakta devam etti. Mithat Paşa'nın süratle muvaffak olmasını çekemiyenler bile oldu. Vakayazar Lütfi Efendi bu hususta :

"Mithat Paşa'nın böyle çarçabuk kesip biçmesi bağ buda-maya benzemiştir. Çünkü bağlar budanınca asmaların köklerine kuvvet verildiği gibi şu hareketi kat'iyane Bulgarların uruku milliyelerine yeniden kuvvei galeyanı mucip olmasıyle muahharen görülen hali netice vermiştir" demektedir.

Lütfi Efendi, tarihinde bir isyanın nasıl bastırılması lâzım geldiği hususunda hiçbir yol göstermiyor. Mithat Paşa'nın çeteleri imha etmek, hareketinde şiddet göstermesini tenkit etmesi bu sebeple ilmî bir esasa dayanmıyor. Halbuki Mithat Paşa evvelce, Tuna valiliğinde bulunduğu sıralarda bu vilâyetin her bakımdan kalkınması için büyük gayretler sarfetmişti. Buna rağmen Bulgarlar arasında milliyet ve istiklâl fikirleri kuvvetlenmiye devam etmişti. Her ayaklanma, isyan veya ihtilâl hareketinin bastırılmasından sonra Bulgarlar derhal yeni bir hareket için hazırlıklara başlıyorlardı.

1876 Bulgar isyanı Bu isyanın arifesinde Bulgarların umumi durumu hakkında bir İngiliz tarihinde verilen şu bilgiler dikkati çekmektedir.

“Bulgaristan’ın Hristiyan halkı, Türkler tarafından fena idare edilmiyordu. Mezhep hürlüğüne sahip bulunuyorlardı; bazı şehirlerin belediye imtiyazları vardı ve eyâletler de birtakım muhtariyet haklarından faylanmakta idi. İktisadi bakımdan köylüler Rus köylüsünün maruz bulunduğu kötü durumdan çok uzaktılar; Mithat Paşa’nın akilâne valiliği esnasında önemli bir refah seviyesi de kazanmışlardı.

Fakat milliyet duygusu uyanmaya başlamış ve müstakil Bulgar kilisesinin kurulmasıyla kuvvetlenmişti. Panislâvizm, Bulgaristan’a bulaşmıştı. Bulgar köylüleri Hersek isyanlarıyla de tahrik edilmiş bulunuyorlardı, bundan başka Romanya’daki Bulgar ihtilâl komiteleri de nüfuzlarını geniş ölçüde yaymış bulunuyorlardı.”¹

Osmanlı hükûmeti, Bulgarların milliyet ve istiklâl yolundaki çalışmalarından haberdardı. Fakat Sadrazam Mahmut Nedim Paşa bu hareketleri önleyecek tedbirler almak hususunda gerekli ruhi kudretten mahrum bulunuyordu. Paşa, memleketin iç siyaseti için olduğu kadar dış siyaseti için de İstanbul’daki Rus elçisi İgnatief’in nasihatlerine kendisini muhtaç görüyordu. Rusya, bir taraftan Babıâli’ye, Bulgar âsileri için müsamahalı hareket tavsiye ederken diğer taraftan da topraklarında Bulgar çetelerinin hazırlanmasına ve Bulgarları isyana teşvik ediyordu.

1875 yılında Rusya’nın Filibe ve Ruscuk konsoloslarının da yardımıyla kurulan ve çahşan ihtilâl cemiyetleri meydana çıkarıldı. Bunlar ilk hareket sahası olarak Filibe sancağına bağlı Kızanlık, Eski Zağra, Çırpan ve Hacıköy kazalarını tesbit etmişlerdi. İhtilâlcilerin yargılanmaları sırasında, bütün Bulgaristan’da büyük bir ihtilâlin hazırlanmakta olduğu ve Sırların da bu ihtilâli desteklemek için Osmanlı devletine harp açacakları hususunda deliller ele geçti.

Rusya’nın bu olayda suç ortaklığını örtbas ettirmek için elçi İgnatief Babıâli’ye şu dili kullandı :

¹ W. Edwards. Notes on the European History, s. 5, s. 158.

"Devleti aliyye bu hâdiseyi bizim tahrikimize hamletmesin. Rusya devleti Bulgaristan'ın âsaişisini ister; lâkin Bulgarları hünâ idare etmek devleti aliyyenin menfaati iktisasından iken, baş müfsitlerin iğfalâtına aldanan sadedilâna âsi nazariyle bakmak ve kendilerini hapis ve tecziye etmek lâıyk değildir. Bu tedabiri şiddetle icra eden memurlar mahallerinde baki kaldıkça Bulgarlar emin olamazlar ve içlerinde efkârı müfrite eshabından olan fese-denin tahrikâtına muvafakate mecbur olurlar. Bilâhare Bulgaristanca âsaişe hâlel gelir ise buna Rusya devleti vesair devletler nazarı bikaydi ile bakamazlar."¹

Mahmut Nedim Paşa, bu sözlerin tesiri altında kaldı. İhtilâlciler serbest bırakıldı. İhtilâl hareketini meydana çıkarmada ve akim bırakmada hizmetleri geçen Edirne valisi Hurşit Paşa ile Filibe mutasarrıfı, Zağra ve Kızanlık kaymakamları axıl ve tebdil edildiler. Bundan başka Sırbistan'a karşı ihtiyat tedbirleri alınmasında ısrar eden Serasker Hüseyin Avni Paşa da makamından uzaklaştırıldı.

Sadrızam, bu icraatı ile Bulgarlara isyan için Sırlara da harp için hazırlanmaları hususunda Babıâli'den endişe etmelerine mahal bulunmadığı hususunda teminat vermiş oluyordu.

**Bulgaristan İsyası
nın plânı**

Yukarıda belirtildiği gibi, Bulgaristan'da islâv ajanları Rus çarının ve hükümetinin himaye ve yardımına güvenerek, Bulgarlar arasında Türk düşmanlığı ile istiklâl fikrini rahatça yayıyorlardı. Aslen Avratlan'lı olan ve Kırım muharebesi sırasında Rus casusluğu yapan Naydankerof isminde biri Bulgar köylülerini isyana hazırlamak memuriyeti ile Rus hükümeti tarafından Filibe'ye konsolos tayin edilmişti. Yerli halktan konsolos tayini mevout antlaşmalara mugayir olmakla beraber, Babıâli bu tayini tasdik etmişti. Bu tahrikçi, Viyana'da doktorluk tahsil etmiş olan kardeşinin de yardımıyla, İstanbul'a kadar usanan müstakil bir Bulgaristan'ın kurulması için Filibe'den başlamak ve sonra bütün kasabalara sirayet etmek üzere Mayıs 1876 yılı için bir isyan hazırladı. İsyân plânı basit idi: Köyler yakılacak; Türkler katliâm edilecek ve âsiler, bu hareketler bütün Bulgaristan'ı sarıncaya kadar, savu-

¹ Mahmut Celâleddin. Mîrat-ı Hakikat s. 59.

nulması kolay yerlerde kalacaklardı. İsyan merkezi olarak da büyük Balkanın eteğinde bulunan Otluk köyü ve Avratalan mevkiileri seçilmişti. Tahkim edilen bu yerlere, yakın köylerin Bulgar sakinleri tarafından yakılarak, savaşa yaramıyan kadın ve çocuklarla ihtiyarların getirilmesi kararlaşılmıştı. Bu işler olurken, Filibe'ye onaltı ve Pazarcık'a oniki yerden ateş verilerek kasabalarda ve köylerde Türklerin katline girişilecekti. Plânın muvaffakiyetle tatbiki görülünce; Edirne ile Sofya'nın da köylerine haberciler gönderilecek ve katillere girişilecekti.

**İsyanın başlaması
ve yayılması**

İsyan Mayıs için tasarlanmışken Nisanda başladı. Otluk köyü ve Pazarcık havalisinde bulunan Bulgar köyleri halkı, Türk evlerini yak-

maya ve Türkleri türlü eziyetlerle katletmeye başladılar. İsyan az zamanda Filibe'nin bütün köylerine sirayet etti. Filibe mu-tasarıfı Aziz Paşa, Bulgaristan'da böyle bir ihtilâlin çıkacağına zaten ihtimal verdiği için evvelce, Babıâli'den asker istemiş fakat isteği yerine getirilmemişti. Bu sefer de gelişmekte olan isyana karşı kullanılmak için bir tabur olsun gönderilmesini istediği halde, Mahmut Nedim Paşa, Rus elçisinin meselenin izam edilmemesi yolundaki tavsiyesine uyarak Bulgaristan Türkleri ile âsileri baş başa bırakmıştı. Babıâli'nin bu durumu, âsilere cesaret ve cüret verdi. Telgraf tellerini keserek, köprüleri berhava ederek Balkanların geçitlerini tutarak etrafı ateş vermeye devam ettiler. Bir müddet sonra Sofya taraflarında da isyan başladı. Bu durum karşısında, Bulgaristan'daki Türkler nefislerini müdafaa etmek için, Bulgarların usullerine başvurdular. Böylece memleket kan ve ateş içinde kaldı. Bulgaristan'daki Türk paşaları, âsi kuvvetleri yalnız taşıdıkları ünvanları ile bastıramazlardı. İlk anlarda olaylar karşısında seyirci kaldılar. İsyanın mahiyeti anlaşılıp da kuvvet gönderildikten sonra da, iş büyümüş bulunuyordu. Bununla beraber, hükûmetçe gönderilen 18 bin kişilik bir kuvvet ile başıbozuklar elbirliği ederek isyan bölgelerinde, şiddetli bir mukavemetten sonra isyanı basırtırmaya muvaffak oldular.

Selânik hâdisesi

Bosna-Hersek ve Bulgar isyanlarıyla Osmanlı umumi efkârı her yerde galeyana geldiği bir anda, Selânik'de teessüfe şayan bir hâdisе oldu: Selânik'in Avrathisar

kazasından bir Bulgar kızı ferace ve yaşmağa bürünerek İslâm olmak için Selânik'e geldi. Kız istasyonda salen Rus olan Perikli Lazari ismindeki Amerikan konsolosu ile maiyetindeki yüz elli kadar adamı tarafından saptiyelerin elinden alınarak kaçırıldı. İslâm halkın gözleri önünde cereyan eden bu hâdisе şehirde büyük heyecan uyandırdı. Azim bir kalabalık hükümetin önünde nümayiş yaptı ve kızın kurtarılması için validen teşebbüs geçilmesini istedi. Valinin tatmin edici görünmeyen tedbirleri üzerine halk ertesi gün, Selimpâşa camiinde toplandı ve kızın kurtarılmasında ısrar etmeye karar verdi. Fransız konsolosuyla Alman konsolosu, kendilerine vaki ihtarlara rağmen camiye gitmekte ısrar ettiler. Halk bu sefer kızı kendilerinden istemiye başladı. Konsoloslar, kızın Amerikan konsolosunun evinde bulunduğunu, konsolos Selânik'de bulunmadığı için derhal getirilemeyeceğini söylediler. Neticede, galeyan halinde bulunan kalabalık tarafından öldürüldüler.

Bu hâdisе Avrupa'da, büyük akisler uyandırdı. Fransa ve Almanya ve onlara uyarak Rusya, Avusturya ve İtalya Selânik limanına harp gemileri göndererek; Babıâli'den hâdiseye sebep olanların şiddetle cezalandırılmasını istediler. Hükümet, derhal Selânik'e harp gemileriyle asker gönderdi. Vali değiştirildi, konsolosları öldürenlerin mahkemeleri aleni görülerek idam edildiler. Tabii kızı kaçırmış olanlara birşey yapılamadı. Dünyanın her tarafında sürü sürü misyonerlerle insanları tanassür ettirmeye kalkışmış olan Avrupalılara, Hristiyan bir kızın kendiliğinden İslâm olması tahammül edilmez bir hareket gibi görünmüş idi. Mevzu itibariyle çok önemli sayılmaması icabeden bu hâdisenin, İslâm ve Hristiyan umumi efkârı üzerinde derin tesirler yaptı.

Berlin
Memorandumu

Bulgar isyanının şiddetle bastırılmasına girişilmesi, Selânik hâdisesinin vukuu, softaların isyanı neticesinde, Sadrazam Mahmut Nedim Paşa'nın düşmesi, Rusya'nın İstanbul'daki siyasi nüfuzunu azaltmakta idi. Rus başvekili Gorçakov bunu, bir diplomasi hareketiyle telâfi etmeye kalkıştı. 12 Mayıs 1876 da Çar, Alman İmparatoru'nu ziyaret maksadiyle Berlin'e geldi. Bu fırsattan faydalanarak, Korçakov, Bismark ve Andraşi, Osmanlı İmparatorluğundaki durumu gözden geçirdiler ve Korçakov tarafından hazırlanan

projeyi görüşerek onu Berlin memorandumunu suretine getirdiler. Memorandumun mucip sebebi şöyle ifade edilmişti: Osmanlı İmparatorluğunda, yabancı devlet tebaası ile Hristiyan tebaanın emniyetlerinin tehlikede olduğu Selânik vakası ile anlaşılmıştır. Bu gibi vakaların tekrerrüne mâni olunmak için, büyük devletlerin tehlike hali olan bölgelere deniz kuvvetleri göndermeleri ve orada asayişini sağlayacak tedbirler almaları mümkündür. Bosna-Hersek isyanının bir an önce teskini için de âsilerle iki aylık bir mütareke yapılmalı ve derhal ıslahata girişilmelidir.

Babıâli ile âsiler arasında, vasıtasız olarak yapılacak müzakerelerde şu esaslar görülecektir:

Birincisi; vatanlarına avdet eden muhacirlere hane ve kiliselerin tekrar inşası için gerekli malzeme verilecek kâr ve kazançları ile geçinecek kudreti elde edinceye kadar, kendilerine yardım edilecektir.

İkincisi; bu yardım, Osmanlı komiseri tarafından yapıldığı müddetçe, ıslahatın yürütülmesini sağlamak ve buna nezaret etmek üzere kurulması 30 Aralık tarihli notada yazılı karma komisyon ile müzakere olunacaktır.

Üçüncüsü; her türlü çarpışmanın önüne geçilmek için hiç olmazsa isyanın teskinine kadar Osmanlı askerlerinin ileride tensip olunacak noktaya cem'i için Babıâli nezdinde tavsiyelerde bulunulacaktır.

Dördüncüsü; Hristiyanlar da Müslümanlar gibi silâh taşıyacaklardır.

Beşincisi; yabancı devletler konsolosları veyahut memurları umumî olarak ıslahatın yürütülmesine ve hususiyile muhacirlerin vatanlarına avdetlerine nezaret edecektir.

Bu hükümleri ihtiva eden memorandumun hususiyeti Bosna ve Hersek'te, Avusturya ile Rusya'nın himayesi altında bir ıslahat programı tatbik edilmesini sağlamaktır. Konsolosların kontrolü altında yapılacak bu ıslahat hareketlerinde başarısızlık halinde müessir tedbirler almak hususunda alâkalı devletler müdahale edebileceklerdir.

Berlin memorandumunu, muhteviyatı Babıâli'ye gönderilmeden önce, Paris antlaşmasını imzalamış olan devletlerin tasvibine sunuldu. İtalya ve Fransa kabul ettiler. İngiltere 19 Mayıs 1876

tarihinde red cevabı verdi. İngiltere'nin Berlin müzakereleri dışında bırakılması, memorandumun bir ultimatom şeklinde tebliğ edilmesi, Paris antlaşmasında Osmanlı İmparatorluğunda askeri bir müdahale yapılacağı hususunda bir kayıt bulunmaması, red sebeplerini teşkil etti. İtalya ve Pransa da, bunun üzerine muvafakatlerini geri çektiler. Artık Berlin memorandumunun Babıâli'ye tebliğ edilmesi lüzum ve imkânı ortadan kalkmıştı. İngiltere, her ihtimale karşı Akdeniz filosunu da Çanakkale önlerine gönderdi. Bu hareketi, İstanbul'da Türklerin, İngilizler tarafından tutulmakta olduğu hususundaki intibayı da kuvvetlendirdi ve Rus düşmanlığının şiddetlenmesine sebep oldu. Rus politikasına sempatisini türlü vesilelerle izhar etmiş olan Abdülâziz'in bu hâdiseden pek az sonra tahttan indirilmiş olması da, bu yönden mânalıdır.

XI. SULTAN ABDÜLÂZİZ'İN HAL'İ

(1876)

İstanbul'da
heyecan

Hersek isyanı, yabancı devletlerin müdahaleleri, Bulgaristan ihtilâli, Selânik vakası; Avrupa umumi efkârının Türkler aleyhine dönmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun her tarafında büyük heyecan uyandırdı. İstanbul halkı, galeyan içinde idi. Basın sansür altında bulunmasına rağmen halk hâdiselerin korkunç mahiyetlerini öğreniyor, münakaşa ediyor ve alınması gerekli tedbirler üzerinde duruyordu. Selânik vakasından sonra şehirde korkunç rivayetler de dolaşmaya başlamıştı. Kaynağı Rus elçiliği olan bu rivayetlere göre, birkaç gün içinde, Müslümanlar Hristiyanları katletmiye kalkacaklardı; Sadrazam Mahmut Nedim Paşa, asayişin muhafazası için Rus kuvvetleri gönderilmesi için elçi İgnatief nezdinde teşebbüslerde bulunmuştu. Bu rivayetlerin tesiri altında kalan ahali, silâhçı dükkânlarına koşarak, silâh satın alıyordu. Beyoğlu'nda, dükkânlarını kapayan Hristiyanlardan birçoğu ailelerini Avrupa'ya gönderiyorlardı. Elçiler bile endişeye düştüklerinden, kendilerini müdafaa etmek için tedbirler alıyorlardı. Rus elçisi, İstanbul'da bulunan Hırvatlardan yüz elli kişi toplanarak sefaret-hane binasını emniyet altına almak suretiyle; dünyaya İstanbul'da devlet otoritesi kalmadığı hususunda bir fikir vermek istiyordu.

Bu durumun elbette bir mesulü bulunmak gerekti. Umumi efkâra göre mesul Sadrazam Mahmut Nedim Paşa idi. O, yerinde durdukça durumun düzelmesine imkân yoktu. Sadrazama muhalif olan vükelâ da aynı düşüncede idi. Pâdişah hâlâ Mahmut Nedim Paşa'ya itimat göstermekte idi. O halde bu zat sadaret mevkiinden nasıl uzaklaştırılacaktı? Kanunu esasi programı ile ortaya çıkmış olan Genç Osmanlılar cemiyeti henüz tesirsiz bir teşekküldü. Ordunun, yüksek komuta mevkilerinde bulunan kimseler de henüz bir hükümet darbesi yapacak düşüncede insanlar değildi. Tek çıkar yol, büyük bir halk nümayişi ile pâdişah üzerine tesir yapmaktı.

Talebei Umumun ayaklanması

Halkı böyle bir nümayişe hazırlamak kolay değildi. Fakat, medrese talebeleri ayaklandırıldığı takdirde halkın da kendiliğinden onlara iltihakı muhakkak idi. Mahmut Nedim Paşa'ya muhalif olan devlet adamları bu düşünce ile, medrese talebelerini ayaklanmaya teşvik ettiler. Zaten bu sıralarda "İstanbul medreselerinde bulunan talebenin çoğu ve belki hepsi Rumeli ahalisinden olması ile bunların memleketlerinden aldıkları haberlerde, kiminin annesi ve babası veya yakını ve akrabası Bulgarlar tarafından idam olunmuş ve kiminin malları yağma edilmiş olduğuna veyahut halleri muhatara ve tehlikede bulunduğuna dair feci ve müthiş malûmat almalarıyla böyle bir teşvike de müsait bulunuyorlardı.

11 Mayıs 1876 günü Fatih, Bayezit ve Süleymaniye medreselerindeki talebeler derslerini paydos ederek ayaklandılar ve maksatlarını şöyle ifade ettiler: "Devlet ve memleketin hukuk ve istiklâli çiğnendiği bir zamanda derslerle uğraşmak hamiyet ve diyanet şiarı değildir. Her tarafta İslâmlar, Hristiyanların tahkirlerine ve eziyetlerine zebun oluyor. Buna sebep olan büyükleri ortadan kaldırmak şer'an cümlemize vazife borcudur" talebelerin cemiyeti, az zamanda halktan başlarına sarık saran kimselerle büyüdü. Kalabalık bundan sonra Babîâli önüne gelerek "Sadrazam ile şeyhülislâmı istemiyoruz" diye bağırmaya başladılar. Mahmut Nedim Paşa, talebenin gelmesinden önce Babîâli'den, Şeyhülislâm Hasan Efendi de Babı meşihattan kaçmış bulunuyorlardı.

Mahmut Nedim Paşanın azledilmesi Rus elçisine gün doğmuştu. Bir taraftan "Türk-ler silâhlândılar, Hristiyanları katliâm edecekler" rivayetini yayarken diğer taraftan da saraya defa-larca adamlar gönderip talebe isyanına muka-vemet ve hattâ askerle dağıtılmasını teklif etti.

Abdülâziz, Rus elçisini darıltmamak için Mahmut Nedim Paşa'yı bir türlü feda etmiye razı olamıyordu. Talebeler nezdine nasihat için adamlar gönderildi. Berikiler ayak dirediler; ve dağıl-mamakta ısrar gösterdiler. Bunun üzerine Mahmut Nedim Paşa, mevkiini muhafaza etmek düşüncesiyle Şeyhülislâm Hasan Fehmi Efendi yerine Anadolu kazaskerliği pâyesini ihraz etmiş bulunan Gürcü Şerif Efendi'nin tâyinini ve isyanda rol sahibi olduğunu sandığı Mithat Paşa'nın İstanbul'dan uzaklaştırılmasını pâdişaha teklif etti. Abdülâziz bu teklifi kabul etmekle beraber, Hüseyin Avni Paşa'yı Meclisi Vükelâya memur etti. Bu tâyinin tehlikeleri hakkında pâdişahın dikkat nazarını, valde sultan vasıtasıyla çekmek hususunda Mahmut Nedim Paşa'nın yaptığı teşebbüsler neticesiz kaldı. Abdülâziz, Mahmut Nedim Paşa'nın, talebe ayaklanmasını bastıramıyacağı hususunda kanaat getir-dikten sonra onu azletti. Yeni tâyin edilen Vükelâ heyeti talebeyi tatmin ettiği için ayaklanma sona erdi.

Yeni Vükelâ heyeti

Sadrâzamığa Mütercim Mehmet Rüştü Paşa, şeyhülislâmığa Hüseyin Hayrullah Efendi, seras-kerliğe Hüseyin Avni Paşa getirildiler. Mithat

Paşa da Vükelâ heyetine memur edildi.

Mehmet Rüştü Paşa, askerlik mesleğinden yetişmekle bera-ber siyasete ve idareye vukufu vardı. Fransızca bildiği ve bazı askeri nizamları türkçeye çevirmiş bulunduğu için mütercim lâka-biyle şöhret bulmuştu. Abdülâziz'in tahta çıkmasından sonra üç defa seraskerliğe iki defa da Sadrâzamığa getirilmişti. Karakter itibariyle müstakil fikirli ve otoriter idi. Kendisini hamiyetli ve dindar göstermeye çabıyordu. Bununla beraber, büyük işler görecek çapta bir adam değildi. Abdülâziz bir gün: "Bu adam her şeye itiraz eder de devlete yarıyacak bir iş olsun meydana koyama-mıştır. Benim ecdadım bu gibilerin akliyle hareket etseydi, Konya ovasında koyun sürüleriyle haymenişin olmaktan kurtulamazdık. Biraderim Abdülmecit han merhumun asrında yetişmiş olduğun-

dan hale göre istihdam ediliyor”¹ demek suretiyle onu beğenmediğini ifade etmişti.

Hüseyin Avni Paşa, Fuat Paşa ve Âli Paşaların himayesinde sivrilmiş asker efradındandı. Subaylar arasında olduğu gibi halk arasında da şöhreti vardı. Cesur ve muktedir bir asker olarak bilinmekte idi. Birkaç defa seraskerlik makamına getirilmiş bir defa da sadareti ihraz etmişti; saray muhiti ile ırz ve namusa dokunacak bazı hareketlere giriştiği yolundaki rivayetlerle pâdişahın teveccüh ve itimadını kaybetmişti. Mahmut Nedim Paşa’nın Sadrazam olmasıyla İstanbul’dan uzaklaştırılmıştı. Her ne kadar Mahmut Nedim Paşa’nın ikinci sadaretinde tekrar seraskerliğe getirilmiş ise de bu makamda pek az kalmış ve Bursa’ya sürülmüştü. Abdülaziz’in orta oyunlarında pek bayağı bir şekilde taklidini yaptırmış olması da Hüseyin Avni Paşa’nın ona kin bağlamasına sebep olmuştu. Mithat Paşa, valiliklerde muvaffak olmuş değerli bir idareci idi. İmparatorluğun içinde bulunduğu buhranlardan kurtulmasını meşrutiyetin ilânı ile mümkün görüyordu. Bu bakımdan Genç Osmanlılar Cemiyetinin başkanı olarak kabul edilmekte idi.

Hasan Hayrullah Efendi, Abdülaziz’in imamlığında bulunmuş vasat seviyeli bir zattı. Pâdişah, “Hayrullah Efendi bizim dairede iken müfsit imam derlerdi. Rüştü Paşa’nın tavsiyesiyle şimdi şeyhülislâm nasbeyledik. Allah vere de bir halt etmese” demek suretiyle onun hakkında da iyi fikir sahibi bulunmadığını ifade etmiştir.

Bu dört şahsiyetin karakterleri ve devlet idaresi hakkındaki düşünceleri arasında keskin farklar vardı. Bununla beraber, şu iki noktada, birleşiyorlardı: birincisi kendilerini devamlı olarak devletin yüksek mevkilerinden uzaklaştırmış olan Mahmut Nedim Paşa’ya düşmanlık, ikincisi kendilerine hiçbir vakit açık gönül ile itimat göstermemiş olan Sultan Abdülaziz’e itimatsızlık.

Abdülaziz ile Vü-
kelâ beyeti ara-
sında gerginlik
Abdülaziz, onları huzuruna kabul ettiği gün:
“Sizi halk istediğinden memur ettim. Bakalım
şimdi ne yapacaksınız?” sözü ile karşladı. Bu
söz bir başarı temennisi değildi. Sadrazam Rüştü
Paşa, “Halk bizi ne bilsin, namımızın iştiharı teveccühâtı şaha-

¹ Mehmet Memdâh, Mirat-ı Şüunnat. S. 65

nenisinin semeresidir" cevabını verdi. Pâdişah bunun üzerine evvelki sözünü tekrarladi. Bu suretle Vükelâ heyetine itimadı bulunmadığını ifade etmiş oldu.

Abdülâziz, medrese talebesinin ayaklanması ulemanın rolü olduğuna da kani idi. Onlara da tehdit dolu olan şu iradesini tebliğ etti: "İstikmâli esbabı şevket ve muhafazai mukaddesci devlet azmi kavisiyle bir misli görülmemiş sırlı ve donanma yaptırdım. Kara kuvvetlerinin kuvvetlendirilmesi maksadiyle ordulara yeni top ve tüfek ve mühimmat aldirdim. Âmalı mülûkânem idamei asayışı ibad ve tesyiri husulu abadanî bilâd kaziyesine matuf iken bazı ulemanın tefevuhata cüretleri lâıyıkı takbih ve muaheze ise de bu kere affa nail oldular. Lâkin tekrar mücase-retleri takdirce, düşman devlet için tehiyye ettirdiğim silâhı satvet anların üzerine istimal olunur"¹. Bu irade vükelâyâ da ihtar mânası taşıyordu.

Vükelâ heyeti, pâdişahın husumetine maruz bulunduğunu anlıyordu. Onun zaman kazanmak istediğini ve uygun göreceği anda; Mahmud Nedim Paşa'yı tekrar sadaret mevkiine getireceğinden de hiç şüphe etmiyordu. Böyle bir durumda ise yalnız mevkilerini kaybetmekle ve İstanbul'dan sürülmekle iktifa edilmeyecek, belki de son ayaklanma hâdiselerinin failleri olarak cezalandırılmalarına girilecekti. Bu ihtimallere karşı koyabilmek için tek çıkar yol, Abdülâziz'i tahtından indirmekti.

Vükelâ heyetinde Pâdişahı hal'etme fikri Bu fikir ilk defa vükelâ heyetinde serasker bulunan Hüseyin Avni Paşa tarafından benimsenmişti. Paşa, daha Şirvanî-zade Rüştü Paşa Sadrazam iken, bu fikrini ona şu yolda açmıştı:

"Evvelce ikimiz de İstanbul'dan uzaklaştırıldık. Gerçi bugün birer mevki tuttuk.. İlerüde tekrar felâkete uğramıyacağımızı kim temin edebilir? Saraya benim emniyetim kalmamıştır. Pâdişah her istediğini yapmaya Mahmut Paşa'nın sadaretinde alıştı. Lâzım gelen çare görülerek teceddüd şahrahına gidilmek iktiza eder" fakat Şirvanî-zade bu fikre yanaşmamıştı. Hüseyin Avni Paşa bir defa da, pâdişahın Alemdağı'ndaki kasrına gitmesini fırsat bilerek orada onu tutmayı ve Sultan Murad'ı tahta çıkarmayı tasarlamıştır. Fakat pâdişahın erken İstanbul'a dönmemesinden dolayı teşebbüse geçememişti. Başka bir defa da Mısırlı

¹ Mehmet Memduh, Mirat-ı Şüunat, S. 66-67

Prens Halim Paşa'ya, Abdülâziz'i bir fedai ile öldürtmek hususundaki fikrini açmış ve ondan ters cevap almıştı.

Sözün kısası, Abdülâziz'i devirmek ve yerine Sultan Murad'ı getirmek Hüseyin Avni Paşa'da sabit bir fikir idi.

Vükelâ heyetine memur, Mithat Paşa'nın Abdülâziz'e karşı durumu ise, Fransa ihtilâli devrinde Mirabo'nun kiralâ karşı takındığı duruma benzemektedir; paşanın esas maksadı, kanunu esasının ilanı idi. Pâdişahın devlet işleri hakkında mütalâa sorduğu vakit, verdiği cevaplarla hep bu fikri telkin etmeye çalışırdı. Fakat, Abdülâziz'in bu fikri tutmadıktan başka istibdatçı idaresinin bir aleti olarak Mahmut Nedim Paşa'yı kullanması onu, saltanat değişmesi fikrine meylettirmiş ve bu sebeple de Hüseyin Avni Paşa'ya yaklaştırmıştı.

Hüseyin Avni Paşa ile Mithat Paşa'nın daha medrese talebelerinin isyanı günü, fırsattan faydalanarak Abdülâziz'i hal'letmek için bir tertip tasavvur ettikleri hususunda da kayıtlara rastlanmaktadır.

Sadrazam Mehmet Rüştü Paşa, herkesten çok Abdülâziz'e müdahanede bulunmasına ve "Pâdişaha perestîş lâzımdır" vecizesinin sahibi bulunmasına rağmen, onun teveccühünü kazanmamıştır. Yıllarca sadaret makamından uzak kalmıştı. Medrese talebelerinin ayaklanmasından sonra, sadrazamlığa getirilmesi münasebetiyle, pâdişahın kendisine "sizi halk istediğinden memur ettim. Bakalım şimdi ne yapacaksınız?" demesi saraya olan küskünlüğünü arttırmıştı. Yerinden ve yarından emin değildi. Bununla beraber, Abdülâziz'i halletmek gibi bir fikri yoktu. Bu fikir, birgün pâdişahın israfçılığını, "pâdişahın böyle mütemadiyen istediği parayı bu yoklukta nereden bulup vermeli, ne çare ki kendisini bu meslekten çevirmenin de imkân yoktur" sözü ile belirttiği vakit, Hüseyin Avni ve Mithat Paşalar tarafından kendisine kabul ettirildi. Sadrazam başta tereddüt gösterince, Mithat Paşa: "Eğer maksatta ittifaktan ayrılır isen Bayezit meydanında millet seni pare pare edeceğini düşünmelisin" diye tehdit etti ¹.

Bundan sonra, Şeyhülislâm Hayrullah Efendi'nin ikna edilmesine geçildi. Mithat Paşa'nın konağında, Anadolu kazasker-

¹ Mahmut Celâleddin, Mirat-ı Hakikat, s. 10.

lerinden fetva emini Kara Halil Efendi'nin de bulunduğu bir toplantıda "pâdişahın mülk ve milleti tahrip ve beytûlmali israf ettiği öne sürülerek hal'i için fetva meselesi görüşüldü. Kara Halil, "bu emri hayra çarşaf kadar bir fetva veririm" deyince işin şer'i tarafı da sağlama bağlanmış oldu.

**Sakınat değişikliği
arifesinde
umumi efkâr**

Vükelâ heyeti bu sıralarda, İstanbul umumi efkârında, hal hâdisesini destekliyecek bir haleti ruhiye de görüyordu. Basın üzerindeki şiddetli sansür hafifletildiği için, gazeteler devlet işleri hakkında alâkayı çekecek yazılar yazmaya başlamışlardı. Bu arada Mahmut Nedim Paşa'nın kötü idaresi ve bilhassa Rus elçiliği ile münasebetleri şiddetli tenkitlere uğruyordu. Gazetelerde, pâdişah hakkında, açık tenkitler görülmemekle beraber, halk arasında Mahmut Nedim Paşa'ya göstermiş olduğu itimat, Rus politikasına defalarca ifade etmiş olduğu güven, nihayet lüzumsuz yere yapmış olduğu israflar tenkit konusu olmakta idi. Bundan başka, Abdülâzîz'in Mahmut Nedim Paşa'yı tekrar sadarete getirmek üzere olduğu ve pâdişahın muvafakatiyle Rusya'dan asker getirtmek tasavvurunda bulunduğu rivayetleri de ortada dolaşmakta idi. Bu gizli tenkitler ve rivayetler içinde bir de saltanat tebeddülü sözü dolaşıyordu.

Vükelâ heyeti Mahmut Nedim Paşa'nın tekrar sadrazam olması ihtimalinin vârit olduğunu saray muhitinden tahkik edince saltanat tebeddülü için harekete geçmeye karar verdiler.

**Saltanat
tebeddülü için
hazırhık**

Bunun için ordunun ve donanmanın elde edilmesi zaruri görüldü. Hüseyin Avni Paşa, serasker bulunduğu için mevkiünden ve memuriyetinden istifade ederek bu ciheti temin etti. Harp Okulu

komutanı Süleyman Paşa'yı, Şûraya askerî reisi Redif Paşa'yı ve Bahriye Nazırı Kayserili Ahmet Paşa'yı kolaylıkla ikna etmeye muvaffak oldu. Paşa, küçük subaylarla askerler nezdinde şöhrat sahibi olduğu için, vereceği emirlerin yerine getirileceğine emin idi. Hüseyin Avni Paşa, bundan sonra, alâkahlarla hareket saatini tesbit etti. Sah günü öğle vakti, paşa bir taraftan şehzade Murad Efendi'yi durumdan haberdar etmiş ve gerek hal'e gerekse plânın tatbiki hususunda muvafakatini almıştı.

Fetva İşe girişmek için, vakti beklemekten ve hal fetvasını almaktan başka yapacak bir şey kalmamıştı. Fetva, vermek hususunda şeyhülislâm son dakikalarda tereddüt etti. Bunun üzerine, Süleyman Paşa kendisine gönderildi. Şeyhülislâmın tehir teklifine karşı paşa: "Efendi hazretleri, artık iş işten geçti. Şu dakikada birçok muhterem pasalar bir daimî tehlike içinde bulunuyor. Bunların hayat ve selâmeti efendimizin elindedir". Hasan Hayrullah Efendi için bütün ric'at yolları kesilmişti. Fetvayı tanzim etmek cihetine gitti. Halifenin hal'i için, mecnun olması veya küfre müteallik bir harekette bulunması gerekli idi. Fetvanın tanzimine birinci nokta mesnet kabul edildi.

"Emirülmüminin olan zeyd muhtelişşuur ve umuru siyasiyeden bilbehre olup emvali miriyeyi mülk ve milletin takat ve tahammül edemiyeceği mertebe masarifi nefsanîyesine sarf ve umuru diniye ve dünyeviyeyi ihlâl ve teşviş ve mülk ve milleti tahrip edip bekası mülk ve millet hakkında muzır olsa, hal'i lâzım olur mu? elcevap olur."

Fetvaya göre, Abdülâziz şuuru muhtel ve siyaset işlerinden anlayamıyan bir halife idi; dolayısıyla halifeliği de mülk ve millete muzirdi. Halbuki bu fetvayı veren de, onun hükmünü tatbik edecek olanlar da makamlarına hep o şuuru muhtel hükümdar tarafından tâyin edilmiş bulunuyorlardı.

Abdülâziz'in tahttan indirilmesi Abdülâziz olan bitenden habersizdi. Mayısın 29 ncü pazartesi günü, Hüseyin Avni Paşa'yı saraya davet etti. Bu davet paşayı ürküttü. Pâdişahın hal meselesini öğrenmiş olmasını ihtimal dahilinde gördü. İşlerini bahane ederek itizar etti, derhal arkadaşlarını seraskerlik dairesinde tophyarak hal işini bir an önce bitirmeye karar verdiler; ve harekete geçtiler: "Süleyman Paşa, Harp Okulu talebesiyle sarayın veliaht dairesini, yani Beşiktaş çarşı cihetini tutacaktı. Redif Paşa, Gümüşsuyu ve Taşkılla'daki Redif taburlarıyla, Dolmabahçe tarafını muhafaza edecekti; Bahriye Nazırı Kayserili Ahmet Paşa donanma sandallarına bindirilmiş deniz erleriyle, sarayın deniz cihetinden irtibatı kesecekti. Saray civarındaki karakolda mevcut, pâdişahın muhafaza birliği subay ve erlerine itimat edilemiyeceği için, bunlar, tehdit edilerek silâhları ah-

nacak ve Taşkılla'da hapsedileceklerdi. Saraya girip çıkmak şiddetle menedilecekti. Saraydan silâhlı bir mukavemet gösterildiği takdirde, Harp Okulu tepelerinden ve sızrılardan saray üzerine top atılacaktı. Muhasara hattını yararak saraya girmek teşebbüsünde bulunanlar olursa öldürülecekti. Abdülâziz'in vaziyeti kavnıyarak mukavemet ümidiyle, Derviş Paşa'yı serasker tâyin ederek, seraskerlik dairesindeki kuvvetleri kullanmayı istemesi ihtimaline karşı da; Haliç köprüleri açık tutulacak ve Derviş Paşa'nın Yüksekaldırım'daki konağının etrafına asker konulacaktı.

Bu plân harfî harfine tatbik edildi. Sarayın sarıldığını gören kimseler, bu hareketi pâdişahın emniyetini sağlamak için yapılmış sandılar.

Saray sarıldıktan sonra, Süleyman Paşa, yanında beş altı subay olduğu halde, Veliaht Murad Efendi'yi almak üzere dairesine gitti, Murad Efendi daha önce; hal'in salı günü öğle vaktinde yapılacağından haberdar edilmişti. Sonradan yapılan değişiklikten bilgisi yoktu. Bu sebeple, Süleyman Paşa'yı elinde tabanca karşısında görünce telâşa düştü ve büyük korku geçirdi. Bir aralık dairesinden çıkmak bile istemedi. Validesi de aynı endişede idi. Oğluna karşı bir tertipten şüpheleniyordu. Süleyman Paşa, şehzade Murad'ı güç belâ ikna edebildi ve daireden çıkardı. Sarayın dışında, Hüseyin Avni Paşa Sultan Murad'ı karşıladı ve biat etti. Ondan sonra da seraskerlik dairesine götürdü. Orada Sadrazam, şeyhülislâm ve Mithat Paşa yeni pâdişahı bekliyorlardı. Onlar da biat ettiler. Bundan sonra Sadrazam Rüşti Paşa, üzerinde bulunan ve sadarete mahsus olan Abdülâziz'in mührünü mabeyinden bir zata vererek "millet Abdülâziz han hazretlerini hal etti. Artık bu mührün hükmü kalmadı. Bunu zata şahanelerine teslim ediniz ve vukuu tebeddülü haber veriniz" dedi. 30 Mayıs sabahı, münadiler, gazeteler ve cülûs topları pâdişah değişikliğini haber verdiler.

Abdülâziz, şenlik toplanının gürültüsünü işitince annesini baş ucunda buldu. Valide sultan oğlunu yangın topları olmalıdır diye avutmaya çalıştı. Abdülâziz, hayır anne, bunlar cülûs topudur. Beni Sultan Selim'e çevirdiler diye mukabele etti. Sonra annesine bunu kim etti bana? Ben kime ne ettim deyince; o da Hüseyin Avni Paşa diye cevap verdi. Abdülâziz, yalnız o değil...

Sadrızam Mehmet Rüştü Paşa ve Kaptan Ahmet Paşa dahi olmak lâzım gelir cevabını verdi ve ağlamaya başladı. Valido Sultan, teselli için: Arslanım bir kere etrafiyle tetkik edelim diye bir teklifte bulununca, "hayır anne tahkikatın sırası değil, çünkü bu hale uğrayacağımı üç defa rüyada görmüş idim. Gökten Cebrail nazil olsa benim için sultanata avdet mümkün olamaz" dedi. Bu sırada, Redif Paşa tarafından vazifelendirilen Darüssaade Ağası Cevher Ağa Abdülâzîs'e gelerek hal edildiğini bildirdi ve derhal Topkapı sarayına nakledileceği hususunda yeni pâdişahın iradesini tebliğ etti.

Abdülâzîs'in devri bu suretle, kapanmış oldu. Pâdişahı "şuuru muhtel ve siyasetten bîbehre" olarak gösterip tahttan indirmiş olan vükela, şuurunu alt üst ettikleri Sultan Murad'ın etrafında toplanmış onun siyasette sahip olduğunu sandıkları behreleriyle devletin başına gelen tehlikeleri uzaklaştırabileceklerini sanarak işe koyuldular.

Saltanat değişmesi Bir pâdişahın tahttan indirilmesi ve yerine başka
olayının birisinin getirilmesi olağan işlerdendi. Mahmut II.
karakteri devrine gelinceye akadar, tahttan indirilen ve indirildikten sonra da türlü surette öldürtülen pâdişahlar görülmektedir. Bununla beraber, bu pâdişahları tahtlarından etmiş olan hareketlerle, Abdülâzîs'in pâdişahlıktan uzaklaştırılması ile sonuçlanan hareket arasında esaslı farklar mevcuttur.

Mahmut II.'ye gelinceye kadar, pâdişah değiştiren kuvvetler yeniçeri ocağı ile ulema sınıfından ibarettir. Saltanat değişmelerinde yeniçeri ocağı maddi kuvveti, ulema sınıfı da mânevi kuvveti teşkil etmiştir. Teşebbüs hangi taraftan gelirse gelsin, ancak bu iki kuvvetin elbirliği yapması suretiyle muvaffak olurdu. Pâdişah değiştirmek için kabul edilen sebepler de umumiyetle "şeriate aykırı hareket" veya "cinnet" hali idi. Fakat çoğu kere bunlar zahiri sebeplerdi. Gerçekte, bu sebeplerle, ocak veya ulemanın pâdişah icraatı ile zedelenen menfaatleri maskeleyirdi.

Mahmut II., yeniçeri ocağını kaldırmakla ve ulemanın dışında Avrupa usulünde bir eğitim sistemi ile yeni bir aydın sınıfı yetiştirmeye başlamakla, pâdişah değiştirme kapısını kapa-

mişti. Gülhane hattı hümayunu prensipleri ile bu kapıyı tekrar açmak imkânı kalmamış gibi görünüyordu. Nitekim, yarım asırlık bir müddet içinde, 1859 Kuleli vakası teşebbüsü bir tarafa bırakıldığı takdirde, bir saltanat değiştirme teşebbüsü yapılmamıştı.

Abdülâziz'i devlet başkanlığından uzaklaştırma hareketine gelince, görünüşte Babîâli ile saray arasındaki ihtilâfın bir neticesidir. Abdülâziz, kendi iradesiyle sadrazamlığa ve vükelâ heyetindeki yüksek mevkilere tâyin etmiş olduğu zatlar tarafından hal edilmiştir. Sadrazam Mehmet Rüştü Paşa; sadaret mühürü ile, pâdişah otoritesini temsil ediyordu; Şeyhülislâm Hayrullah Efendi ulemayı; Serasker Hüseyin Avni Paşa, orduyu, Mithat Paşa, halk umumi efkârının ve bilhassa Genç Osmanlıların, meşrutiyet idaresinin kurulması hakkındaki isteklerinin temsilcisi idi. Pâdişahla bu zatlar arasında fikrî ve ruhî hiçbir yakınlık mevcut değildi. Kaldı ki, söz konusu devlet ricali arasında da böyle bir yakınlık kurulmuş bulunmuyordu. Bununla beraber, onları birleştiren tek unsur, pâdişahın kendilerine karşı beslediği kin ve bu kinin vicdanlarında pâdişaha karşı yarattığı emniyetsizlik idi. Bu sebeple, kendi güvenliklerini sağlamak ve sonra, devletin buhranlı durumuna bir nizam vermek için, sert tabiatlı, şahsî ve keyfî idarenin lezzetini tatmış olan Abdülâziz'in yerine, yumuşak tabiatlı Sultan Murad'ı tahta geçirmeyi düşündüler. Fakat bu düşünceyi şahıslarına maletmenin türlü mahzurlarını kestirdikleri için, hal sebebi olarak pâdişahın istibdatcılığını ileri sürdüler ve millet adına hareket ettiklerini ilân ettiler. Nitekim, Mehmet Rüştü Paşa, sadaret mührünü Abdülâziz'e iade ederken: "Millet Abdülâziz Han hazretlerini hal'letti, artık bu mührün hükmü kalmadı" demişti. Bu suretle, hal keyfiyetini millete mal-etmekle, kendisini ve arkadaşlarını sorumluluktan kurtarmak istediği muhakkaktı. Milletin Abdülâziz'i istemediği de hakikattir. Fakat milletin, aydın sınıfının isteği sadece sert tabiatlı bir pâdişahın yerine yumuşak tabiatlı bir pâdişahın getirilmesinden de ibaret değildi. Bu sınıf Osmanlı devletinde, mizaclara göre mütemadiyen tahavvül eden bir idare yerine, hukukî müesseselere dayanan bir meşrutiyet idaresinin kaim olmasını istemekte idi. Abdülâziz'in hal işinde anlaşmış bulunan vükelâdan yalnız Mithat Paşa samimî olarak bu isteğin dikkate alınmasına taraftardı.

Diğerlerine gelince, onlardan her birinde, iktidarda tıpkı Abdülâziz'in hareket ettiği gibi kontrolsuz ve murakabesiz, hareket etmek arzusu yaşıyordu. Bu sebeptendir ki, Abdülâziz'i hal etmek için verilen fetvada onun istibdadından veya milletin haklarından bahsedilmiyerek, şuurunun muhtel olduğu, umuru siyasiyeden anlamadığı ve devlet hazinesini nefsi için kullanıp din ve dünya işlerini karmakarışık hale getirdiği tesbit edilmekle iktifa kılınmıştı.

Hakikat şudur ki: Abdülâziz'in şuru muhtel değildi. Fakat bir pâdişahı hal etmek için böyle bir formüle ihtiyaç vardı, gerek şeyhülislâm gerekse hal'ile alâkalı vükelâ maksatlarına erişmek için bu formülü fetvaya dercetmekle, eskiden de olduğu gibi dini siyasete alet etmede bir beis görmüyorlardı. Pâdişahın umuru siyasiyeden anlamadığı da yersiz bir isnat idi. Abdülâziz, Rus dostluğuna önem vermekle Osmanlı devletinde, evvelce de tatbik edilmiş siyasi bir muvazene prensipine müracaat etmekten başka bir şey yapmış olmuyordu. Selim III. ve Mahmut II. de Rusya ile dost olmuşlar ve hattâ dostluğu muahedelerle tesbit etmişlerdi. Üstelik de Mahmut II., Rus dostluğunu, Müslüman olan ve Müslüman ordusu ile kendisine karşı hareket eden Mısır valisi Mehmet Ali'ye karşı kullanmıştı. Abdülâziz, Rus dostluğuna, Fransa'nın Almanya'ya karşı mağlûp olması üzerine ve İngiltere umumi efkârının Türkler aleyhine dönmesi sebebiyle meyletmişti. Bu, hal ve şartların kendisine kabul ettirmiş olduğu siyasi bir görüştü. Devlet hazinesinin israf edildiği bir hakikattı. Fakat bu israf pâdişahın halledildiği sırada başlamış değildi. İstikraz usulünü Âli ve Fuat Paşalar açmışlar ve devirlerinde israfatı önleyecek tedbirleri almamışlardı.

Sözün kısası, devlet idaresinden, Abdülâziz kadar başta, sadrazam olmak üzere bütün vükelâ sorumlu olduğu halde, sorumluluk bahis mevzuu olunca, ortada yalnız pâdişah kalmakta ve suç onun üzerine yüklenmekte idi. Bu hal hiç şüphe yok ki devletin hukukî ve siyasi bünyesinden ileri geliyordu. Pâdişah değiştirmekle bünyenin değişmeyeceği de artık anlaşılmış ve tedbir olarak meşrutiyet idaresi tasavvur edilmeye başlanmıştı. Buna rağmen Abdülâziz'in tahtından indirilmesi, bu tedbirin gerçekleştirilmesi için, istifadeli bir vasıta olarak kullanılamadı.

İKİNCİ BÖLÜM

ABDÜLÂZİZ DEVRİNDE MÜESSESELER

I. PÂDİŞAH

**Abdülâziz'in
şahsiyeti**

Abdülâziz devri, ıslahat fermanının tatbikatı devridir: Abdülâziz, 1861 de tahta çıktığı sırada otuz yaşında idi. 1830 da doğmuş olduğuna göre, 21 yıl veliaht olarak yaşamıştı. Çocukluğu, sarayda, kadınlar ve harem ağaları arasında geçmişti. Veliahtlığı sırasında kafes hayatı yaşamaya mecbur edilmemişti. Bununla beraber, sıkı bir nezaret altında bulundurulmuştu. Eğitimi ile ciddi bir şekilde meşgul olunmamıştı. O da kendisini tabii meyillerine terkederek yaşamıştı.

Osmanlı şehzadelerinde çok görülmeyen bir vücut yapısına sahipti. Güçlü, kuvvetli ve sıhhatli idi. İştihası da daima yerinde olacaktır. Halk arasında, bir kuzuyu bir yemekte yediği söylenirdi. Çehresi mağrur ve mütehakkim mânalı idi. Tok sözlü idi. Müdahaneden hoşlandığı kadar doğru sözden hazederdi; esprili konuşmaları da severdi.

Vücut yapısının verdiği imkânlardan faydalanmasını bilmiş sipora heves etmişti: mükemmel bir binici idi. Yüzmeyi, kürek çekmeyi seviyordu. Ava da merakı vardı. Güreşe olan zevki ise bir iptilâ derecesinde idi. Tetkik ve tettebbua karşı hevesli değildi. Zaten çocukluğunu ve gençliğini geçirmiş olduğu muhitte onu bu sahaya sevkeden de bulunmamıştı. Şehzadeliğinde eski şeyhül-islâmlardan Hasan Efendi'den ders görmüştü. Bu zat, medreseden yetişmiş idi. Devrinin fikir cereyanlarının yabancısı idi. Abdülâziz'e, ancak dil bilgisi ve naklî ilimlerle alâkah bazı bilgiler vermişti. Bu bilgiler de bir pâdişah için çok kifayetsizdi.

Güzel sanatlara karşı, istidadı vardı. Resimi severdi ve hattâ kendisi de resim yapardı. En çok kurşun kalemle, deniz, gemi ve ağaç resimleri çizdiği olurdu. Meşhur ressamılar içinde Aivasovski'yi sever, onun tablolarını satın alırdı. Müziğe de merakı vardı. Mevlevî tarikatine muhabbeti olduğundan ney öferti. Alaf-ranga müzikten hoşlanmazdı, mimarî ile yakından alâkadar olur-

du. Devrinde yapılan sarayların plânlarını bizzat tetkik eder, kendi anlayışına göre tadiller yaptırır ve inşaatı devamlı olarak kontrol ederdi.

Kendisini güzel sanatlara sürüklemiş olan ince zevki, eğlencelerinde kaba ve hasin bir ihtirasa inkılâp ederdi. Yukarıda işaret edildiği gibi, en büyük eğlencelerinden biri güreş idi. Huzurunda pehlivanlar güreştirir, bazı rivayetlere göre kendisi de güreşirdi. Deve, koç ve horoz güreştirdiği de olurdu. Galip gelen hayvanların boyunlarına, devlet adamlarına ve generallerine ihsan ettiği madalyalar takardı; ve onlara süslü barmaklar yaptırırdı. Soytarıları ve taklitçileri de vardı. Soytarısının elbiseleri üzerine yağlı yemek artıkları bulaştırtır, sonra üzerine köpek saldırtır ve elbiseleri yalatırdı. Taklitçilere de beğenmediği devlet adamlarının taklitlerini yaptırırdı. Yakındakilerine soğuk şakalar yaptığı da olurdu. Mabeyincisi Nevres Paşa'yı, maliye nazırı yaptığı vakit, ona sakal bıraktırmış, tekrar mabeyine alınca da sakalını kestirmişti. Bu zatı sık sık kadın kıyafetine girmeye mecbur ederdi. Birgün vapur ile Heybeliada'ya gildilirken vapurun kenarında durup Boğazi seyretmekte olan bu paşasını denize attırmış ve onun can hevliyle sularda çabalanmasını seyretmiş, kahkahalarla gülmüş, eğlenmişti. Bununla beraber, bütün bu soğuk şakalarının sonunda kendisini eğlendirmiş olanların gönüllerini alır ve onlara ihsanlarda bulunurdu.

Kadınlara karşı davranışında da tezatlar göze çarpmaktadır: Veliaht bulunduğu sırada çok kadınlı saray hayatına aleyhtar bulunmuştu. Pâdişah olunca, Abdülmecit'in kalabalık saray halkını dağıtmış ve tek kadın ile sade bir hayat sürmek niyetinde olduğunu ilân etmişti. Avrupa seyahatinden sonra ise seleflerini aşan israflara kendisini sürüklemekten menedememiştir. Çırağan ve Beylerbeyi saraylarını kârgir olarak inşa ettirdikten başka, Kâğıthane, Çekmece ve İzmit kasırlarını da yaptırmıştı. Bütün bu sarayları süslemek ve canlandırmak için türlü cinsten eşyaya ve güzel kadınlara ihtiyaç hasıl oldu. Az zamanda bu cins kadınlarla, haremağaları ve halayıkların toplamı 2500 ü buldu. Bu kalabalığı doyurmak için günde beş yüz tabla yemek çıkardı. Her tablada on iki kap yemek bulunduğu hesab edilirse, 24 saatte yenilen yemeklerin toplamı 6000 kabı bulduğu anlaşılır. Kadın bolluğu, pâdişahı, bir tepki uyandırmakta gecik-

medi. Oğlanlara meyletmeye başladı. Bu gayrı tabii meyil Osmanlı pâdişahları için yeni değildi. Fakat Abdülmecit devrinde silinmeye ve kaybolmaya başlamıştı. Bir hastalık gibi yeniden başlamış oldu. Bir aralık Mısır Hıdivi İsmail Paşa'nın kızı Tevhide sultanı gördü; beğendi ve onu kendisine nikâhlı zevce yapmak istedi. Sadrazam Fuad Paşa bu teşebbüse itiraz edince vazgeçti, fakat paşayı da sadrazamlıktan attı. Fuat Paşa'nın sadaret mühürüne malolan itirazı şu idi.

"Hıdiv'in kerimesini pâdişah alsın, pâdişaha kayınpeder olacak; halbuki pâdişahlara valid macid yine bir pâdişaktır. Kayınpeder tâbirini havsalayı saltanat birgün çekse ertesi gün çekemez. Sarayda kadınefendiler ve ikballer müteaddit bulunmasıyle Hıdiv'in kerimesi bir müddet geçince emsalleri gibi dairei mahsusasında tek başına kalacak, Mısır'a gitmek istese müsaade olunmayacak, tatlik edilse pederinin yanına gönderilse, diğer ere verilmek olmayacak, saraydan çıkarılsa bu nikâhlı kadın yenis ve kederden hastalığa uğrayacak; İsmail Paşa kerimesinin alâminı iştirmekle süzü güdazi arttıracak Avrupa matbuatına kadar havadis yayılacak."¹

Abdülâziz din konusunda, müteassıp değildi. Ruha inanırdı. Sarayda ispiirtizma partileri tertip ettirip ruhları sorguya çektiği olurdu. "En iyi din, adaletin tatbikine engel olacak şeyi ihtiva etmiyen dindir" derdi. Bu da gösteriyor ki, dini daha çok içtimai bir müessese olarak kabul etmekte idi.

Abdülâziz'in pâdişahlık anlayışı, Abdülâziz'in, pâdişahlık anlayışında, mizaç ve karakterinin büyük tesiri bulunduğuna şüphe yoktur. Bununla beraber, devrinin şartları da bu anlayışın gelişmesinde ve tahavvüller göstermesinde rol oynamıştır. Fransa ihtilâlinin ortaya attığı insan hakları beyannâmesi ile Avrupa'da, hükümdarlar da kendilerine yüzyıllarca izafe edilmiş olan tanrısal hüviyetlerinden sıyrılıp insanlaşmaya başlamışlardı. Temsil ettikleri devlet otoritesi bu sebeple, kutsal karakterini kaybetmiş milli bir karakter iktisap etmişti; bu değişmenin Osmanlı devletinde de tesirlerinin görülmesi normaldi.

Abdülmecit tahta çıktığı gün, hattı hümayununda, bütün memleketlerin ve kullarının idaresinin Tanrı tarafından kendisine

¹ Mehmet, Memduh, Mirat-ı Şüunat, s. 37.

ihale edilmiş bulunduğunu ifade ederek, Tanrının inayeti ve peygamberin ruhaniyeti ile bu işi yapacağını açıklamıştır. Fakat 19 yıl sürmüş olan pâdişahlığı devrinde, Gülhane hattı hümayunu ve Islahat fermanı ile Osmanlı halkına şahsi ve siyasi haklar tanımakla, bu teokratik hükümdarlık anlayışında esaslı bir yumuşama hasıl olmuştur.

Bu yumuşama, Abdülâziz'in pâdişah oluşunda resmi bir ifade ile belirtilmiştir. Şöyle ki, Abdülâziz ilk hattı hümayununda, dine müteallik formüllerin hepsini terketmiştir. Fermanın hiçbir yerinde hilâfet kelimesine rastlanmadığı gibi, Tanrının inayetinden, peygamberin ruhaniyetinden de bahsedilmemiştir. "Şeriat" terimi de bırakılmış, onun yerine "Kavanini mevzua" tâbiri alınmıştır. Bundan başka hattâ ibad (kul) yerine tebaa geçmiye başlamıştır.

Fakat bu teokratik yumuşama, şekil yönündendir. Şeriat ikinci plânda kalmakla beraber, devletin temeli olmakta devam etmektedir. Bu sebeple saltanat hukukunun belirtilmesine ve sınırlandırılmasına imkân görülememiştir. Abdülâziz, hattı hümayununda: "Arzuyu Şahane" tâbirini sık sık kullanmaktadır. Bu da gösteriyor ki, hükümdarlığını, mutlak hükümdarlık mânâsında anlamaktadır. Zaten karakteri de böyle bir anlayışa sahip olmasına yardım etmekte idi.

Karakter itibariyle, otoriter ve hattâ istibdatçı idi. Tanzimat öncesi devirde revaçta bulunan "pâdişahın rey ve kararında müstakil olması saltanat şartlarındandır" düsturuna tam mânâsıyla inanmakta idi. Saray muhiti de onu bu inanç istikametinde harekete sürüklüyordu. Valide Sultan, kadınefendiler ve müsahipler, cahil ve kültürsüz kimselerdi. Cemiyet hayatından kendilerini tecritetmiş oldukları için onun gerçek ihtiyaçlarına ve temayüllerine yabancı idiler. Pâdişahın halk için değil, fakat halkın pâdişah için mevcut olduğuna inanıyorlardı. Valide Sultanın biricik düşüncesi, oğlunun üzülmemesi ve sıkılmamasını temin etmekten ibaretti. Bu yönden, pâdişaha ulaştırılmak istenen bir çok hakikatleri önlediği görülmüştür.

Saraydaki mabeyinciler ve müsahiplere gelince: onlar da mevkilerini muhafaza edebilmek için, Abdülâziz'in temayüllerine göre fikir beyan etmeyi kaide kabul etmişlerdi. Bu suretle sarayın

atmosferi mutlakiyetçi bir hükümdarlık anlayışına kuvvetli bir destek vasıfesi görmekte idi.

Sarayın bu mutlakiyetçi tesirini bir dereceye kadar Babıâli tadil edebilirdi. Fakat bu müessese de, hukuki garantiden mahrumdu. Gülhane hattı hümayunu, sadrazamların da fert olarak şahsi emniyetlerini sağlamış fakat memuriyetleri hakkında aherhangî bir müeyyide vazetmemişti. Pâdişah dilediği anda sadrazamı yerinden atabilirdi. Şu halde sadrazamın yerinde kalabilmesi için pâdişahın teveccühünü kazanması ve muhafaza etmesi şarttı. Bununla beraber, Abdülâziz, tahta çıktığı andan itibaren, memleket umumi efkârı ile Avrupa umumi efkârı nezdinde şöhreti olan vezirleri sadrazamlık mevkiine getirmeye dikkat etmiş ve onların gösterdikleri yolda pâdişahlık yapmaya razı olmuştu, fakat 1871 de Âli Paşa'nın ölümünden sonra, istibdatçı zihniyete uygun bir idare geliştirmekte tereddüt etmedi.

Zaten bu tarihte Napolyon III.'ün liberal imparatorluğu Fransa'nın Prusya'ya mağlûbiyeti sonunda yıkılmıştı. Abdülâziz, bu büyük olayda mutlakiyet sisteminin liberal sisteme üstünlüğünü görmek istemiştir. Bu da istibdatçı zihniyetini geliştirmede rol oynadı. "Nihayet tekebbürü bir dereceye vardı ki huzura çıkan adamların kırk defa kadar yer öpmeleri ve asla pâdişahın yüzüne bakmıyarak kendisine taparcasına haller göstermeleri adâb cümlesine girdi. Abdülâziz kendisinden başka "Aziz" isminin kimsede bulunduğunu da istemez oldu. Bunun için o namda bir zatın memuriyet ve infisali hususunda takdim olunan arizalarda isimleri İzzet veya saireye tebdil olunurdu.

Arizalar ne kadar sade olursa olsun, bir çok dua ile yazılmak kaideden idi. Eğer duada kusur edilirse o işin görülmemesi dahi ihtimal dahilinde idi"¹.

Bu kısa açıklamadan da anlaşılacağı üzere Abdülâziz karakteri ve fikirleri itibariyle mutlakiyetçi bir pâdişahı.

Pâdişahın tabi olduğu geleneklerde değişme Abdülâziz'in ıslahat hakkındaki fikirleri bulunup bulunmadığı malûm değildir. Veliâht bulunduğu sırada, yapılmış olan ıslahat hareketlerine, muhalif olduğu hususunda, halk arasında rivayetler dolaşmıştır. Bununla beraber, pâdişah olduktan sonra ıslahat

¹ Ahmet Mithat, Üssü İnkılâp, s. 200.

hareketinin önderleri olarak kabul edilmiş olan Âli ve Fuat Paşaların kendisine teklif ettikleri ıslahat tasarılarını tasvip edip yürütmüştür. Önceki devirlerde alınmış olan bazı batılı müesseselere ve usullere sempatisi yoktu. Avrupalı kıyafetten hoşlanmazdı. Fırsat bulunca entari ve kürk giyerdi. Bir defa Sadrazam Âli Paşa'yı entari ile kabul etmek bile istemişti. Fakat teşrifata son derece önem vermekte olan sadrazam derhal huzurdan çıkmış ve baş mabeyinciye: "Efendimiz istirahat buyuruyorlarmış, niçin rahatsız ettik?" demek suretiyle Abdülâzîs'i resmî elbisesini giymeye mecbur etmiştir.

Abdülâzîs, tiyatrodan hazetmezdi. Bu sebepledir ki, Abdülmecit'in sarayda yaptırmış olduğu küçük fakat zarif tiyatroyu yıktırarak ahıra çevirmiş ve zevkini orta oyununa bağlamıştır.

Hususî hayatı, bir burjuvanın hayatını andırmakta idi. Huzurunda mabeyin adamlarına tavlâ oynatır ve oyunlarını seyredirdi. İspirtizmaya da meraklı idi. Sık sık ispartizma partileri tertip ettirir, ruhlar davet edilirdi. Abdülmecit gibi, vükelânın davetlerini kabul ederdi. Mısırlı Yusuf Kâmil Paşa'nın konağına iftar için gitmiş ve paşayı bu suretle taltif etmişti. Babasının açmış olduğu, Abdülmecid'in de devam ettirdiği imparatorlukta seyahat âdetini de muhafaza etmiştir. Şu farkla ki, onlar İstanbul'a yakın eyâletleri görmeyi tercih etmişlerdi. Halbuki kendisi 1863 de kalabalık bir maiyet ile Mısır'a seyahat etti. Bu suretle Yavuz Sultan Selim'den sonra Mısır'ı gören ikinci Osmanlı pâdişahı oldu. Bundan başka hiçbir Osmanlı pâdişahının yapmamış olduğu bir iş de yaptı. 1867 de Fransızlar imparatoru Napolyon III.'ün davetini kabul ederek Paris'e gitti. Oradan da Londra'ya uğradı ve dönüşünde Berlin ile Viyana'dan geçti. Bu seyahati esnasında gerek saraylarda gerekse halk üzerinde mükemmel bir intiba bıraktı. Bilhassa vekarı, asaleti ve tok sözleriyle muhataplarını tesir altında bıraktı. Paris'de, hususî bir görüşmede imparatoriçe Karadağlılar lehinde hudut tashihinden söz açınca Abdülâzîs, "mülkünden bir karış toprak vermek bir hükümdar için ne kadar güç olduğunu imparatoriçe hazretleri bilmesler, fakat Napolyon hazretleri bunu pek güzel anlarlar"¹ demiştir.

¹ Hayrettin Nedim, Vesaik-i tarihiye ve siyasiye, K, 4, s. 58.

Abdülâziz, Avrupa seyahatinde, bu âlemin ancak kısrını görebildi. Paris saraylarının haşmet ve debdebesi gözlerini kamaştırdı. İngiltere'nin deniz kuvvetlerini takdir etti. Prusya ordusunu çok beğendi. Bir Prusya - Fransız harbinde Prusya'nın galip geleceğini ifade etti.

İstanbul'a döndükten sonra, ordunya ve donanmaya eskisinden de fazla ehemmiyet vermesi, saray yaptırması seyahat intibalarının bir neticesidir. Bundan başka aynı intibaların tesirileridir ki, önceki pâdişahların tanımadıkları bazı garplı usul ve âdetler kabul etti. Vükelâ ile birlikte sofraya oturup yemek yemesi bunlardan biridir. İlk defa İngiltere veliahtının İstanbul'u ziyaretlerinde Göksu köşkünde kendisine verilen ziyafette Âli ve Fuat Paşalar, Serasker paşa, Meclisi Valâ Reisi ile İngiltere elçisi ve bir Amiral olduğu halde yemek yedi. Doğum günü, tahta çıktığı gün, Avrupa'da olduğu gibi tes'it edilmeye başladı.

Her yıl başında, Babıâli'ye gelerek, Vükelâ ve rical huzurunda bir yıllık devlet işlerini hülâsa eden bir nutuk irat etmeyi usul kabul etti.

Bu nutkunda iç ve dış meselelere temas ederek terakki yolunda devletin varmış olduğu merhaleyi göstermeyi hedef tutardı. Bu hareketi, meşrutiyet yolunda atılmış bir adım olarak kabul edenler de vardır. Fakat bu doğru değildir. Çünkü Abdülmecit de böyle hareket etmişti. Kaldı ki nutuk sadrazam tarafından yazılır, pâdişah tarafından okunup ve vükelâca alkış tutmak suretiyle kabul edilirdi.

Abdülâziz Garbın bilhassa, maddi terakkilerinin hayranı idi. Bu arada demiryollarının imparatorlukta da geliştirilmesini ısrarla istemekte idi. Nitekim Rumeli şimendiferinin Topkapı sarayı hatiresinden geçirilmesi için müsaade istenildiği zaman "şimendifer yapılın da isterse sırtımdan geçsin razıyım" demişti.

Abdülâziz hakkında verilen bütün bu bilgiden anlaşıldığı üzere, eskilik ve yenilik mücadelesi pâdişahın bütün hallerinde ve hareketlerinde göze çarpmaktadır.

II. BABİÂLİ

Sadrâzam ve Heyeti Vükelâ Babîâlî, Abdülâzîz devrinde de, önceki devirlerde olduğu gibi sadaret makamıdır. Sadrâzam da bu makamı temsil etmektedir. Sadrâzâmın yetkileri tanzimata kadar mutlak idi. Sadrâzam pâdişahın mutlak vekili bulunduğu için, onun nezdinde her hususta mesul idi. Gülhane Hattı Hümayununda ve ıslahat fermanında sadrazamlık salâhiyet ve mesuliyetlerine dair bir hüküm bulunmamakla beraber, tebaaya bahşedilen tabî ve siyasi haklardan bir fert olarak o da faydalanmakta idi. Yani hayatı ve malı kanunun teminatı altında idi. Fakat bu teminatın siyasi mevkiine şümülü yoktu. Pâdişah dilediği kimseyi sadrazamlığa getirmek ve onu dilediği anda sadrazamlıktan atmak hakkına sahipti. Nazari olarak bu hususta, kimsenin reyini almaya mecbur değildi. Fakat gerçekte, pâdişah, geleneklerin, saray muhitinin ve vükelâ dedikodularının tesirine tabi idi. Bundan başka tanzimat devrinde, sadrazam seçiminde iradesini sınırlandıran fiili bir unsur daha meydana gelmişti ki, o da umumi efkârı. Bu umumi efkâr, iç ve dış olmak üzere iki kısımdan ibaretti. İç umumi efkârı, İstanbul matbuatı temsil etmekte idi. Dış umumi efkârı da, Babîâlî nezdindeki Avrupa büyük devletleri elçileri temsil ediyorlardı. Gülhane hattında ve ıslahat fermanında geçen prensiplere göre imparatorluğun idare edilmesi bu çift umumi efkârın murakabesi altında idi. Pâdişah bu ciheti dikkat nazara alarak, sadrazam seçmek zorunda idi. Avrupa devletlerinin hepsini birden memnun etmek mümkün olmadığı için, pâdişah, Osmanlı devleti için zararı daha az, yardımı daha çok dokunabilecek devletin tutmakta olduğu kimseyi sadrazamlığa getirmeye dikkat ederdi. Avrupa baskısı azaldığı ve memleket umumi efkârının baskısının çoğaldığı devirlerde de halkça arzu edilen şahsı sadrazamlığa getirirdi.

Avrupa ile sıkı münasebetlere girilmiş bulunulduğu ve Avrupa devletlerinin sık sık müdahaleleri karşısında kalındığı için, sadrazam olarak seçilen şahsın yabancı dil bilmesine ve Avrupa'yı görmüş veya tanımış olmasına da dikkat ederdi.

Sadrâzam, eskiden olduğu gibi, bir hattı hümayun ile tayin olunurdu. Hattı hümayunun Babîâlî'de vükelâ ve rical önünde okunması âdeti muhafaza edilmisti. Sadrâzamlık alâmeti mühürü hümayun idi.

Abdülâziz'in sadrazam tâyinlerinde, önceki devirlerde, hattı hümâyunlarda görülen "Vekili mutlak" tâbirine rastlanmamaktadır. Buna da sebep, evvelce sadrazamda toplanmış olan yetkililerin, Mahmut II. devrinden beri kurulmaya başlıyan nezaretler arasında taksim edilmiş olmasıdır. Nazırlar, sadrazamın başkanlığında Meclisi Vükelâyı teşkil ederlerdi.

Abdülâziz devrinde, Heyeti Vükelâ sadrazam ile şeyhülislâmdan başka aşağıdaki nazır ve ricalden kurulmakta idi: Serasker, Bahriye nazırı, Hariciye nazırı, Adalet nazırı, Maarif nazırı, Maliye nazırı, Ticaret nazırı, Nafia nazırı, Zaptiye nazırı, Evkaf nazırı, Sadaret müsteşarı, Şûrayı devlet reisi, Reis vekili, Rûsumat emini, Defteri hakani umum müdürü, Şehremini.

Bu heyet kabine demekti. Fakat, bugünkü mânada bir kabine tesanüdü ve mesuliyeti yoktu. Çünkü, sadrazam kabine arkadaşlarını seçmek hakkına sahip değildi. Pâdişah yukarıdaki nezaret ve memuriyetlere bizzat tâyin ederdi. Bu tâyini bir hattı hümâyun ile sadrazama bildirirdi. Tâyinler hakkında bazan sadrazam ile istişare ettiği veya onun tarafından yapılan teklifleri dikkat nazara aldığı da olurdu. Fakat, bu daha ziyade takdirine kalmış bir işti. Bu sebepledir ki nazırlar ve kabineye dahil rical sadrazama karşı değil, fakat padişaha karşı mesul idiler. Bu mesuliyet de hukukî olmaktan çok takdiri idi. Pâdişah, yalnız sadrazamı değiştirip nazırları ibka ettiği gibi sadrazamı yerinde bırakarak, nazırları değiştirebilirdi.

Nezaretler içinde en ehemmiyetlileri pâdişahın devlet işleriyle meşguliyet derecesine ve zamanın şartlarına göre değişmekte idi. Abdülmecit devrinde hariciye nezareti başta gelmekte idi. Abdülâziz, ordu ve donanmaya ehemmiyet verdiğinden, Seraskerlik ve Bahriye Nezareti diğerlerine takaddüm etmiştir. Yine Abdülâziz devrinde; bu nezaretlerden birisinin sadrazamlık ile telif kabul edebileceği kabul edilmiştir ve ilk defa olarak, Fuat Paşa uhdesinde seraskerlik bulunmak üzere sadrazam tâyin edilmiştir.

Heyeti vükelâ, her hafta muayyen günde sadrazamın başkanlığında toplanarak işlerin umumi seyri hakkında görüşme yapar ve bilhassa siyasi durumu gözden geçirirdi. Görüşmeler ve alınan kararlar sadrazam tarafından pâdişaha arz edilirdi.

Sadrazam ile nazırların mevkilerini muhafaza etmeleri her şeyden önce, pâdişahın itimat ve teveccühünü kazanmış olmalarıyla mümkündü. Bu sebeple, onunla iyi münasebetler devam ettirmeleri bilhassa lüzumlu idi.

Sadrazamların pâdişahla münasebetleri Abdülmecit devrinde olduğu gibi, Abdülâziz devrinde de, sadrazamlık makamında göze batan bir istikrarsızlık vardır. Abdülâziz, on beş yıl süren pâdişahlığı esnasında, 16 defa sadrazam değiştirmiştir. Kıbrıslı Mehmet Paşa'nın sadareti ancak bir buçuk ay sürmüştür. Mehmet Emin Âli Paşa'nın ikinci sadareti en uzun olanıdır. Üç yıl sekiz ay on beş gün sürmüştür. Fuat Paşa'nın ikinci sadareti de üç yıl devam etmiştir. Bunların dışında üç sadrazamlık müddeti birer yıla diğerleri de bir kaçar aya inhisar etmiştir.

Hükümetin en yüksek icra makamında görülen bu istikrarsızlık diğer büyük memuriyet mevkilerinde de görülmektedir. Bu hal devlet hizmetinin gereği gibi görülmesine engel olmakta ve idarede devamlı bir buhranın sürüp gitmesine sebep teşkil etmekte idi. Sadrazamların sık sık değiştirilmesine sebep, tâyinlerinde ve azillerinde hukukî müeyyideler bulunmaması idi. Bir sadrazamın mevkisinde uzun müddet kalabilmesi, pâdişahdan başka, saray halkını, heyeti vükelâdaki arkadaşlarını, İstanbul'daki yabancı elçilerini, hareketleriyle memnun bırakması ile kabildi. Fakat buna da imkân yoktu.

Abdülâziz, karakter itibariyle mağrur ve mütehakkim olduğundan gururunu zedeliyen hareketler vukuunda sadrazamı azlederdi. 1866 da İstanbul'da bulunan Mısır Hıdivi İsmail Paşa'nın kızı Tevhide Sultan ile, nikâh yapmak suretiyle evlenmek istemiş ve bu hususta sadrazam Fuat Paşa'nın düşüncesini sormuştu. Fuat Paşa da: "Kullarında iki hal vardır: birisi sadece Fuadilik, öbürüsü sadrazamlıktır; Fuadilik Efendimizin rahatı ve gönü neyi isterse anı yapmaktır. Sadrazamlık, çaresiz bazı mütalâa dermeyeran etmiye mecbur eder"¹ diyerek böyle bir izdivacın mahzurlarını belirttiği için derhal mührü hümayunu kendisinden alıdirttı; ve yerine Mütercim Mehmet Rüştü Paşa'ya

¹ Mahmut Kemal İnal, Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar, II. C. S. 174.

tâyin etti. Halbuki Rüştü Paşa'yı da beğenmezdi. Birgün ondan bahsederken: "Bu adam her şeye itiraz eder de devlete yarıyacak bir iş olsun meydana koymamıştır. Benim eodadım bu gibilerin aklıyla hareket etmiş olsaydı Konya ovasında koyun sürüleriyle haymeneğin olmaktan kurtulamazdı. Biraderim Abdülmecit Han merhumun asrında yetişmiş olduğundan iktisayı hale göre istihdam ediliyor"¹ demişti. Buna rağmen onu sadrazamlığa getirmesi, Fuat Paşa'ya karşı duymuş olduğu iğbirardan dolayı idi.

Abdülâziz'in Âli Paşa'yı sevmediği iddia edilirse de ondan çekindiği muhakkaktı. Nitekim birgün, bir meseleden dolayı ona canı sıkılarak kendi kendine "Allah, şu adamı başımdan kaldırsın" diye söylenir. Baş mabeyinci "Efendimiz niçin üsûlüyorsunuz? azledersiniz başımızdan kalkar" demesiyle, pâdişah hidetlenip, "çık dışarı; ben onu azletmeyi senin kadar bilmiyor muyum? Azledip de Avrupaca bu kadar tanınmış bir adamın yerine kimi getireceğim" diye tekdir ettiği rivayet edilir.

Abdülâziz; bilhassa, Âli ve Fuat Paşaların ölümünden sonra, sadrazam tâyin etmeden önce istişareler ve sondajlar da yapardı. Âli Paşa'nın ölümünde, başkâtibi Emin Bey'i Hüseyin Avni Paşa'ya göndermiş ve sadarete kimin tâyini münasip olacağına dair reyini öğrenmek istemiştir. Hüseyin Avni Paşa da: "Münasibi efendimiz bilirler, birini tavsiye etmek haddimin fevkindedir" diye cevap vermesi üzerine, pâdişahın ısrarı üzerine Mütercim Rüştü Paşa'yı tavsiye etmiştir. Fakat pâdişah bu tavsiyeyi dikkat nazara almayarak Mahmut Nedim Paşa'yı sadrazam yapmıştır. Sadrazam azil ve tâyininde, pâdişah üzerine mabeyinin, valide sultanın ve saray halkının da tesiri olurdu. Âli Paşa'nın birinci sadrazamlığından atılarak yerine Fuat Paşa'nın tâyin edilmesi hususunda o tarihte mabeyin üçüncü kâtibi bulunan Ziya Bey'in (paşa) müessir olduğuna dair kayıtlara rastlanmaktadır. Mahmut Nedim Paşa'nın sadarete getirilmesinde Valide Sultanın da rolü mühimdir. Mahmut Nedim Paşa bahriye nazırlığı esnasında, Abdülâziz'e her vesile ile: "Efendimiz bir pâdişahı müstebitsiniz, her emir ve fermanınıza icraya muktedirsiniz" demek suretiyle onun kibir ve gururunu okşadığı için takdir edilmekte idi.

¹ Mehmet Memduh, Mirat-ı Şünnat, s. 65.

Abdülâziz, buhranlı anlarda, umumi efkârın tutacağı kimseleri sadrazamlığa getirmek suretiyle buhranı yatıştırmak istemiştir. Mahmut Nedim Paşa'nın birinci sadaretinde, hasıl olan idari ve içtimai buhranı, Mithat Paşa'yı sadrazamlığa getirmek suretiyle yatıştırmak istemiş; yine Mahmut Nedim Paşa'nın ikinci sadaretinde İstanbul'da softaların ayaklanması üzerine, Mütercim Rüştü Paşa'yı: "Sizi halk istediğinden sadarete memur ettim" demiştir.

Abdülâziz sadrazamlarına farklı muamele yapardı. Âli ve Fuat Paşalara saygı gösterirdi. Kâmil Paşa'ya da hürmeti vardı. Huzurunda oturmasına müsaade ederdi. Mahmut Nedim Paşa'yı, kâtip gibi kullanırdı. Sadrazam Esat Paşa'ya ise her fırsatta hakaret ederdi. Bir defasında hiddetlenerek onu tokatlamış olduğu da rivayet edilir. Hüseyin Avni Paşa'nın, sarayda taklidini yaptırırdı.

Bu izahattan da anlaşılacağı üzere, Abdülâziz devrinde, Babıâli, saray karşısında hukukî bir teminattan mahrum kalmakta devam etmiştir.

Abdülâziz devrinde Abdülâziz devrinde, kronoloji sırasıyle, sadaret
sadrazamlar mevkiini işgal eden sadrazamlar şunlardır :

Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa, Âli Paşa, Fuat Paşa, Yusuf Kâmil Paşa, Fuat Paşa (ikinci defa), Mütercim Mehmet Rüştü Paşa, Âli Paşa, (ikinci defa), Mahmut Nedim Paşa, Mithat Paşa, Mütercim Rüştü Paşa (ikinci defa), Esat Paşa, Şirvanî-zade Rüştü Paşa, Hüseyin Avni Paşa, Esat Paşa (ikinci defa), Mahmut Nedim Paşa (ikinci defa), Mütercim Mehmet Rüştü Paşa (üçüncü defa).

Bu sadrazamların kısa hal tercümeleri aşağıda gösterilmiştir:

**Kıbrıslı Mehmet
Emin paşa**

Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa, Abdülmecit devrinde iki defa sadaret mevkiini ihraz etmişti. Abdülâziz'in 1861 de tahta çıktığı sıralarda sadrazam bulunuyordu. Bu esnada, 48 yaşında idi. İffet ve namus sahibi idi. Tok gözlü olmakla tanınmıştı. Arapça, fransızca ve rumca bilirdi. Vükelâ nezdinde itibarı vardı. Elçilikte de bulunduğu için Avrupa ahvaline de vakıf idi. Bir devlet adamında aranan meziyetlere sahip olmasına rağmen Abdülâziz'e kendisini sevdire-

memiştir. Hergün, bir vesile icadederek onu görmeye gittiği için usandırmıştı. Bundan başka, ordunun ve donanmanın ıslahı için Abdülâzîz'in istediği paranın, verilmesine hazine durumunun müsait bulunmadığını söylemesiyle de kendisine karşı itimatsızlık hasıl olmuştu. Bir buçuk aylık sadarettten sonra azledilerek yerine Âli Paşa sadrazam nasbolundu.

Mehmet Emin Âli paşa Mehmet Emin Âli Paşa, ilk defa Abdülmecit devrinde 1842 de sadrazam olmuştu. O vakit henüz 38 yaşında idi. Genç olduğunu bahane ederek sadrazamlığı kabul etmek istememiş fakat pâdişahın: "İnşallah bu hizmette sakal ağartır ve devlete hizmet edersiniz" diye ısrarı üzerine iradeye mutavaat göstermişti. Abdülmecit devrinde üç defa sadarete geçmişti ¹.

Abdülaziz devrinde iki defa sadrazamlığa tâyin edildi. Birinci sadrazamlığı 1862 dedir. Üç ay yirmi gün sürmüştür. İkinci sadrazamlığı ise 1866 dadır.

1864 de paşayı ziyaret etmiş olan bir Fransız, onu şöyle tasvir etmektedir: "Âli Paşa, yaşından fazla görünür, kendisi kısa boylu, biraz tıknazcadır. Saçlarına kır düşmüş ise de çehresinin hatları gayet mevzun, burnu ince ve dudaklarının kenarında daimî bir tebessüm vardır. Gözleri ise gayet halâvetli ve mâni-dardır. Hakikaten Âli Paşa'nın gözleri gibi, güzel gözler diyarı olan bu memlekette pek az bulunur. Sadrazam söz söylemekten ziyade dinlemeyi sever ve gerek dinlesin, gerekse konuşsun, gayet edebane ve âdeta mahcubane bir vaziyet alır. Daima geride bir köşeye oturur, gözlerini pek az kaldırır. Ellerini dizleri üzerine uzatarak başını bir tarafa eğer ve bu vaziyet ile söylenen sözleri kemali sabırla dinler. Bu hal ve tavrına mukabil Âli Paşa pek favkalâde bir şiddeti zekâyâ, büyük bir nüfuzu nazara maliktir. Fransızcaya son derece vukufu olup gayet mükemmel yazarsa da esnayı mükâlemelerde ağır konuşur ve daima doğru tâbirlerle meramını ifade etmeyi sevdiği için bazan bir kelimeyi lüzumundan fazla bir müddet arar" ².

¹ Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi C. V, s. 113 de Abdülmecit devrine kadarki faaliyetler hakkında kısa bilgi verilmiştir.

² Charles Lécours, Türkiye Rical-i Devleti, s. 52.

Âli Paşa, ciddi, çalışkan, zeki ve kendi gayretiyle kültür seviyesini yükseltmiş bir devlet adamı idi. Laubali hareketlere tahammülü yoktu. Merasim kaidelerine fevkalâde bağlı idi. Babıâli'nin saray karşısındaki istiklâlini muhafaza etmesine pek dikkat ederdi. Heyeti vükelâdan hiçbirini kendisine malûmat vermeden saraya çağırılma bile gidemezdi. Fuat Paşa'nın çok yakın arkadaşı bulunmasına rağmen, sadrazamlıkta, yaver kordonuyla sadaret makamına gelmesini muvafık bulmayarak bu hareketi ile sadaret makamının haysiyetini ihlâl edilmiş telâkki ederdi.

Avrupa hükümdarları ve devlet adamları nezdinde şöhret ve itibar sahibi idi. Avusturya İmparatoru Abdülâzîs'e ziyaretini iade etmek için İstanbul'a geldiği vakit, Âli Paşa'yı da, Bebek'teki yalına giderek ziyaret etmiştir. Fransa, Almanya'ya 1870 de mağlûp olunca, Bismark tarafından Cumhur Reisi Thiers'e teklif olunan şartların kabul olunması üzerine bazı dostları Thiers'e "başka diplomatlardan bu hususta fikir aldınız mı?" dediklerinde "Âli Paşa'nın reyini dahi aldım" cevabını vermiştir.

İslahat yapılmasına taraftardı. 1876 da Girit'teki memuriyetinden avdetinde, saraya sunduğu bir lâyhada, Avrupa'da ihtilâller neticesinde ortaya çıkan yeni prensipleri ve bunlara istinaden kurulan devlet idarelerini açıklayarak, Osmanlı devletinde ırk ve mezhep farkı gözetilmeksizin bütün tebaanın siyasi haklara sahip bulunmasıyla yeni bir idare tarzının kurulması lüzumunu belirtmiş; eğitim sisteminin kuvvetlenmesi, hukuk mevzuatının yenileştirilmesi suretiyle de içtimai islahat lüzumunu ifade etmişti.

İslahat meselesinde, yabancı devletlerin hiçbir veçhile müdahalelerine de taraftar değildi.

1856 da Paris kongresinde kapitülasyonların kaldırılmasını teklif etmişti. Bu hususta: "Kapitülasyonlarla ecnebilere bizden ziyade salâhiyet temin edilmiştir. Bu kapitülasyonlar belâsiyle biz memleketimizde tevmi ve icrayı adalet hakkından mahrum bulunuyoruz. Halbuki, Avrupahlılar en sayf en naçiz en idaresi fena devletin bu hakka nail olmasını kabul ederler" demiştir.

Yabancıların Türkiye'de mülk sahibi olmasına, ecnebi sermayesinin imparatorlukta yerleşmesine de muhalifti ve bu hususta elinden geldiği kadar memlekete gelebilecek zararları önlemeye çalışmıştır. Bununla beraber, Osmanlı İmparatorluğu'nun,

içinde bulunduğ u şartlardan doğ an zaaf ı da kavramakta idi. İmparatorluğ un varlığını korumak için g ünlük bir siyaset takip etmekten başka çıkar yol bulunmadığı na inandığı için Avrupa büyük devletlerinin dostluğ unu kazanacak bir surette hareket edilmesini lüzumlu buluyordu. Birg ü n kendisine, istikbal için plânlar, programlar meydana getirmesini tavsiye eden bir yabancıya: "İçinde çabaladığımız siyasi ve malî müşkülâtı görüyorsunuz, bu durumda yapabileceğimiz şey, g ü n ü g ü n ü ne çalışmaktan ibarettir. Gerisi için Allah kerim" demiştir.

7 Eylül 1871 de öldü ve doldurulması mümkün olmayan bir boşluk bıraktı.

Fuat Paşa,

Mehmet Fuat Paşa, 1815 de İstanbul'da doğ du.

Şair Keçecizade Mehmet İzzet Efendi'nin oğ ludur.

İlkin cami derslerine devam etti. Ondört yaş ında iken Mahmut II.'nin kurduğ u Askerî Tıp Okuluna girdi ve tahsilini başarı ile bitirerek mezun oldu. O sıralarda tıp okulunda, öğ renim fransızca olduğ u için bu dili öğ rendi ve sonra mükemmel bir surette ilerletti. Birkaç yıl doktorluk memuriyetlerinde bulunduktan sonra, Mustafa Reş it Paşa'nın teş vi- kiyle, 1837 de Babıâli'de tercüme odasına girdi. 1841 de Londra sefareti başkâtipliğ ine 1843 de Madrid ve bir yıl sonra da Lisbon muvakkat elçiliklerine tâ yin edildi. 1845 de Divanı hümâyun tercümanlığ ına ve 1846 da amedci nasbedildi. 1848 de Macar ihtilâlinin Eflak ve Buğ dan'da ihtilâtlar yaratması endiş e edilmekle Bükreş'e komiser olarak gönderildi. Osmanlı devleti ile Rusya arasında bu ihtilâl sebebiyle çıkan Macar ve Leh mülte cileri meselesini halletmek için 1849 da fevka lâde murahhas ve büyük elçi olarak St. Petersbourg'a gönderildi. 1852 tarihinde hariciye nezaretine tâ yin edildi. Osmanlı hükümeti nezdine fevkalâde elçi olarak gönderilen Prens Mençikoff'un İstanbul'da yapmak istediğ i baskı üzerine nezaretten istifa etti. 1855 de hariciye nezaretine ikinci defa tâ yin edildi. Bir yıl sonra istifa etti. 1858 de üçüncü defa hariciye nazırı tâ yin edildi. 1860 da, Suriye isyanını bastırmak üzere, fevkalâde memur ve murahhas olarak tâ yin edildi, bu vazifeyi ikmal ettiğ i sıralarda, Abdülmecit'in ölümü üzerine tahta geç miş olan Abdülâziz tarafından sadrazamlığ a nasbedildi. Bu sadrazamlığ ı bir yıl ve bir ay kadar

sürdü, 1863 de Abdülâzîz'in Mısır'a seyahatinde maiyetinde bulundu. İstanbul'a avdetinde ilk defa olarak pâdişah tarafından kendisine "Yaveri Ekremlik" unvanı verildi. Aynı yıl seraskerlik uhdesinde kalmak üzere ikinci defa sadarete getirildi ve bu mevkide 1866 yılına kadar kaldı. Bu esnada bir Fransız onun fizik portresini şöyle çizmştir :

"Fuat Paşa, şişmanca, kısa boylu, kırmızı benizli, kalın dudaklı bir zattır. Gözlerinde parlayan zekâsı ve zerafeti dikkati celbedecek derecededir. Yaşça Âli Paşa ile bir olması, yüzünün hatlarından, ve sakalının kırmızıdan anlaşılıyor. Mamafih Fuat Paşa'nın kametce, etvarca ondan daha gösterişli olduğunu söylemek iktiza eder"¹.

Paşada kalp hastalığı vardır.

Devrinin bütün devlet adamları gibi, kendi kendisini yetiştirmeye gayret etmişti. Tıp okulunda fransızca ve lâtince öğrenmiş; memuriyetleri arasında da, hukuk, iktisat ve ilâhiyat bilgilerini genişletmiş ve geliştirmişti. Avrupa'nın diplomasi usullerine ve âdetlerine hakkiyle vukufu vardı. Geniş görüşlü idi. Önüne çıkan meseleleri süratle ihate eder ve derhal karar verirdi. Kendisiyle Âli ve Mütercim Rüştü Paşalar arasında ne fark olduğunu, Abdülâzîz birgün sormuş ve o da: "Bir ırmak kenarına indiğimizde karşı yakaya geçmek için bir köprü kurulduğunu görsem, ben hemen köprüye saldırırım. Âli Paşa köprü'nün sağlam olup olmadığını tetkike başlar ve geçit arar. Rüştü Paşa bir alay geçmedikten sonra köprüye ayak basmaz"² demiş ve bu suretle sürati karar sahibi olduğunu belirtmişti.

Din babında Volterci idi. Taassup ve cehalet düşmanı idi. Cehaleti temsil eden ulemanın da düşmanı idi. Cevdet Paşa ile dost idi ve onu çok severdi. Çünkü paşa, taassuba karşı müsamahayı ve cehle karşı bilgiyi temsil ediyordu. Sadrazam iken Ramazanda bir gün Bayezid camiine namaz kılmaya gelmiş ve cemaatin kesafetinden cami avlusunda namaza dururken arkasındaki yaverlerine de namaz kılmalarını tavsiye edince, "abdestimiz yoktur kılamayız" cevabını vermeleri üzerine, "kimin abdesti var ki" demiş ve imama uymuştur³.

¹ Charles Lacours, Türkiye Rical-i Devleti, s. 48.

² Abdurrahmâd Şeref, Tarih Müsahebeleri, s. 102.

³ Mahmut Kemal İnal, Son Sadrazamlar, c, II, s. 179.

Diplomatlar arasında, zekâsı, zarıflığı, hazır cevaplığı ve güzel nükteleri, hoş a giderdi. Sen-Petersborg'da Çar Nikola bir gün kendisine: "Şimdi Fransız ve diğer yabancı dillerini öğrenmiye çalıştığınızı haber alıyorum. Bu sizin için lüzumsuz bir şeydir. Siz kendi lisanınızı öğreniniz, kâfidir" demesiyle Fuat Paşa da: "Yabancı dil tahsil etmek bizim için nasıl lüzumsuz addolunur ki, bugün zatı haşmetpenahileriyle o sayede teşerrüf ediyorum" demek suretiyle imparatoru ilzam etmiştir.

Madrid'de bulunduğu sırada da birgün, bir kiliseyi ziyaret etmek isteyince papazlar, fesini çıkartmasını ihtar ederler. O da: "İsterseniz fesimi çıkarayım fakat bizde bu, terbiyeye muhalif bir harekettir. Ne camilerde ne de pâdişah huzurunda fes çıkarmayız"¹ demiştir.

Bir diplomatlar toplantısında Avrupa büyük devletlerinin kudret ve kuvvetinden bahsolunduğu sırada Fuat Paşa "en kuvvetli devlet Osmanlı devletidir. Siz dışarıdan biz içeriden yıkmaya çalışıyoruz yine yıkamıyoruz" demiştir.

Fuat Paşa, Türklerin medeni vasıflarının yüksek olduğuna inanır ve Avrupahlıların bunu lâyikeyle anlamadıklarını söylerdi. Çar Nikola, Osmanlı İmparatorluğu için "hasta adam" demiş olmasına karşı da "Ben Türkiye'yi Çar hazretlerinden pek iyi tanırım. Her tarafını vurdum dinledim, içli dışlı muayene ettim; şu hakikate vardım ki Türklerin naturası gayet sağlam olduktan maada uzvi hiçbir hastalıkla malûl değildir. Türkiye cilt hastalığına yakalmıştır. Fakat çabuk iyileşmesi için vücudüne sürececek kükürt yok" demiştir.

Fuat Paşa Türklerin asla inkıraz bulmayacağına, çünkü bünyeye kuvvetli bir millet olduğuna ve Avrupa barışı için lüzumlu bir unsur olduğuna tam inanı vardı. Devrinin bir çok devlet adamlarında mevcut aşâklık duygusu onda yoktu. Bu duygu ve düşünceleri ile Abdülâziz devrinde sadrazamlık etmiştir.

Yusuf Kâmil Paşa 1808 de Arabkir'de doğdu; küçük yaşta iken babası öldüğünden amacası, vezir, Gümrükçü (1862) Osman Paşa tarafından himaye edildi ve terbiyesine ihtimam gösterildi. Kendisi de okuyup öğrenmeye çok meraklı idi. 1833 de Mısır'a giderek Mehmet Ali Paşa'nın hizmet-

¹ Mahmut Kemal İnal, Son Sadrazamlar, c. II, s. 219.

tine girdi. Onun emir ve teşvikiyle fransızcaı öğrendi; daha sonra, kızı Zeynep Hanımla evlenerek Mehmet Ali Paşa'ya damat oldu. Bu evlenmeye muhalif bulunan Abbas Paşa, vali olunca Yusuf Kâmil'i karısından boşatmaya kalkıştı ve mallarını müsadere etti. Mustafa Reşit Paşa'nın, Abdülmecit nezdinde vaki teşebbüsüyle Yusuf Kâmil Paşa 1849 da İstanbul'a geldi. Devlet hizmetine girdi. Abdülmecit devrinde, Meclisi Vâlayı Adliye ve Enoñmeni Maarif reisliklerinde ve ticaret nazırlığında bulundu.

Abdülaziz'in cülusunda, Fuat Paşa sadarete getirilince, Suriye'den İstanbul'a gelmesine kadar, sadaret kaymakamlığında bulundu. Fuat Paşa'nın sadrazamlıktan çekilmesi üzerine, Abdülaziz'in ısrarları ve tehditleri karşısında sadrazamlığı kabul etmeye mecbur kaldı (1862). Beş ay kadar sadrazamlık etti.

Yusuf Kâmil Paşa; orta boylu ve sağlam yapılı idi. Boyaz benizli idi. Gözleri siyah bakışları zeki ve vekarlı idi.

Kendi kendisini yetiştirmeye gayret etmişti. Fransızcaı çok iyi bilmekte idi. Fransız edebiyatının klâsik eserlerini okumasını severdi.

Mütevazı olmakla beraber haysiyet ve izzetinefis sahibi idi. Kayınpederi Mehmet Ali Paşa'nın birgün sofrasında bulunanları hiddetlenerek kovması üzerine Yusuf Kâmil Paşa yerinden kılmadıkça ona "sen de kalk çık" deyince, "kalkarım amma bir daha sofranıza oturmam" demiştir. Bu sözü haysiyet ve vekarına bir delildir.

Devlet idaresinde, adaletin esas olduğuna inanırdı.

Ahkâmı adalettir eden âlemi mamur

Adl olmazsa âdem olmax dehirde mamur

Akil denir ol zate ki adl ide hemişe

Havfi hak ola nefsine endişe vü pişe¹

Bundan başka, Babıâli'nin saray karşısında istiklâlinin muhafaza edilmesine ve âmmе menfaatinin şahsi menfaate üstün tutulması lüzumuna da kani idi: "Bu idarei müstebide devam ettikçe, diğer taraftan da, her fert, menfaati şahsiyeyi menfaati âmmeye tercih eyledikçe, birgün şu tesbih gibi perişan olacağı" sözü de bu kanaatinin ifadesidir. Sadrazamlık müddeti pek kısa sürdüğü için bu mevkide devlete hizmeti fazla dokunamamıştır.

¹ Mahmut Kemal İnal, Son Sadrazamlar, C. II, s. 219.

Mahmut Nedim
Paşa

Mahmut Nedim Paşa, 1818 de İstanbul'da doğdu. Vezirlerden Gürcü Necip Paşa'nın oğludur. Devrinin usullerine göre tahsil gördükten sonra, Babıâli kalemine intisap etti. Mustafa Reşit Paşa'nın himayesiyle Abdülmecit devrinde kendisine vezaret verildi. Hariciye müsteşarlığında, Sayda, Şam, İzmir ve Trablus-garp valiliklerinde bulundu. 1858 de Ticaret nazırlığı yaptı.

Abdülâziz devrinde, ilkin Âli ve Fuat Paşaların da himayesiyle ikinci dereceden bazı memuriyetlerde ve Bahriye nazırlığında bulundu. 1871 de Âli Paşa'nın ölmesi üzerine birinci defa olarak sadrazamlığa getirildi. Bu mevkide bir yıl kadar kalabildi. 1875 de ikinci defa sadrazam oldu ve 7 ay kadar sadrazamlık yaptı.

Mahmut Nedim Paşa, yetişme tarzı, karakteri ve siyasi fikirleri yönünden devrin öteki sadrazamlarından tamamen farklı bir tiptir. Onlar gibi kendisini yetiştirmeye gayret etmemiştir. Yabancı dil bilmiyordu. Avrupa'ya da gitmemiştir. Hukukî ve iktisadi bilgilerden behresi yoktu. Bütün meziyeti, kalem usullerine ve Babıâli'nin çalışma tarzına vakıf bulunmasından ibaretti. Mustafa Reşit, Âli ve Fuat Paşalar tarafından himaye edilmesi ve iltifat görmesi kendileri için bir tehlike teşkil etmemesinden ileri gelmekte idi. Sağlam bir karaktere de sahip değildi. Mustafa Reşit Paşa, "Bisim Mahmut Nedim, cıvık sabuna benzer ne anıyla el yıkanır ne de çamaşıra gelir" demek suretiyle tabiatının bulaşıklığını ifade etmiştir. Valilik ile sık sık İstanbul'dan uzaklaştırılması fesatçılığından dolayıdır. Tanzimat devri vükelaşında, bulunması gereken bilgilere sahip bulunmadığı ve bilhassa yabancı dil bilmediği için, kendisinde bir aşağılık duygusu vardı. Âsabi oluşu ve mütevehhim bulunuşu da bu sebeple izah edilebilir.

Siyaset meseleğinde yükselmek için, gerekli vasıf ve meziyetlere sahip bulunmadığı için müdahane yolunu tutmuştu, Abdülâziz'le baş başa kaldığı vakit: "Efendimiz bir pâdişaha müstebitsiniz her emrû fermanınımı icraya muktedirsiniz" gibi sözlerle onun istibdatçı hıslarını tahrik etmeye kalkıştı. Sadrazam olduğunda; mevkiinde rakipsiz kalabilmek ümidiyle, şöhreti olan vükelâyı vehmi sebebiyle ve korkusundan taşra memuriyetlerine göndermiş ve umumi efkârı kendisine korku ile bağ-

lamak için her dereceden memurları sık sık yerlerinden değiştirmiş bir kısmını da keyfî bir şekilde tekaüde sevkettirmiş veya azlettirmiştir.

Abdûlmecit devrinde, Mustafa Reşit Paşa, İngiltere tarafından Âli ve Fuat Paşalar Fransa tarafından tutulduğu ve kendisine de hiçbir veçhile bu devletlerce ehemmiyet verilmediği için, o da dış politikada, Osmanlı devletinin Rusya ile sıkı bir dostluk devam ettirmesi fikrine kapılmıştı. 1871 de Fransa'nın Prusya'ya mağlûp olması üzerine Avrupa devletler muvazenesinde hasıl olan değişiklik ve İngiltere'de umumi efkârın Türkiye aleyhine dönmesi üzerine, bu fikrini tatbik etmek fırsatını buldu. Fakat bu hususta da o kadar ileri gitmiş oldu ki, Osmanlı devleti âdeta İstanbul'daki Rus elçisinin rey ve nasihatlerine göre idare edilir oldu.

Mahmut Nedim Paşa'nın sadrazamlığı, bu sebeplerle kitabımızın birinci bölümünde açıklanan siyasi, idari ve malî buhranları meydana getirdi ve devletce pahalıya mal oldu.

Mithat Paşa

Ahmet Mithat Paşa, 1822 de İstanbul'da doğdu.

Kadı Hacı Eşref Efendi'nin oğludur. Babasından kitabet öğrendi. Bundan sonra Divanı hümâyun kalemine girdi. Kendi isteği ve babasının tavsiyesi üzerine İstanbul camilerinde, devrin şöhretli hocalarının derslerine devam ederek, mantık, fıkıh ve hikmet tahsil etti. Bir taratan da farisi ve fransızca öğrendi. Abdûlmecit devrinde, Reşit, Âli, Mütercim Rüştü ve Sadık Rifat Paşaların riyasetlerinde toplanan meclislerde zabıt kâtipliklerinde bulundu. Bu vazife de onun için bir nevi tahsil oldu. Tanzimat zihniyetini, bu devir büyüklerinin siyasi meslek ve usullerini öğrendi. Bu sırada, Anadolu ve Rumeli'de bazı işlerin teftişi için seyahatler yaptı.

1858 de istirahat için Avrupa'ya gitti. Paris'te altı ay kadar kaldı. Londra, Belçika ve Avusturya'nın bazı taraflarında dolaştı. Fransızcasını ilerletmiş ve bilgi dağarcığını zenginleştirmiş olarak Türkiye'ye döndü.

Abdülâziz devrinde, sadarete tâyinine kadar, Niş, Tuna ve Bağdad valiliklerinde ve Devlet Şûrası riyasetinde bulundu. 1872 de sadrazamlığa nasbedildi ise de, bu mevkide iki ay ve birkaç gün kalabildi. Azlinden sonra yine valiliklerde ve Devlet Şûrası Reisliğinde vazife gördü.

Mithat Paşa, akıllı, zeki ve son derecede çalışkan idi. Devrinin diğer şöhretli sadrazamları gibi kendisini yetiştirmeye gayret göstermişti. Fikirlerini gayet açık olarak izah eder, kolaylıkla, en karışık meseleleri kısa zamanda kâğıda dökerdi. Hakikati olduğu gibi söylemek başlıca meziyetlerindendi.

Valiliklerde, memleketin içinde bulunduğu durumu görerek ıslahat lüzumuna kani olmuş ve ıslahat fikrine bütün kuvvetiyle sarılmıştı. Vali bulunduğu yerlerde, yol, okul, matbaa, gazete, kredi sandığı gibi işlerle meşgul olmuş ve devrin elverişsiz şartlarına rağmen bu işlerde muvaffak olmuştur. Bununla beraber, imparatorluğun yalnız halkın refah seviyesinin yükselmesi ile kurtulacağına ihtimal vermezdi. Bu sebeple, kanunun her şeyin üstünde tutulmasını zaruri görmekte idi. Fakat bu kanunun memleket ihtiyaçlarına uygun ve pâyidar olması için şahsi devlet idaresinin parlâmentocu bir idareye istihalesine taraftar idi. Abdülâziz'in; Mahmut Nedim Paşa'nın sadrazamlığı ile, istibdatçı idaresini kuvvetlendirmesi üzerine, meşrutiyet için; çalışmalarına başlamıştı. Kendisine iltihak eden arkadaşlarıyla, bu çalışmalar onu Abdülâziz'i tahttan indirecek bir saltanat değişikliği yapmaya kadar sürüklemiştir¹.

Ahmet Esat
Paşa

Ahmet Esat Paşa, 1828 de Sakız'da doğdu. Kaptanı Derya Halil Paşa'nın Sakız'ı ziyaretleri esnasında dikkatini çekti ve İstanbul'a getirtilerek

Harp Okuluna kaydettirildi. Harp Okulunu ve Kurmay sınıfını başarı ile ikmal etti (1858). Fuat Paşa tarafından himaye edildi. Paris sefareti ateşemiliterliğinde, Darı Şûrayı Askerî âzalığı ve reisliğinde, Bosna fırkası komutanlığında, İşkodra ve Yemen valiliklerinde bulundu.

1871 de seraskerliğe tâyin olundu. 1873 de birinci defa olarak sadrazamlığa getirildi. Bu mevkide ancak iki ay kalabildi. İkinci sadrazamlığı dört ay sürmüştür.

Ahmet Esat Paşa, bilgili ve faziletli idi. Muntazam bir tahsil görmüş ve Avrupa'yı da yakından tanımıştı. Bununla beraber, siyasi ve idari işlerde pek az bulunmuş olduğu için heyeti vükelâyâ nezareti müşkül idi. Sadrazam olduğu sıralarda kırk beş yaş-

¹ Mithat Paşa'nın Meşrutiyet için çalışmaları hakkında. bu kitabın Murat V bölümünde izahat verilmiştir.

larında bulunmasına rağmen henüz genç olduğu ileri sürülmüştü. Nitekim Yusuf Kâmil Paşa "Efendimiz, bu gidişle kapıcıları da sadrazam yapıp kapıya gönderecek" demiştir ve Abdülâziz huzurunda bu sözü söylemiş olduğunu da itiraf etmiştir. Hüseyin Avni ve Şirvanizade Rüştü Paşaların Hünkâr'a şikâyetleri üzerine Esat Paşa sadrazamlıktan azledilmiştir.

**Şirvânîsâde
Mehmet Rüştü
Paşa**

1828 de Amasya'da doğdu. Ulemadan Mevlâna İsmail Siracüddin'in oğludur. 23 yaşında İstanbul'a geldi. İcazetnâme aldıktan sonra Bayezit camiinde ders okuttu. Müderrisliğe hazırlanıyordu.

Babıâli'de teşkil olunan arazi komisyonundaki çalışmalarıyla Âli, Fuat Paşalar vesair Babıâli ricali ile temaslarda bulunuyordu. Fuat Paşa Suriye memuriyeti esnasında onu maiyetinde götürmüş ve mesaisinden memnun kalmıştı. Mahreç kadıhklarından birisine tâyini için teşebbüste bulundu ise de, şeyhülislâm, muvafakat göstermedi. Bunun üzerine Âli ve Fuat Paşa, Rüştü Paşa'yı Meclisi Valâ âzâlığına tâyin ettirdiler (1861), iki yıl sonra da vezaret rütbesiyle Suriye valiliğine tâyin ettiler.

Rüştü Paşa, bundan sonra, Evkafı Hümâyûn, Maliye, Dahiliye, Maarif nezaretlerinde bulundu. 1873 de sadaret makamına getirildi. Sadareti bir seneye yakın devam etti.

**Hüseyin Avni
Paşa**

1820 de İsparta'da Gelendost köyünde doğdu. Babası Odabaşızadelere Ahmet efendi'dir.

16 yaşında iken İstanbul'a geldi. Dayısı müderris idi. Onun yardımıyla medreseye girmek için hazırlanırken 1837 de Harp Okuluna girdi. Bu okulu ve kurmay sınıfını başarı ile bitirerek askerlik mesleğine girdi. Bundan sonra, Kırım muharebesi sırasında Serdarı Ekrem Ömer Paşa'nın Kurmay Başkanlığında bulundu. Harbin bitmesi üzerine Harp Okulu nazırlığında, Karadağ muharebesi harekâtında (1862); Girit isyanını bastırma memuriyetinde, valiliklerde ve seraskerlik hizmetinde bulundu. 1873 de Şirvani Mehmet Paşa'nın yerine seraskerliği muhafaza etmek suretiyle sadrazam oldu.

Hüseyin Avni Paşa, kendi istikbalinin banisi olmuştur. Fakir bir köylünün çocuğu iken sırf kendi gayreti ile tahsil hayatına girmiş ve Harp Okulunu birincilikle bitirmiştir. Çalışkan, oto-

riter ve disiplin sever olduğu için muharebelerde kendisine verilen vazifelerde muvaffak olmuş ve bilhassa seraskerliğinde, ordunun teşkilâtlanmasında büyük hizmetleri görülmüştür.

Kibirli, inatçı, kinci ve bencil olduğu hususunda da tarihî kayıtlara rastlanmaktadır. Cevdet Paşa'ya göre rüvşet almakta seleflerinden bir çoğunu geride bırakmıştır. Bütün bu kusurları; diğer bazı devlet ricalinde de bulunmakta idi. Kendisine, devrinde husumet celbeden madde, kadınlara karşı göstermiş olduğu düşkünlüktür. Meşru sayılmayan surette, kadın meclisleri tertip ettiği ve hattâ Haremi hümayuna mensup kadınlardan bazılarına söz attığı işitilmiş ve bu yüzden sürgüne gönderilmiştir. Abdülâziz'in, orta oyunlarında taklidini yaptırtmasından ve sürgüne göndermesinden müteessir olmuş ve ona kin bağlamıştır. Bu kin, mütehakkim ve istibdatçı bir karaktere sahip olmasına rağmen kendisini Mithat ve Rüştü Paşa ile anlaşarak Abdülâziz'i, tahttan indirme hareketine iştirake kadar sürüklemiştir.

Mehmet Rüştü
Paşa ¹

Mehmet Rüştü Paşa, ilk defa Abdülmecit zamanında 1859 da sadrazam olmuştu. Abdülâziz, Rüştü Paşa'dan hoşlanmamakla beraber, onu Âli

ve Fuat Paşalara karşı kullanırdı. 1866 da Fuat Paşa'nın yerine sadrazamlığa getirildi. Fakat Girit isyanının başlaması üzerine istifa etti. 1872 de tekrar sadrazam oldu ise de, bu mevkide ancak birkaç ay kalmıştır. 1876 da softalar isyanından sonra pâdişah bu sefer istemiyerek onu tekrar sadrazamlığa getirdi. Bu dördüncü sadrazamlığı oldu. Mithat ve Hüseyin Avni Paşalarla beraber Abdülâziz'in hal'i hususunda büyük rol oynadı.

ABDÜLÂZİZ DEVRİNDE SADRAZAMLAR TABLOSU

Kıbrıslı Mehmet Paşa	: 1861	
Mehmet Emin Âli Paşa	: 1861	3 ay, 20 gün sadrazamlık yapmıştır.
Mehmet Fuat Paşa	: 1861—1862	1 yıl, 1 ay, 25 gün sadrazamlık yapmıştır.
Yusuf Kâmil Paşa	: 1862	5 ay sadrazamlık yapmıştır.

¹ E. Z. Karal. Osmanlı tarihi, c. VI, 113.

Mehmet Fuat Paşa	: 1862—1866	3 yıl, bir ay, altı gün sadrazamlık yapmıştır.
Mehmet Rüştü Paşa	: 1866	8 ay, 25 gün sadrazamlık yapmıştır.
Mehmet Emin Âli Paşa	: 1866—1871	3 yıl, 8 ay, 15 gün sadrazamlık yapmıştır.
Mahmut Nedim Paşa	: 1871—1872	11 ay, 4 gün sadrazamlık yapmıştır.
Mithat Paşa	: 1872	2 ay, 20 gün sadrazamlık yapmıştır.
Mehmet Rüştü Paşa	: 1872	3 ay sadrazamlık yapmıştır.
Ahmet Esat Paşa	: 1872	2 ay sadrazamlık yapmıştır.
Şirvanizade Rüştü Paşa	: 1873	9 ay, 10 gün sadrazamlık yapmıştır.
Hüseyin Avni Paşa	: 1873	2 ay, 23 gün sadrazamlık yapmıştır.
Ahmet Esat Paşa	: 1873	4 ay, 3 gün sadrazamlık yapmıştır.
Mahmut Nedim Paşa	: 1873—1874	7 ay, 22 gün sadrazamlık yapmıştır.
Mehmet Rüştü Paşa	: 1875—1876	8 ay, 20 gün sadrazamlık yapmıştır.

III. BABI MEŞİHAT (ŞEYHÜLİSLÂMLIK)

Şeyhülislâm ve ilmi Osmanlı devleti, bütün İslâm devletleri gibi, yetkileri hakkında şeriatı temel olarak kabul etmişti. Şeriat, bu bir hatırlatma. sebeple devletin anayasası mahiyetinde idi. Dolayısıyla devlet işlerinin şeriate uygun olarak yürütülmesi gerekli idi. Şer'i bilgiler umumi olarak medreselerde öğretilirdi. Bu bilgilere tesahüp eden ve şer'i müşkülleri çözmek salâhiyetine sahip olan bilginlere de müftü denirdi. Müftülerin başı olan şeyhülislâm, devlet icraatının, şeriata uygunluğunu tevsik ederdi. Bugün bazı memleketlerde mevcut anayasa mahkemesi yargıcının yaptığı vazifeyi yapardı. Bu vazifesini fetva vermek suretiyle yerine getirirdi. Fakat fetva vermede.

teşebbüs yetkisine sahip değildi. Ancak pâdişah veya mutlak vekili sadrazam tarafından kendisine sorulan hususlarda fetva verebilirdi. Pâdişah, halife bulunmasına rağmen fetva veremezdi. Çünkü fetva vermek siyasi bir hak değildir, ilmi bir salâhiyettir. Bir mahkeme ilâmı gibi mutlaka tatbiki de icabetmez, bir içtihat mahsulüdür ve istişari bir değeri haizdir. Fetvanın din yönünden böyle bir karakter taşıması uzun zaman şeyhülislâmın Osmanlı İmparatorluğu'nun hükûmet teşkilâtının dışında bırakılmasına sebep olmuştur. Nitekim, hükûmet teşkilâtını düzenleyen kanun-nâmelerde, bilhassa Divanı Hümâyunun kuruluşunda şeyhülislâma yer verilmemiştir. Bundan anlaşılacağı üzere şeyhülislâmın siyasi bir nüfuzu yoktur. Tarihlerimizde, Yavuz Sultan Selim ile Şeyhülislâm Zenbilli Ali Efendi arasında geçen ve şeyhülislâmın devlet idaresinde siyasi nüfuz sahibi olduğu hususunda gösterilen aşağıdaki tartışma, böyle bir nüfuza delâlet etmemektedir.

"Bir gün Yavuz Sultan Selim, hazinei âmire muhafızlarından yüz elli kimsenin katledilmelerini emreder.

Şeyhülislâm Zenbilli Ali Efendi bunu işitince pâdişahın huzuruna çıkar ve: —Vazifei erbabı fetva pâdişahın ahiretini muhafaza etmektir. İşittim ki yüz elli adamın katline emretmişsiniz, onların şer'an katilleri caiz değildir. Af ediniz dedikte, Selim: "Sen emri saltanata taarruz ediyorsun, bu vazifen değildir" cevabını verdi. Zenbilli Ali Efendi de: "Ben senin ahiretin emrine taarruz ediyorum ve bu benim vazifemdir. Eğer af ederseniz necat bulursunuz ve aksi halinde azabı azîme müstahak olursunuz," dedi¹. Bu sözlerden de anlaşılıyor ki; pâdişah şeyhülislâmın devlet işlerine müdahalesini istemiyor, şeyhülislâm da müdahalesinin devlet işlerine raci bulunmadığını ancak pâdişahın ahiretini temine matuf bir ikaz mahiyetinde bulunduğunu kabul ediyor.

Osmanlı İmparatorluğu'nun inhitat etmiye başlaması, şeyhülislâmın siyasi nüfuz kazanmasına bir başlangıç teşkil etmiştir. Halk, yeniçeri ocağı ve ulema sınıfı bu inhitatın hakikî sebeplerini anlamaktan âciz bulundukları için, inhitatı din duygusunun zayıflamasına atfedip kendilerinde bu hususta hiçbir kusur görmi-

¹ İlmiye salnâmesi, s. 312

yerek pâdişahlar ile sadrazamları mesul tutmaya başlamışlardır. Bunun bir neticesi olarak, yeniçeri ocağı ve ulema, hükümet icraatını murakabeye kalkışmışlar ve şeyhülislâm fetvasıyla, sadrazamları ve pâdişahları devirmeye başlamışlardır. Bu suretle şeyhülislâm, siyasi bir rol oynamaya başladığı için siyasi nüfuzu artmıştır.

Pâdişah ve sadrazam, bu siyasi rolünü tahdit ve nüfuzunu kontrol edebilmek ve bir de hükümet icraatının moral değerini kuvvetlendirmek düşüncesiyle; XVIII. yüzyıldan itibaren, Divanı Hümâyun yerine kurdukları Meclisi Meşveretlere onu ithal etmişlerdir. Selim III. şeyhülislâmın meşveret meclislerinde bulunmasını tecvîz ettikten başka, ondan kadıların ve naiplerin yapmakta oldukları zulümlerin önlenmesini de istemiş ve Nizamı Cedide müteallik tasanların şeyhülislâm konağında yapılan toplantılarda görüşülmesini istemiştir. Böylece şeyhülislâm devletin siyasi ve idari işleri hakkında karar vermek için yapılan toplantılara iştirak etmekle siyasi bir şahsiyet haline gelmiştir.

Şeyhülislâmın adalet yetkileri kazanması. Mahmut II., 1826 da yeniçeri ocağının kaldırılmasından sonra, kuvvetli ve merkezci bir idare kurmak için ulemayı da kontrol ve murakabesi altında bulundurmak düşüncesiyle, devamlı bir vükelâ heyeti kurunca, şeyhülislâmı da bu heyete ithal etti.

Bundan başka, adalet cihazını da şeyhülislâmın nezareti altına vazetti. Şöyle ki: evvelce, Anadolu ve Rumeli kazaskerleri ile İstanbul kadısı, sadrazamın başkanlığında şer'î dâvaları görürlerken, bundan böyle, bu dâvaların sadrazam yerine şeyhülislâmın başkanlığında ve Babıâli'de görülmeleri usul ittihaz edildi. Bu suretle, İslâmiyette daima müstakil ve farklı hizmetler olarak kabul edilmiş olan fetva verme ve şer'î kaza işleri birleştirilmiş oldu.

Şeyhülislâmın idari yetkileri kazanması. Abdülmecit devrinde, Gülhane hattı hümâyunu ile Osmanlı devleti için yeni bir hukuk prensibi kabul edildi. Evvelce, dinî cemaatler halinde yaşayan Osmanlı halkı, cins ve mezhep gözetilmeksizin kanun önünde eşit olacaktı. Bu eşitliğin tabii bir neticesi olarak bütün tebaaya ve hattâ imparatorlukta yerleşmiş bulunan Hristiyanlara şümulü olan ve şeriat ile ilgili meselelerin

dışında kalan ihtilâfları çözen karma ticaret mahkemeleri ile cinayet mahkemeleri kuruldu. Şeriat mahkemeleri yalnız İslâm halkın medeni dâvalarını görmek için bırakıldı. Bundan böyle kadılarla kazaskerlerin mercü sadaret makamı yerine şeyhülislâm oldu. Sadrazam ise lâayık mahkemelerin mercü oldu.

Abdülâziz devrinde Abdülâziz devrinde; şeyhülislâmın yetkilerinde
Şeyhülâlmamların esassı bir değişiklik görülmez. Bu devirde şeyhül-
yetkilerine toplu islâmın sahip bulunduğu yetkileri şu suretle icmal
bir bakış ve tasnif etmek mümkündür: 1- Şeyhülislâm,
 eskiden olduğu gibi fetva makamıdır. 2- Şeyhülislâm, heyeti vükelâya dahil bulunmakta ve bu sebeple siyasi meselelerin münakaşasına iştirak etmektedir. 3- Şeyhülislâm şer'î mahkemelerin başıdır. Hâkimleri tâyin ve tasfiye etmek salâhiyetleri cümlesindendir. 4- Şeyhülislâm medreselerin nazırıdır. Müderrislerin terfihleri, terfili, ilmi rütbelerin tevcihi salâhiyetleri kendisine verilmiş salâhiyetlerdendir.

Bu yetkilerden de anlaşılacağı üzere, şeyhülislâm eskiden olduğu gibi, hükûmet bünyesinin dışında sadece fetva veren bir makam olmaktan çıkmış, hükûmet bünyesinde fetva verme hakkını muhafaza ettikten başka bir nazır gibi yer alarak, siyasi, adli, idari ve eğitimsel salâhiyetlere sahip siyasi şahsiyet haline gelmiştir.

Şeyhülislâmın bu geniş yetkilere sahip olmasıyla siyasi bir şahsiyet haline gelmesi ancak görünüşte ehemmiyetini arttırmıştır. Gerçekte ise, fetva verme hususunda eskiden mevcut istiklâlini kaybetmiştir. Vükelâ heyetine dahil bulunmakta ve bu heyete görüşülen meselelerin müzakeresine iştirak etmektedir. Neticede çoğunluk ile karara bağlanan meselelerden fetvaya ihtiyaç gösterenler için fetva vermesi zaruri bir hal almaktadır.

Bundan başka, şer'î adalet cihazının başında bulunması ve ilmi rütbeler tevcih etmesi sebebiyle sahip bulunduğu siyasi ve idari salâhiyetlere karşılık, aynı cinsten mesuliyetleri de vardır. Bu mesuliyetleri onu yüksek bir memur durumunda bırakmakta, tâyinde ve azilde siyaset hayatında sık sık görülen entrikalar çevrilmesine sebep olmaktadır.

Bu iki âmil dışında, ilmi salâhiyetini azaltan çok tesirli bir âmil daha vardır ki; o da medreseden yetişen ilmiye sınıfının

inhitat halinde bulunmasıdır. Medrese, kendisini asrın fikir cereyanları istikametinde ve cemiyetin ihtiyaçlarını karşılayacak bir şekilde ıslah edemediği için medrese dışında lâayık bir öğretimin temelleri atılmış ve bu öğretim ile yetişen yeni bir bilgin tipi meydana gelmiye başlamıştır. Keza, yabancı dil öğrenen ve Avrupa'da tahsil gören kimseler de ilmiye sınıfının öneminden kaybetmesine müessir olmuştur.

Abdülâziz devrinde; şeyhülislâm, bazı Avrupalıların İslâmiyet hakkında sordukları soruları bile, onların anlayacakları şekilde, objektif olarak cevaplandıracak iktidarda değildir. Nitekim Babımeşihata Almanya'dan, Müslüman olmak için müracaat eden Almanlara şeyhülislâm tarafından verilen cevap metninin Ahmet Cevdet Paşa tarafından kaleme alındığı görülmektedir¹.

Abdülâziz devrinde şeyhülislâmlar Buna rağmen şeyhülislâm, Abdülâziz devrinde de, muvazaa kabilinden de olsa moral bir otoriteye sahip bulunuyordu. Pâdişah ve sadrazam irade ve emirlerinin daha nafiz olması için, eskiden olduğu gibi onları fetva ile tevsik ettirmeyi ihmal etmiyorlardı. Bu sebeple de; kendilerine müşkülât çıkarmadan kolayca fetva verecek vesair işleri yürütecek kimseleri şeyhülislâmlığa getiriyorlardı.

Abdülâziz devrinde Babımeşihate getirilen şeyhülislâmların kronolojik bir tarzda sırası şöyledir: Mehmet Sadettin Efendi; Ömer Hüsamettin Efendi, Mehmet Refik Efendi, Hasan Fehmi Efendi, Ahmet Muhtar Beyefendi, Turğucuzade Ahmet Muhtar Efendi, Hasan Hayrullah efendi.

Mehmet Sadettin Efendi, bilgili ve vekar sahibi idi. Her şeye itiraz ettiği için Babıâli ricali tarafından beğenilmemişti. Hüsamettin Efendi ise, haluk, halim ve mütevazı bulunduğu için heyeti vükelâda müşkülât yaratmadan işleri kolaylaştırdığı için takdir edilmiştir. Refik Efendi şer'i bilgilerde mütebehhir olarak tanınmıştı. Hasan Fehmi Efendi Sultan Abdülâziz'e şehzadelğinde hocalık etmişti. Sadrazam Mahmut Nedim Paşa'nın da yakın dostu idi. Mahmut Nedim Paşa'nın ikinci sadaretinde meydana gelen siyasi buhran dolayısıyla, umumi efkâr Mahmut Nedim Paşa'nın aleyhine tezahür edince; şeyhülislâm Hasan

¹ Ahmet Cevdet Paşa, Maruzat, D, 8: s. 1305.

Fehmi Efendi de, sadrazama her hususta mümaşatı dolayısıyla bu buhrandan mesul tutulmaya başlamış, hakkında müderrisler ve talebei ulum tarafından pâdişaha şikâyetler vaki olmuş, neticede, sadrazam ile birlikte azledilmiştir. Fakat padişah ulemanın bu şikâyeti ile devletin siyasetini tenkit yollu bazı hareketlerini saltanata bir müdahale olarak kabul etmiş ve mabeyincisini meşihata yolhyarak toplu bir halde bulunan kazaskerlerle ilmiye ricaline şu tehdidi yapmıştır.

“İstikmalî esbabı şevket ve muhafazai hukuku mukaddesei devleti azmi kavisiyle bir misli görülmemiş kırklı donanma yaptırdım. Kuvvei berriyenin takviyesi maksadiyle ordulara nev icat top ve tüfek ve mühimmat aldurdım, âmali mülûkânem, idamei asayîşi ibad ve tesyiri husulü abâdî bilâd kaziyesine matuf iken bazı ulemanın tefevvuhata cüretleri lâıkyı takbih ve muahaze ise de bu kere affa nail oldular. Lâkin tekrar mücaseretleri takdirce düşmanı devlet için tehlike ettirdiğim silâhı satvet onların üzerine istimal olunur”.¹

Bu tehdit, ulemayı sevindirecek yerde, Abdülâziz’e karşı daha ziyade tahrik etmiştir. Nitekim Şeyhülislâm Hasan Hayrullah Efendi, Mithat, Rüşdî ve Hüseyin Avni Paşaların Abdülâziz’i tahttan indirme hareketine iştirak etmiş ve bu hususta gerekli fetvayı da vermiştir.

VI. BABI SERASKERİ

Abdülâziz devrinde, Babı Seraskeride esaslı bir değişiklik yapılmadı. Seraskerlik makamı önceki devirde kazanmış olduğu önemi muhafaza etti. Abdülâziz, ordunun düzeni ve geliştirilmesi işi ile bizzat ve yakından ilgili idi. Askerlik işleri onun için “umuru cesime” ve “saltanatın özü âzamı” idi. Bu sebeple seraskerlik makamına liyakatli şahsiyetleri getirmeye itina gösterirdi. Hattâ birkaç defa seraskerliği sadrazamlık ile telif bile etti. 1862 de ilk defa Yaveri Ekremlik ünvanını ihdas ederek Fuat Paşa’yı kendisine yaveri ekrem yaptı. Aynı yıl onu sadrazamlığa getirirken, seraskerlik hizmetini de uhdesinde bıraktı. Ancak seraskerliğin bütün işleri ile meşgul olduğu takdirde sadaret vazifesinin aksaması veya askerlik işlerinin noksan gö-

¹ Mehmet Memduh, Mirat-ı Şüunat, s. 66.

rülmesi tabii olduğundan, seraskerlik işleri ikiye bölündü. Makamın umumi sevk ve idaresi Fuat Paşa'da kaldı. Günlük işlerin görülmesi için "Harbiye Nezareti" ünvanı ihdas edildi. Topçu Müşiri Hurşit Paşa'ya da, Fuat Paşa'ya yardımcı olmak üzere bu ünvan tevcih edildi. Ancak, sadrazamlık ile seraskerliğin Fuat Paşa'ya tevcihi zata mahsus bulunduğu için, Harbiye Nezareti bir memuriyet ve makam halinde teşkilâtlandırılmadı. Nitekim sadrazamlıktan çekilmesinden sonra, Fuat Paşa seraskerlik makamını muhafaza etti. Harbiye Nezareti, ancak Abdülhamit II. devrinde seraskerliğin bütün salâhiyet ve mesuliyetleri ile seraskerlik makamına kaim olmak üzere bir nezaret haline getirilecektir.

1876 da, Hüseyin Avni Paşa da, Fuat Paşa gibi sadrazamlık ile seraskerlik görevlerini nefsinde topladı. Fakat bu sefer seraskerliğin günlük işlerini görmek ve sadrazama bu hususta yardım etmek üzere sadece bir sadaret kaymakamlığı ihdas edildi.

Bu kısa izahattan ve vükelâ heyetine dahil bulunmasından da anlaşılacağı üzere, serasker yalnız teknik ve idari bir unsur değil aynı zamanda siyasi bir şahsiyettir.

V. MECLİSLER

Abdülâziz devrinde Meclisler Devlet işlerinin meclislerde görüşülmesi usulü Mahmut II. devrinde kabul edilmişti. O devirde ve Abdülmecit zamanında bu maksatla, türlü meclisler kurulmuştu¹.

Abdülâziz devrinde bu meclislerden birkaçı kaldırıldığı gibi, yeni meclisler de kuruldu. 1876 da yani Abdülâziz devrinin sonunda mevcut meclislerin tablosu şöyledir :

Meclisi Has veya Meclisi Vükelâ; Devlet Şûrası; Meclisi Âli-i İcraat; Dari Şûrayı Askerî, Meclisi Tophanei Âmire; Meclisi Maliye, Divanı Muhasebat Meclisi, Nafia Meclisi, Meclisi İdare-i Zabıta, Posta ve Telgraf Meclisi, Sıhhiye Meclisi, Bahriye Meclisi, Meclisi Maarif.

¹ E. Ziya Karal, Osmanlı Tarihi C. 6, S.

Meclisi Has Eski divanın yerine kaim olan bu meclis, hükû-
Meclisi Vükela met veya kabine demekti. Fakat kabine tesanüdü
 ve mesuliyeti yoktu. Sadrazam kabine arkadaş-
 larını seçmek salâhiyetine sahip değildi. Bu sebeple : Meclisi
 Has'a dahil olanlar muayyen bir fikir ve program etrafında
 toplanmış kimseler değildi. 1876 da Meclisi Has, sadrazamın
 başkanlığında, aşağıdaki zatlardan kurulmaktadır :

Serasker, Bahriye Nazırı, Hariciye Nazırı, Adalet Nazırı,
 Maliye Nazırı, Ticaret Nazırı, Nafia Nazırı, Zaptiye Nazırı, Evkaf
 Nazırı, Sadaret Müsteşarı, Devlet Şûrası Reisi ve reis vekilleri
 ile bir Azası, Rûsumat Emmini, Defteri Hakani Umum Müdürü,
 İstanbul Şehremini.

Bu nazırlar ve yüksek memurlar, nazari olarak sadrazama
 karşı mesul idiler. Fakat gerçekte, pâdişahın iradesiyle her an
 mevkilerinden uzaklaştırılabilirlerdi. Pâdişahın yalnız sadrazamı
 değiştirdiği ve nazırları yerlerinde ibka ettiği gibi, nazırlardan
 bir kısmını değiştirip sadrazamı yerinde bıraktığı vaki idi. Her
 iş pâdişahıta bittiği için, sadrazam; kendisine taraftar olabilecek
 kimseleri Meclisi Vükelâya girdirmeye çalışır; sadrazamın muha-
 lifi nazırlar da, pâdişaha hulûl ederek kendileriyle işbirliği yap-
 cak birini sadrazam yaptırmak için çalışırlardı. Bu sebeple,
 Meclisi Has çoğu kere birbirini sevmiyen birbirlerine güveni
 olmayan devlet adamlarının bulunduğu bir entrika mahfili halinde
 idi. Bu hal, devlet işlerinin müsbet istikamette yürütülmesine
 ciddi bir engel teşkil ederdi.

Bununla beraber, sadaret makamı kuvvetli bir şahsiyet
 tarafından işgal edildiği hallerde, Meclisi Has'da disiplin temin
 edilmekte idi. Abdülâziz devrinde, Âli Paşa'nın sadrazamlığında
 Babıâli ile saray münasebetleri kesin bir surette ayarlanmıştı.
 Meclisi, Hasa mensup nazır ve yüksek memurlardan hiçbirini,
 pâdişah tarafından davet bile vaki olsa, sadrazama haber ver-
 meden saraya gidemezdi. Maliye Nazırı Şirvanizade Rüştü Paşa,
 bir gün böyle bir davete icabet ettiği için Âli Paşa bunu mesele
 yaparak istifa etmeye bile teşebbüs etmişti.

Meclisi Has'da pâdişahın keyfi idaresine karşı, Babıâli'nin
 istiklâlini korumak için, kuvvetli şahsiyetler tarafından hizip
 teşkil edildiği de olurdu. Fuat Paşa, birinci sadareti esnasında,
 Abdülâziz'in müdahalelerine karşı koymak için Âli, Rüştü ve

Yusuf Kâmil Paşalarla anlaşmıştı. Bu anlaşmaya göre; Fuat Paşa, pâdişahın isteklerinde ısrarı halinde istifa edecek ve arkadaşları, sadaret mührü kendilerinden birine teklif edilince, ancak Babıâli'nin, istiklâline riayet edilmek şartıyla kabul edeceklerdi. Fakat bu anlaşma sözde kalmıştır. Fuat Paşa'nın istifa etmesi üzerine, Rüştü Paşa ve onu müteakip Yusuf Kâmil Paşa sadaret mührünü kayıtsız ve şartsız kabul etmişlerdir.

Abdülâziz devrinin sonlarına doğru, Meclisi Has'a dahil olanlardan Rüştü, Mithat ve Hüseyin Avni Paşaların da; bir hisip teşkil ettikleri ve Abdülâziz'i hal ettikleri görülmektedir.

Bu kısa açıklamadan da anlaşılıyor ki Meclisi Has'ın çalışmaları, ancak kuvvetli bir sadrazam bulunduğu veya sadrazamın etrafında bir hisip teşekkül etmiş bulunduğu hallerde disiplinli ve verimli olabiliyordu. Fakat umumi olarak bu meclise dahil nazırlar ve yüksek memurlar pâdişahın murakabesinde bulunduğu için; meclisin atmosferi bulanık ve çalışmaları tesirsizdi.

Meclisi Has, haftanın muayyen günlerinde sadrazamın ve bazen de pâdişahın başkanlığında toplanırdı. Devletin umumi işlerini ve bu arada bilhassa dış siyaset ile ilgili olayları inceler, gerekli tedbirleri tesbit eder ve netice bir mazbata ile pâdişaha arz edilirdi.

Şûrayı Devlet
(Devlet Şûranı)

Şûrayı devlet, Meclisi Valâyı Ahkâmı Adliyenin istihalesi ile meydana geldi. Önceki kitabımızda da izah edildiği gibi¹ Meclisi Valâ - Mahmut II.

devrinde kurulmuş ve Gülhane Hattının ilânından sonra geliştirilmiş, Kırım muharebesi esnasında da salâhiyetleri yönünden iki meclise ayrılmıştı. Bunlardan biri Meclisi Âli-i Tanzimat adını almış diğeri de Meclisi Valâyı Ahkâmı Adliye adını muhafaza etmişti. Birinci meclis 1856 da ilân edilen ıslahat fermanının hükümleriyle alâkalı nizamları meydana getirecek ikinci meclis de isminin delâlet ettiği konularla meşgul olacaktı.

Abdülmecit devrinin son yılında; Osmanlı devletinde meydana gelen buhran sebebiyle İngiltere'nin İstanbul'daki elçisi de ıslahat fermanının tatbik edilmesi hususunda, düşündüğü tedbirleri bir muhtıra ile Babıâli'ye bildirmişti. Bu muhtırada "Meclisi Ahkâmı Adliye ve Meclisi Tanzimat namıyla mevcut olan iki

¹ Osmanlı Tarihi C, VI, s. 120 - 123.

büyük meclis yerine ıslahatın tatbikatına nezaret vazifesi asliyesi ile mükellef olmak üzere hem istişari reye hem de icrai ve adli yetkilere malik bir meclisin kurulması" da teklif ediliyordu. Bu teklif Babıâli tarafından dikkate alınarak, Meclisi Tanzimat, Meclisi Ahkâmı Adliyeye ilhak edildi (1861). Bundan yedi yıl sonra da Meclisi Ahkâmı Adliye tekrar iki meclise bölündü ve birincisine Şûrayı devlet, ikincisine de Divanı Ahkâmı Adliye adı verildi.

Şûrayı Devletin
kuruluş sebepleri

Bu sebepleri şu suretle işaret etmek mümkündür: 1- Fransız tesiri; 2- Genç Osmanlıların faaliyetleri; 3- Âli Paşa'nın Girit memuriyetinden edindiği intibalar.

Bu kitabın muhtelif yerlerinde de ifade edildiği gibi, 1861 den sonra, Babıâli ıslahat vâdisinde Fransız tezine uygun olarak hareket etmektedir. Fransa, 1867 de siyasi rejiminde esaslı bir değişiklik yapmak zorunda kalmıştı. Napolyon III. Fransa'da umumi efkârın kendi aleyhine dönmesinden ve mecliste muhalefetin enerjik tenkitlerinden ürkererek otoriter imparatorluk sistemini, liberal imparatorluk sistemi haline getirmişti. Fransa'daki bu değişiklik, Babıâli üzerinde büyük bir tesir yapmakta gecikmedi. Fransa'nın İstanbul'daki elçisi Mösyo Bourée, Âli Paşa'nın yakın dostu idi. Bu zat, sadrazama, Osmanlı idaresinin liberal müesseselerle takviye edilmesi fikrini telkin ediyordu. Bu hususta, Müslüman ve Hristiyan tebaanın birlikte temsil edileceği Fransa'nın Conseil d'Etat'sına benzer bir meclisin kurulmasını tavsiye ediyordu.

Zaten bu sırada, Osmanlı İmparatorluğunda da, Babıâli'nin kontrolsüz ve murakabesiz idaresine karşı bir muhalefet başlamıştı. Genç Osmanlıların temsil ettiği bu muhalefet, bilhassa Avrupa'da yaptığı neşriyat ile dikkati Osmanlı idaresinin zaafı üzerine çekmekte idi. Genç Osmanlılardan Ziya Paşa'nın tavsiye ettiği ıslahat tedbirleri arasında, ön plânda, bir Devlet şurası kurulması teklifi de vardı.

Sadrazam Âli Paşa'nın üzerinde bu teklif ve tavsiyelerin müessir olduğuna şüphe yoktur. Paşa, Girit isyanını bastırmak üzere Girit'de bulunduğu sırada, Osmanlı idaresinde esaslı deği-

şikkik yapılması gerektiği kanaatine varmış ve bu husustaki düşüncelerini bir lâyiha ile İstanbul'a bildirmişti¹.

Paşa bu lâyihasında; Avrupa'da Fransa büyük ihtilâlinde beri hürriyet için yapılmış olan mücadelelerin tarihçesine işaret ederek devlet ile tebaa arasında haklar ve hürriyetler yönünden meydana gelen münasebetleri şöyle anlatmaktadır :

"Devlet ve hükümetlerin ilk işi herkesin haklarını sağlamak ve vazifelerini hakkiyle yerine getirmesine nezaret ve dikkat eylemektir. İçinde bulunduğumuz yüz yılda ise servet ve kuvvet Avrupa'nın elindedir. Bunların hergün dünyanın her tarafında yayılıp telkin ettikleri yeni fikirlerin övneti her ferdin hürriyette ve her şeyde kâmilan eşit olması ve âzasından bulunduğu heyet ve cemiyetin işlerinde reyi bulunması ve o cemiyetin şekil ve hali bile fertlerin reyi ile kurulması ve gerek din ve gerekse azalet bakımından asla fark ve imtiyaz olmayıp liyakat ve istihkaka göre herkesin her mertebeye ve her hismete nail olabilmesi esaslarından ibarettir. Bu kaideler bugün Avrupa'nın bütün devletlerinde yürütülmektedir, devletler nazarında hizmetlerde ferdi kullanma hususunda Katolik, Protestan ve Yahudi ve dinsiz lâkırdıları bütün bütün unutulmuş kalmıştır."

Âli Paşa, lâyihasının sonunda, Osmanlı İmparatorluğunda yapılması gerekli başlıca ıslahatın maddelerini de şöyle tesbit etmektedir :

"Mekteplerin tanzim ve tevsii ve İslâm ve Hristiyan çocukların tahliti"? "Kodsivil, Medeni Kanun" tercüme ettirilip muhtelit dâvaların muhtelit mahkemelerde o kanunnâmeye göre görülmesi"; "Elhasıl bütün tebaanın din ve mezhepten başka maddelerde de yekdiğerine menec ve tahliti ve aralarında olan haset ve rekabetin tamamen kaldırılması, meydana olan tehlikeleri ortadan kaldırmaya elverişli tek ilâçtır."²

Âli Paşa, lâyihasında açık bir şekilde, Devlet Şûrasından bahsetmemektedir. Fakat ifade ettiği fikirler böyle bir dairenin kurulmasına ancak taraftar olabileceğini göstermektedir. Bu sebeptendir ki Girit'ten avdetinden sonra, Şûranın kurulması mümkün oldu.

¹ M. Kemal İnal, Son Osmanlı Sadrazamları, c. II., s. 318.

² M. Kemal İnal, Son Osmanlı Sadrazamları, c. II., s. 318.

Şûranın
yetkileri

1- Her çeşit kanun ve tüzük tasarılarını inceler ve hakırlar. 2- Her türlü mülki işler hakkında kendisine verilmiş olan yetkiler dairesinde karar verir. 3- Mül-

ki ve adli makamlar arasında çıkan ihtilâfların mercisini tayin eder. 4- Yürümekte olan kanun ve tüzükler hakkında, devlet dairelerinden gelen yazıları, rey beyan etmek suretiyle cevaplandırır. 5- Hareket tasarıları kendisine padişahın bir emri veya devletin kanunları mucibince, bildirilmiş olan memurları mahkeme eder. 6- Padişah ve namırlar tarafından kendisine sorulacak her türlü meseleler hakkında mütalâa bildirir. Vilâyet meclisi umumileri tarafından ıslahata dair karar verecekleri maddelerin mazbatasını tetkik ve tesbit eder. Devlet Şûrasının daire başkanları ile her daireden birer üyenin teşkil edeceği bir meclis her yıl özel bir toplantı yaparak bütçenin gelir ve gider fasıllarını inceler. Bütün bu işler sadaret makamı tarafından Devlet Şûrasına havale edilecek ve Şûranın kararlarını belirten raporlar da sadaret makamına sunulacaktır.

Devlet Şûrasının
teşkilâtı

Devlet Şûrası, kendisine verilmiş olan yetkilere göre, çeşitli işleri tetkik etmek için beş daireye ayrılmıştır.

Mülkiye ve Harbiye dairesi.

Mülkiye işleri ile zabıta, kara ve deniz kuvvetlerine ait olmak üzere, yetkili makamlar tarafından yapılan kanun ve tüzük tasarılarını inceler ve tatbikat ile ilgili hususları tesbit eder.

Maliye ve Evkaf dairesi.

Vergilerin alınması ve devlet varidatının idaresi ile ilgili her türlü işlerle vakıfların umumi idaresi hakkındaki işleri inceler.

Kanun dairesi.

Medeni, ticaret ve ceza kanunlarını ve bu kanunları tatbik edecek mahkemelerin tüzüklerini hazırlar. Mülki ve adli otoriteler arasında çıkan ihtilâfları halleder.

Nafia, Ticaret ve Ziraat daireleri.

Bu hizmetlere müteallik meseleleri görüşür ve bunlarla ilgili imtiyaz ve mukaveleleri inceler.

Maarif dairesi.

Devletin maarif müesseselerinin meselelerini inceler.

Devlet Şûrasının bir reisi, her dairenin birer reisi ve bir genelsekreteri vardır. Her daire beş ilâ on üyeden kurulacaktır.

Şûra reisi, daire reisleri ve genelsekreter padişahın bir hattı hümayunu ile tâyin edilirler. Şûranın umumi toplantısında ve dairelerin toplantılarında kararlar gizli oy ile alınır.

Devlet Şûrasının teşkilâtına müteallik kısmında 6 Mayıs 1869 da bir değişiklik yapıldı: "Mülkiye ve Maarif daireleri, Mülkiye ve Maarif dairesi adıyla bir daire halinde itibar olundu ve idari işlerden dolayı Devlet Şûrasına ait muhakematın mercii olmak üzere Muhakemat dairesi unvanıyla yeni bir daire kuruldu. 15 Şubat 1872 de neşredilen bir irade ile, Devlet Şûrası bu tarihten sonra, Tanzimat, Muhakemat ve Dahiliye daireleri namıyla üç daireye indirildi.

Devlet Şûrasının
açılışı

Devlet Şûrasının açılışı 10 Mayıs 1869 da parlak bir törenle yapıldı. Sultan Abdülâziz törende bulundu ve şu sözlerle Şûranın önemini belirtti:

"Her bir kanunun saygı ile karşılanması umumi menfaate uygun olmasıyla mümkündür. Eski zamanlarda, memleket menfaatleri için tanzim edilen kanunlardan zamanımızda dahi istifade etmek bizce mümkün değildir. Filhakika o zamanlarda kabul edilen esas kaideler ve tanzim kılınan kanunlar ve nizamlar tebaamızın bugünkü ihtiyaçlarına cevap verse idi şimdi Avrupa'nın en medeni ve en iyi idare edilen hükümetleri arasında bulunurduk."

"Yeni teşkilât icra kuvvetinin, adli, dinî ve kanuni kuvvetlerden ayrılması esasına dayanmaktadır. Şûrayı Devlet âzasının Osmanlı devletine umumun birliği ile vücutta gelmiş, âmalî şahanem dairesinde umumun refahını ve maarifin terakkilerini temine memur muazzam bir heyet nazariyle bakmaları lâzım gelir.

Hangi mezhepte bulunursa bulunsunlar bütün tebaam aynı vatanın evlâtlarıdır. Mezhep ihtilâfları Osmanlı tebaasını ayırmamalıdır. Herkes dinî itikadında serbesttir. Herkesin hakkını ihtar, efkâr ve âmalime rehber olan ve ihtiyacatı hazıraya muvafık bulunan kavaidi esasıyeyi ilân eylemeyi vazife addederim."¹

Devlet Şûrasının
ilk reisi ve
üyeleri

Devlet Şûrası riyasetine ilk defa olarak Mithat Paşa tâyin edildi. Paşa, hür fikirli, iffet ve istikamet sahibi idi. Islahat fikrine samimiyetle bağlı idi. Kuruluşundan itibaren bir yıl içinde Devlet

Şûrasına 41 üye tâyin edildi. Bunlardan 28 i Müslüman idi, 13 ü

¹ Engelhardt, Türkiye ve Tanzimat, s. 234.

de diğer din ve mezheplere sahipti. İçlerinden 4 ü Rum, 1 i Bulgar, 8 i de muhtelif Ermeni cemaatlerindendi.

Devlet Şûrasının kurulması, vanifeleri teşkilâtı ve Abdülâzîs'in açılış nutkunda, önemini belirten fikirleri göz-önünde tutulunca, bir dereceye kadar bir millet meclisi karakterini taşıdığı görülür. Böyle bir meclis Osmanlı teşkilât müesseseleri arasında ilk defa yer alıyordu.

Şûranın kuruluşu, Osmanlı tebaası arasında sevinç ile karşılandı. Hristiyan cemaatlerin ruhani reisleri saraya giderek padişaha şükranlarını sundular. Şeyhülislâm, padişahın huzurunda söylediği bir nutukta Şûrayı kurduğu için kendisinden önce gelen bütün padişahlara üstün bir harekette bulunduğunu ifade etti. İstanbul'da Beyoğlu'nda ve İmparatorluğun muhtelif yerlerinde sevinç törenleri yapıldı.

Bu müsbet tepkiler yanında menfileri de görüldü. Mutaassap Müslümanlar, Hristiyanlara, devlet teşkilâtında yer verilmesini esefle karşıladılar. Avrupa'ya kaçarak, hürriyet için mücadele yapan Genç Türklerden bazıları da bu ciheti hoş karşılamadılar. Ziya Paşa, Hristiyanların Devlet Şûrasına alınmış olmasını açık-
tan açığa tenkit etti. Yabancı devletlerin İstanbul'daki elçilerinden bazıları da, Hristiyan tebaadan, Şûraya yeter derecede üye alınmadığından şikâyetçi idiler. Bunlar hiç olmasa birkaç Avrupalı mütehasşsın ilk sıralarda Şûraya alınmasını istemekte idiler.

İşin garip tarafı, Şûranın kurulması hususunda herkesten çok çalışmış olan sadrazam Âli Paşa da onun çalışmalarını kendi icraatı için bir fîren gibi görmeye başladı. İmparatorlukta yabancılara verilmek istenen demiryolu imtiyazları işini Şûradan geçiremeyince Şûra reisi Mithat Paşa ile arası açıldı. Âli Paşa, dostlu olan Fransız elçisi Mösyo Bourée'nin telkini ile Mithat Paşa'yı reislikten azlettirdi. Bundan sonra, riyasete ve üyeliklere, sadrazamların dediklerini yerine getirecek kimselerin tâyinine itina gösterildi. Bu suretle, ilk sıralarda, Şûra bir değer kazanamadı. Uysalığından ötürü diploması mehafilinde Şûrayı Evvet diye isimlendirildi. Devlet Şûrasının kuruluşunda, meydana gelen bu müsbet ve menfi tepkilerin büyük bir kısmı nihayet resmî ma-

kamlardan ve şahıslardan ileri geliyordu. Şûra da, yeni kurulan her müessesese gibi geleneğini kurmak ve şahsiyetini kazanmak için tekâmül kanununa uymak zorunda idi. Bu ise bir zaman meselcesi idi¹.

Meclisi Âli İcraat

Bu meclis, Mahmut Nedim Paşa'nın sadareti zamanında 1875 de kuruldu. Vazifesi, Hersek isyanı sebebiyle, yabancı memleketlerde hasıl olan heyecanı teskin etmek için padişah tarafından neşredilmiş olan adalet formanının hükümlerine uygun yapılması gerekli ıslahatı temin maksadiyle tedbirler araştırıp bulmak ve bu tedbirlerin yürütülmesini gözetmek idi. Bu Meclis sadrazamın başkanlığında toplanmakta idi. Toplantılara iştirak eden alâkalı nazırlardan ve büyük memurlardan başka meclisin 15 üyesi vardı. Bunların içinde de altısı Hristiyan idi.

Meclisi Âli-i İcraatın ömrü kısa sürdü. Ciddî bir iş de görmedi. Mahmut Nedim Paşa'nın sadaretinden sonra ilga edildi.

Diğer Meclîler

Hükümet vazifelerinin, delâlet ettikleri ihtisas bölümlerine göre, yürütülmesi için, Mahmut II. ve Abdülmecit devirlerinde kurulmuş olan teknik meclisler² Abdülâzîs devrinde muhafaza edildi. Fakat bu meclislerden bir kısmı istihale geçirdi. Bundan başka evvelce mevcut olmayan yeni meclîler de kuruldu :

1857 de kurulmuş olan Nafia Meclisi 1867 de kaldırıldı, fakat 1875 de yeniden kuruldu.

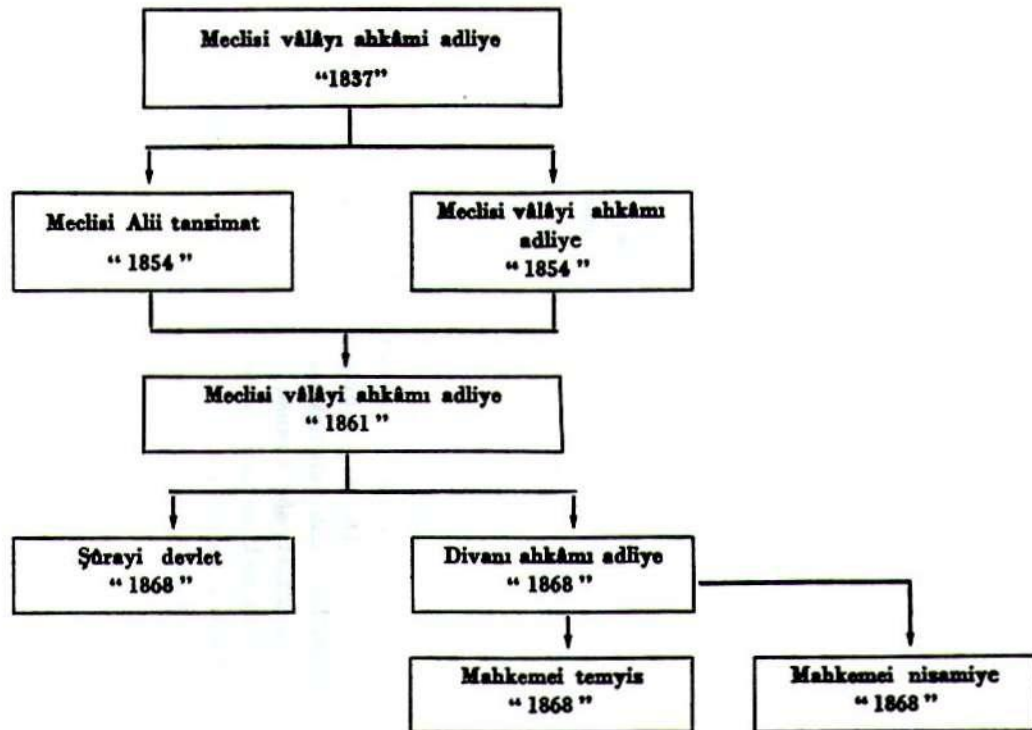
Divan-ı Muhasebat Meclisi ilk defa olarak 1862 de kuruldu.³ Abdülâzîs devrinde kurulan diğer meclisler: Rûsumat Meclisi, Posta ve Telgraf Meclisi ve Sıhhiye Meclisleridir.

¹ 1868 de, Devlet Şûrasının kurulması üzerine, Meclisi Ahkâmı Adliye de yeniden teşkilâtlandırıldı ve bu münasebetle bünyesinde Mahkeme-i Temyis adıyla bir daire kuruldu. Bu suretle de bugünkü teşkilâtımızda Temyis veya Yargıtay adını taşıyan Kurul meydana geldi. Karakteri itibariyle teşkilâtı ve yetkileri yönünden adalet cihazından madut bulunduğu için bu dairenin kuruluşu kitabımızın adalet bölümünde izah edilmiştir.

² E. Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, c. VI., s. 122.

³ Maliye bölümüne bakınız.

**Meclisi vâlâyi ahkâmı adliyenin istihalesi ve Devlet şûrası
ile Temyiz mahkemesinin kurulması**

VI. MÜLKİ TEŞKİLÂT VE İDARE SİSTEMİ

**Vilâyet teşkilâtı-
nın kurulmasının
sebepleri** Osmanlı İmparatorluğunun mülki teşkilâtını ve idare sistemini düzenlemek için Mustafa Reşit Paşa tarafından yapılan teşebbüs muvaffak olmamıştı¹.

Abdülmecit'in son yıllarında İmparatorluğun bazı eyâletlerinde hüküm süren anarşi bunu açık olarak belirtiyordu. Fakat Osmanlı devlet adamları, mülki teşkilâta ve idareye yeni bir şekil vermek için, düşünmek ve tedbir aramak hürlüğüne de sahip değillerdi. Avrupa büyük devletleri, 1856 da yayımlanan Islahat fermanında tatbik edileceği vadedilen prensiplere dayanarak, Babıâli'yi, ayrı ayrı veya birlikte yaptıkları müdahaleleriyle, devamlı bir baskı altında bulunduruyorlardı. Bu devletlerde Hristiyan tebaanın zulüm altında ezildiği hususunda bir kanaat vardı. Zulmün kaldırılması için de, Hristiyanların mülki idareye, Müslümanlarla eşit şartlar dahilinde iştirak ettirilmesini istiyorlardı. Bu hususta o kadar ileri gidiyorlardı ki, 1859 da, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa eyâletlerinde, devletlerarası bir komisyon marifetiyle bir tahkikat yapılmasını bile teklif ettiler. Devletin hükümlerle haklarıyla uzlaşma kabul etmeyen bu teklifi önlemek için Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Paşa, 1860 da bizzat, söz konusu eyâletlere giderek tebaanın şikâyetlerini dinlemek zorunda kaldı.

Bu seyahatten bir yıl sonra, Abdülâziz'in sadaret makamına getirdiği Fuat Paşa, mülki idarenin düzenlenmesi gereğince, daha Lübnan ve Suriye isyanlarını bastırmakla meşgul bulunduğu sıralarda, inanmıyordu. Fakat Paşaya göre: Osmanlı İmparatorluğu'nun mülki idaresinin iyi bir tarzda işlemesi, iyi vasıflı memurların bulunmasıyla mümkündü. İdarenin merkezîyetçi oluşu veya aksi halde bulunuşu liyakatli memur bulunmadıktan sonra tatmin edici olamazdı. Bununla beraber, halkın alışmış bulunduğu bir idare tarzından yepyeni bir idare tarzına da intikal ettirilerek kısa zamanda memnun edilmesi de mümkün değildi. Cevdet Paşa, Fuat Paşa'nın Mülki idareye esas teşkil edecek olan fikrini şöyle açıklamaktadır :

¹ Yukarıda adı geçen kitabımızın 127 nci sahifesi.

"Bir vakitten beri, Fuat Paşa, vilâyetlerin tanximi emelinde olup düşüncelerinin esası dahi, eyaletler ve sancaklar büyütülerek valiliklerine tecrübeli ve iktidarlı satlar seçilerek ve yetkileri genişletilmek suretiyle yalnız mühim işlerde İstanbul'a danışmaları ve bu veçhile saltanat merkezi de âdi işlerle uğraşmaktan kurtularak devlet vükelâsının çok mühim olan işlerle istigal etmeleri hususlarından ibaretti¹."

Cevdet Paşa şahsen bu düşünceye taraftar değildir. Ona göre, Osmanlı eyâletlerinin bir çoğu ne coğrafya şartları ne de onları iskân eden halk yönünden birbirlerine benzememektedir. Bu sebeple, her tarafın hususi halleri ve geçirdiği tarih seyri gözönünde bulundurulmak suretiyle bir mülki ıslahata teşebbüs edilmelidir. Bunu yapabilmek ise çok bilgiye, maharete ve zamana ihtiyaç gösterir.

Halbuki devletin beklemeye tahammülü yoktu. Sadrazam Fuat Paşa, bir an önce imparatorluğun Avrupa eyâletlerinde kaynaşan halkı ve onları desteklemekte bulunan Avrupa büyük devletlerini tatmin etmek istiyordu. Bu sebeple âcil ihtiyaç noktasından hareket edilerek, işe girildi.

Vilâyet teşkilâtı Bu maksatla, 1864 de bir vilâyet nizamnâmesi neşredildi. Bu nizamnâmeğe göre, Osmanlı İmparatorluğu'nun mülki idaresinde, bu tarihe kadar edevam etmiş olan eyâlet ve sancak ve diğer mülki üniteler yerine yenileri kabul edilmektedir.

Şöyle ki Osmanlı toprakları idare dairelerine taksim edilerek bunların en büyüğüne vilâyet adı verilmekte, vilâyet sancaklara, sancak, kazalara, kaza, kariyelere bölünmekte ve her kariye bir belediye idaresi olarak kabul edilmektedir.

Vilâyet âmirine vali, sancağın âmirine mutasarrıf, kasanın âmirine kaymakam denilmektedir. Kariye, halkın seçeceği muhtarlar tarafından idare edilecektir.

Vilâyet idaresinin, idare konularına göre, işleri şu bölümlere ayrılmaktadır: Mülkiye işleri, Maliye işleri, saptiye işleri siyasi işler (umur-u politika), hukuk işleri. Vilâyetin genel idaresi valiye verilmiştir. Maliye işleri defterdar unvanıyla bir maliye memu-

¹ Cevdet Paşa, Maruzat, T. T. E. Mec. No. 10 (87), s. 269.

runa bırakılmıştır. Defterdar valinin maiyetinde bulunmakla beraber hesap işlerinde doğrudan doğruya, Maliye nezaretine karşı mesuldür. Siyasi işler, Hariciye nezareti tarafından tâyin edilen bir memura verilmiştir. Zaptiye işleri, valinin idaresine bırakılmıştır. Bundan başka valinin maiyetinde vilâyetin nafia işleriyle meşgul olmak üzere bir nafia müdürü, ticaret ve ziraat işlerini tedvir etmek için de bir ziraat müdürü bulunmaktadır.

Yukarıda söz konusu nizamnâmeğe göre, vilâyetin bir idare meclisi de vardır. Bu meclis, valinin başkanlığında toplanır. Şer'î mahkemeler müfettişi, defterdar, mektupçu, siyasi işler müdürü, ve halk tarafından seçilen iki Müslüman ile başka din ve mezheplerden iki üye bu meclise iştirak ederler. Valinin bu meclisin hukuk işlerine müdahale etmiyeceği tesbit edilmiştir.

Bundan başka, vilâyetin bir de "Vilâyet Umumi Meclisi" bulunacaktır. Bu meclis, her sancak tarafından seçilen ikisi Müslüman olan, diğer ikisi Müslüman olmıyan, üyelerden, valinin başkanlığında toplanmak suretiyle kurulacaktır. Vilâyet Umumi Meclisi vilâyetin yol, resmî binalar ziraat nafia ve vergi işleri hususunda vilâyete intikal eden dilek ve teklifleri inceliyecektir.

Vilâyet teşkilâtının karakteri Esas itibariyle, yeni teşkilâtın gayesi 1856 İslahat fermanının 13 üncü fıkrasına da uygun bir surette ve Âli Paşa'nın söylediği gibi "Halkın memleket işlerine iştiraki kaidei esasiyesinin tatbik mevkiüne konulması ve cari olan merkezîyet usulündeki mutlakîyet idaresinin tahfif ve izalesi maksadına matuf" idi.

Fransa, departmanlarının aynı olan yeni vilâyetlerde halk, meclise ve mahkemelere memur âzayı seçmek suretiyle umumi işlere ve mahallî menfaatlerin muhafazasına iştirak etmekte idi. İntihap tarzlarında da halkın hukuku bir dereceye kadar dikkate alınmış bulunuyordu. İdare ve icra kuvveti de adliyeden ayrılmış ve halka cümi de olsa bir serbesti verilmişti.

Tuna vilâyetinin kurulması Osmanlı hükûmeti, Fransız mülki teşkilât ve idaresinden ictibas edilerek meydana getirilen 1864 vilâyet nizamnâmesini, İmparatorluğun her tarafında ve derhal tatbik etmeyi uygun bulmadı. İlk bir tecrübe yapılarak yeni teşkilâtın değeri hakkında bir fikir edinmek iste-

nildi. Bu maksatla, Rusçuk, Vidin ve Niş eyâletleri, Tuna vilâyeti adı altında birleştirildi ve yeni teşkilât esaslarının bu vilâyette tecrübesine karar verildi. Yeni mülki teşkilâta Tuna vilâyetinden başlanması sebepsiz değildi. Bu vilâyetin hudutları içinde yaşayan halkın ekseriyetini Bulgarlar teşkil ediyorlardı. Bunlar, 1848 den beri devlet otoritesine karşı, saman saman ayaklanmışlardı. Bu kabil ayaklanmalar, Sırbistan'da Bosna ve Hersek'te, Karadağ'da, Eflâk ve Buğdan'da ve Lübnan'da da olmuştu. Neticede hükûmet kuvvetlerinin ayaklanmaları basturmalarına rağmen bu eyâletlerden muhtar olanların muhtariyet yetkileri genişletilmiş muhtar olmıyanlara da muhtariyet verilmişti. Bulgarlarda gittikçe gelişmekte olan milliyet fikirleri, onları muhtar bir Bulgaristan kurmak için çalışmaya sevk edebildi. Bunu önlemek için en tesirli tedbir ekseriyet teşkil ettikleri Tuna vilâyetinde âdil ve refahlı bir idare tesis etmek suretiyle onları memnun etmek idi.

Mithat Paşa'nın Tuna valiliğinde muvaffak olması

Bu maksatla, teşkil edilen Tuna vilâyetine, Mithat Paşa vali tâyin edildi. Paşa, daha önce Niş valiliğinde bulunmuş ve orada yaptığı işlerle halkın bir çok dertlerine deva bulmuştu.

Tuna valiliği esnasında, Mithat Paşa, vilâyet nizamnâmesine uygun olarak gerekli teşkilâtı kurduktan başka vilâyetin muhtaç olduğu yol ve şoseleri yaptırdı. Jandarma vazifesini gören ve saptiye askeri adını taşıyan kuvveti muntazam bir hale getirmek suretiyle eşkiyahk ve yol kesme olaylarının önüne geçerek asayiş-i sağladı. Ziraat ile uğraşan ve krediye muhtaç olan halkı mura-bahacıların elinden kurtarmak için kredi sandıkları kurdu. Tuna'da, Türk ticaret vapurları işletti. Şirket arabaları tesisini kurdu ve yolcu taşıyan, kiracılık eden araba ve faytonlar imal eden bir fabrika kurdu. Müslüman ve Hristiyan, kimsesiz çocuklar için Rusçuk'ta ve Sofya'da, İslahane adıyla sanat okulları açtı. Tuna adıyla bir vilâyet gazetesi ihdas etti. Belediye teşkilâtı kurdu. Bütün bu çalışmalar sayesinde vilâyetin varidatı iki yılda (26.000) keseden 300.000 keseye yükseldi.

Vilâyet Bu bağarında Mithat Paşa'nın şahsi meziyetlerinin ve teşkilâtçılığının büyük hissesi bulunmakla beraber, mülki idarede kabul edilmiş olan yeni esasların da tesiri olduğu muhakkaktır. Bu sebeple, 1865 yılından itibaren Rumeli'de, Anadolu'da ve Arabistan'da Tuna vilâyeti teşkilâtı örnek alınarak, yeni vilâyetler teşkil edilmeye başlandı. 1867 yılında, Âli Paşa'nın sadrazamlığında ise bütün vilâyetlere mahsus bir vilâyetler nizamnâmesi tanzim edildi. Bu nizamnâme, aşağı yukarı Tuna vilâyeti nizamnâmesinin aynı idi. 1876 da Osmanlı İmparatorluğunun bu nizamnâmeye göre tanzim edilmiş olan mülki taksimatı şöyle idi :

Vilâyetlerin isimleri	Sancak veya mutasarrıflıkların isimleri
İstanbul¹	
1. Edirne vilâyeti	Edirne Tekfurdağı (Tekirdağ) Gelibolu Filibe İslimiye
2. Tuna vilâyeti	Rusçuk Varna Vidin Tulça Tirnova Sofya Niş
3. Bosna vilâyeti	Bosna Saray İsvornik Benaluka Travnik Bihke Yenipazar
4. Hersek vilâyeti	Mostar, Kaçka
5. Selânik vilâyeti	Selânik, Serrez, Drama

¹ İstanbul özel bir idareye sahipti.

6. Yanya vilâyeti	Yanya, Ergeri, Tırhala, Preveze, Berat
7. Manastır vilâyeti	Manastır, Pirzerin, Üsküp, Dobra, İşkodra
8. İşkodra	İşkodra
9. Cezayiri Bahrisefit vilâyeti	Rodos, Midilli, Sakız, İstanköy, Kıbrıs
10. Girit vilâyeti	Hanya, Resno, Kandiya, İspakya, Taşıt
11. Hüdavendigâr vilâyeti	Bursa, İznik, Karesi, Karahisar, Kütahya
12. Aydın vilâyeti	İzmir, Saruhan, Aydın, Menteşe
13. Ankara vilâyeti	Ankara, Yozgat, Kayseriye, Kırşehir
14. Konya vilâyeti	Konya, Teke, Hamit, Niğde, Burdur
15. Kastamonu vilâyeti	Kastamonu, Bolu, Sinop, Kengiri
16. Trabzon vilâyeti	Trabzon, Gümüşhane, Batum, Canik
17. Sivas vilâyeti	Sivas, Amasya, Karahisar
18. Erzurum vilâyeti	Erzurum, Çıldır, Beyazıt, Kars, Muş, Erzincan, Van
19. Diyarbekir vilâyeti	Diyarbakir, Mâmuret-ül Aziz, Mardin, Siirt, Malatya
20. Adana vilâyeti	Adana, Kozan, İçel, Payas
21. Suriye vilâyeti	Trablusşam Hama Beyrut Akkâ Kudüs Belka Cebeli Lübnan (müstakil)
22. Halep vilâyeti	Halep, Maraş, Urfa, Zor
23. Bağdad vilâyeti	Bağdad, Musul, Şehrizar, Süleymaniye, Delim, Kerbelâ, Samira, Hankin

24. Basra vilâyeti	Basra, Müntefik, Necit
25. Hicaz vilâyeti	Mekke, Medine
26. Yemen vilâyeti	Sana, Hüdeyde, Asir, Tor
27. Trablusgarp	Trablusgarp, Bingazi, Cebeli Garbiye, Fizan, Hams.

Mülki idare hakkında icmal Yukarıki tablodanda anlaşılacağı üzere, Osmanlı İmparatorluğunun, Rumeli'deki toprakları merkeze bağlı bulunmak üzere 10 vilâyet ve 44 sancak veya mutasarrıflıktan Asya'daki toprakları 15 vilâyet ve 74 sancak veya mutasarrıflıktan, Afrika'daki toprakları ise bir vilâyet ile 5 sancak veya mutasarrıflıktan ibaretti.

Bu vilâyetlerden Girit ile Hicaz, sancaklardan da Cebeli Lübnan iç idarelerinde bazı imtiyazlara sahipti. Bosna vilâyeti ile Kozan sancağı ise, Abdülâziz devrine gelinceye kadar, mahallî derebeylik usulü ile kendilerini idare etmekte ve devlete vergi ve asker vermemekte idiler; Fuat Paşa'nın birinci sadrazamlığı esnasında, Ahmet Cevdet Paşa, Bosna'ya ve daha sonra Kozan'a olağanüstü yetki ile gönderildi ve bu yerleri merkeze bağlamıya muvaffak oldu.

Osmanlı idaresine bağlı diğer memleketler Yukarıdaki tabloda, ismi geçmemekle beraber, muhtar veya yarı müstakil bir statüye sahip bulunduğu halde Osmanlı İmparatorluğuna bağlı bulunan memleketler de şunlardı: Rumeli'de Eflâk - Buğdan (Romanya prensliği), Sırbistan prensliği, Karadağ prensliği; Afrika'da da Mısır ve Tunus beylikleri. Bu memleketler, Babıâli tarafından tanınmış olan statülerine göre idare edilmekte idiler. Osmanlı devletine olan bağlılıkları, her sene muayyen bir vergi vermek ve bazı ahvalde, askerce yardımda bulunmaktan ibaretti.

Memur meselesi Memleketin mülki ve idari taksimatında yapılan değişikliğin muvaffak olması için memur meselesinin de ele alınması ve yeni esaslara raptedilmesi gerekiyordu. Her ne kadar Tanzimat devrinin başlangıcından itibaren memur meselesi de birkaç defa ele alınmış ise de ciddi bir nizama bağlanamamıştı.

Abdülâziz devrinin, ilk yıllarında memurluk henüz bir meslek haline getirilmiş değildi. Memur olmak için, bir menşe aranmıyordu, Mülkiye mektebinin kurulması üzerinden henüz dört sene geçmişti. Zaten bu mektebin talebesi de o kadar azdı ki memleketin ihtiyacı olan memurları yetiştirmesi bir hayal değil ise bile uzak bir gelecekte gerçekleşebilecek bir idealdi. Bu sebeple, memurlar gelişi güzel seçilmekte ve tayin edilmekte idiler. Tayinlerinde, rüşvet, iltimas, hatır gönül, büyük rol oynamakta idi. Memuriyet vazifeleri, selâhiyetleri ve sorumlulukları da tesbit edilmiş değildi. Bu sebeple hukuki ve adli teminatları da yoktu. Bir çoklarına da maaş verilmemekte idi. Harçlardan ve daha başka gelirlerden aldıkları hisselerle geçimlerini sağlamak zorunda idiler. Mevkileri istikrarsız, geçimleri ve istikballeri kararsız olduğu için, amme menfaatini düşünerek çalışacakları yerde, şahsi durumlarını düşünerek hareket ediyorlardı. Bu hal ise türlü yolsuzlukların yapılmasına sebep olmakta idi. Halk, memurdan, dolayısıyla temsil etmekte bulunduğu devlet otoritesinden nefret eder hale gelmişti.

Bu durum, Abdülâziz devrinde, devlet adamlarını ciddi bir şekilde meşgul etmeye başladı. Fuat Paşa, Suriye isyanını bastırma memuriyeti esnasında, bu isyanın derin sebeplerini incelerken memur maddesine de dokundu. Paşa'ya göre: "Osmanlı İmparatorluğunun genişliği sebebiyle her yerde istenilen vasıfları taşıyan memurlar yoktur. Bundan dolayı mevcut memurların çoğu selâhiyetlerini kötüye kullanmaktadırlar. İstenilen vasıflara sahip memur olmadıkça da, muntazam bir idarenin kurulmasına imkân yoktur". Paşa, bundan başka, nizamnâmelerle selâhiyetlerinin azaltılıp çoğaltılması suretiyle de memur meselesinin halledilmiyeceğini ifade etmiştir¹.

Fuat Paşa, memur meselesinin halli için tedbir tavsiye etmemiştir. Fakat yakın dostu olan Cevdet Paşa, bu meselenin, mülki idare ile münasebetini de belirterek şu suretle halledilmesi icabettiğini bir lâyihasında münakaşa etmiştir².

"Osmanlı devletinde eskiden merkeziyetçi bir idare usulü yürütülmediği halde, Tanzimatı Hayriye'nin icrasında bazı mertebe

¹ E. Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, c. V., s. 30.

² T. T. E. M. C. VII., s. 102 - 105.

merkeziyetçi idare usulüne meylolunup giderek bu usul bayağı galebe eder gibi oldu ise de bunun taşralarca pek çok mahzurları görülmekle sonradan tekrar eski usule avdet olunmuş ve bunun inzibat ve idarece faydaları görülmüş ise de sonradan yine merkeziyetçi usulüne meylolunup şimdi bir karışık halde gidiliyor. Halbuki bu esas kararlaştırılmadıkça idarece sâlim yola gidilemez.

İşte her şeyden önce bu karışık halden çıkılıp ittibaz olunacak usul-i esasiye kararlaştırıldıktan sonra memurların da derece derece vazifeleri ve mesuliyetleri tâyin olunmak lâzım gelir; bu da başlı başına bir iştir. Zira değil taşralarda hâlâ Babıâli'de vesair idare dairelerinde memurların derece derece vazifeleri muayyen olmadığından, önemli devlet meselelerinin kısımları ve nevileri nedir? Ve her nevi'nin icrası kimlere aittir? Ve her memurun mesuliyet derecesi nedir? Gereği gibi malûm olmadığından işlerin çoğu havaleden havaleye düşerek sürüncemede kalıyor."

Cevdet Paşa, aynı lâyhada, memurları bir saatin çarklarına benzetmekte ve devlet idaresinin iyi yürütülmesi için çarklar arasındaki ahenk gibi memurlar arasında bir ahenk kurulmasını gerekli bulmaktadır. Paşa'ya göre memurlar, icra memurları, hâkimler ve askerî memurlar olmak üzere üç kısımdır. Her kısımda memur tayininde; (adama iş aramaktan vazgeçip işe adam aramak kaidesine itibar olunursa az vakitte memleket idaresi için iktidarlı memurlar yetişir) "devlet memurları liyakat ve kifayetce efrad-ı nâsa faik olmak lâzımdır. Halbuki mükâfat olmazsa ahali içinde mümtaz olacak adamlar devlet memuriyetlerine heves etmeyip başka işlere sülûk ederler. Devlet işlerinde kullanılacak bayağı adamlar kalır. Anlar ise halk nazarında hay-siyetsiz bir sınıf olarak kendilerine faik olan nâsı idareden aciz olurlar".

Memurların vasife ve ahlâkiyetleri Cevdet Paşa'nın istediği vasıflara sahip memur yetiştirilmesi, kendisinin de itiraf ettiği gibi zamana ihtiyaç gösteren bir işti. Bununla beraber, memurların yetki ve sorumluluğu mevzuat ile tesbit edilebilirdi. 1869 da neşredilen (Dairei Umumiyei Vilâyet Nizamnâmesi) ile mülkiye memurlarının validen nahiye müdürüne¹ ve hattâ

¹ 1864 de vilâyet nizamnamesinde "nahiye" tâbirine rastlanmaktadır. 1869 nizamnamesinde ise "nahiye" evvelce mevcut kariye teşkilâtını istihlâf

muhtara kadar olan kademelerine göre yetki ve sorumluluğu tesbit edildi¹.

Memurların maaş ve harcırahları Memurluğun, devletçe bir meslek olarak kabul edilmesi üzerine maaş işleri ile, disiplin hususlarını düzenlemek icabetti. Bu sebeple 1873 de bir kararname neşredilerek maaş ve harcırahlarının ne yolda verileceği hakkında sarih hükümler kondu. Muhakeme edilmeleri için tesbit edilmiş olan esaslar ise 1871 de bir nizamname halinde ilân edilmişti.

Mülki idarenin teftişi Mülki taksimata ve mülki idareye yeni bir şekil verilmesi, teftiş müessesesinin lüzum ve ehemmiyetinin anlaşılmasına da sebep olmuştur. Abdülmecit devrinde muayyen olmıyan zamanlarda, eyâletlere olağanüstü yetkilerle teftiş için büyük rütbeli şahıslar veya heyetler gönderilmisti. Hattâ 1860 yılında büyük Avrupa devletlerinin Balkan eyâletlerinde beynelmîl bir tahkikat yapılması hususundaki teklifin önlenmesi için sadrazam Kıbrıslı Mehmet Paşa, kalabalık bir heyetle, sözü geçen eyâletlerde bir teftiş gezisi yapmıştı. Mülki idarenin iyi bir tarzda işlemesi için düzenli bir teftiş kuruluna ihtiyaç olmakla beraber, Abdülâziz devrinde de böyle bir kurul meydana getirilemedi. Önceki devirde yapıldığı gibi, zaman zaman, İmparatorluğun bazı bölgelerine olağanüstü yetkilerle müfettiş paşalar gönderilmekle iktifa edildi. 1863 yılında Anadolu'da ve Rumeli'de, büyük çapta bir teftiş yapıldığına dair kayıtlara rastlanmaktadır. Şöyle ki: Bursa havalisine, Ahmet Vefik Efendi (paşa), Canik taraflarına Bursalı Rıza Efendi, Rumeli'ye Suphi Bey (paşa) ve Bosna - Hersek cihetine de Ziya Bey (paşa) gönderildiler. Müfettişlerden gelecek raporların tetkiki ve alınması gerekli tedbirlerin tesbiti için Babıâli'de özel bir komisyon ve bir kalem kuruldu. Komisyona maliyeden ve askeriyeden birer âza tayin edilmiş ve komisyon riyaseti Cevdet Paşa'ya verilmişti. Müfettişlere verilmiş olan talimat çok genişti. Kanun

etmiştir. Bundan başka aynı nizamnamede mülki teşkilât arasında ilk defa olarak en küçük mülki ünite olarak köy kabul edilmiştir.

¹ Bu hususta Mümtaz Talat Yaman'ın yukarıda adı geçen kitabına müracaat edilebilir.

ve talimata göre hareket etmiyen memurlara vaxifeden ol çek-tirmek ve muhakemeye vermek, asayişî temin etmekle görevli saptıye teşkilâtının çabuşmalarını mahallinde ve yakından gör-mek, yol şebekesinin geliştirilmesi için gerekli tedbirleri almak, kıraatin kalkınması için çareler tavsiye etmek, hapishaneleri gezip görmek, evkafın iyi işlemesi için alâkahlara gerekli talimatı vermek, nüfusun artışı imkânlarını sağlamak, müfettişlerin baş-hca dikkat edecekleri hususlarda.

Bu teftişin başarı ile sonuçlanmadığı, Cevdet Paşa'nın mü-fettişler hakkındaki şu ifadesiyle sabittir ¹: "Vefîk Efendi Bursa'da saplampa kaldı. Hâkim Karakuş ile vaki olan hareketlerinden dolayı halkın şikâyetleri göklere yükseldi.

Rıza Efendi Canik'e varıp bir iki harap mescit bularak anları tamir ile meşgul oldu. Geri kalan vaktini de hamamlarda geçirdi. Bu cihetle içerilere doğru gidip teftiş vaxifesini yap-madı. Suphi Bey ise, fevkalâde bir süratle tatar gibi Manastır'a kadar gitti ve İşkodra tarafına asla teveccüh etmeyip heman kısa bir tur ile İstanbul'a avdet etti. Amma Ziya Bey Bosna Saray'a varır varmaz, yolsuz ve uygunsuz hareketlere giriştiği görülmekle azledildi."

"Fuat Paşa, lâtifeci bir zat olup o zaman demişti ki: "Dört müfettiş gönderdik dördünün de talimatı bir idi. Her biri bir türlü içtihat eyliyerek meslekleri mezahib-i erbaa gibi birbirine muhalif oldu.

Cevdet Paşa'nın
Bosna - Hersek'te
ve Koman'da
teftişleri

1864 de, Cevdet Paşa, yine olağanüstü yetkilerle, Bosna - Hersek havalisine teftiş için gönderildi. Boşnaklarla meskûn olan bu eyâletlerde bu nevi mahallî derebeylik usulü cari idi. Halk sondere-cede mutaassıp idi. İmparatorlukta her yenilik hareketi, ayaklanmalara sebep oluyordu. Mahmut II. devrinde, Bosna kaptanları, hükûmete karşı yıllarca sürmüş olan isyanlar idare etmişlerdi. Abdülâziz devrinin ilk sıralarında, hükûmetin Bosna ve Hersek'ten asker toplama teşebbüsü birçok nahiyelelerin isyan etmelerine sebep olmuştu. Cevdet Paşa, Bosna'ya var-dıktan sonra, âsilerin reislerini barışçı usullerle kazanmaya mu-vaffak oldu ve asayişî temin etti. Bundan başka devlete asker

¹ T. T. Encümeni Mec. No. 78, s. 56.

vermemek için kırk yıl mücadele etmiş olan Boşnakları ikna ederek onlardan asker alınmasını da temin etti.

Cevdet Paşa, Bosna ve Hersek'ten döndükten sonra, Kozan sancığını teftişe memur edildi (1865). Kozan, kuzeyde Sivas, güneyde Adana eyaleti, doğuda Maraş, batıda Kayseri ve Niğde sancaklarıyla çevrili büyük bir sancaktı. Halkının ekseriyetini Selçuk Türkleri teşkil ediyordu. Sancak idaresi Kozanoğullarına aitti. Bu idare de bir dereceye kadar mahallî bir derebeylik idaresi idi. Kozan'ın çoğu bölgeleri hükûmete karşı isyan halinde idi. Kozan hükûmete asker de vermezdi. Kırım muharebesi esnasında, fazla askere ihtiyaç hasıl olunca, Mustafa Reşit Paşa Kozanoğlu'nun da muharebeye iştirak ettirilmesini düşünmüştü. Fakat İngilizlerin Kozanoğlu ile temasa geçerek onu tutmaları üzerine bu düşüncesinden vazgeçmişti. Paşa "Vakıa Kozan'da şimdiye kadar devletin emirleri cari olmamış ise de haricen tanınmış bir hükûmet değildir. Ama ecnebi müdahalesi olursa o da başımıza belâ olur. Şimdi sırası değil lâkin ileride Kozan'ı zabt ve rapt altına almalıyız" diyerek bu işin istikbalde halledilmesi lüzumunu belirtmişti. İşte Ahmet Cevdet Paşa, sözde teftiş fakat hakikatte bir askerî tümenin başında komiser olarak bu havaliyi itaat altına almakla görevlendirilmişti. Paşa, 1865 de, esash tenkil hareketlerine girişerek âsilerin bir kısmını tedip etmeye diğerlerini de itaat altına almaya muvaffak oldu. Bu suretle Kozan'da devlet otoritesi kurulmuş oldu.

VII. ADALET

Osmanlı İmparatorluğunun adalet teşkilâtında yeni bir düzen kurulmasına, Tanzimat arifesinde başlanmıştı. Bu hareketin başlıca sebebini devletçe, yeni hukuk prensiplerinin kabul edilmesinde aramak gerekir. Mahmut II.: "Bundan böyle tebaamdan Müslümanları ancak camide, Hristiyanları kilisede, Musevileri havrada tanımak isterim) demek suretiyle hukuk ve kanun yönünden Osmanlı halkını eşit saymak hususundaki düşüncesini açıklamıştı. Bu sebeple İmparatorlukta müslüman olmayan halkı ifade etmek için kullanılmakta olan "reaya" tâbiri terk edilmişti.

Padişahın bir sözden ibaret olan bu düşüncesi Gülhane Hattı Hümayunu ile teyid edildi. Bu hat, cins ve mezhep gözetilmeksizin tebaa için can, ırz ve namus, mal ve mülk masunluğunu tesbit ve tevsik ediyor ve mahkeme kararı olmadıkça hiçbir kimsenin suçlu tutulamayacağını ve cezalandıramıyacağını ilân ediyordu. 1856'da ilân edilen Islahat fermanı ile de, cins ve mezhep farkı gözetilmeksizin bütün tebaanın devlet idaresine iştirak etmek hususunda eşit haklara sahip bulunduğuna ifade ediliyordu.

Bu yeni hukuk prensiplerinin kabul edilmesi din esasına üzerine gelişmiş bulunan adalet teşkilâtında bir yenilik yapılmasını gerektirmiş ve bu sebeple Mahmut II. devrinde şer'îye mahkemeleri sadrazamın murakabesinden alınarak şeyhülislâmın idaresi altına konulmuştu, tanzimatçılar da, Meclis-i Ahkâm-ı Adliyyeye idari ve teşriî vazifeler yanında yargı yetkileri tanımışlar, şer'î mahkemeler dışında ticaret ve cinayet mahkemeleri kurmuşlardı. Fakat bu müesseseler, sayıları ve esirleri bakımından kabul edilmiş olan yeni hukuk prensipleri ile intibak halinde değildi.

Yabancı devletler, bilhassa 1856'dan sonra, Hristiyanların zulüm gördüğünü iddia edip siyasi müdahalelerde bulunarak, yukarıda söz konusu vesikalarda ilân edilmiş olan prensiplere göre adalet sisteminin kurulmasını istemiye başladılar.

Bundan başka, Gülhane Hattının ilânından sonra, Avrupalıların türlü sebeplerle ve bilhassa ticaret maksadiyle Osmanlı İmparatorluğuna gelmeleri çoğalmıştı. Bu yüzden Osmanlı tebaası ile aralarında çıkan ihtilâfların çözülmesi için sevk edildikleri mahkemelerin kanun ve usullerine itiraz etmeye başlamıştılar. Bütün bu sebepler, Osmanlı devlet adamlarını, adalet teşkilâtına yeni bir düzen verilmesi hususunda, başlamış olan işe devam etmeye zorlamakta idi.

Osmanlı devlet adamlarının adalet müessesesinin ıslah edilmesi lüzumunu duyan, düşünen ve o yolda hareket eden devlet adamları, Âli, Fuat, Mithat Paşalar ve Cevdet Paşalardır.

Âli ve Fuat Paşalar, batılı kanunların ve bu arada Fransız medenî kanununun iktibas edilmesiyle mahkemelerimizde uygulanmasını, yapılacak işin esası olarak görüyorlardı. Mithat Paşa ise, iç içe çalışan mülki ve idari teşkilât ile

adalet teşkilâtının ayrılmasına ve adalet müessesesinin müstakil bir tarzda teşkilâtlanmasına taraftardı.

Cevdet Paşa'ya gelince, batı mevzuatından istifade edilmesini kabul etmekle beraber, Fransız medeni kanununun aynen alınmasını mahsurlu görmekte idi. Mithat Paşa'nın mahkemelerin istiklâli hakkındaki fikrine uymakta bu fikri ondan daha da kuvvetle müdafaa etmekte idi.

Cevdet Paşa, bu hususta kaleme aldığı bir lâyihada, mahkemelerin derecelerini; sulh, bidayet, istinaf ve temyiz olarak dörde ayırmakta fakat asıl mahkeme olarak bidayet ile istinafi kabul ederek, bunların verecekleri ilâmların temyizde tetkik olunacağını ifade e'tmektedir.

Paşâ, lâyihasında hâkimlerin teminatı üzerinde de durmakta ve düşüncesini şöyle ifade etmektedir: "Gerek şer'i mahkemelerde, gerek nizamiyede asıl lâzım olan mahkemeler hakkında ammenin emniyeti olup bu dahi hâkimlerin kendi hallerinden emin olmalarına bağlıdır. Hâkimler usulüne göre seçildikten sonra lâ-yen'azil (azledilmez) olmaları vâcibat-ı umurdandır. Muntazam devletlerde bu kaide-i müselleme yürürlükte bulunduğu gibi Osmanlı devletinde de eskiden haklı haksız şunun bunun başı kesilirken hâkimlerin bundan müstesna ve her türlü mekkârlıktan masun ve muhterem idiler. Şimdi dahi hâkimlerin bir gûna töhmetleri olmadıkça azlolunmayacaklarına ve mahkemeler serbest olup işlerine, bir taraftan müdahale edilmeyeceğine dahilen ve haricen efkârı âmmeyi kandıracak tedbir ne ise anın ittihazi lâzımdır..."¹

Cevde Paşa, sadaret makamına defalarca gelmiş ve bu makamı yıllarca işgal etmiş bulunan Âli ve Fuat Paşaların itimadına mazhar idi. Hattâ bir aralık Âli Paşa'ya hocalık bile yapmış ve ona mantık dersi okutmuştu. Bu sebeple, Abdülâziz devrinde, meydana getirilen adli teşkilâtta, Cevdet Paşa'nın fikirleri müessir olmuştur.

¹ T. T. E. Mec. 44, s. 102.

**Büyük Avrupa
devletlerinin
müdahalesi**

Bununla beraber, Osmanlı devlet adamlarına bu fikri telkin eden ve onları teşebbüse geçmeye zorlayan önemli bir âmil de vardır ki, o da yabancı devletlerin müdahalesidir.

1867 de, İngiltere, Avusturya, Fransa ve Rusya hükümetleri, Osmanlı devleti tarafından muhtelif tarihlerde vadedilmiş olan ıslahatın ne dereceye kadar tatbik edilmiş olduğunu tesbit maksadiyle bir tahkikat yaptılar. Neticede çeşitli eksikler ve kusurlar buldular. Bu arada adalet alanında yapılmış olan ıslahatı yani Şeriat mahkemeleri dışında kurulmuş bulunan karma mahkemeleriyle Ticaret mahkemelerinin sayılarını az, usul ve mevzuatını yetersiz gördüler, şikâyetle bulundular. Bu hareket, devletin hükümlerine haklarına bir müdahale idi. Fakat, Osmanlı İmparatorluğu inhitat halinde bulunduğu için müdahaleye mukavemet edecek kuvvete sahip değildi. Hristiyan tebaanın şikâyetlerini önlemek ve bu suretle yabancı devletlerin, onun lehinde müdahalelerine yer bırakmamak maksadiyle mülki idarede geniş bir ıslahat programı hazırladı. Fakat mülki idare, yargı teşkilâtı ile iç içe çalıştığı için, mahkeme mevzuunun da yeniden ele alınması gerekli idi.

**Divan-ı Ahkâm-ı
Adliyenin teşki-
lâtlanması**

Bu maksatla Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye 1868 de Devlet Şûrası (Şûray-ı Devlet) ve Divan-ı Ahkâm-ı Adliye olmak üzere birbirlerinden müstakil iki kısma bölündü. Devlet Şûrasının ne

maksatla ve nasıl teşkilâtlandırıldığı yukarıda görülmüştü.

Divan-ı Ahkâm-ı Adliyeye gelince; Riyasete Ahmet Cevdet Paşa tayin edilerek onun tarafından teşkilâtlandırıldı.

Divan-ı Ahkâm-ı Adliye, yüksek bir mahkeme karakterini taşıyordu. Üyeleri müslüman olan ve olmıyan kimseler arasından seçilerek tayin edilmekte idi. Teşkilât yönünden iki kısma ayrılmıştı. Birinci kısım Temyiz Mahkemesi (Mahkeme-i Temyiz), inci kısım ise İstinaf Mahkemesi (Mahkeme-i İstinaf) idi. Mahkeme-i Temyiz, Nizamiye Mahkemelerinin cinayet ve adı hukuk davaları ilâmlarını temyiz etmekle görevlendirilmişti. Hukuk ve ceza dairelerine ayrılmakta idi. İstinaf mahkemesi kısmı ise, ceza, hukuk ve ticaret dairelerine bölünmüştü. En son tetkik ve karar mercii idi.

Divan-ı Ahkâm-ı Adliye âzaları, bir mahkeme kararı olmadıkça azledilemezlerdi. Padişah ile vükelânın ne mahkeme usullerine ne de hükümlere hiçbir suretle müdahale edemeyecekleri tesbit edilmişti. Bu suretle, icra kuvveti ile yargı kuvveti ayrılmış, yargı kuvvetinin istiklâli tanınmış ve hâkim teminatı müessesesi de kabul edilmişti.

Ahmet Cevdet Paşa, Divan-ı Ahkâm-ı Adliyenin kuruluşunda hem Temyiz kısmının hem de İstinaf kısmının reisi idi. Temyiz reisi sıfatıyla vükelâ heyetine de dahildi.

Cevdet Paşa, Divan-ı Ahkâm-ı Adliyenin teşkilâtlandırılmasına çalışırken mülki teşkilâtın kademelerine tekabül etmek üzere şer'îye mahkemelerinin dışında bir yargı sisteminin kurulmasına da çalıştı.

Nizamiye mahkemelerinin kurulması Bu suretle meydana gelen mahkemelere Nizamiye Mahkemeleri denildi. Bu mahkemeler Müslüman olan ve Müslüman olmıyan halk için müşterek mahkemelerdir. Şeriat mahkemeleri ile Müslüman olmıyan toplulukların cemaat mahkemeleri eskiden olduğu gibi mevcudiyetlerini muhafaza edecekler ve evlenme, boşanma, miras ve daha bu gibi ihtilâfları dinî kaidelerine göre halledeceklerdi.

Nizamiye mahkemelerinin yetkileri, şeriat mahkemeleriyle, cemaat mahkemelerinin selâhiyetleri dışında kalan hukuk ve cinayet dâvalarına ve bir de ticaret mahkemelerinin selâhiyetleri dışında kalan dâvalara bakmaktı.

Mülki teşkilâtın kademelerine göre yargı kademeleri şöyle teşkilâtlanmıştı :

Her bir nahiyede bir sulh mahkemesi (İhtiyar Meclisi).

Her bir kazada bir dava Meclisi (Meclis-i Deâvi).

Sancak merkezinde bir Hukuk ve Cinayet Temyiz Meclisi (Meclis-i Temyiz ve Hukuk).

Vilâyet merkezinde büyük bir hukuk ve cinayet Temyiz Meclisi bulunacaktı.

Nahiyelerde, aynı zamanda Sulh Meclisi vazifesini görecek olan ihtiyar Meclisi her sınıf ahali için en az üç ve en çok on iki âzadan seçim ile kurulacaktır. Nahiyenin imamlarıyla Müslüman olmayan halkın ruhani reisleri İhtiyar Meclisinin tabii üyesi bulunacaklardır.

Kazalarda, dâva meclisleri hâkimin (kadı) başkanlığı altında 6 kişiden kurulacaktır. Bunlardan üçü Müslüman, üçü diğer din ve mezheplerden olacak ve halk tarafından seçilerek tâyin edilecektir.

Sancaklarda hukuk ve cinayet temyiz meclisleri hâkimin (kadı) başkanlığı altında yedi kişiden kurulacaktır. Kaza dâva meclislerinde olduğu gibi bunlarda da üçü Müslüman, üçü Müslümandan gayrı, halk tarafından seçilen kimseler olacaktır. Bundan başka, hukuk ve kanun işlerinden anlıyan devlet tarafından tâyin edilmiş bir memur bulunacaktır.

Vilâyetlerdeki büyük hukuk ve cinayet temyiz meclisinin kuruluşu da aynıdır. Yalnız bu meclis hâkimler müfettişi sıfat ve selâhiyetlerini haiz yüksek bir hâkimin (kadı) başkanlığında toplanacaktır.

Bu son meclis, cinayetle alâkalı dâvalardan geniş ve derin bir tetkike lüzum gösterenler için icabında âzalarından bir kısmı ile geçici olmak üzere bir cinayet meclisi (Meclis-i Cinayet) teşkil edebilecektir.

Nizamiye
mahkemelerinin
selâhiyetleri

İhtiyar meclisleri, kabahat ve cünha dâvalarının dışında kalan anlaşmazlıkları görürler. Netice ilâm ile değil senet ile tesbit edilir. Verilen kararın muteber olması için dâvacı ile dâvalının bu

karara uyması şarttır.

Dâva meclisleri, kabahat ve cünha derecesindeki dâvalarla, kazada ticaret mahkemesi bulunmadığı takdirde, özel kanuna göre, ticaret dâvalarını ve senevi yüz kuruş takdir edilen irat üzerindeki dâvaları görürler. Bazı hallerde bu dâvaların, sancak meclisinde istinafi mümkündür.

Sancak hukuk ve cinayet temyiz meclisleri, kaza dâva meclislerinin istinaf yolu açık olmak üzere karara bağlanan dâvaları görürler. Bundan başka, senevi iradı beş yüz kuruş olarak takdir edilmiş olan mülk dâvalarını kesin, bu nisbetten yukarıkilerini istinaf yolu açık olmak üzere hükme bağlarlar. Cinayete müteallik dâvaları ise gördükten sonra dosyayı vilâyet hukuk ve cinayet temyiz meclislerine gönderirler.

Vilâyet hukuk ve cinayet temyiz meclislerine gelince, kaza ve sancak meclislerinde istinaf yolu açık olmak şartıyla karara bağlanan dâvaları istinaf yolu ile görürler.

**Nizamiye
mahkemelerinin
karakteri**

Şeriat, cemaat ve ticaret mahkemelerinin dışında "Meclis" adıyla kurulan Nizamiye mahkemeleri teşkilât itibarıyla Avrupa mahkemelerine yaklaşmaktadır. Hâkimlerin tâyini ise bir hususiyet arzeder.

Şeriat mahkemeleri Adliye Nezaretine bağlı bulunmakla beraber başkanları fetva makamı, yani şeyhülislâm tarafından kadılar arasından tâyin olunurlar. Şu halde kadı hem Şer'îye mahkemesinin hem de Nizamiye mahkemesinin başıdır. Bunun sebebi, henüz kadılık mesleğinin dışında Osmanlı İmparatorluğunda, hâkim yetiştiren müessesenin kurulmamış ve yeni tip hâkim yetiştirilmemiş olmasıdır.

Mahkemelerin diğer üyeleri halk tarafından iki yıl için seçilmiştir. Bu üyelerden yarısının Müslüman diğer yarısının Hristiyan bulunması, Osmanlı devletinin Hristiyan ve Müslüman tebaası arasında mutlak bir hukuk esitliği vadetmiş olmasından ve Avrupa devletlerinin de yukarıda ifade edildiği gibi bu hususta devamlı baskı yapmalarından ileri gelmiştir.

Hâkimlerin meşru bir sebep bulunmadıkça yerlerinden ayrılamayacakları ayrıca tesbit edildiği için bir dereceye kadar hâkim teminatı da tesis edilmiş demektir.

Mahkeme ilâmlarının türkçe olarak yazılması prensibi kabul edilmekle beraber, bu ilâmların mahkemenin bulunduğu yerdeki halk çoğunluğunun kullandığı dile, yani arapça, bulgarca, sırpça ilh.. dillere tercüme edilmesi de kabul edilmiştir.

Nizamiye mahkemelerinin en önemli özelliği, mülki âmir ve memurların hiçbir tesir ve müdahalelerine yer bırakmayacak tarzda teşkilâtlanmış bulunmalarıdır.

**Ticaret
mahkemeleri**

Önceki kitabımızda da belirtildiği gibi Ticaret mahkemeleri 1846 da İmparatorluğun ilkin büyük şehirlerinde kurulmuştu. Esaslı bir tarzda teşkilâtlanmaları ancak 1861 de mümkün olmuştur. 1875 de İmparatorlukta 120 ticaret mahkemesi çalışmakta idi. Bunlardan 49 u Avrupa, 71 i Asya 2 si de Afrika eyaletlerinde idi. İstanbul'da ve sahil şehirlerinde bulunan ticaret mahkemeleri kara ticareti ve deniz ticareti olmak üzere iki bölüme ayrılmıştı. Ticaret mahkemesi bulunmayan kazalarda, ticaret dâvalarının, ticaret hükümlerince dâva meclislerinde görülmesi kabul edil-

misti. 1875 tarihinde ticaret mahkemeleri, ticaret nezaretine bağli bulundukları halde o tarihte, bu nezaretten alınarak Adliye Nezaretine bağlanmıştır.

İlmiye sınıfının tepkisi Şeriat mahkemelerinin dışında, Nizamiye mahkemelerinin kurulması, devrine göre çok cesurano bir hareket ve yenilikti. Medrese ulemasının ve onun tesiri altında bulunan halkın bu hareketi, küfür sayması bile ihtimal dahilinde idi. Ahmet Cevdet Paşa, bu ihtimali dikkate alarak ulemaya anlıyacağı şekilde eserini savundu. Celâleddini Devani'nin, Divan-ı Def'-i Mezalim adlı eserini hulâsa ederek tercüme etti. Bu eserde, şer'î mahkemelerin dışında mahkemeler kurulabileceği tezi izah edilmekte ve savunulmakta idi. Paşa, Divan-ı Ahkâm-ı Adliyenin açılış töreninde söylediği nutukta ulema ve vükelâ huzurunda bu tezi belirttikten sonra: "Celâleddini Devani gibi bir zat böyle dedikten sonra, anın üzerine kim ne diyebilir? Bunlar tab ve neşir ile saire dahi bildirilmelidir" diyerek, devrin ulemasına meydan okudu. Ulema, Celâleddini Devani'ye karşı aksini iddia etmiş olan âlimlerin yazdıklarını ortaya koyabilirdi. Fakat o kadar bitkin ve bıçare bir halde idi ki, yargı teşkilâtında yapılan yeniliği bu sefer de Devani adına sineye çekmekten başka çare göremedi.

YENİ KANUNLAR

Yeni kanunların meydana getirilmesi lüzumu Bu lüzum, Gülhane Hattı Hümayununun ilânı üzerine, idrak edilmeye başlanmıştır. Çünkü Gülhane Hattı, Osmanlı İmparatorluğunda, dinî cemâatler yerine, haklar yönünden eşit bir tebaa kabul etmişti. Fertler arasında ve fertlerle devlet arasındaki münasebetleri yeni hukuk mevzuatı ile tesbit etmek gerekiyordu. Gülhane Hattı ile ilân edilmiş olan prensipler Avrupa devletlerinde tatbik edilmekte idi. Orada bu prensiplere uygun olarak kanunlar da yapılmıştı. Şeriat, dinî bir hukuk sistemi olduğu için, din ve mezhepleri muhtelif olan bir tebaaya tatbik edilemezdi. Bu sebeptendir ki, Abdülmecit devrinde Avrupa kanunlarından faydalanılmak suretiyle, ceza, ticaret ve arazi kanun-nâmeleri meydana getirilmişti.

1856 tarihli ıslahat fermanı, hristiyanlara siyasi haklar bahsettiği ve İmparatorlukta geniş bir ıslahat yapılmasını taahhüt ettiği için, bu kanunlara yenilerini de ilâve etmek icabediyordu. Fakat gerek ıslahat yapılması, gerekse yeni kanunlar hazırlanması, esash tetkiklere ve zamana ihtiyaç göstermekte idi. Halbuki, Osmanlı İmparatorluğunun Hristiyan tebaası, her tarafta galeyan halinde idi. Eyâletlerde isyanlar birbirini takip ediyordu. Büyük Avrupa devletleri, Hristiyan tebaanın lehinde devamlı olarak müdahalede bulunuyorlardı, bundan başka 1839 ticaret andlaşmaları şebehiyle, Osmanlı topraklarında yerleşmiş olan Avrupalıların sayısı çoğalmıştı; bunlar da Türk kanunlarını öğrenmek ve bilmek istiyorlardı.

Bu çeşitli âmillerin baskısı, Abdülâziz devrinde, o dereceye geldi ki, Osmanlı hükümeti mülki taksimatında, mülki idaresinde ve yargı teşkilâtında Avrupa usulünde önceki bahislerde belirtildiği üzere, esash bir ıslahat yapmak zorunda kaldı. Bu iş yapılırken yeni kanunlar da meydana getirilmesi tabii ve zaruri idi. Bu kanunların mülki taksimat ile mülki idareye müteallik olanları kolayca yapıldığı halde mahkemeler için gerekli bir medeni kanunun hazırlanmasında ciddi müşkülâta rastlandı.

Medeni kanun
hakkında ortaya
atılan tesler

Osmanlı devlet adamları, bir medeni kanun hazırlanması fikrinde mütefak idiler. Fakat hazırlanacak kanunun mahiyeti hakkında biri inkılâpçı diğeri gelenekçi olmak üzere iki zümreye

ayrılmış bulunuyorlardı.

İnkılâpçı zümre şöyle diyordu: Osmanlı devleti, 1856 dan beri Avrupa devletleri topluluğuna alınmış ve bu suretle Avrupa âmm hukuku ve konseyi faydalarına iştirak etmeye kabul olunduğu ilân edilmiştir.

Türkiye Tanzimatın ilânından beri müesseselerini garplılaştırmaya başlamıştır. Dolayısıyla, bu müesseselerin yürütülmesi için Avrupa'da yürütülmekte olan kanunların tercüme edilerek bizde de tatbiki lâzımdır.

Gelenekçiler ise, bu teze şöyle cevap veriyorlardı: Osmanlı İmparatorluğunun coğrafyası, halkının bünyesi, geçirdiği tarihi seyir Avrupa devletlerine benzemez. Biz, Avrupa müesseselerinden ve kanunlarından faydalanabiliriz fakat bu kanunları aynen tercüme edip tatbik edemeyiz.

Fransız kanun-i
medeniinin alın-
ması fikri

Bu iki zümre arasında mücadele 1839 da başlamış, Kırım muharebesi esnasında şiddetlenmiş ve Abdülâziz devrinde bilhassa Nizamiye mahkemelerinin kurulması üzerine şiddet son hadde

varmıştı. Sadrazam Âli Paşa, 1867 de Girit'te isyan bastırmakla meşgul bulunduğu bir sırada, Sultan Abdülâziz'e gönderdiği bir lâyhada, İmparatorluğun içinde bulunduğu durumu izah ettikten sonra yapılması gerekli ıslahatı ifade ederken mahkemelere de temas ederek: "Mısır'da olduğu gibi bizde de Kot Sivil (medeni kanun) dedikleri kanunâme tercüme ettirilip muhtelit mahkemelerde, muhtelit dâvalar ana göre rüyet edilmelidir" diye fikrini açıkladı.

Âli Paşa'nın fikrini bu kadar açık ve cesaretle ifade etmesinin çeşitli âmilleri vardır. O, daha Paris konferansında (1856) Osmanlı İmparatorluğunu temsil ederken, kapitülasyonların kaldırılmasını teklif etmiş ve şu cevabı almıştı: "Sizin kanunlarınız tek taraflıdır. Yalnız müslümanlara göre yapılmıştır. Kanunlarınızı değiştiriniz biz de kapitülasyonlardan vazgeçelim. "Âli Paşa, Girit'te bulunduğu esnada da, isyanın sebeplerini tetkik ederken, bu sebeplerin en mühimleri arasında, bütün tebaaya aynı hakları tanıyan kanunların bulunmayışını tesbit etmişti. Girit'ten İstanbul'a avdetinde, Kot Sivil konusu üzerinde arkadaşlarını ikna etmek için çalışmaya başladı. Beraberinde Girit'e götürmüş olduğu ticaret nâzırı Kabuli Paşa da aynı fikri kuvvetle benimsemiş olduğu için vükelâ nezdinde propagandaya girişmişti.

İstanbul'daki Fransız elçisi Marqui De Moustier, yakın arkadaşı bulunan Âli Paşa'nın bu hareketini tesvik ettikten başka, ona Kot Sivil hakkında değerli bilgiler de verdi. Âli Paşa, bir taraftan fikirleri hazırlamaya çalışırken diğer taraftan Sait Paşa'yı, Fransız medeni kanununu, arapça metinden türkçeye tercüme etmeye memur etti. Hattâ, bu kanunun maddelerinden Osmanlı İmparatorluğunda tatbik değeri taşıyanlarını ayırt etmek için özel bir komisyon bile kurdu.

Âli Paşa'nın bu çalışmalarına karşı, Ahmet Cevdet Paşa ile Şirvanzâde Rüştü Paşa'nın temsil ettiği gelenekçi grup muhalefete geçti. Bu iki Paşa, medreseden yetişmekle beraber hür düşünceli idiler. Hattâ Cevdet Paşa, birçok hususlarda inkılâpçı grup ile işbirliği bile yapmıştı. Fakat Kot Sivil meselesinde,

şeriatın hükümleri dışında, kendi ihtiyaçlarımıza göre bir medeni kanun hazırlanabileceğine inanıyordu.

Âli Paşa, Cevdet Paşa'ya hürmet eder ve onun fikirlerine ehemmiyet verirdi. Bu sebeple ortaya çıkmış olan ihtilâfın özel bir komisyonda incelenmesini muvafık gördü. Fuat Paşa'nın reisliğinde toplanan ve vükelâ heyetinden bir kısmını içine alan bu komisyon iki tarafın da tezlerini dinledikten sonra Fransız medeni kanununun (Kot Sivil) alınması fikri bırakıldı. Ve Cevdet Paşa'nın teklifi üzerine fıkıh kitaplarından faydalanılmak suretiyle muamelâta dair ve zamanın icaplarına uygun olmak üzere "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye" namıyla bir kitap yazılmasına karar verildi.

Mecellenin hazırlanması Bu kitap, medeni kanun vazifesini görecekti. Hazırlanması için Cevdet Paşa'nın başkanlığında bir mecele cemiyeti kuruldu. Devrin fıkıh ilminde yetkili bilginleri bu cemiyete girdiler. İçlerinde Cevdet Paşa'dan başka garp kültürüne vakıf olan kimse yoktu.

Mecelle çalışmaları takriben on yıl sürdü ve Meccelle bir mukadime ile on altı kitap halinde hazırlandı. On beş kitabı 1874 de, on altıncısı ise 1878 de tamamlandı.

Mecellenin karakteri Mecelle, fıkıh ilminin dünya işleri ile ilgili hükümlerinin toplanması ile meydana getirilmiş bir medeni kanundur. İçine aldığı esasların önemli bir kısmı Hanefî mezhebine dayanmaktadır. Bununla beraber, tam bir medeni kanun mahiyetini haiz bulunmamaktadır. Zira bu kanun, medeni münasebetlerin en mühimlerini teşkil eden şahıs, aile ve miras münasebetlerine ve aynı haklara müteallik birçok mühim hususları ihtiva etmemektedir.

Mecellenin bu eksikleri, daha ziyade Nizamiye mahkemelerinin ihtiyacı gözönünde tutularak hazırlanmış bulunmasından ileri gelmektedir. Bu mahkemelerin dışında Şer'îye mahkemelerinin mevcut olduğu ve sözü geçen meselelerin bu mahkemeler tarafından görüldüğü hatırlanırsa, mecelledeki eksik görülen cihetlerin mânası anlaşılır.

Bununla beraber, mecele intişar ettikten sonra, Nizamiye mahkemelerinde olduğu gibi Şer'îye mahkemelerinde de tatbik edilmesi emredilmiştir. Bu devreye kadar mahkemelerin çalışması

sağlam ve sabit bir mesnetten mahrumdu. Aynı mesele hakkında o kadar çok karışık fetvalar ve ilâmlar vardır ki, bu şartlar dahilinde adalcte itimat güç bir mesele halini almakta idi. Mecelle bunun önüne geçmekle, adliyyede tefekkür vahdetinin de temelini atmış oldu. Mecellenin türkçe yazılmış olması da bir hususiyet arzeder. Zira bu tarihe kadar hükme esas olarak kabul edilen fıkıh kaideleri daha ziyade dağınık halde idi ve arapça yazılmıştı. Bu sebeple mecelleyi, türkçenin hukuk dili olarak gelişmesinde de esash merhale olarak kabul etmek doğru olur.

Osmanlı tâbiyet kanunu (1869), Osmanlı tebaası için, cins ve mezhep farkı gözetilmeksizin tatbik edilmek üzere Nizamiye mahkemeleri kurulduğu ve mecelle namıyla yeni bir tâbiyet mecellesi,, medeni kanun hazırlandığı sıralarda, müslüman olan ve olmıyan Osmanlı halkı için müsterek hükümleri içine alan bir tâbiyet kanunu da hazırlandı. Bu kanunun hazırlanmasından önce tâbiyet statüsü ve devletin başına çıkardığı gaileler şöyle hulâsa edilebilir:

Bilindiği gibi, tanzimattan önce, Osmanlı tâbiyetinde olan İmparatorluk halkı, Müslüman olan ve Müslüman olmıyan (reaya) diye iki zümreye ayrılmakta idi. Bir yabancıнын Osmanlı tâbiyetine girmesi için İslâmîliğa kabul etmesi gerekirdi. İmparatorluğa hariçten gelen ve Müslüman olmayan yabancılara gelince, misafir olarak muamele görmekte idiler.

Yabancı devletler, imparatorlukta tebaanın, din yönünden farklı haklara sahip bulunmasını ve farklı muameleye tâbi tutulmasını vesile tutarak, kapitülasyonlarla bu tebaa lehinde müdahalelerde bulunmak hususunda birtakım, haklar elde etmiş bulunuyorlardı. Rusya, ortodoksların Fransa, katoliklerin, İngiltere, protestanların hâmisî durumuna girmiş bulunuyorlardı. Bu devletlerin bilhassa, Rusya'nın ve Fransa'nın Türkiye'deki konsolosları, işlerini daha kolaylıkla çevirmek ve hattâ Osmanlı devletin başına gaileler çıkarmak için, Türk tâbiyetinde bulunan hristiyanlardan bir kısmını kendi tâbiyetlerine veya himayeleri altına alarak Osmanlı tâbiyetinden çıkarmakta ve onları kapitülasyonların imtiyazlarından faydalandırmakta idiler. Osmanlı tâbiyetinden çıkarak, yabancı tâbiyete veya himayesine giren Hristiyanlar bu işten çok kârli idiler. Çünkü Osmanlı toprak-

larında yaşadıkları halde hiçbir mükellefiyete tâbi tutulmadıkları gibi, tâbiyetine girdikleri devletin askerlik ve vergi gibi mükellefiyetlerini yerine getirmiyorlardı.

Himaye gördükleri için âdeta bir yerli yabancılar sınıfı teşkil eden kimseler şunlardı: 1) Yerli tercümanlar; 2) Yerli konsoloslar; 3) Ecnebi tüccarların ticaret işlerini idare eden mümessiller ve ajanlar; 4) Konsoloshane yasakçıları ve hizmetkârları, konsolosların alış veriş ettikleri ekmekçi, kasap ve daha bu gibi csnaf.

Andlaşmalara göre, sadece konsoloshanelerde, çalışanlar için vazife müddetine inhisar etmek ve şahsa ait olmak üzere bir himaye hakkı tanınmıştı. Halbuki bunlar, memuriyetleri dışında yaptıkları ticari muamelelere ve kendilerinden başka akrabalarına da bu himayeyi teşmil ettirmiş bulunuyorlardı. Kaldı ki, konsoloslar, diledikleri kadar kimseyi, hattâ dil bilmedikleri halde, tercüman olarak bulunduruyorlar ve hiçbir menfaatleri bulunmayan yerlerde de yerli konsolos tayin ediyorlardı.

Tâbiyet meselesi için alınan tedbirler

Bu hal ilk defa Selim III. devrinde, devletin dikkatini çekti ve elçilerden ahitnâmelerde yazılı sayıdan fazla tercüman kullanmamaları istendiği gibi, hakkı olmadan tercüman vesikası kullanan-

lar araştırılarak, vesikaları ellerinden alındı.

Fakat, bu tedbir tâbiyet meselesini kökten halletmediği için tesirsiz kaldı. 1830 da, müstakil bir Yunan devleti kurulmasından sonra, Rusya ve Yunanistan, yeni ve meşru olmıyan usullerle Rumları Osmanlı tâbiyetinden çıkartmaya koyuldular:

“1841 de bir Türk mahkemesi huzuruna çıkan Osmanlı tebaası bir Hristiyan, mahkemesinin tehir edilmesi üzerine Odesa'ya giderek bir Rus pasaportu almış ve on gün sonra mahkeme huzuruna yanında Rus sefarethanesi tercümanı bulunduğu halde Rus tebaası sıfatıyla isbatı vücut etmişti.”

Bunun gibi, Türkiye'deki Rumlardan birçoğu Atina'ya giderek, tâbiyet değiştirmek için kurulmuş olan acentelerden gerekli evrakı kısa zamanda tedarik edip Yunan tâbiyetine girmekte ve Türkiye'ye avdetlerinde kapitülâsyonların bahsettiği imtiyazlardan faydalanmakta idiler. Bu suretle, Yunanistan'ın 1831 de nüfusu 750.000 iken birkaç yıl içinde 1.056.000 e ulaşmıştı.

Osmanlı tebaasının bu şekilde azalması, 1841 de Mustafa Reşit Paşa'yı esash tedbirler almaya sevketti. Yabancı devletler elçilerine gönderdiği resmî bir takirde, tâbüyet değıştirme hususunda, Osmanlı devletinin kabul etmiş olduğu kararı şöyle ifade etti :

"Osmanlı devleti tebaasından her kim başka bir devletin tâbüyetine girsese bunu ilân eylediğı günden itibaren üç ay içinde Osmanlı devleti topraklarını terk ile tâbüyet iddiasında bulunduğu devletin topraklarına veyahut istediğı başka bir yere nakletmiye ve gitmeye icbar olunacaktır."

"Bu kimse Osmanlı devletinde bulunan akrabalarının mirasından mahrum kalacaktır. Sahip bulunduğu arazi ve emlakini, yukarıda belirtilen müddet içinde Türk tebaasından olanlara satacaktır". "Tâbüyet değıştirenlerin, Osmanlı tâbüyetinde kalacak çocukları, yabancı himayesinden aslâ faydalanamayacaktır."

Bu tedbirin de esash faydası görölmedi. Konsoloslar, türlü hileli yollarla, Türkiye'den hiç çıkmamış olan hristiyan tebaaya, tâbüyet vesikaları tedarik etmeye devam ettikleri gibi, konsolosluk hizmetinde bulunan kimselerin sayılarını arttırmaya ve bunların üzerinde himaye hakkı iddia etmeye devam ettiler.

Bunun üzerine, Babıâli, 1863 de, İstanbul'daki elçilere başvurarak bu husustaki suüstimalin önüne geçmek üzere özel komisyonlar marifetiyle konsolosluk hizmetinde bulunanların sayılarının, hizmet müddetlerinin ve faydalandıkları imtiyazların tesbitini teklif etti. Bu teklif kabul edildi ise de, tatbikatta güçlükler çıktı ve itirazlar yükseldi.

Tâbüyet meselesinin halli için alınan tedbirlerin
Tâbüyet kanununun çıkarılması
Tâbüyet meselesinin halli için alınan tedbirlerin itirazlarla karşılanması ve tesirsiz kalması meselesinin tek tarafı olarak ele alınmasından, yani sadece hristiyan tebaanın tâbüyet statüsünün tayin ve tesbit edilmek istenmesinden ileri geliyordu. Halbuki bu Gülhane Hattı ve Islahat fermanı ile ilân ve kabul edilmiş olan tebaa eşitliği prensibi ile telif kabul etmiyordu. Babıâli, bu ciheti takdir ettiği ve meseleyi kökünden halletmek istediğı için 19 Şubat 1869 tarihinde Osmanlı tâbüyeti (Tâbüyet-i Osmaniye) kanununu çıkardı.

**Tâbiyet kanunu-
nun hükümleri** Kanunun başhca maddeleri şöyledir: Annesi ve babası veya yalnız babası Osmanlı tâbiyetinde bulunanlardan doğanlar Osmanlı tebaası itibar olunur (Madde 1).

Ailesi yabancı olduğu halde Osmanlı İmparatorluğunda doğmuş olan kimse, reşid olması tarihinden itibaren üç yıl içinde, Osmanlı tâbiyetine geçmek hakkını isteyebilir.

Reşid yaşa varmış bulunan yabancı, devamlı olarak Osmanlı İmparatorluğunda, beş yıl ikamet ettiği takdirde Osmanlı tâbiyetine geçmek için müracaatta bulunabilir (Madde 3, 4).

Osmanlı tebaasından müsaade ile yabancı tâbiyete giren şahıslar tâbiyet değiştirdikleri tarihten itibaren ecnebi sayılır ve haklarında o suretle muamele olunur. Fakat devletin müsaa-desi olmadan tâbiyet değiştirenlerin, yeni tâbiyeti hükümsüzdür. Osmanlı tebaası olan bir şahsın tâbiyeti terketmesi irade-i seniyeeye bağlıdır (Madde 5).

Osmanlı İmparatorluğunda ikamet eden her şahıs, ecnebi tâbiyetinde bulunduğunu ispat etmedikçe Osmanlı sayılır (Madde 9).

**Tâbiyet kanunu-
na itirazlar** Tâbiyet kanununun başhca özelliği, Müslüman ve Hristiyan tefriki yapılmaksızın bütün tebaaya şamil oluşu idi. Bundan başka 3 üncü ve 4 üncü maddelerden de anlaşılacağı üzere, Osmanlı tâbiyetine geçmek için Müslüman olmak gibi bir şart da aranmıyordu.

Kanun her hususta Avrupa devletlerinde tatbik edilmekte olan kanunlara benzemekle beraber yabancı devletlerin itirazlarına uğradı. Rusya, Osmanlı İmparatorluğunda imtiyazlara sahip devletlerle Babıâli arasında, kanunun müzakere edilmesini istedi. Babıâli, böyle bir müzakereyi devletin iç işlerine bir müdahale telâkki ettiğini belirtti. Ve kanunun makabline şumulü bulunmadığını ilân etti. Büyük devletler, bu ilânı kâfi bir teminat kabul ettiler.

Tâbiyet kanunu, yıllarca sürmüş olan tâbiyet ihtilâflarını hallettiği gibi Osmanlı devletinin, tebaanın hukuk yönünden eşitliğini sağlamak hususunda ortaya koyduğu, yeni bir delil karakteri iktisap etti.

Yabancılar için
pasaport ve mürur
tezkeresi
nizamnamesi

Osmanlı tâbiyeti hakkındaki kanunnamenin çıkarılmasından sonra, yabancılar için 19 Ağustos 1869 da pasaport ve mürur tezkeresi nizamnamesi çıkarıldı.

Osmanlı tarihi (cilt V.) adlı kitabımızda da belirtildiği üzere, Osmanlı devletinin Avrupa'da yakın çağa gelinceye kadar büyük elçilikleri ve konsoloslukları yoktu. Yabancılar, Osmanlı İmparatorluğuna, pasaportları için vize almadan geliyorlar ve konsolosları vasıtasıyla hükümeti haberdar ediyorlardı.

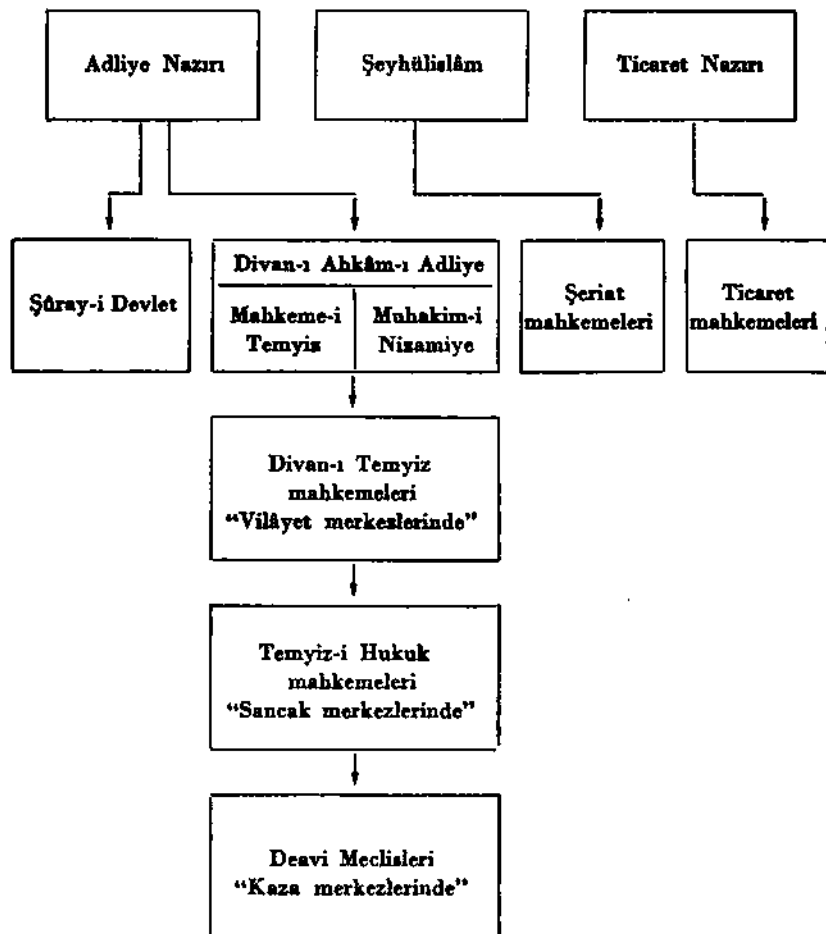
Osmanlı İmparatorluğundan Avrupa'ya giden, Osmanlı tebaası için ise muntazam bir pasaport usulü mevcut değildi.

Selim III. devrinde büyük Avrupa devletleri başkentlerinde ikamet elçilikleri kuruldu ise de, konsolosluklar ihdas edilmedi. Mahmut II. devrinde büyük elçilik müessesesi tekrar teşkilâtlandırıldı. Ve konsolosluklar kuruldu. 1838 senesinde Osmanlı tebaasından Avrupa'ya gideceklere, her devlette olduğu gibi Hariciye nezareti tarafından pasaport verilmesi usul ittihaz olundu. Yabancıların Türkiye'ye seyahatleri eski usulde devam etti.

Tanzimat devrinde, önceki bahislerde belirtilmiş olduğu üzere yabancılar Türkiye'ye sık sık gelmeye ve bazı şehirlerde iş tutmaya ve memleket içinde çeşitli sebeplerle dolaşmaya başladılar. Murakabe edilmeleri güçleşti. Osmanlı devlet adamları da, zamanla, Avrupa devletlerinde tatbik edilen pasaport usulünün mahiyetini ve faydalarını kavramış bulunuyorlardı. Bundan başka Avrupa devletleri ile her hususta mütekabiliyet esasları dairesinde münasebetler idamesini de arzu ediyorlardı. Bu sebeplerle, yukarıda işaret edilen tarihte pasaport nizamnamesi ve mürur tezkeresi yürürlüğe kondu.

Osmanlı imparatorluğuna gelecek yabancıların bir Türk konsoloshanesinden vize almaları şart koşuldu. Vizesiz girecekler için para cezası ve ikamet harcı kondu. Bu gibilerini hudut dışı etme hususunda da, devlet yetkisini kullanabilecekti. Yabancılardan İmparatorluk dahilinde seyahat edecekler için de pasaportlarından başka, mahalli otoritelerden bir mürur tezkeresi almaları, aynı nizamname ile şart koşulmuştu.

ABDÜLÂZİZ DEVRİNDE ADALET TEŞKİLÂTI (1868)

VIII. ORDU

Orduya önem verilmesini gerek-tiren sebepler Osmanlı İmparatorluğu inhitata başladığı tarih-ten beri, ordunun ıslah edilmesi fikri, devlet icraatının başlıca maddesi haline gelmişti. Avrupa usulünde bir ordu kurulması karşısında dikilen mukavemet Mahmut II. devrinde yeniçeri ordusunun ortadan kaldırılmasıyla sona ermiş bulunuyordu. 1843 de Avrupa ordularında yürütülmekte olan usul ve kaideler, müdahalesiz olarak, Türk ordusu için kabul edilmişti. Fakat, bu usul ve kaideler sabit değildi. Avrupa devletleri askerlik alanında devamlı olarak terakkiler kaydediyorlardı. Askerlik bir fen ve sanat işi haline geliyordu.

Kırım savaşı ardınca gelen yıllarda, Prusya ve Piyemonte, ordularını yeni esaslara göre tensik ettiler. Rusya bu savaştaki yenilgisinden gerekli dersleri çıkararak askerî kuvvetlerini arttırmaya koyuldu. Bu kuvvetler ergeç Osmanlı İmparatorluğuna karşı kullanılacaktı.

Osmanlı devleti için istilâ harpleri yapmak devri geçmişti. 1852 de, kendini gösteren zorlu Rus baskısı, ancak İngiltere'nin ve Fransa'nın yardımıyla Kırım'da geçici bir zaman için önlenebilmişti. Fakat İmparatorluğun bünyesini çatırdatan ve altüst etmek isteyen yalnız bu tehlike değildi. Hristiyan çokluğunun yaşadığı eyâletlerde ayaklanmalar ve isyanlar kronik hastalık haline gelmişti. Karadağ, Sırbistan, Bosna, Hersek ve Suriye olayları, güçlkle bastırılabilirdi. Ordu, bu olaylar karşısındaki başarısızlıklarıyla, devletin zayıflığını gösteren barometre vazifesi görüyordu. Ona İmparatorluğu savunacak bir kudret kazandırmak, devlet için bir hayat meselesi idi.

Abdülâziz, çoğu Osmanlı pâdişahları gibi, orduya ehemmiyet vermekte ve onunla yakından alâkadar olmakta idi. Ordunun teşkilâtlanmasına dair verilen emirlerinin yerine getirilmesinde şiddet ve ısrar gösteriyor ve bu hususta mazeret dinlemek istemiyordu. Orduya verilmesi gerekli önem hakkında vükela da pâdişahın düşüncesini paylaşmakta idi. Fakat, önemi kavramak, meseleyi çözmek için kâfi değildi. Askerlik ile ilgili çeşitli meseleleri bir nizamla bağlamak icabediyordu.

Asker kaynakları İmparatorluğun geniş hudutlarının savunulması için, ordu mevcudunun yüksek bir seviyede tutulması gerekiyordu. Osmanlı İmparatorluğunun nüfusu istenilen seviyede bir orduyu teşkil edecek kadar kalabalıktı. Fakat, Gülhane hattında, askerlik hizmetinin bütün tebaa için mecburi kabul edilmiş olmasına rağmen yalnız Anadolu ve Rumeli'deki Türkler, muntazam ordu için askere alınabiliyordu.

Hristiyan halk askere alınmıyordu. Bundan başka, Rumeli'de, Bosna ve Hersek ile Arnavutluk halkından Doğu Anadolu'da da, bilhassa, Kozan ile Dersim ve havalisi ahalisinden ve bir de Arap yarımadası halkından asker alnamıyordu¹. İstanbul halkı da askerlikten muaftı. Abdülmecit devrinde, Bosna, Hersek ve İşkodra eyâletlerinden asker almak için devlet, kuvvet kullanmak zorunda kalmış ve buralara altı defa askerî birlikler sevk etmişti. Sözü geçen yerler halkı silâha sarılarak devlet kuvvetlerini iki defa bozmaya muvaffak oldu. Serdarı Ekrem Ömer Paşa, neticede isyan bölgesini itaat altına almaya muvaffak oldu ise de, Babıâli Boşnaklara ve Arnavutlara, mecburi askerliği kabul ettirmekten vazgeçti. Doğu Anadolu'nun Gavurdağ, Akçadağ ve Dersim bölgeleri devamlı bir isyan halinde idi. Buralarda mahalli bir derebeylik rejimi hüküm sürüyor ve devlet otoritesinin kurulmasına engel oluyordu. Cevdet Paşa, bu hususta ve Kozan havalisinden asker alınmasına dair maruzatında şunları yazmaktadır: "Kırım muharebesi esnasında her taraftan asakir-i muavine celp ve sevkolunduğu sırada acaba Kozanoğlu da muharebeye gönderilebilir mi deyu bahsolunuyordu. O zaman, İngiliz baş tercümanı Pizani, Reşit Paşa'ya gelip 'eğer teminat verirseniz biz Kozanoğlu'nu muharebeye sevkederiz' demiş. Reşit Paşa bundan ürküp Kozan bir müddet daha bu hal üzere giderse oraya ecnebi eli girer ve Kozan da bir hükümet-i mümtaze şeklini alır. Vakıa Kozan'da şimdiye kadar evamir-i devlet cari olmamış ise de haricen tanınmış bir hükümet değildir. Ama müdahale-i ecnebiyeye maruz olur ise başımıza bir belâ olur. Şimdi sırası değil lâkin ileride Kozan'ı taht-ı zapt u rabta almahyız der idi"². Rumeli ve Anadolu'nun sözü geçen bölgelerinden asker alnamayınca; Arabistan yarımadası halkından alınması akla dahi gelemezdi.

¹ T. T. E. Mec. No. 87 (10), s. 262 - 273.

² T. T. E. Mec. No. 87 (10), s. 274.

Müslüman olmu-
yan halktan
asker alma
meselesi

Bu durum, 1863 de toplanan vükelâ heyetinde görüşüldü. Mesele şöyle vazedilmişti: "Devlet, askerlik mükellefiyetini hep metbu ahaliye yükletiyor. Böyle giderse öz unsurumuz olan Türklere günden güne zaaf gelir. Şu halde buna bir tedbir aranmalıdır."

Tedbir olarak da, ilkin Müslüman olmayan halkın askerliği meselesi üzerinde duruldu. Müslüman olmayan tebaanın askere alınması prensibi, Islahat fermanı ile kabul edilmişti. Hattâ bunun için bir plân da hazırlanmıştı. Şöyle ki: 1857 de hristiyan askerlerin sayısının 3.500 olması daha sonra da tedrici olarak bu miktarın 35.000 e çıkarılması kabul edilmişti. Fakat tedbirin ve plânın yürütülmesi düşünülünce ciddi mahzurlar meydana çıktı. Hristiyan askerlerden ayrı taburlar teşkil edilmesi fikri pratik olmadıktan başka mesnetsizdi. Ortodoks ve katolik taburların eğitimi nasıl yapılacaktı? Bir savaş halinde bunların sevk ve idaresi ne suretle mümkün olacaktı? Bu meselelere pratik hal çaresi bulmak âdeta imkânsızdı. Kaldı ki mezhep farklarına göre kurulmuş bir ordunun moral değeri ne ifade edecekti? Böyle bir ordu aynı ideale sahip bulunmayan birbirlerine düşman unsurlardan mürekkep bir topluluk olacağı şüphesizdi. Hristiyan ve müslüman askerlerin aynı askerî birliklerde, yanyana kullanılmasının da başka yönden mahzurları vardı :

Müslümanlar için askerlik bir anane haline gelmiş olmasına ve hattâ bir din ideolojisi yerine geçmesine karşılık, Hristiyanlar askerliği sevmiyorlar ve Müslümanların yanında savaşarak ölmekle öteki dünyada mükâfata kavuşacaklarına inanmıyorlardı. Müslümanlarla, Hristiyanları birbirlerine bağlayan müşterek bir vatan mefhumu da henüz mevcut değildi. Buna rağmen, muhtelit askerî birliklerin kurulmasında başka meseleler de meydana çıkıyordu. Her taburda, imam bulunduğu gibi papaz ve haham da bulundurulması mümkün mü idi? Müslümanların ramazan ve bayram günlerine karşılık hristiyanların yortuları ve ayrı bayramları vardı. Böyle günlerde talim ve terbiye ne hal alacaktı?

Müslüman subaylar gibi hristiyan subayların bulunması icabedecoğinden, müslüman neferlerle hristiyan subayların arasındaki münasebet nasıl ayarlanacaktı? Hristiyan subayların terfileri en yüksek dereceye kadar yapılmadığı takdirde, yabancı

devletlerin tebaanın hukuk eşitliği prensibi namına Osmanlı hükümeti nezdinde müdahaleleri nasıl önlenecekti? Askerlere hangi dil ile hitabedilecekti? Bu meselelerin halli hemen hemen imkânsızdı. Bu sebeptendir ki, askerlik hismeti yerine nakdi bedel kabul edilmesi zaruri görüldü.

Yukarıda söz konusu komisyon, İstanbul'da dinî ve meshep farkı gözetilmeksizin çekilecek kur'a neticesinde askere alınacak erlerin mızık ve sanayi birliklerinde çalıştırılmasını uygun gördü. Anadolu'dan ve Rumeli'den alınacak askerin piyade, topçu ve suvarî olarak kullanılacağını tesbit etti.

Asker vermeyen bölgelerden asker alınması için yeni teşebbüslere girişildi. Ahmet Cevdet Paşa 1864'de Bosna ve Hersek'te teftiş memuriyeti esnasında Boşnakları askerlik yapmaya ikna ettiği gibi, bu tarihi mütaakıp Kozan ve havalisini itaat dairesine almak için yaptığı tesirli çalışmaları neticesinde bazı şartlarla bu bölge halkından da asker olarak faydalanılması imkânlarını basırladı.

Orduda ıslahat (1861-1869)

Ordunun muhtaç olduğu asker kaynaklarının incelendiği ve bir nizama bağlanılmasına çalışıldığı sırada, ordunun ıslahı işi ile de meşgul olunuyordu. Abdülâziz devrini, bu ıslahatın karakteri yönünden iki devreye ayırmak mümkündür. Birinci devre, Abdülâziz'in tahta çıkmasından 1869 tarihine kadar, ikinci devre ise, bu tarihten padişahın tahttan indirilmesine kadar sürer.

Birinci devrede, hassa alayının teşkil edilmesini, ordu için yeni kıyafetin kabul edilmesini, ordunun modern silâhlarla techiz edilmesini ve tophane ile askerî okulların ıslahını görüyoruz.

Hassa alayı teşkili

Abdülâziz, önceden de belirtildiği üzere, askerliği sevdiği ve gösterişe meftun olduğu için tahta geçmesini mütaakıp, Avrupa hükümdarları gibi, kendisine bir hassa alayı teşkil etti. İmparatorluğun muhtelif bölgelerinden başkente getirtilen seçme ve mahallî kıyafet taşıyan erlerle teşkil edilen bu alayın ordunun bünyesinde büyük bir yeniliğe delâlet etmediğine şüphe yoktur. Bununla beraber, Batıdaki bu gibi alayların teşkilâtı tetkik edilmek suretiyle ve ilk defa olarak kurulduğu için işaret edilmeye değer bir önem taşımaktadır.

**Askerin yeni
kıyafeti**

Askerin kıyafeti ile, yapmakla görevli bulunduğu vazife arasında sıkı bir münasebet bulunduğu açık bir gerçektir. Devamlı bir surette ve türlü şekilde vücudünü hareket ettirmek zorunda bulunan asker için kıyafet bir engel teşkil etmemelidir. Bu sebeptendir ki, Osmanlı devletinde, daha Selim III. zamanında Avrupa usulünde bir ordu kurulmasına başlandığı vakit her şeyden önce yeni bir kıyafet kabul edilmişti. Bir adamın kıyafetinin değişmesiyle sıhhiyetinde de değişiklik olacağına inanıldığı için, bundan sonra her ıslahat teşebbüsünde bir kıyafet değişmesi de görülmektedir. Mahmut II. devrinde Namık Paşa, askerlerin başlarını dik tutmalarını temin ettirmek için ceketlerinin yakalarını çok sert kumaştan yaptırmak lüzumunu duymuştu.

Abdülâziz, Tanzimat devrinde, ordu için kabul edilmiş bulunan kıyafeti gösterişsiz ve sönük bulduğu için fransızların zuhaf dedikleri Cezayir askeri tarafından kullanılan kıyafeti kabul etti. Bu kıyafet, başta büyük fes ve üzerinde sarık ve arkada şeritle işlenmiş salta ve ayakta geniş şalvar ve belde kuşak ve bacaklarda tozluktan ibaretti. Fakat bu kıyafetin pratik olmadığı sonraları anlaşıldığından tadil edildi. Şalvar terkedildi ve onun yerine yukarı geniş, bacakları ve paçaları dar ve bir nevi pantolon demek olan potur kabul edildi.

Yeni silâhlar

Avrupa'da 1841 yılından itibaren silâhlar süratle geliştirilmeye başlanmıştı. O vakte kadar kullanılmakta olan çakmaklı tüfeklerin iki büyük mahzuru vardı. Birincisi, yağmurlu havada ıslanmaları halinde ateş almamaları diğeri de, barut gazı kaybettikleri için mermi hızının zayıf olması idi.

1841 de kapsüllü tüfeklerin icadedilmesi ile bu mahzurlar ortadan kalktı. Fakat kısa bir müddet sonra Şişhane denilen milli ve yivli tüfekler icadedildi. Kapsüllü tüfekler yuvarlak mermiyi üç dört yüz hatve mesafeye vardığı halde şişhanelerin sivri kurşunları iki bin hatveye kadar gitmekte idi.

Abdülmecit devrinde şişhaneler orduya henüz pek az alınmış bulunuyordu. Abdülâziz ise, bütün ordunun bu son sistem tüfeklerle tehziz edilmesini emretti. Bunun için derhal Prusya'ya tüfekler sipariş edildiği gibi eski tüfeklerin askerî fabrikalarda

çiğhane tüfeği haline değiştirilmesine girişildi. Fakat Prusyalılar bu sırada dakikada on beş, yirmi kurşun atan iğneli tüfek icad ettiler. Avrupa devletleri ilkin bu tüfeklere karşı mütereddit bir durum takındılar. Çünkü harp halinde o vakte kadar akla gelmeyen sayıda mermi kullanmak gerekiyordu. Fakat Prusya ordularının 1864 de Danimarka'ya ve 1866 da Avusturya'ya karşı galip gelmesi üzerine iğneli tüfekler devletlerce kabul edildi.

Osmanlı devleti, bu yeni silâhı kabul eden ilk devletlerden oldu. Şinayder, Martin ve Vinçester nevi tüfeklerden beş altı yüz bin kadar satın alınarak askere tevzi edildi. Subaylara ilk defa olmak üzere tabanca ve suvarilere kısa filintalara benzeyen tüfekler verildi.

Bundan başka Alman fabrikatörü Krup'un ihtira etmiş olduğu toplar her yönden kullanılmakta olanlarına faik görüldüğü için bunların muhtelif çaplarından satın alınarak sahra bataryaları teşkil edildi. Akdeniz ve Karadeniz boğazlarıyla, Kars, Erzurum ve Tuna sınır boyları gibi birinci derecede önemi bulunan müstahkem mevkiiler de hep bu yeni icat topların en büyük çaplarından olanlarıyla techiz edildi.

Bu esnada Tophane-i Âmireye bağlı fabrikalar da, en yeni modelde, tüfek, top, mermi vesaire yapacak şekilde ve hariçten bu işe elverişli her türlü makineler getirtilmek suretiyle ıslah edildi.

**Askerî okulların
ıslahı teşebbüsü**

Kırım savaşı sırasında, Osmanlı ordusunun subay ve yüksek komuta kadrosunda gereği kadar, askerî eğitim görmüş, liyakatli subay ve komutan bulunmadığı anlaşılmıştı.

Abdülâziz, tahta çıktığı günden itibaren, ordunun çeşitli noksanlarının tamamlanmasına çalıştı ise de, Girit isyanı (1866) çıkınca ordunun perişan durumu bir defa daha göze çarptı. Girit'e yirmi otuz bin âsiye karşı büyük kuvvetler ve donanma gönderildiği halde isyanı kısa zamanda bastırmak mümkün olmadı. "Osmanlı ordusu ile âsilerin vaziyeti öyle bir manzara gösteriyordu ki takatsiz kalan bir arslan ile kendisini rahatsız ettiği halde bir türlü tutulamıyan sinek hikâyesi hatıra gelmemek mümkün değildi". Ordunun zaafı en çok yeni usulde yetişmiş subay noksanından ileri geliyordu.

Pâdişah başta olmak üzere, bütün devlet adamları askerî okulların ıslahına önem verilmesi gerektiğini anlamışlardı. Fakat bu hususta baş vurulması icabeden tedbirler kestirilemiyordu.

Abdülâziz, Harp Okulu için yeni bir bina yaptırdı. Derslerin yeni usullere göre okutulmasına başlandı. Fransızca ve jimnastik dersleri ilk defa olarak askerî idadilerde mecburi ders olarak kabul edildi. Bu dersler için yabancı öğretmenler getirildi. 1863 yılında pâdişah, bizzat Harp Okulunun imtihanlarında bulunmak suretiyle okula önem vermekte olduğunu gösterdi.

1866 da, serasker Rüşdü Paşa, askerî okulların ıslahı için ciddi bir teşebbüse girişti. Viyana Harp Okulunda tahsil etmiş olan Galip Paşa, Harp Okuluna, Hubar adında bir İngiliz subayı da Heybeliada'daki deniz okuluna müdür tayin edildiler. Bundan başka askerî okulların ıslahı için gerekli tedbirleri tesbit etmek üzere altı Osmanlı ve üç yabancı subaydan bir komisyon kuruldu. Bu heyet, ön plânda her türlü suiistimalleri önleyecek ve idarede disiplin sağlayacak bir nizamname meydana getirdi. Yüksek idare âmirleri bu hususta, teklif edilmekte olan kontrol tedbirlerini kabul etmek istemediler ve itirazda bulundular. Serasker, vatansever olmakla beraber cahil ve inatçı idi; şahsen Türk ordusunun Avrupa odularına muadil bulunduğuna inanmakta idi; vâki itirazları dikkat nazara almayarak komisyonu dağıttı ve ıslahat taraftarı olan Galip Paşa'yı da azletti.

Serasker Rüşdü Paşa, vazifesinin ehli değildi. Ne Avrupa olaylarından netice çıkarmasını biliyor ne de Osmanlı İmparatorluğunun muhtaç olduğu ordunun karakterini takdir edebiliyordu. Filhakika, Prusya'nın 1866 da Avusturya İmparatorluğunu mağlûp etmesi Avrupa devletleri için büyük bir sürpriz teşkil etmişti. Bu olay birçok devletleri, askerî teşkilâtlarını Prusya teşkilâtından faydalanmak suretiyle, değiştirmeye sevketti. Rüşdü Paşa, bu olaydan faydalanmayı düşünmedi. Girit isyanı bile onun uyuşmuş tabiatını sarsacak bir tesir yapamadı. Bu sebepledir ki, Osmanlı ordusunun bünyesinde esaslı bir ıslahat teşebbüsüne ancak 1869 da Serasker Hüseyin Avni Paşa tarafından girişilebildi.

Orduda 1869
islahatı

Hüseyin Avni Paşa, sadrazam Âli Paşa ile Girit isyanının bastırılmasında bulunmuştu. Pâdişah, Hüseyin Avni Paşa'yı sevmiyor ve ona itimat etmiyordu. Fakat Âli ve Fuat Paşalar kendisini takdir ediyorlardı.

Hüseyin Avni Paşa, bir komutan için gerekli kalitelere sahipti. Dinamikti ve çalışkandı. Geceleri ancak dört saat uyuyabiliyordu. Kendisinde yüksek mevkilere geçmek ihtirası vardı. Daha Girit'te bulunduğu sırada, serasker olmak hususunda arzusunu yakın dostlarına ifade etmişti.

Âli Paşa, Girit'te iken Osmanlı İmparatorluğu için tasarladığı geniş islahat programının ordu ile alakalı kısmını yürütmek için 1869 da Hüseyin Avni Paşa'yı seraskerlik makamına getirdi.

Hüseyin Avni Paşa, bunun üzerine Osmanlı askeri teşkilâtının istinat etmekte bulunduğu 1843 tarihli kanunameyi tadil etmek suretiyle hasiran 1869 da yeni bir kanun ile Türk ordusunun bünyesinde esaslı bir değişiklik meydana getirdi.

Ordu sınıfları

Bu kanuna göre, ordunun kuvvetleri: Nizamiye, Redif ve Müstahfiz olmak üzere üç kısma ayrılmıştır.

Nizamiye kuvvetleri: Ordunun çekirdeğini teşkil etmektedir, iki kısımdır: faal kuvvetler, yedek kuvvetler.

Redif kuvvetler de iki kısma ayrılmaktadır: Birinci sınıf redif kuvvetleri, ikinci sınıf redif kuvvetleri.

Savaş halinde, toplanan başıbozuk kuvvetlerle, Mısır'ın göndermeye mecbur bulunduğu yardımcı kuvvetler için, yukarıda söz konusu kanunda bir kayıt mevcut değildir.

Askerlik hizmeti

Askerlik hizmeti, nazari olarak bütün Osmanlılar için mecburidir. Fakat İstanbul halkı ile Girit halkı askerlikten istisna edilmiştir. Arnavutluk ile Doğu Anadolu'nun bazı vilâyetlerine ve Suriye'nin bir kısmına ise bu hizmet teşmil edilememiştir.

Askerlik hizmeti prensip itibariyle kur'a usulüne dayanmaktadır. Fakat gönüllü olmak isteyenlerle, bedel mukabilinde hizmet görmek isteyenler de orduya kabul edilmektedir. Hizmet müddetinin tümü yirmi yıldır.

Nizamiye ordusunda hizmet dört yıldır. Bu hizmetleri bitirenler ihtiyat (yedek) sınıfına geçerler. İhtiyat müddeti bir yıldır. Alâkahlar isterlerse nizamiye ordusunda bu hizmetlerini yaparlar; o takdirde, bu müddet redifte geçirmek mecburiyetinde bulundukları müddetten tensil edilir.

Redif sınıfında hizmet altı yıl olup üçer yıllık iki bölüme ayrılmıştır. Nizamiye ve ihtiyat sınıflarında hizmetlerini bitirenlerle, kur'a isabet etmemiş olanlar, redifte, her yıl bir ay, çağırılacakları yerde askerlik yaparlar. Redif hizmetini bitirenler 8 yıl müddetle müstahfiz sınıfını teşkil ederler.

Kuvvetler Bu sınıflara göre ordunun kuvveti şöyle tesbit edilmişti: Nizamiye sınıfı 173.000, ihtiyat sınıfı 53.000, redif sınıfı 182.000 olmak üzere 418.000 idi. Bu kuvvete savaş halinde Mısır'ın ve Tunus'un verecekleri 19.000 kişilik bir kuvvet ile başıbozukların ve Arap kabilelerinden gelecek 40.000 kişilik bir kuvvetin eklenebileceği ümit ediliyordu.

Ordu merkezleri Silâhlı kuvvetler yedi orduya taksim edilmişti. Bu orduların isimleri ile merkezleri şöyle idi :

1 inci ordu	Hassa ordusu	İstanbul
2 „ „	Tuna ordusu	Şumnu
3 „ „	Rumeli ordusu	Manastır
4 „ „	Anadolu ordusu	Ersurum
5 „ „	Suriye ordusu	Şam
6 „ „	Arabistan ordusu	Bağdat
7 „ „	Yemen ordusu	Yemen

Her ordu, nizami olarak, 6 piyade, 4 suvari 1 sahra topçu ve 1 de ağır topçu alayından ve ordu çevresindeki kale hizmetleri için, 3 piyade 2 suvari 1 topçu livası ihtiva eden altı livahlık iki fırkadan müteşekkildir. Ordu mevcudu normal olarak 26.700 kişidir.

Müstesna olarak merkezi İstanbul olan hassa ordusu, 7 piyade, 7 suvari, 5 topçu, 2 istihkâm alayından ve iki amele livasından ibarettir. Topçu alayları, Karadeniz boğazı Çanakkale boğazı ve Marmara bölgesinde serpiştirilmiştir. Üçüncü ordunun nizami teşkilâtına ilâve olarak, bosnalı askerlerden müteşekkil 2 Bosna alayı ile 1 hudut, 1 de kordon alayı vardır.

Altıncı ordu ise sadece 5 piyade ve 2 suvari alayından müteşekkildir.

Yedinci orduya gelince, 5 piyade alayından kurulmuştur.

Her liva, liva rütbesinde bir generalin (paşa), her fırka bir ferikin, her ordu ise bir mareşalın (müşir) komutasındadır.

Rediflerin ayrı kuruluş kadroları vardır. Fakat redif teşkilâtının bir liva komutanı ordu kurmay heyetine iştirak etmektedir.

Ordu kurmay heyeti, ordunun strateji hareketlerini idare eder. Ordunun tümü seraskerin komutasındadır; Dar-ı Şaray-ı Askerî ile onu idare eder.

Askerlik eğitimi Piyade silâhları ile topların geliştirilmek suretiyle ateş kudretlerinin arttırılması, savaşta, bu silâhlar karşısında askerin taarruz etmesi ve savunması için yeni usullerin kabul edilmesine sebep teşkil etmişti.

Hüseyin Avni Paşa, bu sebeple ordu için yeni talim usulleri kabul etti ve sık sık manevralar, harp oyunları tertip etmek suretiyle askerin savaş kudretini ve kabiliyetini arttırmaya gayret etti. Bu hususta yabancı uzman ve subaylardan da geniş ölçüde faydalanıldı.

Askerî ıslahatın karakteri Hüseyin Avni Paşa'nın, orduda yaptığı ıslahat, devrinin askerlik ilim ve sanatının şartlarına uygundur. Avrupa ordularında ve bunlar arasında en çok Prusya ordusunda tatbik edilen teşkilât, usul ve kaideleriyle eğitim metodları kabul edilmişti. Bununla beraber ordunun ıslahında gözönünde tutulan hedef, İmparatorluğun savunulması idi; bu sebeple yapılan yeni teşkilâtın en çok gerektiği vakit eli silâh tutan halkın asker olarak savaşa iştirak ettirilmesi düşünülmüştü. Bu iş için en çok kemiyete ehemmiyet verilmişti. Subayların yetiştirilmesinde eskiden olduğu gibi nazari bilgi ve eğitim zayıf kalmıştı. Subay kadrolarını, okuldan yetişmiş subaylarla doldurmak, zamana ihtiyaç gösterdiğinden alaylı tâbir edilen ve ordudan yetişen subaylardan faydalanmak gerekiyordu. İki menşeli subayın mevcudiyeti ise türlü ihtilâflara yol açmakta idi. Bununla beraber ve bütün bu kusurlara rağmen Abdülâziz devrinde, bu ıslahat ile ordu daha modern bir şekle girmiş bulunuyordu.

Osmanlı donanmasının ıslahı hususunda Selim III. devrinde esaslı bir teşebbüs yapılmış ve Osmanlı deniz kuvvetleri hatırı sayılır bir hale getirilmişti. Hattâ o devirde Tersane-i Âmire yerine Umur-u Bahriye Nezaretinin kurulması için, kanunname çıkarılmış ise de tatbik edilememiştir.

Mahmut II. devrinde ise donanma tamamen ihmal edilmiş ve Yunan isyanları sırasında Rumların silâhlandırılmış ticaret gemilerine karşı duracak sava; gemisi bile çıkarılamamıştı, Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'dan yardım istemek icabetmişti. 1830 da, müstakil bir Yunan devletinin kurulması üzerine bahriyenin ıslahı önemle ele alınmak lâzım gelirken bu dahi yapılamamıştı. Abdülmecit devrinde de donanma ihmal edilmiş durumundan kurtarılamamıştır. 1853 de, Rus filosu Osmanlı harp gemilerinin önemli bir kısmını tahrip edince, deniz kuvvetleri acınacak duruma girmişti. Acınacak halde olan yalnız deniz kuvvetleri değildi. Bu kuvvetlerle alâkalı bulunan Deniz Okulu ve tersaneler de aynı durumda idi. Kırım muharebesi esnasında, Osmanlı bahriyesinde müşavir olarak hizmet etmiş olan S. Adolphus Slade iltiması, rüşvet ve irtişanın tam mânasıyle hüküm sürdüğünü yazmaktadır. 1856 da imzalanan Paris andlaşmasıyle Karadeniz, Türkiye ve Rusya için tarafsız bir hale getirildiğinden bu denizdeki tersaneler de tamamiyle atıl bir halde bırakılmış, ve Osmanlıların Karadeniz filosu namiyle bir filoları kalmamıştı.

Abdülâziz devrinde
Donanma
Abdülâziz tahta çıktığı günden beri, orduya olduğu gibi donanmaya da ehemmiyet verdi. 1863—1864 yılında kendisine bütçeden ayrılmış olan tahsisatın yarısını donanmanın ıslahına tahsis etti. Fakat, ortaya yeni ve kudretli bir donanma çıkarmak kolay değildi. İlk merhalede İstanbul ve İzmit tersanelerinin ıslahına girişilmekle iktifa edildi. Zaten birkaç yıldan beri harp gemisi inşaatında büyük bir inkılâp hasıl olmuştu. Avrupa devletleri, ahşap gemi usulünü terkederek zırhlı inşasına girişmişlerdi. Bu inşaat ise pahalıya maloluyordu. Osmanlı devleti para muzayakası içinde bulunduğu için, muhtaç olduğu zırhlıları borçlanmak suretiyle

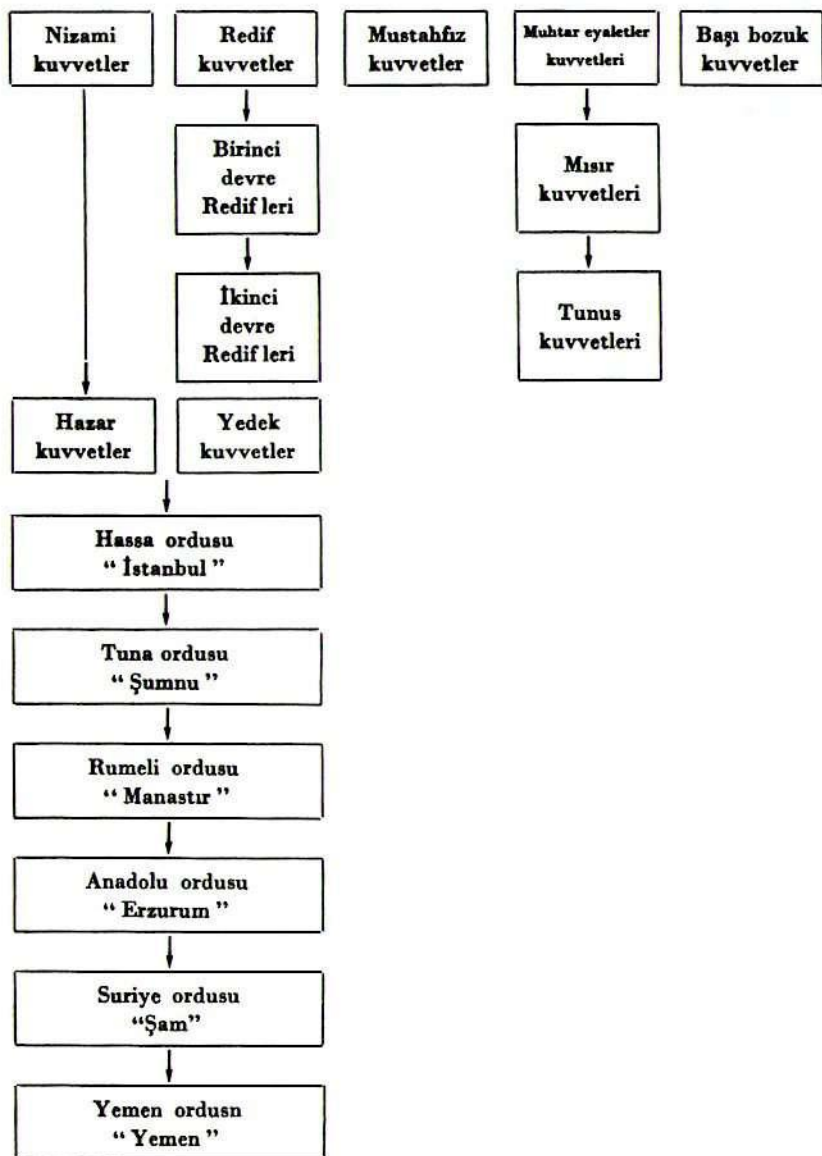
ve İngiltere'den satın alarak temin etmek zorunda kaldı. 1866 da patlak veren Girit isyanı sırasında birkaç Yunan gemisinin, Osmanlı savaş gemilerini müşkül durumda bıraktığı hayretle görüldü. Osmanlı donanmasında eksik olan ne vasıta ne de asker ve mürettebat idi. Eksik olan bilgi ve tecrübe idi.

Nitekim söz konusu isyan esnasında, bir türk gemisi suvarisi Portsait limanını bir diğeri de Yafa limanını aradıkları halde bulamamışlardı. Bu yönden Osmanlı gemicileri hâlâ, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Baron de Tott'un Mühendishane-i Bahri-i Hümayunu kurduğu sıradaki seviyede idiler. Heybeliada'daki deniz okulunun kadrosu sayıf ve idaresi kötü idi. Deniz erlerinin Müslüman olması prensibi kabul edilmiş olmasına rağmen ticaret gemilerinde çalışmış olan Rum mürettebattan da faydalanılmakta idi.

Abdülâziz devrinde Abdülâziz'in yakından alâkalanması ile geliştiril-
Osmanlı mesine çağrılan Osmanlı donanması bu pâdişah
donanmasının devrinin sonlarına doğru, 30 zırhlı ve 76 ahşap
mevcudu gemi olmak üzere 106 gemiden ibaretti. Zırhlı-
 ların erat toplamı 10.920 top sayısı 173 idi.
 Ahşap gemilere gelince, erat toplamı 15.188, top sayısı 486 idi.
 Bundan başka donanma hizmetinde yelkenli harp gemisi de vardı.
 Yabancılardan borç alınan para ile meydana getirilmiş olan bu
 filo, devrinin üçüncü filosu olmakla şöhret kazanmıştı. Fakat bu
 şöhret gemi sayısının temsil ettiği değer yönündendi. Subaylarının
 ve erlerinin talim ve terbiyesi bakımından yapılacak daha çok
 işi kalyordu.

ABDÜLÂZİZ DEVRİNDE OSMANLI ORDUSU

“1869 Kanunnamesine göre”

ABDÜLÂZİZ DEVRİ BAŞINDA EĞİTİM MÜESSESELERİNİN DURUMU

**Eğitim
Müesseselerinin
çeşitleri**

Abdülâziz devri başlarında, Osmanlı İmparatorluğunda, eğitim sistemi karakter ve idare yönünden henüz bir vahdet göstermiyordu. Eğitim müesseseleri aralarındaki farklılara göre dört guruba ayrılıyordu. 1) Devlet eğitim müesseseleri; 2) Medreseler; 3) Cemaat eğitim müesseseleri; 4) Osmanlı İmparatorluğunda, yabancı tabiiyette bulunan şahıs veya cemiyetlerin eğitim müesseseleri.

Devlet eğitim müesseseleri, Mahmut II. devrinden beri cemiyet ve devlet ihtiyacı için meydana getirilen okulları ihtiva etmekte idi. Bu okullar devlet bünyesinde kurulan bir teşkilât tarafından devlet hazinesinden temin edilen para ile idare edilmekte idi. Medreseler, cemiyet ve hayat ile irtibatını kaybetmiş ve tamamen dinî karakter iktisap etmiş öğretim müesseseleri idi. Meşihat tarafından ve vakıf gelirleri ile idare edilmekte ve ilmiye sınıfının murakabesi altında bulunmakta idi.

Cemaat eğitimi, cemaat veya millet ismi verilen ve Müslüman olmayan toplulukların sahip bulunduğu eğitim teşkilâtı idi. Bu teşkilâta dahil her dereceden okullar, cemaatlar tarafından kurulmakta ve cemaat parası ile işletilmekte idi. Devlet, 1856 dan beri sadece, bu okulların öğretim usullerini tesbit etmekte ve öğretim üyelerini tayin etmekte idi.

Yabancı eğitim sistemi, Osmanlı İmparatorluğunda, yabancı şahıs veya cemiyetler tarafından kurulan ve devletle herhangi bir ilgisi bulunmayan eğitimdi.

**Devlet Eğitim
müesseselerinin
durumu**

Devlet eliyle, batı usulünde kurulmuş olan eğitim müesseseleri, Rüştiyeler, Darülmualimin (Öğretmen okulu), Mektebi Mülkiye ve Telgraf mektebinden ibaretti. Bundan başka, askerî mektep olarak da, Harp ve Tıp okullarıyla askerî rüştiyeler vardır. Bütün bu müesseseler, koca İmparatorluk için devrede kulak kabilinden idi. Rüştiyeler, dört yıllık sıbyan (mahalle veya ana okulları) mekteplerinden mezun çocuklara, bir nevi yüksek ilk öğretim vermek için kurulmuş tahsil süresi, ilkin 2 ve sonra 4 yıla çıkarılmış olan okullardı.

1860 da bu okulların sayısı, bütün İmparatorlukta 52 idi. Devam eden öğrenci sayısı da 3920 den ibaretti.

Rüştiye okullarının derslerine gelince, yazı çeşitleri, arapça gramer, meram ifade edecek kadar kitabet, (avamı nasa elverecek kadar kara cümle) basit hesap, Kuran ve ahlâktan ibaretti.

Bu derslerden anlaşılacağı üzere, medresenin dışında kurulmuş olmakla beraber, Rüştiye tahsiline din tesiri hâkimdi. Çocuklara ana dili okutulmuyordu. Derslere amme cüzü ile yani arapça ile başlanmakta idi. Türkçe dersine, pek az ehemmiyet verilmişti. Ahlâk olarak Birgivi risalesi okutulmakta idi. Bu risale, 1562 tarihinde yazılmıştı. Dünyada günah sayılan işlerin bir mecmuasından ibaretti. Dünyada zevk aramanın ahmaklık olduğu, cennete gönül bağlamak icabettiği, risaledeki din ahlâkının temelini teşkil ediyordu.

Bu derme çatma bilgi ve korkuya müstenit ahlâk telâkkisi ile yetişen çocuklar ne daha yüksek bir tahsile geçmek ne de hayata atılmak için hazırlanmış değildiler. Coğrafya ihmal edildiği, tarihe, tabiat bilgisine, geometriye, hiçbir yer verilmediği için, Rüştiye mezunları müsbet bilgi ile techiz edilmiş bulunmuyorlardı. Öğrendikleri bilgileri ise, kısa zamanda unutuyorlardı. Unutmadıkları tek şey, mânasını anlamadan Kuranı Kerim okumaktan ibaret idi. Bu ise onların dünyadaki bin bir müşkülünden hiçbirisini halletmeye yardım etmiyordu.

Diğer okulların da durumu parlak değildi. Rüştiyelere öğretmen yetiştirmek için bir tek öğretmen okulu (Darülmualimin) kurulmuştu. Onun da ancak 20 asli öğrencisi vardı ve derslerine din tesiri hâkimdi.

Mülkiye mektebi (Mekteb-i Mülkiye), henüz esaslı şekilde teşkilâtlandırılmamış, az sayıda öğrenciye sahipti. Telgraf mektebi ile ebe mektebine gelince, bunlar da karikatür durumunda idiler. Askerî okullar, yabancı uzman ve öğretmenlerden faydalandığı için nisbeten daha iyi durumda idiler. Fakat onlar da henüz çağdaş bir manzara taşımıyorlardı.

**Medreselerin
durumu**

Tamamen dini mahiyette öğretim yapan sıbyan okullariyle medreseler, acınacak ve ağlanacak durumda idi.

Abdülâziz devri başlarında, İmparatorlukta, 12.509 sıbyan okulu vardı. Bunlara devam eden kız ve erkek öğrenci sayısı

524.770 idi. Sıbyan okulları, vakıf gelirleriyle ve hayıraseverlerin teberruları ile varlıklarını devam ettiriyorlardı. Öğretmenler, medrese mezunu olduklarından cahil ve mutaassıp idiler. Öğretim dört yıl sürmekte idi. Dersler, Kuran, tecvit, ibare yazı öğretitleri (sülûs ve nesih) ve ahlâktan ibaretti.

Çocuklar yerde hasır veya kilim üzerinde oturuyorlar ve hiçbir cazibesi olmayan bu dersleri küçük mahkûmlar gibi takip ediyorlardı. Terbiye vasıtası dayanın her çeşidi ve falaka idi. Terbiyenin hedefi de küçük dimağlara korku telkin etmek ve inkişaf etmekte bulunan insan ruhunda, her türlü teşebbüs kabiliyetini öldürmekti.

Sıbyan okullarından mezun olanlar o kadar sayıf yetişiyordu ki, 1866 da, Rüştîye okullarına girmek isteyenler için açılan bir giriş imtihanında, yalnız türkçe ve ibareden imtihan yapıldığı halde, muvaffakiyet pek düşük olmuştı.

Medreseye gelince, tam bir inhitat halinde idi. Hayat ve cemiyetle alâkalı bilgileri kapı dışarı etmiş bulunuyordu. Eğitim nakli bilgilerden ibaretti. Başhca dersler, arapça sarf ve nahiv, belâgat, mantık, fıkıh, kelâm ve hikmetten ibaretti. Matematik, tabii ilimler ve sosyal ilimlere hiç yer verilmemişti. Medrese iskolastik bir usul ile dar görüşlü, mutaassıp, faydasız, müstehtlik nesiller yetiştiriyordu. Bu haliyle, Türk cemiyetine olduğu gibi, Arap cemiyetine ve Osmanlı camiasına da hiçbir faydası dokunmamakta idi.

Otuz yıl medresede dirsek çürüterek mezun olan softaların cemiyet içindeki şaşkın durumu, aşağıdaki satırlardan anlaşıl-maktadır :

“...Bu gibilere arapça bir gazete verilse, lûgate müracaatla iki saat çalışmayınca mâna çıkaramazlar. Fıkıh ilminden bir mesele sorulsa cevaptan aciz kalırlar. Akait üzerinde bir bahse girilse taassup siperi arakasına gizlenerek muhatabına küfür istinat ederek susturmaya çalışırlar. Kuranı Kerimden bir âyetin mânası sorulsa kadı Beyzaviye müracaat yolunu gösterirler. Politikadan söz açılrsa dünyada İngiltere ve Amerika ve Japonya ve Fas gibi memleketler olduğunu hayretle dinlerler. Ahbabından birine türkçe bir mektup yazmak iktiza etsê şuna buna yalvarırlar. Şimdi bu gibilere ‘hoca efendi, Devleti Aliyye sizin ilim ve kemalinizi takdir ile zatınıza bir memuriyet teklif edecek, siz

muhayyersiniz, hangi işte sizin malûmatınız müfit işe anı ihtiyar ediniz' denilse acaba ne cevap verirler."

Kaymakam ve mutassarrıf ve vali gibi mülkiye memuriyetlerinden birini seçse, onlara lâzım olan türkçe yazmak, devlet muahedatını bilmek, maliye umurundan oldukça haberdar olmak ve hizmet ettiği devletin hal ve mevkîine vakıf bulunmak ve bir meclisi mahkemede bulundukça mevcut kanunlar üzerinde dâva görmek ve yabancı devlet memurlariyle politikaya dair sohbeta girişmek gibi şeylerin hiçbirisiyle iştigal etmemiştir. Hükümet-i şeriye istese fenn-i fıkıh ile tevaggülü yoktur. Asker zabıtlığı istese hiç uymaz. Nihayet yine cami-i şerife bildiği yolda ders okutmaktan gayri devlete ve ümmetin hayrına yarar bir iş bulamaz¹.

Medreseden yetişenler içinde, kendi gayreti ile, kendisini yetiştirmiş tek tük bilginlere de rastlanmakta idi. Fakat bu gibilerin en büyük düşmanı yine mutaassıp medreseliler idi. Medrese kendi kendini ıslah etmeği düşünmek şöyle dursun, devlet eğitiminin de gelişmesine ve çağdaş bir manzara almasına engel oluyordu. Rüştîye okullarında çocukların oturmaları için sıra konmasına bile tahammül edememiş ve "Kur'anı Kerimin diz çökerek hasır veya minder üzerinde okunması lâzımdır, sıra üzerinde oturarak ve bacak sallamak suretiyle Kur'an okumak günahtır" sözü ile sıraları kaldırtmıştı.

Eğitim hakkında düşünceler Devlet eğitiminin olsun, medresenin olsun ıslah edilmesi için, ıslahat fikrinin umumi efkâra mal edilmesi gerekiyordu. Halbuki henüz gelişmiş bir umumi efkâr yoktu. Okumak yazmak bilenlerin sayısı çok az olduğu için çıkmakta olan gazetelerin sayısı da mahdud idi. Zaten bu gazetelerin dilini de ancak aydınlar anlayabiliirdi. Halk efkârının tecelli ettiği yer cami idi. Hocalar, çeşitli meseleleri camide halka açıklamakta ve izah etmekte idiler. Fakat, medresenin yukarıda, belirtilen durumundan da anlaşılacağı üzere, hocaların izahları, tamamen din yönünden idi ve müspet olmaktan uzaktı. Bununla beraber, eğitim problemi hakkında düşünmek, ortaya fikir atmak, tedbir aramak hususunda devlet adamlarıyla münevverlerden bazılarının çırpındığı görülmektedir. İç-

¹ Belâeten, c. II., s. 414, 718.

lerinde eğitim problemini müstakil bir konu olarak tetkik edip ortaya bir eğitim sistemi haline koyan çıkmamıştır. Fakat eğitim hakkında perakende de olsa ortaya fikirler atılmıştır.

Âli Paşa'nın
düşüncesi

Âli Paşa, 1857 tarihli lâyihasında, devlet müesseselerinin ıslahı lüzumundan ve bu hususta tutulması gerekli yoldan bahsederken eğitime de temas ederek şöyle demektedir :

“Milletimizin terbiye ve malûmatını lüzumu dereceye götür-

meye ziyadesiyle ikdam ve gayret ve sarfı nüfuzu himmet dahi farz mesabesindedir. Zira bu hasıl olmaz ise dahi dayanamayıp biteriz. Her nasıl etsek ve etrafımıza Çin duvarları gibi hisarlar çeksek yine malûmath kavimler bize galebe eder ve refte refte her şeyi elimizden alurlar.”¹

Âli Paşa, eğitimin yalnız müslüman halkın ihtiyaçları için ıslah edilmesini yeter bulmuyordu. Ona göre hristiyan tebaanın idaresini güçleştiren sebeplerden biri de, bizde matlûba muvafık mektep bulmadıkları için hristiyan ailelerinin çocuklarını, yabancı memleketlere ve bu arada bilhassa Rusya ile Yunanistan'a göndermeleri idi. Çünkü bu memleketlerde Türk düşmanlığı ile yetiştirilenler, İmparatorluğa döndükten sonra, dindaşlarını devlet aleyhine tahrik ediyorlardı. Bu tehlikeli hareketin önüne geçmek için tek tedbir okullarımızı ıslah etmek ve kapılarını Müslüman olmayanlara da açmaktır.

Fuat Paşa'nın
düşüncesi

Fuat Paşa da 1868 de, ölümünden önce, tanzim etmiş olduğu vasiyetnamesinde, Osmanlı İmparatorluğunun inhitat sebeplerini ve yükselme ted-

birlerini izah ederken eğitime de temas ederek şöyle demektedir :

“Zannolunmasın ki İslâmiyetin emrettiği ilim başka, sair milletlerin tahsil eylediği ilim başkadır. İlim âlem-i akıl ve izan için ıslık saçan tek parlak güneştir. Ve madem ki bizim itikadımızca İslâmiyet bütün hakayiki, bütün maarifi camidir, o takdirde faydalı keşifleri ve yeni ilimleri, geldikleri yer her neresi olursa olsun ve herhangi millet nezdinde bulunursa bulunsun anı almalı ve kabul etmeliyiz.”²

¹ Hayrettin, Vesaik-i Tarihiye ve Siyasiye, Kitap V, s. 72.

² Mehmet Galip, Tarihten bir sahife, T. T. E. mec. c. II, s. 75.

“Medeni terakkilerin esası ve maddi ve mânevi büyüklüğün menbaı, umumi maarıftır.”

Mithat Paşa'nın düşüncesi Mithat Paşa da, Âli ve Fuat Paşaların eğitim üzerindeki umumi düşüncelerine ortaktır. Fakat onun, bu konunun bazı bölümleri hakkında pratik değer taşıyan düşünceler de ileri sürdüğü görülür. 1866 da, rüştiyelerin ıslahı hakkında kaleme aldığı bir lâyhada, bu okulların noksan ve kusurlarını gösterdiği gibi ders programlarına, türkçe, tarih ve coğrafya, tabiat bilgisi, geometri, matematik, yabancı dil derslerinin ilâve edilmesini müdafaa eder.

Ziya Paşa ve Namık Kemal'in düşünceleri Bir müddet devlet hizmetinde bulunduktan sonra hürriyet için mücadeleye atılan bu iki şahsiyet de umumi terbiyenin lüzum ve ehemmiyetine kanidirler.

Ziya Paşa :

Diyar-ı küfrü gezdim ; beldeler, kâşâneler gördüm.

Dolaştım mülk-ü İslâmı, bütün virâneler gördüm.

deyerek, şark ile garbın manzarasını çizmektedir. Ona göre, bu iki âlem arasındaki uçurum eğitim ile doldurulabilir.

Namık Kemal ise; “Asrımızda maarif her milletin medar-ı hayatıdır. Halkın ikmal-i tahsiline sarfolunmak için malından değil, cevher-i canından bile bedel alınsa çok görülmez” demektedir. Daha başka devlet adamlarının ve aydınların, eğitim üzerindeki fikirlerini buraya eklemek de mümkündür. Fakat hepsi aşağı yukarı aynı fikri başka suretle ifade ettikleri için lüzum yoktur.

Yukarıda işaret edilen fikirlerden çıkarılacak netice şudur : Abdülâziz devrinde eğitimin, önemi bazı devlet adamlarıyla münevverler tarafından kavranmıştır. Bunlar, umumiyetle Avrupa görmüş ve yabancı dil bilen kimselerdir. Hepsi, İmparatorluk müesseselerinin ıslahında aynı fikirde bulunmamalarına rağmen, İslâmîlığın, batı ilmi ile, eğitim müesseseleri ve usulleriyle telif kabul ettiğinde müttefiklerdir. Bununla beraber, hiçbirisinin genel eğitim sisteminin köklü bir şekilde değiştirilmesi hususunda bir plânı yoktur.

**Yabancıların
düşünceleri**

Abdülâziz devrinde, yabancıların da Osmanlı İmparatorluğunun eğitimi ile alâkalandıkları ve bu hususta düşünceler ileri sürdükleri görülmektedir.

Yabancılardan kasıt Avrupalılardır. Bunları, alâkalarının sebeplerine göre iki kısma ayırmak mümkündür. Birinci kısma, Türkiye'ye gelip bir müddet oturan ve siyasi memuriyeti bulunmayanlar dahildir. İkinci kısım ise Türkiye'ye gelmiş olsun veya olmasın, siyasi memuriyetleri dolayısıyla Türkiye ile teması olanları ihtiva etmektedir.

Birinci kısım yabancıları en çok alâkadar etmiş olan konu, Türk kızlarının eğitimi meselesidir. De Gaston'un bu husustaki fikri şudur :

"Müslüman kızlar için okullar açmak, İmparatorluğu ıslah etmek için işte en iyi tedbir. Şu şartla ki, bu okullarda devletin kontrolü altında bulunmak üzere, öğretim Avrupalı kadın öğretmenlere tevdi edilmelidir.

"Zeki Türk kadınının kafasını dolduran hasta bilgileri çıkarıp yerine sağlam bilgiler koyunuz; o vakit yirmi yıl içinde size nasıl adamlar yetiştireceğini göreceksiniz. Bugün Türk kadınları birşey bilmiyorlar. İçlerinde birkaç satır yazmasını bilenler binde bir bile değildir. Anneler dimağlarını iyi bilgilerle süsledikleri vakit, çocuklarının ilk ve hakiki öğretmenleri olacaklardır."¹

Yabancı diplomatlara gelince: eğitim hakkındaki düşünceleri mensup bulundukları devletlerin Osmanlı İmparatorluğu hakkında takip ettikleri siyasetle münasebetli idi. Abdülâziz devrinde, Fransa'nın politikası Osmanlı İmparatorluğundaki tebaanın her türlü haklar yönünden eşit bir hale gelmesi merkezinde bulunduğu için Fransız diplomatları devlet eğitiminin de Müslüman olan ve olmayan bütün tebaa için müşterek olmasını istiyorlardı. Bu hususta da yalnız düşünce serdetmekle kalmıyorlar, müdahalede de bulunuyorlardı. Müdahalelerinin mesnedini, 1856 tarihli Islahat fermanında eğitim ile ilgili, şu paragraf teşkil ediyordu :

"Osmanlı tebaasından bulunanlar, devlet mekteplerinin talimatnamelerinde gerek yaş gerek imtihan yönünden tesbit edilmiş

¹ De Gaston, La Turquie en 1873 et 1874, s. 50.

olan şartları yerine getirdikleri takdirde cümlesi fark gözetilmeksizin askerî ve mülki yüksek okullara kabul olunacaklardır.,

Fransız hariciyesi, bu paragrafa dayanarak 22 Şubat 1867 tarihli bir nota ile¹ Osmanlı hükümetine eğitim sistemini aşağıda gösterilen plân dahilinde ıslah etmesini tavsiye ediyordu :

“1— Cemaatlar tarafından kurulmuş bulunan eğitim müesseseleri devlet tarafından yardım ve teşvik görmelidir.

2— Belli başlı merkezlerde, Orta öğretim müesseseleri açılmalı ve bunlara hristiyan öğrenciler de alınmalıdır.

3— İlk öğretimin tedricen geliştirilmesi için, bir öğretmenler sınıfı yetiştirilmelidir.

4— Müslümanlar ve Hristiyanlar için müşterek bir üniversite kurulmalıdır. Bunda yalnız tıp öğretimi ile iktifa edilmiyerek bugün hiçbir yerde öğretilmeyen, diğer ilimler yani tarih, idare, hukuk öğretilmelidir.

5— Türlü meslekler için meslek okulları kurulmalıdır.

6— Umumî kütüphaneler kurulmalıdır.

Kadınların eğitiminde mevcut boşlukları işaret etmeye, geleneklerin müsaade etmemesi teessüfe şayandır. Bununla beraber iyi teşkilâtlanmış cemiyette bu meseleyi, her terakkinin başlıca şartı olarak dikkat nazara almamak mümkün değildir.”

Abdülâziz devrinde, eğitim alanında başlıca ıslahatın, bu noktayı takip eden yıllarda yapıldığı gözönünde tutulursa, notanın ıslahatçılar üzerinde tesir yapmış olduğuna hükmetmek icabeder.

EĞİTİMDE ISLAHAT

İlk öğretimde
ıslahat

Önceki bölümde de ifade edildiği üzere ilk öğretim, sıbyan okullarında ve rüştiye okullarında verilmekte idi. Abdülâziz devrinde sıbyan okullarının ıslahına fazla gayret sarfedilmedi. Rüştiyelerle meşgul olundu.

Bu okulların adedi süratle artırıldı. 1860 da 57 rüştiyeye mukabil 1868 de 87 ve 1874 de de 386 rüştiye vardı. Bunlardan 47 si İstanbul vilâyeti hudutları dahilinde idi, 160 ı Rumelinde,

¹ Baron De Testa, Recueil des Traités de la Porte Ottomane, c. VII., s. 418.

203 de Anadolu'da idi. İstanbul'dakilerinden de 9 u kız rüştiyesi idi. 1874 de rüştiyelere devam eden umum öğrenci sayısı 20.000 kadardır.

İlk kız rüştiyesi 1861 tarihinde İstanbul'da açılmıştı. Bu tarihe kadar kızların eğitimi tamamen ihmal edilmişti. Hattâ kızların okumak yazmak bilmesi ayıp telâkki edilmekte idi. Kendi gayreti ile bilgi edinmiş kadınlar ise büyücü gibi kabul edilirdi. Bu sebeptendir ki, bu yeni okulu umumi efkâra kabul ettirmek için âyetler ve hadisler araştırılmak icabetmiş ve (taife-i nisânın dahi din ve dünyalarını bilip emre itaat ve menhiyattan mücanebet etmeleri için tahsil etmeleri) gerektiği ifade edilmişti.

1867 ye kadar rüştiyelere yalnız müslüman talebe alınmakta idi. Bu tarihte, devletçe, Müslümanlarla Hristiyanlar arasında öğretim alanında bir fark gözetilmediği hususunda, yabancılara bir delil göstermek maksadiyle hristiyan çocuklarının da bu okullara alınması prensibi kabul edildi. Ancak Hristiyanların bu prensipten faydalanmaları için de rüştiyeler için türkçeden bir giriş imtihanı kabul edildi.

Aynı yıl, okula girme yaşını aşmış olanlara, din dersleri, okuma ve hesap öğretilmesi için İstanbul'da Bayezit civarında bir okul açıldı. Çarşı ve pazar açılmazdan önce, çarşamba ve pazar günleri, burada, isteyenlere dersler verilmeye başlandı.

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi İlk öğretim hakkında ıslahat prensiplerinin vazedilmesi ve bu öğretimin üst öğretim dereceleriyle olan irtibatı 1869 da Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile tesbit edildi. Bu nizamname, bu tarihe kadar perakende bir şekilde kurulmuş olan ve kurulması tasavvur edilen okulları, bir eğitim sistemi çerçevesi dahilinde teşkilâtlandırmakta bulunduğu için üzerinde ehemmiyetle durulmak lâzımdır. Nizamname, Şûrayı Devletin Maarif dairesi tarafından hazırlanmış, Şûra heyeti umumiyesinde tetkik edilerek ikmal edilmiş ve heyeti vükelâdan ayrılan özel bir komisyonun da tetkikinden geçerek son şeklini almıştır.

Başlıca hükümleri şunlardır :

1— İlk öğretim mecburidir.

2— Okulların sınıf ve dereceleri şöyle tesbit edilmiştir :

Sıbyan okulları (ana okulu veya ilk öğretimin birinci kademesi), mahalle ve köy okullarıdır.

Rüştiye okulları (ilk öğretimin ikinci kademesi), beşyüz haneli kasabalarda açılacaktır.

İdadiye okulları (orta okullar) beş yüz haneli kasabalarda açılacaktır.

Sultaniye okulları (lise) vilâyet merkezlerinde açılacaktır.

Darülfünun (üniversite) İstanbul'da açılacaktır.

Bundan başka yine İstanbul'da olmak üzere bir Darülmualimin (öğretmen okulu) ile bir Darülmuaallimat "kız öğretmen okulu" açılması da kararlaştırılmıştır.

3— Öğretim ve eğitim usulleri, 4- Öğretim üyelerinin bilgi, itibar ve refahını arttıracak tedbirlerin alınması; 5- Maarif merkez idaresinin tanzimi ve vilâyetlerde şubeler kurulması; 6- Öğrencilerin şevk ve gayretlerini arttıracak kaidelerin tesbiti; 7- Maarif-i umumiye masrafları için halktan iane temini.

Bu nizamname derli toplu bir eğitim programı mahiyetini de taşımakta idi. Ancak nizamnamede geçen maddelerin tatbiki için herşeyden önce, paraya ve elemana ihtiyaç vardı. Halbuki bu sırada devletin hazinesi tamtakırdı. Devlet yabancılardan aldığı borç para ile günlük hayatını temine çalışıyordu. Eleman yetiştirmek ise zamana ve bilgiye bağlı bir keyfiyet idi. Bununla beraber, Abdülâziz devrinde imkân nisbetinde bu programın gerçekleştirilmesine çalışılmış ve bazı terakkiler kaydedilmiştir.

Orta Öğretim; İdadiler (Orta okullar), Osman Ergin, Türkiye Maarif Tarihinde idadilerin açılması hakkında şöyle demektedir :

Sultaniler (Liseler) İdadinin lûgat mânası, hazırlamaktır. Kendisinden üstün bulunan herhangi bir mektebe talebe hazırlayan ve yetiştiren mekteplere denilmiştir.

"İdadiler rüştiyelerin üstünde ve sultanilerin (liselerin) altında 1872 yılında ve Cevdet Paşa'nın Maarif Nazırlığı zamanında fakat yalnız İstanbul'da açılmıştır."¹

Bugünkü orta okullar derecesinde mekteplerdir.

1874 de, İstanbul'da, öğretmen sayısı 10 u, öğrenci sayısı 261 i bulan 4 idadi mektebi vardır.

¹ Osman Nuri Ergin, Türkiye Maarif Tarihi, c. II, s. 416 - 417.

İdadilere, rüştiye okullarını ikmal eden müslüman ve hıristiyan talebeler bir giriş imtihanı ile kabul olunurlardı. Öğretim süresi üç yıl idi. Dersler, türkçe, yabancı dil, belâgat, aritmetik, geometri, kozmografya, tabiat bilgisi, resim ve mesaha (ölçü)den ibaretti.

Maarifi Umumiye Nizamnamesine göre idadilerin üstünde vilâyet merkezlerinde açılması düşünülmüş olan sultaniler (liseler) Abdülâziz devrinde açılmamıştır.

Bununla beraber, daha Maarifi Umumiye nizamnamesi meydana getirilmeden önce, 1868 de İstanbul'da Galatasaray Sultanisi adıyla bir lise açıldı. Bu okulun açılmasını, Abdülâziz'in 1867 de Paris sergisini ziyaret etmek için Fransa'ya yaptığı seyahatle ilgili gören tarih yazarları vardır. Bunlardan Osman Ergin, pâdişahın Fransa'dan mülhem olduğu kültür tesiriyle İstanbul'a avdetinde bu okulun açılmasına karar verildiğini yazar. Halbuki Fransa'nın Babıâliye, eğitimde ıslahat yapılması hususunda verdiği nota, Abdülâziz'in Fransa'ya seyahatinden öncedir ve bu notada lise ayarında okulların açılması da tavsiye edilmiştir. İstanbul'daki Fransız elçisi M. Bourée, Âli ve Fuat Paşaların yakın dostu bulunduğu için, imparatorunun notası hükümlerinin yerine getirilmesi için, onlar nezdinde dostça ısrarlarda bulunmuştur. Fransız Maarif nezareti, kurulacak lisenin programını bile tanzim etmiş ve İstanbul'a göndermiştir. Fransızların üzerinde durdukları yönler şunlardı: 1- Liseye, cins ve mezhep farkı gözetilmeksizin öğrenci alınması; 2- Öğretimin fransızca yapılması; 3- İdarenin ve öğretimin Fransız öğretmenlere verilmesi.

Osmanlı devlet adamları öğretimin türkçe yapılmasını istiyorlardı. Fransızlar, türkçenin güç öğrenildiğini, imlâsının karışık bulunduğunu bilhassa, Türk olmayan öğrencilerin bu yüzden çok müşkülâta uğrayacaklarını, tercüman vasıtasıyla ders verilmemesinden de büyük faydalar elde edilemeyeceğini öne sürerek, fransızcada ısrar ettiler. Neticede, Babıâli bazı derslerin türkçe okutulması şartıyla Fransız teklifini kabul etti.

Galatasaray Sultanisi 1 Eylül 1868 de açıldı. Okulun idaresi bir Fransız müdürüne verildi. Ders nazırı da Fransız idi. İkinci

müdürlüğe de bir Türk getirildi. Fransız liselerindeki idare tarzı ile öğretim usulleri aynen kabul edildi.

Öğretim süresi esas itibariyle beş yıldır. Fakat ilk öğretim bilgileri yeter derecede görülmeyenler için üç yıllık bir hazırlık devresi vardı.

Fransız liselerinde okutulan derslerden başka, türkçe, Osmanlı tarihi, hukuk ve ekonomi politik dersleri vardı. Bu son iki ders sonraları hukuk mektebinin kurulması üzerine programdan kaldırılmıştır.

Galatasaray sultanisinin açılması çeşitli itirazlara uğradı. Rusya, Fransa'ya manevi nüfuz kazandıracak olan bu mektebe Rumları girmemeye teşvik etti. Papalık, mektepte, katolik öğrenciler için dinî merasim yapılması temin edilmediği için Şarktaki katoliklerin mektebe devamlarını meneden bir emirname yayımladı.

Yahudiler de, Müslümanların Hristiyanlarla birleştikleri Galatasaray'a çocuklarını göndermek istemediler.

Türlere gelince, öğretimde fransızcaya çok yer verildiğinden ve lâtince okutulmasından şikâyetçi idiler. Medrese müntesipleri ise böyle bir lisenin açılmasına aleyhtar idiler. Fakat kendilerini zayıf hissettikleri için, papalığın yapmış olduğu itirazı takdir etmekten başka birşey yapamadılar.

Galatasaray sultanisi umulduğundan ziyade rağbet gördü. Açılmasından bir yıl sonra öğrenci sayısı 622 yi buldu.

Yüksek öğretim (Darülfünun) Üniversite Medrese dışında bir darülfünun açılması fikri ilk defa olarak 1845 de Geçici Eğitim Meclisi (Meclis-i Muvakkat-i Maarif) tarafından tanzim edilen eğitim programında yer almıştı. Böyle bir müessesenin çalışmaya başlaması ve faydalı olması için üç şeye ihtiyaç vardı.

1- Bina; 2- Öğrenci; 3- Kitap.

İtalya'dan bir mimar getirildi ve bir darülfünun binası yapılmasına başlandı. Darülfünun öğretimini takip edebilecek seviyede öğrenci yetiştirmek maksadiyle liseye muadil olmak üzere Darüлмаarif adıyla bir okul kuruldu (1849). Bundan başka Darülfünuna öğretim üyesi yetiştirilmek maksadiyle Avrupa'ya iki öğrenci gönderildi.

Bina kuruluncaya ve öğrenciler de yetişinceye kadar, Darülfünunda okutulacak kitapların tercüme ve telif suretiyle hazırlanması için Encümen-i Daniş kuruldu (1854).

Fakat binanın ikmal edilmesine rağmen Darülfünunun açılmasına teşebbüs edilmedi. Bu sırada, Avrupa'nın muhtelif yerlerinde, üniversite öğrencileri, devlet otoritesine karşı hürriyet mücadelesine girişmiş bulunuyorlardı. Osmanlı elçileri bu husustaki faaliyetler hakkında Babıâli'ye muntazaman bilgi vermekte idiler. Bu sebeple, Babıâli'nin Darülfünun açmak fikrinde gevşemiş olduğu kabul edilebilir.

Abdülâziz'in tahta geçmesi üzerine Fuat Paşa'nın sadrazamlığı sırasında Darülfünun mevzuuna tekrar gelindi.

1862 de, Darülfünunun resmen açılması beklenmeksizin konferans şeklinde serbest derslere başlandı. İlk dersler fizik, daha sonra kimya ve tabii ilimlerle coğrafya konuları üzerine verildi. Bu dersleri Avrupa'da tahsil görmüş paşalar vermekte idi. Dinleyiciler kalabalıktı. Sadrazam ile sair devlet ricalinin de derslere geldiği olurdu. Fakat dinleyiciler, derslerden istifade etmekten ziyade yapılan fizik ve kimya tecrübelerini âdeta hokkabaz seyrederek gibi takip ettikleri için general profesörlerin canları sıkılıyordu.

1867 tarihli, yukarıda söz konusu edilen Fransız notasında bir Darülfünun açılması Babıâli'ye tavsiye edildiğinden bu tarihten iki yıl sonra meydana getirilen Maarif-i Umumiye Nizamnamesinde İstanbul'da, Darülfünun-u Osmani açılacağı da tasrih ve tesbit edilmişti. Nihayet 8 Şubat 1870 de, Darülfünun, sadrazam ve devlet ricalinin huzuriyle resmen açıldı. İdaresi, irade ile tayin edilen bir reise verildi. Öğretim şubeleri Maarif-i Umumiye nizamnamesinde tesbit edilen esaslara göre teşkilâtlandı.

Darülfünunun ilk çabışmaları çok müşkül şartlar içinde yapıldı. Öğretim üyeleri, kifayetsizdi. Öğrenciler, dersleri takip edecek seviyede değildi. Kitap yoktu. Öğretim dili, muamma gibi bir şeydi. Bu sebeple de öğretimin seviyesi çok düşüktü. Bu hususta açık bir fikir edinmek için gece derslerinde Hoca Tahsin Efendi'nin kendisini dinleyen Babıâli kâtipleriyle medrese talebesi huzurunda "Su" konusu üzerinde vermiş olduğu dersin şu kısmını okumak kâfidir.

Tarih-i Katre

Jale ismiyle müsemma sabahleyin zümrüt-i evrak ve nebatat üzerinde bulunan dürr-i nâb ve çemenlerde lü-lü-i ter gibi parlayan katre-i âbın cevher-i azizi aynı mâ-i hayvan gibi ecsama hayat-rız ve kemal-i kudret-i ilâhiye için bir mikyas-ı hikmet-âmis idüğü tefâsil-i âtiyeden müsteban olur. Âdeta lâşey makulesi nazarıyla bakılan bu damlacığın üzerine ziya-ı şems isabet eder etmez ruh-i revan gibi havaya uçup gözümüzden gaybubet ettikte acaba nerelere seyir ve azimet ve hın-i ihtiyaçta ne suretle avdet ve bıraktığı çemenleri nasıl gelip ziyaret eder?¹

Darülfünunun kurulmasıyla, genel eğitimin yüksek kısmı da meydana getirilmiş oldu. Bu olay medresecileri telâşa düşürdü ve ürküttü. Çünkü yenilik hareketlerine karşı mukavemeti teşkilâtlandıran ve idare edenler medresenin yüksek kısmı müntesipleri idi. Onlar Darülfünunun kurulmasıyla, Nizam-ı cedid karşısında yeniçeri ocağının durumunda kaldıklarını görüyorlardı. Her ne behasına olursa olsun bu kuvvetli rakipten kurtulmak için açılış töreni gününden itibaren fesada başladılar.

Açılışa, Cevdet Paşa'nın tavsiyesi üzerine Saffet Paşa tarafından davet edilen Murat Molla tekkesi postnişini, okunan türkçe nutukları, Kuran âyeti ve hadis sanarak, ellerini havaya kaldırıp dua etmeye başlayınca, sadrazam Şirvanzâde bu hareketi Darülfünun taraftarları tarafından dini tahkir etmek için mürettep bir hareket olarak kabul etmiş ve kızmıştı. Törende Afganlı Şeyh Cemalettin Efendi'nin nutkunda, "Sanat, nübüvettir" mânasına gelen bir pasajı, softalar vesile tutarak, bu zat ile Darülfünun aleyhine, çalışmalarına başladılar. Neticede Cemalettin Efendi memleketten kovuldu ve 1871 yılı sonlarına doğru Darülfünun kapatıldı. Darülfünun reisi Tahsin Efendi bu olayı şu suretle tesbit etmiştir:

Cehalet mültezem, kesb-i kemaldır cünhamız bildim

İlâhî cürm-i tahsil-i ilimden tövbeler olsun.

Darülfünunun kapatılması sebeplerinden biri de 1871 yılında, Osmanlı İmparatorluğunda, önceki bölümlerde izah edildiği gibi, Abdülâziz'in istibdatçı bir idare kurmak hususunda zihniyetinde hasıl olan değişikliklerdir.

¹ Mehmet Ali Ayni, Darülfünun, s. 21.

1874 de Cevdet Paşa'nın Maarif nazırlığı zamanında, Darülfünun öğretimi, Galatasaray lisesinde, fen, edebiyat ve hukuk derslerinin konulması suretiyle tekrar verilmeye başladı.

Meslek okulları Abdülâziz devrinde, yeni genel eğitim sisteminin geliştirilmesine çalışıldığı sırada bir yandan da meslek okullarının açılmasına gayret edilmiştir. Bu devirde kurulan meslek okulları kronoloji sırasıyla şöyledir :

Mahreci Aklâm (1862); Lisan mektebi (1864); Mekteb-i Mülkiye-i Tıbbiye (1866); Eczacı mektebi (1879); Kaptan ve Çarkçı mektebi (1870); Darülmuallimat (1870).

Mekteb-i Mahrec-i Aklâm İsminden de anlaşılacağı üzere, devlet dairelerine memur daha doğrusu kâtip yetiştirmek için kurulmuştur. Kuruluş tarihi 1862 dir. İlk bir sınıflı olarak faaliyette bulunmuş sonraları üç sınıflı okul haline getirilmiştir. Bu okula, rüştiye mezunları alınmakta ve kendilerine arapça, farsça, türkçe, fransızca, aritmetik, resim, tarih ve coğrafya okutulmakta idi. 1874 ders yılında öğrenci sayısı 59 kadardı. 1876 da, Mülkiye mektebinin ıslah edilmesi ve genişletilmesi üzerine Mekteb-i Mahrec-i Aklâm lâğvedilmiştir.

Lisan Mektebi Lisan mektebi, 1864 te İstanbul'da, devlet dairelerine yabancı dil bilen elemanlar yetiştirmek için kurulmuştur.

Önceki kitabımızda da belirtildiği üzere, XIX. yüzyıl başlarına kadar, yabancı dil bilgisine ihtiyaç gösteren devlet hizmetleri için İslâmîği kabul eden Hristiyanlardan ve Fener Rumlarından faydalanılmakta idi. Bu yüzyıla kadar Müslümanların yabancı dil öğrenmesi günah sayılmıştı. Yunan isyanları sırasında (1821—26), devletin Rumlara olan itimatının sarsılması ve 1826 dan sonra yapılması tasarlanan askerî teşkilât için yabancı dillerden askerî mevzuatın tercümeğe ihtiyaç göstermesi üzerine devletçe bir tercüme odası kurulmuştu. Bu oda aynı zamanda bir dil mektebi vasıfesi görmüştür. Mahmut II. devrinde, ikamet elçiliklerinin tekrar kurulması, Tanzimat devrinde, yabancı devletlerle siyasi ve iktisadi münasebetlerin kesif bir şekil alması, yabancı hukuk mevzuatından tercümelere ihtiyaç görülmesi

üzerine, yabancı dil bilen elemanlara ihtiyaç arttığından, bu maksadı karşılamak için, yukarıda söz konusu mektebin açılmasına lüzum hasıl olmuştur.

Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye Fuat Paşa'nın sadrazamlığı esnasında sivil bir Tıp okulu açmak fikri ortaya atıldı. Paşa doktor olduğu ve Avrupa'da, devletçe, halkın sağlığına önem verilmekte olduğunu görmüş bulunduğu için Osmanlı İmparatorluğunda da halk sağlığına tesirli yardımlarda bulunacak böyle bir okulun kurulmasını zaruri görüyordu.

Mahmut II. devrinde kurulmuş olan askerî Tıp okulu, ordunun ihtiyacı için kurulmuş bulunduğundan, buradan çıkan doktorlar ordu hizmetinde kullanılmakta idi. Yabancı memleketlerde tahsil gören Osmanlı tebaası hristiyan doktorlarla yabancı doktorlar da, büyük şehirlerde doktorluk yapıyorlardı. Kaldı ki ihtiyaç halinde, hükûmet onları da ordu emrine almakta idi.

İşte bu sebeplerle ve kazalara kadar doktor göndermek maksadiyle 1866 da İstanbul'da Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye adıyla bir Tıp okulu kuruldu.

Tıp okulu, gündüzlü idi. Rüştiyeden mezun olan veya rüştiye tahsiline muadil tahsil gören Müslüman olan ve olmayan öğrencileri alıyordu. Öğretim müddeti beş yıldır, mezun olanlar bir yıl da staj görmekle vazifeli idi. Öğretim dili türkçe idi. Tıp ve eczacı öğretimi birlikte yapılmakta idi. Öğretimi başarı ile bitirip doktor olanlar askerlikten muaf tutulmuşlardı. Hükûmet doktorluklarına tayin edilmeleri halinde 1000 kuruş maaş alacaklardı. Bu, devrine göre küçümsenmeyecek bir para idi.

Bu muafiyet ve imtiyazların da tesiriyle Tıp okulu büyük rağbet gördü.

Eczacı Mektebi Yukarıda sözü geçen Tıp okulu kurulunca ilk sırada eczacılık ile alakalı öğretim de bu okulda verilmiştir. Fakat bunun mahzurları görüldüğünden 1867 yılından itibaren Tıp ile eczacılığın ayrı şubeler halinde teşkilatlanmasına gidilmiş ve sonra da eczacı okulu müstakil olarak kurulmuştur.

Kaptan ve Çarkçı Mektebi Abdülâziz devri başlarında, askerî maksatlarla kurulmuş olan Heybeliada'daki Mekteb-i Bahri dışında denizcilik okulu yoktu. Kaptanlar ve çarkçılar, kendi kâdilerini yetiştirmek mecburiyetinde idiler.

Osmanlı Ticaret filosunun kaptanlarıyla çarkçılarının önemli bir kısmını Rumlar teşkil ediyordu. Fakat 1830 da müstakil bir Yunan devletinin kurulması üzerine bunların sayısı çok azalmıştı. XIX. yüzyılın ilk yarısında buharlı gemilerin inşa edilmesi ile kaptanlık da ilmî bilgilere müstenit bir meslek haline gelmiş ve yalnız pratik bilgilerle kaptanlık yapmak imkânları zayıflamıştı. Bu sebeplerle ve Abdülâziz'in denizciliğe karşı büyük sempati göstermesi hasebiyle 1870 de İstanbul'da Heybeliada'daki Bahriye mektebinin içinde yatılı olmak üzere bir Kaptan mektebi açıldı. Azapkapısı'n'da bu mektebin yatısız bir şubesi de açıldı.

Yatılı kaptan mektebinin öğretim müddeti dört yıldır. Rüştîye tahsili görmüş olanlar bu okula alınmakta idi.

Yatısız Kaptan mektebine gelince, buraya, filen kaptanlık etmekte olan kimseler alınmakta ve kendilerine gerekli bilgiler verilmekte idi. Bu sebeptendir ki bu mektebin öğretimi daha ziyade kurs şeklinde teşkilâtlandırılmıştı.

Darülmuallimat İlk öğretmen okulu 16 Mart 1848 de kurulmuştu.

İlk kız öğretmen okulu ise bundan 22 yıl sonra 1870 de kurulmuştur.

Yukarıda, türlü münasebetlerle, Osmanlı İmparatorluğunda kız çocuklarının eğitimi ile hiç meşgul olunmadığı ifade edilmişti. Kız rüştiyelerinin kurulması, kadın eğitimi ile devletin alâkalanmaya başladığına ilk ve esaslı bir işarettir. Bu okulların kurulmasıyla de kız öğretmen problemi kendiliğinden meydana çıkmış oluyordu. Bununla beraber bu problem ancak 1869 da Maarif-i Umumiye nizamnamesinin hazırlanması münasebetiyle ele alındı ve İstanbul'da bir Darülmuallimatın (Kız öğretmen okulu) açılmasına karar verildi.

Okul, 26 Nisan 1870 tarihinde parlak bir törenle açıldı. Görevi, sıbyan okullarıyla kız rüştiyelerine öğretmen yetiştirmektir. Öğretim müddeti, sıbyan okullarına öğretmen olacaklar için iki yıl, rüştiye okullarına öğretmen olacaklar için dört yıl olarak tesbit edilmişti. Prensip itibariyle okula hristiyan çocukları da alınacağı kabul edilmiş olmasına rağmen, yalnız müslüman çocukları alındı. Dersler, din bilgisi, ahlâk, gramer, hesap, resim iş, hat, tarih ve coğrafyadan ibaretti.

Önceki kitabımızda Osmanlı İmparatorluğu sanayiinin Avrupa sanayii karşısında nasıl çöktüğü görülmüştü. Kapitülasyonlar ve tanzimat devrinde imzalanan ticaret muahedeleri sebebiyle Osmanlı İmparatorluğunun iç pazarları Avrupa menşeli mamul eşya tarafından istilâ edilmeye başlanmıştı. Bu durum Osmanlı devlet adamlarını, yerli sanayii himaye etmek için tedbir aramaya zorladı. Türlü tedbirler arasında sanat okulları kurulmasının da faydalı olabileceği düşünüldü. Bu hususta ilk fikir sahibi ve müteşebbis Mithat Paşa oldu.

İslahanelerin kurulması

Mithat Paşa, bilindiği gibi, halk adamı idi. Valiliklerde bulunduğu sırada, halkın ihtiyaçlarıyla yakından alâkadar olmuş ve pratik usullerle bu ihtiyaçları karşılayabilecek tedbirler arayıp bulmuştur. Paşa, memleket sanayiinin ayakta durabilmesi için teknik bilgi verecek müesseselerin lüzumunu kavramıştı.

1860 da, Niş valiliğinde bulunduğu sırada, bu maksatla ilk defa olmak üzere bir sanat okulu kurmuş ve buna İslahane adını vermiştir. Böyle bir isim vermesi, okula alınan çocukların kimsesiz, yetim veya öksüz olmalarından dolayı idi. Harp okulunun açılışında Namık Paşa da böyle hareket etmek zorunda kalmıştı. Halk ve bilhassa Müslümanlar, sanat ile uğraşanlar dahil, ilk açılan okullara karşı daima çekingen davranmışlardır.

Mithat Paşa, Niş'deki teşebbüsünün muvaffak olduğunu görünce, Sofya'da ve Rusçuk'ta da ıslahaneler açtı (1864).

Bu okullara müslüman ve hristiyan çocuklar alınmakta idi. Çocuklara, okuma yazma, aritmetik gösterilmekte ve terzilik, kunduracılık, debbağlık, dokumacılık ve müretteplik öğretilmekte idi.

İslahane okullarının muvaffak olması, devlet adamlarının sanayi ile eğitim arasında sıkı bir münasebet bulunduğunu kavramalarına yardım etti. 1864 de İstanbul'da açılan Sanayi Sergisinin idaresi Maarif Nezaretine verildi. Bu münasebetle bir de İslah-ı Sanayi Komisyonu kuruldu. Komisyonun kuruluşu ile ilgili bir tezkerede: "Avrupa'dan gelen mamul eşyalar karşısında memlekette yapılan eşyanın düşük vaziyette bulunduğu buna da sebep bu işte çalışanların malûmat ve amelîyat yönünden yetersiz

bulunduğu ifade edildikten sonra, bir Sanayi Mektebinin kurulması zarureti belirtilmekte idi.

Sanayi mektebinin kurulması Nihayet 1868 de, Mithat Paşa, Tuna valiliğinden Devlet Şûrası riyasetine getirtilerek Sanayi mektebini kurmaya memur edildi. Nizamnamesi ikmal edildikten sonra, aynı yıl içinde Sanayi mektebi İstanbul'da Sultanahmet civarındaki binasında çalışmalarına başladı. Gececi ve gündüzcü olmak üzere iki çeşit talebesi vardı. Dersleri, İslahanelerde okutulduğu yukarıda belirtilen derslerden başka, demircilik, dokumacılık, makinecilik, mimarlık gibi sanat şubeleri dersleri idi.

Erkek sanat okulunun kurulması, kızlar için de böyle bir okulun kurulmasını kolaylaştırdı. Mithat Paşa, Rumeli'deki askerın elbise ihtiyacı için Rusçuk'ta bir fabrika kurmuş ve bu fabrikanın dikiş işlerinde çalışacak elemanları yetiştirmek üzere 1865 de bir kız sanayi mektebi açmıştı. Paşa, bu husustaki tecrübelerinden faydalanarak 1869 da Tophane-i Âmire'nin idaresinde bulunan Yedikule fabrikalarında çalışmak, iç elbise vesaire dikmek üzere bir kız sanayi mektebi açmıştır.

Her iki mektep rağbet görmüştür. 1874 de erkek sanayi okulunun 420 öğrencisi, kız sanayi mektebinin de 150 öğrencisi bulunduğu Devlet Sâhnamesinden anlaşılmaktadır.

Mülkiye Mühendis Mektebi Mevcut vesikalardan anlaşıldığına göre bir Mülkiye Mühendis mektebi kurulması fikri ilk defa 1865 de ortaya atılmıştır. Bu okul 1874 de Gülhane'de kurulmuş ise de bir yıl sonra, Galatasaray lisesine ilhak edilmiş fakat bir yıl içinde Turuk-ı Muâbir mektebi adıyla tekrar müstakil bir hale getirilmiştir.

Özel Öğretim Abdülâziz devrinde, devlet eliyle kurulan eğitim sistemi dışında, özel bir cemiyet tarafından ve halkın ianesiyle kurulan bir eğitim müessesesi vardır: Darüşşefaka.

Bu okul, 1865 de teşekkül eden Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye'nin eseridir. Bu cemiyet ilkin, İstanbul'da büyük çarşının esnaf çıraqları için serbest dersler tertip etmiştir. Bu teşebbüsünde tahminin üstünde bir alâka görmesi üzerine yetim müs-

lûman çocukları için Darüşşefaka adıyla bir okul açmaya karar vermiştir. Halktan ve devlet erkânından toplanan iane ile bir bina yaptırmış ve 1873 de lise derecesinde öğretim yapan bir okul olarak Darüşşefaka açılmıştır.

EGİTİM İLE İLGİLİ MESELELER

Türkçenin İneni Türkçenin sadeleştirilmesi yolunda, Abdülmecit devrinde başlamış olan hareket, Abdülâziz devrinde daha büyük bir hızla devam etti ve esaslı terakkiler kaydetti. Önceki kitabımızda da, bu hareketin esaslı amili olarak Tanzimat hareketi gösterilmişti. Gülhane Hatt-ı Hümayunu, haklar yönünden eşit bir tebaa meydana getirmek maksadiyle ilân edilmişti. Yabancı gazeteler bile bu hattı değerlendirirken maksadın hasıl olması için alınacak tedbirler arasında konuşulan türkçe ile yazı türkçesi arasındaki farkları belirterek dilin sadeleştirilmesi lüzumunu ileri sürüyorlardı.

Abdülâziz devrinin ortalarında eğitim müesseselerinde ve onların dışında dil meselesinin gösterdiği manzara şöyle idi :

Medreselerde öğretim dili arapça idi. Devlet okullarının programlarında arapça ve farsça ön plânda gelmekte idi; türkçeye ayrılan saatler ise azdı. Tıp okulunda öğretim fransızca yapılmakta idi, 1868 de açılan Galatasaray sultanisinde de derslerin çoğu fransızca okutulmakta idi. Cemaat okulları kendi dillerinde öğretim yapmakta ve türkçeye yer vermemekte idiler.

Edebiyat ve ilim dili, arapça ve farsça kaidelerin hâkimiyetinde, dörtte üç arapça ve farsça kelimelerle, dörtte biri de türkçe kelimeler ve edatlarla yoğurulmuş Osmanlıca idi. Devletin, resmî yazışmada kullandığı dil, belâgat ve terkip kaidelerinin tesirinde türkçe kelimelerin çok az bulunduğu, yazılırken çok düşünülen, okunurken çok düşünülse de şöyle böyle anlaşılan bir Osmanlıca idi.

Halkın konuştuğu dil de türkçe idi.

Osmanlı dilini olduğu halde bırakmak mümkün mü idi? Şüphesiz değildi. Dil, yalnız bir ifade vasıtası olmadığına aynı zamanda bir düşünme ve düşündürme vasıtası da olduğuna göre dil meselesinin bir esasa bağlanması zaruri idi; türkçe, bir ilim ve edebiyat dili haline getirilmeli ve sadeleştirilmeli idi.

**Türkçenin geliştiril-
mesi yolunda
çalışmalar** Türkçenin, sadeleştirilmesi cereyanından önce, bir ilim dili haline getirilmesi cereyanı başlamıştı. Medrese dışında devlet eliyle bir eğitim sistemi kurulduğu ve Avrupa dillerinden tercümeler yapılıp başlatıldığı günden beri bu cereyan aralıksız olarak devam etmiştir.

Her ne kadar, ilk kurulan devlet okullarında türkçeye, arapça ve farsçadan sonra silik bir yer verilmiş ise de, zamanla bunun mahzurları anlaşılmaya başlamış ve öğretimde, türkçeye üstün yer verilmesi istenmiye başlanmıştır.

Abdülâziz devrinde, yukarıda eğitim bölümünde işaret edilen, orta, yüksek, meslek ve teknik okulların açılması türkçenin öğretim sahasını genişletmiştir. Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne kurulduğu vakit, öğretimin Askeri Tıp Okulunda olduğu gibi fransızca yapılmasını isteyenler çıkmış fakat neticede, türkçe yapılmasına karar verilmişti. 1874 de Askeri Tıbbiyede öğretimin fransızca olarak yapılmasından vazgeçilerek türkçe yapılmasına başlanmıştır. Galatasaray sultanisinin açılmasında da, devletçe öğretimin türkçe yapılması istenmişti. Fransa'nın ısrarı üzerinedir ki, bu okulda fransızcaya, türkçeye nazaran üstün bir durum verilmiştir.

Çeşitli zaruretle, batı dillerinden türkçeye tercümeler yapılması da, türkçenin değer kazanmasına sebep olmuştur. Önceki kitabımızda da belirtildiği üzere, tercüme çalışmaları Selim III. zamanında başlamıştı. O devirde yapılan tercümeler, daha çok askerlik konularına inhisar etmişti. Mahmut II. devrinde, tercüme faaliyeti, riyaîye, tabii ilimler konularına, Abdülmecit devrinde de hukuk konularına teşmil edilmiştir.

Abdülâziz devrinde ise, edebiyatın çeşitli örneklerine, tarih, coğrafya ve felsefeye de teşmil edilmiştir.

Yine Abdülâziz devrinde, yeni kanunların meydana getirilmesi münasebetiyle de türkçe bir ilim dili olarak önem kazanmıştır. Bu devre kadar hukuki hükümler, arapça yazılmış fıkıh kitaplarından çıkarılırken, Cevdet Paşa'nın mecelleyi tertip ve tanzim etmesi türkçenin hukuk yönünden bir ilim dili olabileceğine delil teşkil etmiştir. Mecellenin şerh ve izahı için yazılan kitaplar da türkçe yazılmıştır.

Aynı devirde, gazetelerin ve mecmuaların artması, tiyatro piyeslerinin yazılması ve temsil edilmeye başlanması da, türkçenin sahasını genişletmiştir.

Bütün bu çalışmalar, türkçenin sadeleştirilmesi için, Abdül-âziz devrinde büyük çapta bir fikir cereyanı yaratmıştır.

Türkçenin sadeleştirilmesi için ortaya atılan fikirler Bu cereyan, Osmanlıca'yı tenkit ve türkçeyi sadeleştirmek için tedbir arama istikametlerinde gelişti.

Ziya Paşa "aceba bizim mensup olduğumuz milletin bir lisanı ve şüri var mıdır?" sorusunu içine alan bir yazısında nasım ve nesirde kullanılan kelimlerin üçte birinin dahi türkçe olmadığını ifade eder ve divan sahibi şairlerimizin arabi ve farişi kelimelerinin ve kaidelerinin tesiriyle, mânayı, vezne, şekle ve hayale feda ettiklerini yazar.

Ziya Paşa'ya göre, divan edebiyatının dili ve örnekleri Türk değildir. Gerçek Türk dili, İstanbul'da ve tasralarda, avam (halk) arasında yaşamaktadır. Bu ifadesiyle paşa, dilin yüzyıllardan beri geçirmekte olduğu hastahğı teşhis etmiş olduğu gibi, tedavisi için gerekli ilâcın bulunacağı eczahaneyi de göstermiştir.

Ziya Paşa, resmî yazışmalarda kullanılan ifadenin de mânasız olduğuna inanmıştı. Bu husustaki düşüncelerini şu misallerle açıklamaktadır :

"Maliye dairesinden çıkan bir yazıyı, yazar okuyabilir. Fakat elinden yazı alınsa ve yazı konusunu anlatması istense, anlatamaz.

Sorgu hâkimi, dâvalıya konuşulan türkçe ile soru sorar ve cevap alır. Fakat tutanağı resmî ifade ile tesbit eder. O şekildeki onu dâvalıya okuduğu vakit, dâvalı, sözlerinin âdeta arabçaya tercüme edilmiş olduğunu sanarak, hiçbir şey anlamaz ve nezaket icabı, tutanağın altına mührünü veya parmağını basar." ¹

Ziya Paşa, devlet yazışmalarında, belagat ve üslûp yüzünden mânanın feda edildiğini işaret ettikten sonra bu yüzden Tanzimatın bile tasralarda mânasının henüz kavranmamış bulunduğunu belirtir.

¹ İhsan Sungu, Yeni Osmanlılar ve Tanzimat (Maarif Vekâleti, Tanzimat, s. 843.).

Ahmet Mithat Efendi, Osmanlıcanın tenkidi ile fasla uğraşmadı. Türkçenin nasıl sadeleştirilebileceğini göstermeye çalıştı. Bu hususta da tavaiyesi şu oldu.

Arapça gramer kaideleri, izafet terkipleri, sıfatlar, müsekkker ve müennesler, müfret ve cemiler kaldırılmalıdır. Âmal-i hayriye yerine hayırlı emeller, Zümre-i üdeba yerine edipler zümresi denmelidir.

Türkçede karşılığı olan kelimeler yerine kabul edilmiş olan arapça ve farsça kelimeler terk edilmelidir. Güvercin ve örümcek gibi türkçe kelimeler dururken, kebuter ve ankebut gibi farsça ve arapça kelimeler kullanılmamalıdır.

Ali Suavi, Abdülâziz devrinde, türkçenin en ateşli savunucusu oldu. İpe, dilin ismini tenkit etmekle başladı. Ona göre Lisan-ı Osmanî (Osmanlı dili) politika tâbiridir. Osmanî kelimesi dilin ne olduğunu anlatamaz. Doğrusu lisan-ı türki (Türk dili)dir.

Ali Suavi, türkçenin dünyanın en eski ve en zengin dillerinden bulunduğunu tezini de savundu. Türkçeden arapça ve farsça kaidelerin kaldırılmasını, yazıda, kısa cümleler usulünün kullanılmasını ezanın, hutbelerin ve namaz surelerinin türkçeleştirilmesini teklif etti.

Mustafa Celâleddin Paşa, da, türkçenin eskiliği, zenginliği ve diğer diller üzerine yapmış olduğu tesir üzerine durdu. Bundan başka harflerin ıslahı lüzumundan bahsetti ve hattâ oğluna lâtin harfleriyle türkçe mektuplar yazdı.

Görülüyor ki, Abdülâziz devrinde, türkçenin sadeleştirilmesi hususunda ortaya atılan düşünceler günümüze kadar sürecek olan ve hâlâ da sürmekte bulunan bir dil dâvasının esasını teşkil etmiştir ve etmektedir.

Abdülâziz devrinde, türkçe dâvasını savunanlar, sayı bakımından azdılar. Aralarında siyasi temayül farkı da vardı. Bu sebeple de teşkilâtsızdılar. Münferit olarak çalışıyorlardı. İçlerinden hürriyet için savaşıyorlar bulunduğu için dil hakkındaki fikirlerin hükûmetçe benimsenmesi kolay değildi. Kaldı ki, medrese mezunları henüz kesif bir zümre teşkil etmekte ve diğer yeniliklere olduğu gibi, dilde yapılması teklif edilen yeniliğe karşı da savaşmakta idiler. Bu sebeple, dil dâvasının müspet istikamette gelişmesi güç ve yavaş oldu.

Terim meselesi Abdülâzîz devrinde, türkçenin bir ilim dili haline getirilmesi ve sadeleştirilmesi çalışmaları yanında terim meselesinin de yer aldığı görülür. Önceki kitabımda da işaret edildiği gibi terim meselesinin ortaya atılması Batı müesseselerinin alınması ve Batı dillerinden tercümeler yapılması zarureti ile olmuştur. Cevdet Paşa'nın terimlerin gelişmesi hakkında düşüncesi şudur ¹: "Zaman ile, insanlar gibi terimler de değişir ve yenileşir. Hele resmî terimler, büyük olaylar ile, öz halini büsbütün değiştirip başka kuvvetler ve meziyetler peyda eder".

Abdülâzîz devrinde, tıp öğretiminin türkçe yapılmasına karar verildiği vakit terim meselesi de dikkate alınmıştı. Türkçede tıba dair kitap olmadığı için öğretim üyelerinin yabancı dillerden tercümeler yapmak suretiyle ders vermeleri ve kitap hazırlamaları uygun görülmüştü. Bu hususta ve terim ile alakalı olarak Maarif Nezaretinin vermiş olduğu talimat şöyledir: "Öğretim üyeleri nezaret tarafından seçilecek kitaplara müracaat ederek öğreteceği fenni türkçeye tercüme ve arabî ve türkçelerini bula-madığı terimlerin fransızcalarını aynıyle kabul ederek talebeye öğretecekler ve anlatacaklardır". Yukarıda da işaret edildiği üzere, türkçe, henüz arapça ve farsça kelimelerin istilâsında idi. Öğretim üyelerinin Osmanlıca dışında bir türkçenin varlığından henüz haberleri yoktu. Bu sebeple, tıp terimleri tesbit edilirken arapça kelimelerden, terim uydurmak zorunda kaldılar.

Tıp öğretiminde görülen bu hal, yüksek ve teknik öğretimin ihtisas branşlarında da görüldü. Bu suretle türkçenin bir ilim dili haline getirilmesi ve sadeleştirilmesi için çalışmaların hız aldığı bir sırada, türkçe, arapçadan uydurulmuş terimlerin istilâsına maruz kaldı.

Ahmet Mithat Efendi, bu istilâ ile "büsbütün başka bir dil teşekkül etti ve o dil ile yazılan kitapları dilini pek âlâ bilen bir Osmanlı okuyup anlayıp istifadeden âciz kaldı"² demektedir.

Terim meselesinin aldığı bu istikamet türkçeyi istikrarlı bir temele bağlamak isteyenlerin dikkatini çekti. İçlerinden Ali Suavi terimlerin lâtinceden yapılması gerektiğini savundu ve: "Şol istilâh ki kelimeleri an-asıl nereden gelürse gelsün, şimdi Avru-

¹ Ahmet Cevdet Paşa, T. T. E. M. cüz, 6, s. 230.

² Ahmet Mithat, Üss-i İnkılâp, s. 129.

pa'nın elaine-i muhtelifesi anı değiştirmeyup lisan-ı ulüm ve belki lisan-ı umum olmuş; biz dahi bu makuleyi tebdil etmeyiz. Meselâ (oksijen) ve (fotograf) ve emsali kelimeler ki aslı yunani-den imiş, fakat şimdi lisan-ı mahsus sahibi İngiliz ve Fransız ve Alman ve İtalyan ve herbir kavim (oksijen) diyorlar. Bazı harf mahrecini kendi lisanına göre tebdil etse (meselâ Fransız oksijen İngiliz oksicent) zatı kelimeyi terceme etmemiş, istimal ediyor. Demekki bu gibi kelimeler, yunanca, ya fransızca, ya ingilizce olmaktan çıkmış ilim lisanı, umum lisanı olmuş. Biz bunu bırakıp da (asl-ül hamız) ya (ümm-ül humuza) yahut (hava-i hayatı) diyerek ıstılah tevliidi gibi abese iştigal etmeyiz"¹.

Fakat Ali Suavi, devrini aşan bir zekâ idi. Teklifindeki doğruluk ve haklılık kabul edilmedikten başka üstelik de tekfir edildi. Terim meselesi arapçadan kelime uydurma meselesi halini muhafaza etti.

Basın

Abdülâziz devrinde İstanbul'da çıkmakta olan gazetelerin sayısı arttığı gibi taşrada da gazeteler çıkmaya başladı. 1865 tarihine kadar basın hakkında henüz bir kanun veya nizamname mevcut değildi. Bir gazete ancak bir ferman gereğince neşredilebilirdi. Hiç şüphe yok ki bu ferman, gazete sahibi için imtiyaz hükmünde idi. Fakat bu imtiyazın müddeti hakkında fermanda hiçbir kayıt mevcut değildi. Kaldı ki gazetelere Babıâli tarafından nakdi yardımda bulunuluyordu. Bu şartlar dahilinde de gazetenin, ne emniyeti ne de istiklâli temin edilmiş sayılamazdı.

İstanbul'da ve taşrada gazetelerin çoğalması üzerine, basın önem kazanmakla 1865 de ilk basın kanunu diyebileceğimiz kanun yayımlandı.

Bu kanuna göre, günlük, haftalık aylık vesaire müddetli ve hangi dilde olursa olsun bir gazete çıkarılması hükümetin müsaadesine bağlanıyordu. Gazete çıkarmak için otuz yaşını doldurmuş bulunmak bir mahkûmiyeti bulunmamak da şart koşulmuştu. Kanunun II nci bölümü basın suçlarını ihtiva ediyordu. Pâdişah, nazırlar ve hükümet aleyhinde yazmak suç sayılmıştı. İki yıl içinde üç defa mahkemece mahkûm edilecek gazete veya mecmuanın kapatılacağı belirtilmişti.

¹ İsmail Hami Danişment, Ali Suavi, s. 30.

Bu kanunun neşrinden sonra kanun hükümlerini yerine getirmek üzere Babıâli'de bir matbuat dairesi kuruldu. 1867'de hükümete karşı yapılan şiddetli hücumlar üzerine Babıâli, bir kararname ile devletin menfaatine zararlı şekilde neşriyat yapan gazeteleri geçici veya müddetsiz olarak idareten kapatmak yetkisini elde etti. Bu suretle, basın hürriyeti ve teminatı ortadan kalkmış oldu. Bundan sonra yabancı memleketlerde, basın aydınlar tarafından türkçe gazeteler neşredilmeye ve gizli olarak memlekete sokulmaya başladı.

Abdülâziz devri sonlarına doğru İstanbul'da aşağı yukarı on üç kadar gazete şu isimler altında çıkmakta idi.

Takvim-i Vekayi, Ceride-i Havadis, Basiret, Vakit, İstikbal, Sadakat, Atmaca, Şems, Sabah, Hayat, Ceride-i Askeriye, Ceride-i Tıbbiye-i Askeriye, Cihan. Bunların önemli bir kısmı günlük gazete idi. Bundan başka, arapça, rumca, ermenice, yahudice, fransızca, farsça, ingilizce, almanca gazeteler de neşredilmekte idi. Türkçe ve başka dillerde çıkan bütün bu gazetelerin toplamı 47 kadardı. Vilâyetlerde çıkan gazetelerin çoğu türkçeden başka, çıktığı vilâyetin hususiyetine göre, başka bir dilde de çıkıyordu.

Abdûlmecit devrinde çıkan gazeteler ancak iki adet olduğu halde, Abdülâziz devrinde yalnız İstanbul'da 13 türkçe gazete çıkmakta bulunması, basın sahasında önemli bir hatve atılmış olduğuna delil sayılmak lâzım gelir.

Eski Eserler
Nizamnamesi

Batıda, eski eserlerin değeri çok eski zamandan beri bilinmekte idi. Büyük Avrupa şehirlerinde, çeşitli tarihî belgeleri içine alan, müzeler kurulmuştu. Osmanlı İmparatorluğunda oturmak ve dolaşmak hakkına sahip bulunan yabancılar her çeşit tarihî eserleri memleket dışına çıkartmakta idiler. Bu eserler Avrupa müzelerini süslemekte idi.

Avrupa'ya türlü maksatlarla giden, Türkler kendi memleketlerinin tarihî zenginliklerini oradaki müzelerde gördüler. Bu eserlerin Türkiye'den çıkmış olmasına tabiatıyla üzüldüler. Abdülâziz devrinde, Türkiye'de yabancıların eski eserleri araştırmaları ve memleket dışına taşımaları eskisine göre, daha geniş ölçüde yapılmaya başlanmıştı. Bu hal, hükûmeti tedbirler almaya zorladı; bir eski eserler (Âsar-ı Atika) Nizamnamesi hazırladı(1867).

Buna göre, eski eserler Maarif Nezaretinin kontrol ve mura-kabesine kondu. Osmanlı memleketlerinde antika araştırmak isteyenlerin Maarif nezaretinden müsaade almaları gerekiyordu. Araştırma, ancak, müsaade edilen yerde yapılacak, meydana çıkarılan antikalar memleket dışına çıkarılamıyacak, dahilde, isteyenlere veya hükûmete satılabilecekti.

Herhangi bir hükûmet tarafından, bir araştırmacının lehinde Babıâli'ye antika araştırması için bir iltimas istenmesi halinde mesele vükelâ heyetinde görüşülerek icabında özel müsaade verilecekti.

Güzel Sanatlar Eski eserlere değer verilmeye başlanması Güzel
(Sanayi-i Nefise) sanatlar üzerinde de dikkati çekti. Gazetelerde bu konu üzerine yazılar yazılmaya başladı. 11 Mayıs 1872 tarihli Hakayik-ul Vekayi adlı gazetede imzasız çıkan bir yazıda Güzel Sanatlar problemi esassı bir surette ve şu fikirlerle ortaya konmuştur:

“Güzel sanatları, gelişmemiş bulunan bir devlet, medeni bir devlet olarak kabul edilemez. Osmanlı İmparatorluğunda, mimari, heykel, resim ve müzik iptidai ve geri bir mansara göstermektedir. Yükseliş devrinin mimarî eserlerini, tamir edebilecek seviyede bile adamlarımız yoktur. Resim, ancak okullarda basit bir şekilde öğretilmektedir. Müziğimiz, Arap mavallarından ve İran ahengi halitasından ibarettir. Müzik aletlerimiz, iptidaidir. Her ne kadar bu aletlerin yarattığı müzik nağmeleri bize hoş geliyorsa da, bu, Avrupa müziğini tanımadığımız içindir. Yoksa bu müzik ile temasa gelindiği takdirde, müziğimizin ne kadar geri olduğu anlaşılacaktır.

Güzel sanatlar bakımından, cemiyetimizin böyle bir durumda kalması doğru olamayacağı için, bir resim ve mimarlık mektebinin açılması, Avrupa'dan getirilecek öğretmenlerin ders vereceği bir müzik mektebinin tesis edilmesi ve her yıl resim sergileri açılması gereklidir.”

Güzel sanatların geliştirilmesi için, tavsiye edilen bu tedbirler dikkate alınmamakla beraber, güzel sanatların garpli bir görüşle önemi kavranmış ve bu hususun cemiyete maledilmesi için ilmi tartışmalar başlamıştır.

**Eğitim İslahatı
hakkında netice**

Abdülâzîz devrinde, eğitimde yapılan ıslahat, münferit bir olay değildir. Devlet bünyesinde tathik edilmesine teşebbüs edilen genel bir ıslahat programının bir bölümüdür. Hukuk alanında, mülki idarede, orduda, maliyede ve iktisatta yapılmış olan yeniliklerin tek teminatıdır. Bütün bu sahalarda yapılan yeniliklerin kök tutması ve emniyet içinde gelişmesi, temsil ettikleri zihniyete sahip insanların yetişmesi ve yetiştirilmesi ile mümkündür. Söz konusu zihniyet ise batı zihniyetidir.

Batı zihniyetine sahip elemanlar yetiştirecek bir eğitim sisteminin kurulması, çeşitli engellerle mücadeleyi gerektiriyordu. Osmanlı İmparatorluğunda henüz bir ıslahat partisi mevcut bulunmadığı için ıslahat hareketleri ferdi teşebbüsler mahiyetinde kalmakta idi. Bu sebeptendir ki bir ıslahat teşebbüsünden bahsedince, mutlaka bir devlet adamının ismi ile birlikte ifade ederiz. Fuat Paşa'nın, Âli Paşa'nın, Cevdet Paşa'nın ıslahatı gibi.

Abdülâzîz devrinde ismini hâketmiş olan bu üç isim, eğitimin devlet içip hayati bir mesele teşkil etmiş olduğunu anlamışlardı. Fakat bu önemle mütenasip bir eğitim programları yoktu. İşe nereden ve nasıl başlayacaklarını bilmiyorlardı. Öyle olmasa idi, 1867 tarihinde Fransa hükümeti Osmanlı hükümetine eğitimde yapılması gerekli ıslahat hakkında tafsilâtlı bir nota göndermezdi. Öyle olmasa idi, Mithat Paşa, şahsi teşebbüsüyle ve vali bulunduğu vilâyetlerde Islahane, adı altında, ilk sanat okullarını kurmaya girişmezdi.

Abdülâzîz devri ıslahatının bilhassa 1867 den sonra başlaması bu yolda yapılmış olan yabancı müdahalesi ile yakından alakalıdır. Bu müdahale eğitim ıslahatının karakterini tayin ettiği gibi istikametini de tayin etmiştir. Avrupa'da olduğu gibi, genel eğitim ilk, orta, lise ve üniversite derecelerine göre kurulmuş, yine Avrupa'da olduğu gibi, meslek ve teknik okullar meydana getirilmiştir. Bütün bu çalışmalarda Avrupa eğitim müesseselerinin şekli belirmiştir. Fakat programlarda Avrupa tesiri henüz azdır. Bu öğretim müesseselerinde görevlendirilmiş olan öğretim üyeleri de birkaçı müstesna, batı zihniyetine sahip kimseler değildir. Fakat bunun böyle olması da mecburi ve zaruri idi. Çünkü kanunla ve nizamname ile bir ıslahat programı mey-

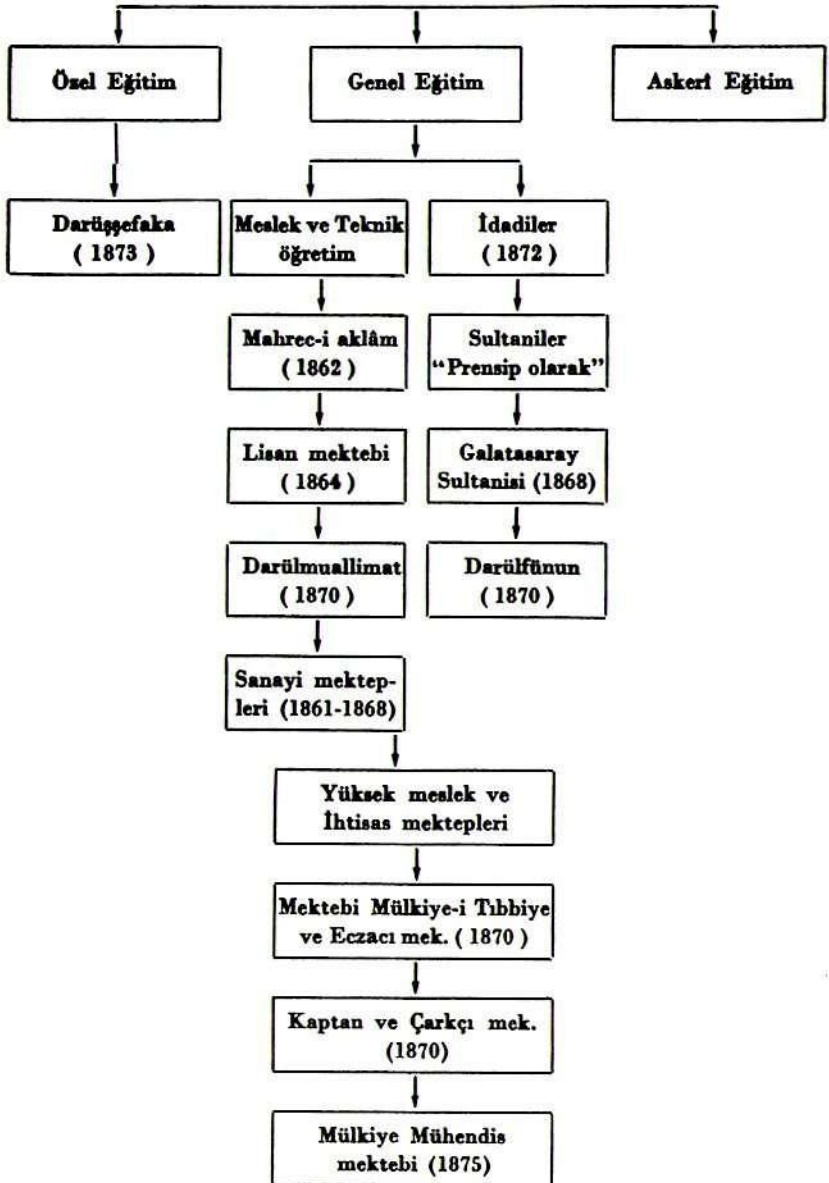
dana getirmek ve hattâ müesseseler kurmak mümkün olduğu halde, insan yetiştirmek mümkün değildi.

Bununla beraber, Abdülâziz devrinde, Avrupa'yı tanımış veya Avrupa düşüncesine yabancı dil vasıtasıyla nüfuz etmiş olan aydınların eğitim hakkında sistemsiz de olsa, düşünceler serdetmiye başladıkları görülmektedir. Bunların sayısı henüz çok azdır. Ve hitap ettikleri kimseler de halkın büyük topluluğu değildir. Fakat ne de olsa, cemiyetin bünyesinde eğitim sistemi ve eğitimle alakalı meseleler artık münakaşa konusu olmaktadır.

Abdülâziz devrinin, yukarıda gördüğümüz eğitim müesseselerinden her biri her yönden tenkit edilebilecek kadar zayıf ve yetersizdir. Fakat bu meselelerden her biri bir dâvanın prensip yönünden halledilmesine bir işarettir ki, bu tenkit edilemez. İdadiler kurulmuştur; azdırlar. Programları ve eğitim usulleri kifayetsizdir. Sultani mektebi, Darülfünun, Darülmuallimat, Sanat okulları da böyledir. Fakat bu müesseseler, Türk cemiyeti için yeni doğan çocuk mesabesinde. Zamanla herkesin idealinde yaşayan mükemmel şekillerine ulaşmalarını beklemek tabiidir.

Türkçenin gelişmesi, terim meselesi hakkında ortaya atılan fikirler de böyle mütalâa edilmek lâzım gelir. Aradan yıllar geçmiş olmasına rağmen bu fikirlerden bazıları etrafında bugün bile aydınlarımızın ikiye ayrıldığı ve birbirleriyle tartıştıkları düşünülürse bu fikirlerin ortaya ilk defa atılmış olmalarındaki ehemmiyet kavranmış olur. Sözün kısası; Abdülâziz devrinde eğitim teşkilâtı, şekil yönünden batı eğitimi haline gelmiştir. Program ve eğitim yönünden de batılı bir istikamet takip etmeye başlamıştır. Eğitimle alakalı meselelere gelince; bugüne kadar devam eden ve hâlâ da devam etmekte olan konularıyla ortaya konmuştur.

ABDÜLÂZİZ DEVRİNDE KURULAN EĞİTİM MÜESSESELERİ

XI. MALİYE

Mali buhran ve sebepleri (1861-1863) Abdülâziz, tahta çıktığı zaman (1861) Osmanlı İmparatorluğu yabancı devletlerle sulh halinde yaşıyordu; fakat İmparatorlukta sükûn yoktu. Lübnan isyanı ve Şam olayları henüz kapandığı bir sırada Bosna Hersek isyanı ve Karadağ hâdiseleri başlamıştı. Büyük Avrupa devletleri de Islahat fermanının (1856) tatbiki için münferit veya müşterek devamlı müdahalelerde bulunuyorlardı. Bütün bunlardan başka bir de mali buhran başlamıştı.

Maliye teşkilâtının bozukluğu, mali siyasetin düzensizliği, dış ve iç borçların fazlalığı ve yeniden kâğıt para çıkarma teşebbüsü bu buhranı yaratan ve geliştiren başlıca sebeplerdi.

Maliye teşkilâtının bozukluğu Maliye teşkilâtı, tanzimattan önceki esaslara göre işlemekte idi. Mahmut II. devrinde her ne kadar defterdara Maliye Nazırı denmiye başlanmış ise de bu unvan değişikliği ile Maliye nezareti kurulmuş sayılamazdı. Maliye Nezaretinin, devlet idaresinin başlıca departmanını teşkil etmesi ve diğer nezaretlerle sıkı irtibat halinde bulunarak onları devamlı bir kontrole tâbi tutması lâzım geliyordu. Halbuki, nezaretin istiklâli yoktu. Maliye Nazırı hükümetin yüksek bir iera memuru durumunda idi. Padişahın ve sadrazamın emirlerini yerine getirmek başlıca vazifesi idi. Salâhiyeti olmadığı için, hükümetin mali politikasından da mesul değildi. Temsil ettiği nezaretin diğer nezaretlerle irtibatı bulunmadığı gibi onlar üzerinde bir murakabesi de yoktu. Nezaretler, kendilerine ayrılan tahsisatın sarf şekli hakkında Maliyeye hesap vermeye mecbur değildi. Hattâ ona danışmaksızın hazine tahvilâtı bile çıkarırlar ve özel gelirlerini sarfederlerdi.

Mali sistemin düzensizliği Maliye teşkilâtının bozukluğu, mali sistemin de düzensiz bir durumda bulunmasını neticelendiriyordu. Gülhane Hattından önce bu düzensizlik, müsadere usulü ve keyfî vergiler ihdas edilmek suretiyle örtülebiliyordu. Fakat Gülhane Hatt-ı Hümayununda kabul edilmiş olan prensiplerle mal müsadere etmek veya keyfî vergi tarhetmek imkânları ortadan kalkmıştı. Bu durumda, maliye teşkilâtını vergi sistemini ve usullerini ıslah etmek, devlet masraflarını bir

düzene koymak gerekli idi. Fakat Abdülmecit devri adamları modern malî bilgilere sahip bulunmuyorlardı. Bu sebeple, malî hususlarda yaptıkları teşkilât müspet hiçbir netice vermemişti. Devletin muhtaç olduğu para, vergilerle temin edilemeyince borçlanma yolu tutulmuştu.

İç ve dış
borçlar

İlk dış borçlanma, 1854 de yapılmıştı. Bu usule çok çabuk alışıldı ve Abdülmecit devri sonuna kadar, yani altı yılda, dört istikraz aktedildi. Bu arada türlü isimler altında tahvilât ve karşılığı bulunmayan kâğıt para çıkarılmak suretiyle devlet borçları yükseldi.

1860 yılında dış borçların toplamı 3.300.000 keseye varmıştı. Amortisman bedeli ile faizleri için de yılda 209.498 kese ödenmekte idi. İç borçlara gelince, takriben 2.000.000 kese idi. Bunlar için de senede 544.514 kese faiz ödenmekte idi, bundan başka tedavülde bulunan kâğıt paranın miktarı da 2.000.000 kese idi. Aynı yılda devlet masrafları, devlet gelirlerinden 344.446 kese açık gösteriyordu.

Malî bahrının
şiddeti

Bütçe açığını kapamak için hükümetçe yeniden kâğıt para çıkarma teşebbüsüne girişilmesi, malî bahrının korkunç bir şekil almasına sebep oldu.

Cevdet Paşa, Maruzat'ında bu hususta şu tabloyu çizmektedir :

“...Kaime (kâğıt para) süratle düşmiye başladı. Yüzlük altın birgün üç yüz kuruşa kadar çıktı. Ertesi gün üç yüzü geçti. Sonradan dört yüze varır varmaz hiç geçmez oldu. Halbuki halkın elinde hep kaime bulunduğundan pek çok adamlar aç kaldı. Parası olanlar da ihtiyaten üçer beşer günlük ekmek aldılar. Bu cihetle fırınlarda mevcut ekmekler bitip sonraya kalanlar ekmek bulamaz oldu. Ziyade almış olanlardan cebren almaya kalkıştılar. Dükkânlar kapandı. İstanbul'u bir acayip dehşet istilâ etti. Herkes ne yapacağını şaşırdı. Gece Meclis-i Vükelâ akd-i meclis edip sabaha kadar müzakere ile meşgul oldular. Seher vakti sokaklarda delâllar padişahımızın tenbihi var, camiye geliniz deyu nida ettiler. Herkes merak ederek camilere gittiler. Tenbihatı dinlediler. Hulâsa: kâğıdın böyle kes-i itibarına sebep olan müfsitlerin cezalandırılacağı ve yüz altmış kuruştan ziyade

altın alıp verenlerin hapis edileceği beyaniyle dükkânların açılması ve herkesin alış verişle meşgul olması... emrediliyordu.”¹

Hükümet heyecanı yatıştırmak için borsa hanını kapattı, borsa oynayanlardan bazılarını hapse attı ve kâğıt parayı altınla değiştirmeye başladı.

Bahranın Avrupa'daki tepkileri Mali buhran, Avrupa'da akisler uyandırdı. Basmada, Osmanlı İmparatorluğunun bu buhrandan kurtulamıyarak çökeceği yolunda yazılar çıktı. Rus çarının Kırım arifesinde Türkiye için bulmuş olduğu hasta adam formülü tekrar revaç buldu.

İngiltere hükümdarı, İstanbul'daki elçisi vasıtasıyla Abdülâziz'e şu tavsiyelerde bulundu :

“Buhranı yatıştırmak için bir dış borçlanmaya başvurmak delik bir miğferin içine su dökmek olacaktır. Babıâli herşeyden önce, masraflarını kısmalı, maliyesine nizam vermeli ve bütçesini ilân etmelidir. Bunlar yapılsa Avrupalı kapitalistlere emniyet gelecek ve Osmanlı hükümetinin kredisi herhangi bir Avrupalı devletin kredisi seviyesine yükselecektir.”²

Maliyede ıslahat Mali buhran, maliye teşkilâtının bozukluğu ve
“Fuat Paşa'nın” mali sistemin düzensizliğini meydana çıkarmış
plânı bulunuyordu. Abdülâziz, devletin malî kredisini
yükseltecek ıslahatın yapılmasını daha veliahtlığı zamanından beri istemekte idi. Vaziyet uzun boylu te kiki-
lere elverişli değildi. Pâdişah süratle karar veren, enerjik bir
sadrâzama muhtaçtı, Fuat Paşa'yı sadaret makamına getirdi.

Fuat Paşa, biyografisi bölümünde de işaret edildiği üzere, tıp tahsili görmüştü. Diplomasi mesleğine intisap ederek başarılar kazanmıştı. Kendi gayreti ile hukuk ve ekonomi politik de öğrenmişti. Karakter itibarıyla optimist idi. Sürat-i karar sahibi idi. Kendine güveni vardı. Suriye'de olağanüstü memuriyetle bulunduğu sırada sadrazamlığa getirildi. İstanbul'a avdet edince, malî durum hakkında padişaha uzun bir rapor sundu³. Bu raporda, maliyenin aksıyan taraflarını, sebeplerini ve alınması

¹ T. T. E. Mec. No. 93 (16), s. 230 - 232.

² Études Pratiques sur la Question d'Orient, s. 345.

³ Muharrerat-ı Nadire, s. 127.

gerekli tedbirleri izah ediyordu. Paşa, maliye nazırlığını üzerine almakla beraber, malî sistemi ıslah etmek için Abdülâziz'den geniş yetkiler istihsal etti ve işe girişti. Malî ıslahat programı şu maddeleri ihtiva ediyordu.

- 1— Devlet bütçesinin hazırlanıp her yıl neşredilmesi.
- 2— Giderlerde ekonomi temini.
- 3— Yeni gelir kaynaklarının bulunması.
- 4— Kâğıt paranın kaldırılması ve devletin gayri muntazam borçlarının tesviyesi için dış ve iç istikraz yapılması.
- 5— Malî ıslahatla alâkalı başka tedbirlerin araştırılması ve teklifi.

Bütçe Osmanlı maliye sisteminde, Avrupa'da olduğu gibi bütçe müessesesi yoktu. Her nekad her üç ayda bir muhtelif gelir ve giderler hakkında bir defter tanzim edilmekte idi ise de bu, sadece padişaha ve sadrazama arz edilirdi, ilân edilmezdi.

Avrupa usulünde bir bütçenin ilk defa 1850 tarihlerine doğru hazırlanmış olduğuna dair kayıtlara rastlanmaktadır¹. Fakat bu kayıtlar doğru olsa bile bu bütçeyi münferit bir olay olarak kabul etmek icabeder. Çünkü bu usul devam etmiş olsaydı hükümet, 1856 ıslahat fermanında yıllık bir bütçe hazırlayıp ilân etmek gibi bir taahhütte bulunmazdı. Bu taahhüde rağmen de Babıâli'nin, Abdülâziz devrine gelinceye kadar yıllık bütçe hazırladığına dair bir kayda rastlanmamaktadır.

Türlü engeller, böyle bir bütçenin hazırlanmasını güçleştirmekte idi. Yukarıda da belirtildiği gibi, Maliye Nezaretinin diğer devlet daireleri üzerine malî yönden nâzım bir mevkii yoktu. Devlet gelirleri, Maliye Nezaretinde birikmiyordu. İstatistik ve sair ihşaf bilgileri bulunmadığı için gelirleri sıhhatle tahmin etmek imkânsız gibi idi. Ekili toprakların sahası da malûm değildi.

Sadrazam Fuat Paşa, esas bütçeyi meydana getirmeden önce, 1861—1862 malî yılın gelir ve giderlerine göre kaba bir bütçe taslağı meydana getirmek mecburiyetinde kaldı. Bu bütçenin gelirleri altı madde halinde gösterilmişti: 1- Vasıtasız vergiler; 2- Vasıtalı vergiler; 3- Mirî emlak hasılatı; 4- Özel bazı

¹ Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, c. VI., s. 208.

varidat; 5- Mümtaz eyâletlerin vergileri; 6- Bazı dairelerin özel gelirleri. Bütün bu maddelerin gelirleri toplamı 2.442.386 kese idi.

Bütçenin giderlerine gelince 5 maddede gösterilmişti: 1- Dış borçlar (amortisman ve faiz) 209.498 kese; 2- İç borçlar (tahvilât-ı mümtaze ve esham) amortisman ve faizi 125.000; 3- İç borçlar (tecil edilmiş olanlar) faizi 319.514; 4- Padişahın tahsisatı ile sair muayyenat 398.851; 5- muhtelif dairelerin tahsisatı 1.733.951 olmak üzere toplam 2.786.814 kese idi. Buna göre bütçe açığı 344.446 keseden ibaretti.

Tasarruf tedbirleri Bütçe açığının kapatılması için masraflarda tasarruf yapılması gerekli idi. Osmanlı İmparatorluğunda mallı buhran halinde başvurulmuş klâsik usul, altın ve gümüş evaninin kullanılmasının yasak edilmesinden ibaretti. Fuat Paşa da herkesin elinde mevcut bu cins eşyanın toplatılıp sikkelerle kestirilmesine lüzum gösterdi. Bunun için de şeyhülislâmdan gerekli fetvayı aldı. Padişah, sarayın bu tedbir dışında bırakılmasını, istedi. Fuat Paşa'ya: "Bu iş nasıl olur? Sultanların evanisi nasıl alınır? Meselâ anların seyir yerlerinde su içtikleri gümüş taslar var bunlar alınır mı?" demesi üzerine Fuat Paşa, hay hay efendim anlar da alınır. Allah göstermesin, Devlet-i aliyyeye bir fenalık gelir de efendimiz Konya'ya doğru giderlerken bizler dahi rikâbına düşüp gidecek olduğumuz vakit sultan efendiler bu taslarla ayrılık çeşmesinden su mu içecekler?"¹ cevabı ile yapılmakta olan işin zarureti ve önemini belirtmiş oldu.

Fuat Paşa, bundan başka memur maaşlarıyla devlet dairelerinin masraflarından da esaslı indirmeler yaptı. Abdülâziz'in aylık tahsisatından 5.000 kese indirildi. Sultanlarla şehzadelerin ve bütün memurların maaşlarından muayyen nisbette indirmeler yapıldı. Bundan başka bazı memur kadroları da lâğvedildi. Vali, mutasarrıf ve kaymakamlara da hazine menfaati üzerinde titiz davranmaları emredildi.

Yeni vergiler Bütçe açığının yalnız tasarruflarla kapatılması mümkün değildi. Yeni gelir kaynakları da bulmak lüzum geliyordu. Bu sırada Osmanlı İmparatorluğunda umum vergi şahsa nisbet edildikte adam başına yılda 45 kuruş düşü-

¹ Mahmut Kemal İnal, Son Sadrazamlar, c. II., s. 166.

yordu. Halbuki İngiltere'de 300, Fransa'da 250 kuruştan fazla düşmekte idi. İmparatorluğun genişliğine ve servet kaynaklarının önemine göre halkın vermekte olduğu verginin çok düşük olduğu neticesine varıldı. Fakat vasıtasız vergi sistemi oldukça karışıktı. İslah edilmesi tetkiklere ve zamana ihtiyaç gösteriyordu. Halbuki durum beklemeye elverişli değildi. Acil tedbirler alınmasına lüzum gösteriyordu. Bu sebeple yeni vergilerin ihdası daha uygun görüldü.

Tütün inhisarı Bu vergilerin başında tütün inhisarı geliyordu. Fuat Paşa, tütün inhisarlarının lüzumunu raporunda şöyle belirtmekte idi :

“Tütün zaruri ihtiyaçlardan değildir. Tamamen sefahatle alâkah bir maddedir. Her devlette, bundan önemli gelir sağlandığı gibi Osmanlı İmparatorluğunda da ziraate zaruri dokunmıyacak surette iç sarfiyatından memleketin kudret ve tahammülü nisbetinde vergi alınarak ilk sırada diğer devletlerin elde ettiği derecede olmaz ise de yine önemli bir varidat sağlanacaktır”¹. Tütün inhisarı münasebetiyle şu tedbirler alındı. Hariçten gelen sigara ve sigara yapmaya elverişli tütün üzerine %75 gümrük kondu. Yaprak halinde tütünün ise ithali yasak edildi.

İstihsal edildiği yerden nakledildiği yere girerken tütün üzerinden bir müruriye resmi alınmaya başlandı. Bundan başka, tütün satan sabit ve gezici esnaf da beyiye resmi adı altında bir resim vermeye mecbur tutuldu. Bu resim sabit esnaf için dükkânının yıllık kirasının %30 u kadardı. Gezici esnaf için ise maktu olarak yılda 100 kuruştı. Bu suretle, tütünden yılda sağlanacak hasılat 100.000 kese tahmin edilmmişti.

Tuz inhisarı Tuz, tütün gibi keyif verici bir madde değildi. Zaruri ihtiyaçlardandı. Ancak Fuat Paşa'ya göre “sarfiyat-ı şahsiyesi” pek azdı. Diğer memleketlerde tuz üzerinden ağır resimler alınmakta idi. Osmanlı İmparatorluğunda tuzlalar (memlehalar) mirî mülkü idi. Devletin çıkarp satacağı tuzdan alınacak resim gayet hafif olduğu halde esaslı varidat sağlanabileceği ümit ediliyordu.

¹ Rifat Paşa, Muharrerat-ı Nadire, Fuat Paşa lâyihası, s. 120-143.

Posta pulu ihdası Mahmut II. devrinde posta usulü kabul edilmişti. 1862 tarihine kadar postahaneye verilen mektup, paket vesaire üzerine pul yapıştırılmayıp bir işaret konulmakta ve ücret tediye ettirilmekte idi. Bu ise türlü suiistimallere yol açıyordu. Yukarıda söz konusu tarihte posta pulu kabul edilmekle hazineye varidat sağlanabileceği düşünüldü.

Gümrük varidatının artırılması Hazinesinin başlıca varidat kaynaklarından birini gümrükler teşkil ediyordu. 1861 de Fransa ile yapılan ticaret muahedesiyle Türkiye'ye girmekte olan ithal malları üzerinden alınmakta olan %5 gümrük %8 e çıkarılmıştı. Aynı yılda rüsumat nazırhüna getirilen Kâni Paşa, gümrüklerde kuvvetli bir disiplin kurmak suretiyle türlü suiistimallerin önüne geçmeye muvaffak olmuştu. Bu iki esaslı tedbir sayesinde gümrük varidatının %50 artacağına ihtimal veriliyordu.

İstanbul'da mülk üzerinden vergi alınması 1861 yılına gelinceye kadar, İstanbul'da emlak üzerinden vergi alınmıyordu. Fuat Paşa Gülhane Hattı Hümayununun prensiplerine de aykırı olan bu durumu ıslah etmek ve hazineye varidat sağlamak maksadiyle İstanbul'daki emlak üzerine bu vergi tarhetti. Bu vergiyi mülkünün icara verenlerle eğlence yeri işletenler verecekti. Bu hususta padişahın iradesi istihsal edilmiş ve 20.000 kеше tahmin edilen vergi bütçeye aksettirilmişti. Fakat İstanbul'un mülk sahipleri kodamanlardı. Vergiye karşı şiddetli bir mukavemete geçtiler. Padişah iradesinden, sadrazam da vergisinden vazgeçmek zorunda kaldı. Bu vergi ancak 1874 yılından itibaren alınmaya başlandı.

Bütçe ile ilgili maliye teşkilâtı Avrupa usulünde bir bütçenin tanzimi için yalnız yeni vergiler tarh etmek ve bütçe açığını kapamak kâfi değildi. Maliye teşkilâtında bazı yenilikler yapılması da zaruri idi. Fuat Paşa'nın zamanında yapılan başlıca yenilikler şunlar oldu: Maliye Nezaretinin, devletin bütün malî işleri hakkında merkez ve nâzım bir daire haline getirilmesine çalışıldı. Devlet dairelerinin tahvilât (sergi) çıkarmaları vesair suretlerle borçlanmaları yasak edildi. Gelir ve sarfiyatın bütçe usulüne göre tutulması esası kabul edildi. Devlet

dairelerinin bütçede gösterilen tahsisatlarının sarf hususlarını kontrol etmek üzere Divan-ı Muhasebat-ı Âli (Sayıştay) dairesi kuruldu.

1863-1864 Yukarıda belirtilen malî hususlar tesbit edilerek
yılı bütçesi Abdülâziz devrinin ilk bütçesi 1863—1864 yılı
için meydana getirildi. Bütçenin gelir ve gider
müfredatı şöyle gösterilmişti :

BÜTÇE GELİRİ¹

VASITASIZ VERGİLER :

Vergi (şahıslardan alınan).....	78.173.000
Bedel-i Nakti (askerlik hizmeti karşılığı)....	13.934.000

VASITALI VERGİLER :

Âşar resmi	94.891.000
Ağnam resmi.....	20.305.000
Domuz resmi.....	335.000
Gümrük resmi.....	57.500.000
Tütün resmi.....	13.800.000
Balık avı hakkı.....	1.315.000
Mukavele harçları.....	361.000
Damga resmi.....	3.450.000
Vakıf hisesi.....	2.875.000
Tapu	2.875.000
Çeşitli resimler.....	28.175.000
Posta hasılatı.....	2.307.000
Devlet Matbaası.....	251.000
Devlet emlâki.....	442.000
Ormanlar	365.000
Çiflikât-ı hümayun.....	14.375.000
Tuz resmi.....	2.136.000
Madenler hasılatı.....	1.295.000
Devlet mahsulleri satışı hasılatı.....	525.000

MÜMTAZ EYALETLERİN KESENEK VERGİLERİ :

Mısır eyâletinin vergisi.....	9.200.000
Eflâk eyâletinin vergisi.....	575.000

¹ Gelir ve Gider Fransız frangı ile ifade edilmiştir.

Buğdan eyâletinin vergisi.....	375.000
Sırbistan eyâletinin vergisi.....	529.000
Sisam adasının vergisi.....	92.000
Aynaroz eyâletinin vergisi.....	28.000

NEZARETLERİN TEMİN ETTİĞİ GELİRLER :

Bahriye nezareti geliri.....	1.387.000
Ticaret nezareti geliri.....	358.000
	<hr/>
	346.198.000

BÜTÇE GİDERLERİ

DIŞ VE İÇ BORÇLAR :

Dış borçlar, faiz ve amortisman.....	40.430.000
İç borçlar: Eshame-i Cedide ve tahvilât-ı müm- taze, faiz ve amortismanı.....	32.775.000
Eshame-i mümtaze ve 10 yıllık Sergi faiz ve amortismanı.....	5.266.000

MUHTELİF GİDERLER :

Vergi üzerinden alınan 1/4 avans karşılığı...	7.179.000
Eytam sandığına borçlu bulunanların para faizi	668.000
Yemen ve Hicaz tahsisatı, Kâbe örtüsü vesaire	8.523.000

DEVLET DAİRELERİ MASRAFLARI :

Pâdişahın tahsisatı vesair muayyenatı.....	27.712.000
Tekaüdiye ve yardım.....	7.845.000
Meclis-i Ahkâm-ı Adliye ve Meclis-i Hazâin..	1.579.000
Bab-ı Seraskeri (Harbiye nezareti).....	95.198.000
Tophane-i Âmire.....	4.370.000
Bahriye Nezareti.....	24.191.000
Adliye Nezareti.....	2.402.000
Evkaf Nezareti.....	4.627.000
Dahiliye Nezareti.....	41.082.000
Hariciye Nezareti.....	3.016.000
Ticaret Nezareti.....	4.580.000

Maarif ve Nafia Nezareti.....	1.084.000
Zabtiye Nezareti.....	3.789.000
Maliye Nezareti.....	15.000.000

327.678.000

**Bütçenin
karakteri**

Osmanlı devletinin bu ilk bütçesi sağlam esaslara göre hazırlanmış değildir. Yukarıda belirtildiği gibi, ihsai bilgilerin ve istatistiklerin mevcut bulunmayışı yüzünden bilhassa gelir rakamları çok kaba tahminlere dayanmaktadır. Bu yönden 19 milyonu aşan gelir fazlası, ciddiye alınamaz. Gelir maddelerinden anlaşılan bir hakikat de İmparatorluğun genişliğine, nüfusunun çokluğuna, ticaretinin önemine ve servet kaynaklarının çeşitli ve zengin olmasına rağmen halktan alınan verginin az oluşudur.

Gider maddelerinin mânasına gelince; dış ve iç borçlarla faizlerinin başta gelmesi dikkati çekmektedir. Padişahın tahsisatı, harbiye bütçesinin üçte biri kadardır. Nafia ve eğitime ayrılan para ise koca İmparatorluk için bir sadaka gibidir. Bu para, Mekke ve Medine'ye yapılan yardım ve bağışın sekizde biri kadardır.

Fakat bütün bunlardan da önemli bir cihet, bütçenin kontrolü hususunda hiçbir garanti bulunmayışıdır. Bütçeyi yapanlar ve sözde kontrol etmekle mükellef bulunanlar padişah tarafından tayin edilen ve her an azledilebilen memurlardır. Binaenaleyh, padişahın iradesi her an bütçe muvazenesini sarsabilecek bir kudrettedir. Bu sarsıntıyı frenlemeye ne maliye nazırının ne de sadrazamın kudreti yetmemektedir. Zaten ilk Osmanlı bütçesi de yabancı tesiriyle meydana gelmiş ve yabancılara emniyet telkin ederek onlardan borç para almak için meydana getirilmiştir. Gerçekten bütçenin bu hususta bir tesiri görülmüştür.

Dış borçlar

Fuat Paşa, 1861 de padişaha sunduğu raporda, bütçenin hazırlanıp ilân edilmesini teklif ederken, mali buhranın izalesi için yabancı memleketlerden borçlanma lüzumunu da belirtmişti. Paşaya göre Osmanlı devletinin iç ve dış borçlarının yıllık faizi ve amortismanı bütçe gelirinin ancak %16 sını teşkil ediyordu. Devletin takati yeniden borçlanmaya

müsaait idi. Alınacak borç para kâğıt paranın kaldırılmasına tahsis edilecekti. Paşa, bütçe hazırlıklarından ve devlet borçlarının vaziyetinden Londra ile Paris'in malî müesseselerine de bilgi verdi. Bu suretle, Abdülmecit devrinde yapılmış olan dört istikrazı beşincisi ilâve edilmiş oldu.

1862 borçlanması Bu borçlanmanın hedefi, yukarıda da ifade edildiği gibi, malî buhranın başlıca âmilini teşkil eden ve kâğıt paranın kaldırılması kâğıt parayı (kaime) ortadan kaldırmaktı. Bu sırada piyasada devreden kâğıt para miktarı 2.000.000 kese kadardı.

Dalgalı borçların miktarı da aşağı yukarı bu kadardı.

Hem kâğıt parayı kaldırmak hem de iç borçları tesviye etmek için 4.000.000 kese para lâzımdı. Halbuki bu miktar parayı def'aten borçlanmak imkânsızdı. Bunun için 2.000.000 kese borçlanmasına ve bunun bir kısmının, kâğıt paranın kaldırılması için tahsis edilmesine, diğer kısmı ile dalgalı borçların tesviyesine gidilmesine karar verildi. Osmanlı Bankası tavassutu ile Londra'nın Devaux malî müessesesinden 8.800.000 Osmanlı altını değerinde bir istikraz yapıldı. İhraç fiyatı %68 yıllık faizi %6, amorsman %2 idi. Osmanlı hükümeti, faiz ve amortisman karşılığı olarak yılda 16 milyon frank ödeyecekti. Tütün, tuz damga ve temettü resimlerini bu para için karşılık gösterdi.

Yapılan borçlanma, bütün kâğıt paranın kaldırılmasına kifayet etmediğinden, yüz kuruşluk bir kaimeye 40 kuruş Osmanlı altını ve tahvilât verildi. Bu suretle kâğıt para 1 Temmuz ile 13 Eylül 1862 tarihleri arasında ödendi. Bu olay memlekette sevinç ile karşılandı. Tarih bile düşürüldü.

Mülke tarihle tebşir eyledim

*Ortalıktan kalktı nam-ı kaime*¹

Âli Paşa, vükelâ adına Abdülaziz'e kâğıt paranın kaldırılmasından dolayı bir teşekkürname kaleme alarak takdim etti.

1863 borçlanması Kâğıt para gibi, malî buhrana sebep olan ve devleti büyük zararlara sokan bir âmil de iç ve dalgalı borçların tesviyesi borçlarla ayan düşük ufaklık madeni paralardı.

İç borçlar, esham-ı cedide ve tahvilât-ı mümtaze namı altında hazine veya muhtelif devlet daireleri tara-

¹ Mehmet Zeki Pakalın, Maliye Nazırları, s. 208.

findan % 12 ye kadar faiz ile çıkarılmış tahvillerdi. Bundan başka, on yıllık bir müddetle bonolar da vardı ki, bunlar da dalgalı borçları teşkil ediyordu. Bu borçlar, Galata bankerleri ile aktedilmişti. Fakat tahvil ve bonolar Avrupa malî müesseseleri tarafından da kabul edilmekte idi. Tediye tarihleri muhtelif ve faizleri yüksek olduğu için devleti müşkülâta uğratmakta ve zarara sokmakta idi. Tesviye edilmeleri zaruri görüldü.

Mahmut II. devrinden beri tedavül eden ufaklık madeni paralara gelince; bunlar düşük ayarlı olduğu için değerlerinin %50 noksanı ile alınıp verilmekte idi. Bu yüzden de ticarete olduğu gibi, hazineye de büyük zararı dokunmakta idi.

Devlet hazinesi için zararlar yaratan bütün bu iç borçlar ve madeni paraların tutarı iki milyon kese kadardı. Bunların tesviyesi için yeni bir istikrazın aktedilmesi zaruri görüldü.

Bu istikraz Bank-ı Osmanî-i Şâhânenin kurulmasıyla ilgilidir.

Osmanlı Bankası 1856 da, İngiliz sermayesi ile merkezi Londra'da bulunmak üzere kurulmuştu. İstanbul, İzmir, Beyrut ve Selânik'te şubeleri vardı.

Osmanlı devleti tam mânasıyla bir ziraat memleketi olduğu için, devlet gelirleri, hasılâtı takip eden aylarda tahsil edilmekte idi. Halbuki giderler için böyle bir mevsim yoktu. Bu yüzden, maliyenin sık sık Galata bankerlerinden borçlanması icabediyordu ki, bu yüzden büyük zararlar uğruyordu. Eğer bir devlet bankası bulunsaydı bu zararlar önlenebilecekti. Bu düşünce ile 4 Şubat 1863 tarihli bir ferman ile Bank-ı Osmanî-i Şâhâne'nin kurulmasına müsaade edildi. İngiliz ve Fransız sermayedarlar bu bankayı merkezi İstanbul olmak üzere kurdular. Banka, hükümet adına kâğıt para çıkarmak hakkına sahip bulunacaktı. Bankanın açılış töreni 1 Temmuz 1863 de yapıldı.

Hükümet yukarıda, işaret edilen iç borçların bir kısmı ile madeni paranın kaldırılması için Bank-ı Osmanî-i Şâhâne ile bir anlaşmaya vardı. 8.800.000 Osmanlı altını değerinde bir istikraz akdetti. İstikrazın ihraç fiyatı %71 faizi de %6 idi. Muhtelif şehirlerin gümrükleri, ipek, tütün ve tuz âşarının bir kısmı istikrazı karşılık olarak gösterildi. Bu para ile ancak iç borçların bir kısmı itfa edilebildi.

**1865 normal
borçlanması**

Tanzim edilen bütçelerde gelir fazlalığı görüldüğü halde, tatbikatta, bütçe açığı hasıl oluyordu. Ne padişah ne de hükümet henüz Avrupa usulünde

bir bütçe ile yaşamayı öğrenmemiş bulunuyorlardı. 1865 yılı sonbaharında vadesi yaklaşmakta bulunan borçların tediyesi için gerekli parayı maliye henüz bankaya yatırmamıştı. Borcun faizini yeniden borçlanmak suretiyle ödemekten başka çare yoktu. Bank-ı Osmanî-i Şâhâne, iki Fransız malî müessesesi ile anlaşarak bu sefer de hükûmete 6.600.000 Osmanlı lirası bir istikraz temin etti. İstikrazın ihraç fiyatı %66, faizi %6 idi. Ağnam varidatı ile Ergani madeni hasılatı da karşılık olarak gösterilmişti.

**1865 Esham-ı U-
mumiye istikrazı**

1865 de ikinci bir istikraz daha aktedildi. Bu istikraz, iç borçların bir dış istikraz haline tahvili için yapıldı. Bu sebeple de, borçlanmaya Esham-ı Umumiye istikrazı ismi verildi.

İç borçların en âcil kısmı 1863 istikrazı ile ödenmiş olmakla beraber tedavülde, halkın konsolit ismini verdiği Esham-ı cedide, Tahvilât-ı mümtaze ve Sergi ve sair namlarıyla, hazinenin ve diğer dairelerin çıkarmış bulunduğu birçok dahili tahviller vardı.

İşte hükümet bu borçları tevhit etmek maksadiyle bir dış istikraz haline tahvil etmek istiyordu.

Bu suretle, memlekete para gelmiş olacaktı. Bu hususta bir İngiliz ve bir Fransız malî müessesesinin tanzim etmiş olduğu bir tasarı hükümetçe kabul edildi. Buna göre, istikraza mevzu teşkil eden borçlar için bir "Defter-i Kebir" açıldı. Ve buna 40 milyon Osmanlı altını miktarında bir dış istikraz aktedildi. Bu paranın 29 milyonu borçların tahviline hasredilmiş, 4 milyonu hazineye olağanüstü bir varidat olarak verilmiş, 7 milyonu da bilâhare ihraç olunmak üzere alıkonulmuştu. İstikrazın ihraç fiyatı %50, faizi de %5 idi. Karşılığı yoktu.

**1869 borç-
lanması**

1866 da Fuat Paşa sadaret makamından ayrıldı. Osmanlı maliyesini düzeltmek hususundaki plânı müsbet netice vermemişti. Fuat Paşa, devleti

istikraz yolu ile yaşatmak usulünü, icat etmiş sayılmasa bile geliştirmişti. Bu usul ise, bir hastayı, tıbbî usullerle gıda vermek

suretiyle yaşatmaktan ibaretti. Son borçlanmadan 1867 tarihine kadar hükûmet, Girit isyanı sebebiyle de artmış olan olağanüstü masrafları karşılamak için yine iç borçlar akdetmek yoluna sürüklendi. Yüzde dokuz ve yüzde 15 faiz karşılığı borç para tedarik etti. 1867 den sonra da memur tensikatına girişti. Maaşların yarısını tahvilât ile ödedi. Mısır valisi İsmail Paşa'ya Hıdivlik ünvanını vermek suretiyle, Mısır hazinesinin devlete verdiği yıllık verginin miktarını arttırdı. Fakat bütün bu tedbirler hazinein biçare durumunu örtemedi.

Ya iflâs etmeyi kabul etmek yahut yeniden bir istikraza gitmek zaruri idi.

1867 de Abdülâziz'in Paris'e seyahati, İmparatoriçe Öjeni'nin 1869 da Süveyş kanalının açılış töreninde bulunduktan sonra İstanbul'u ziyareti, Osmanlı - Fransız dostluğunu kuvvetlendirmişti. Hava, borçlanmaya elverişli idi. Paris'in iki malî müessesesi, 24.444.442 Osmanlı altını değerinde hükûmete borç para verdiler. İstikrazın ihraç fiyatı %54, faizi %6 idi. Muhtelif vilâyetlerin aşarı da karşılık olarak gösterilmişti.

1870
istikrazı

Osmanlı hükûmetinin, borç aldığı paraları, bütçe gelirini fazlalaştıracak teşebbüslere kullanmayıp bütçe açığını kapatmak veya borçları tesviye etmek gibi bir maksada tahsis etmesi, çıkmaz yolda dönüp dolaşması demektir. 1870 de hükûmet nihayet çıkmazda bulunduğunu anlar gibi göründü. Avusturyalı Baron Hirsch ile Rumeli'de 2.000 kilometrelik demiryolu inşası için bir mukavele imzaladı. Hükûmet bu teşebbüs için Lo - Türk ismini taşıyan 34.848.001 Osmanlı altını değerinde %3 faizli bir istikraz akdetti. Mısır vergisi de istikraza karşılık gösterildi.

1871 hazine
tahvilâtı

1871 de Fransız nüfuzu Osmanlı İmparatorluğunda silinmişti. Fuat ve Âli Paşalar ölmüştü. Sadrazam Mahmut Nedim Paşa; Fransa'nın siyasi nüfuzu yerine Rus nüfuzunu, malî nüfuzu yerine de Avusturya nüfuzunu kabul etmişti. Abdülâziz'e para lâzımdı. Yukarıda belirtildiği gibi, borçla yaşamaya alışılmıştı. 1872 de hazine eshamı çıkarıldı. Osmanlı Bankası ile yeni kurulmuş olan Ostro Ottoman bankasının tavassutu ile 12.238.820 Osmanlı lirası tutarında bir borçlanmaya gidildi. İhraç fiyatı 98,5, faizi de %9 idi. Edirne, Tuna,

Selânik vilâyetleri varidatı ile Anadolu ağnam vergisi karşılık gösterilmişti.

Aynı yılda hazine tahvillerinin bir dış istikraza tahvili için 12.611.995 Osmanlı altını değerinde bir dış istikraz daha aktedildi.

1873
istikraz İstikraz ile yaşamak Osmanlı devleti için kronik bir hastalık haline gelmiş bulunuyordu. Padişah, saray, Babıâli haşmet ve saltanatını sürdürmekten başka birşey düşünemiyordu. Osmanlı tahvillerinin düşmekte olmasına rağmen, yabancı bankalar arasındaki rekabet yüzünden, daima borç para verecek de bulunuyordu. 1873 de, bütçe açığını kapamak için Fransız bankalarından ikisinin tavassutu ile 30.555.556 Osmanlı lirası değerinde yeni bir istikraz aktedildi. Halep vilâyeti varidatı Anadolu ağnam vergisinin bir kısmı karşılık gösterildi.

1874
istikraz Borç alınan paralar, çölde su gibi gayb olup gidiyordu. Gittikçe kabaran dış borçlarla dalgalı borçların faizlerini vaktinde ödemek gerekiyordu. Çaresiz yine borçlanmak lâzımdı. 1874 Osmanlı Bankasının tavassutu ile 44.000.000 Osmanlı lirası değerinde bir istikraz aktedildi. İhraç fiyatı %43,5, faizi de %5 idi.

1875
mali iflâs Abdülmecit'in 1854 de başlattığı dış istikraz geleneğini Abdülâziz devam ettirmişti. İlk borçlanmaya teşebbüs edildiği sırada, büyük tereddüt hasıl olmuştu. Cevdet Paşa, "bizim gibi miras yedilere böyle bir para kapısı açılırsa bunun önünü kim alacak? İleride halimiz neye varacak?" diye bazı erbab-ı dikkat ve basiretin endişe ettiklerini ve "Allah encamımızı hayır eyleye" diyerek neticeye mütevekkilâne boyun eğdiklerini kaydetmektedir. İlk borçlanmaya diğerleri takip etmişti.

1861 tarihine kadar yapılan dört istikraza Abdülâziz devrinde türlü kombinezonlarla altı istikraz daha eklendi bu suretle yirmi yılda on dış istikraz aktedilmiş oldu. Ne padişah ne de sadrazamları ve nazırları borç para alırken bunun ödenmesi tedbirlerini sağlamayı düşünmüyorlardı. Memleketin servet kaynaklarını değerlendirmek, ticareti geliştirmek suretiyle, halkın

refahını sağlayıp vergi kudretini arttıracak yerde, bütçe açığını kapamak ve borçları borçla ödemek gibi çıkmaz bir yola girmiş bulunuyordu. Borç suretiyle tedarik edilen paralar, sarayın sefa-hatine, vükelânın yüksek maaş ve tekaüdiyelerine, ordu ve donanmaya sarfediliyordu. Halkın bu paradan hiçbir istifadesi yoktu. Bir atalar sözü: damlıya damlıya göl olur der. Oluk oluk akan borçlarla 1875 yılı arifesinde ise bir umman meydana gelmişti.

Devletin dış borçlariyle demiryolu tahvilleri ve umumi esham bedelleri iki yüz ve halkın elinde bulunan umumi eshamın değeri de yüz altı milyon lira raddesinde idi. Bu azim toplama varan muntazam borçlar için yılda Avrupa'ya amortisman ve faiz için on dört milyon lira gönderiliyordu. Bu 1 ara ise bütçenin yarısından fazlasına tekabül ediyordu.

Dış istikrazların, faizleri %5 veya %6 bulunmasına rağmen ihraç fiyatları düşük olduğu için gerçek faizleri %12 ye kadar varmakta idi. Umumi esham tahvilleri ile demiryolu tahvilleri de böyle idi. Kârlı bir gelir kaynağı temsil ettiği için bu tahviller Avrupa'da ve Türkiye'de çok revaçta idi. Osmanlı halkı, işin içinde Avrupa sermayedarlarının bulunmasını, parasını eshama yatırmak için kâfi bir garanti olarak kabul etmişti. Sözün kısası, Avrupa'da ve Türkiye'de halkın büyük bir kısmı Osmanlı hükümetinden aldığı faize göre bütçesini tanzim etmişti. Osmanlı borçlarında bir değişiklik bu hususi bütçeleri alt üst edecek bir hareketti.

Mahmut Nedim Paşa, 1874 mali senesinin gelir ve gider durumunu ilân etti. Bu duruma göre bütçenin beş milyon açığı vardı. Halbuki Osmanlı İmparatorluğunun Balkan eyaletlerindeki kargaşalıklar için askerî tedbirler almasına da lüzum hasıl olmuştu. Ordu için olağanüstü masraflar yapmak gerekiyordu. Siyasi durum yeni bir dış istikrazın yapılmasına elverişli değildi. Osmanlı hükümetinin malî durumu Avrupa matbuatında günlük tenkit konusu haline gelmişti.

Mahmut Nedim Paşa, bu durum karşısında muntazam borçların faizlerini yarıya indirmekle maliyenin derdine çare bulunması hususunda bir plân hazırladı. Bu plâna göre, yılda ödenmekte olan ondört milyon liradan yedisi tasarruf edilecek bu tasarruftan beş milyon lira ile bütçe açığı-kapatılacak geri kalan iki milyon da askerî ihtiyaçlar için sarfedilecekti. Bu plân Adliye

Nazırı Mithat Paşa, serasker Rıza Paşa, Hariciye Nazırı Saffet Paşa, Ticaret Nazırı Mahmut Paşa, Maliye Nazırı Yusuf Paşa ve Sadaret Müsteşarı Sait Efendi'den kurulan bir encümen tarafından incelenerek kabul edildi. Bunun üzerine 6 Ekim 1875 de bir kararname neşredilerek beş sene müddetle muntazam borçların faizlerinin yarısının nakit diğer yarısının da %15 faizli bir senet ile ödeneceği ilân edildi. Bu kararname tahvilât sahipleri arasında bir bomba esiri yaptı. Avrupa'da, umumi efkâr tamamen Osmanlı İmparatorluğu aleyhine döndü. "Türkler bizi dolandırdılar. Altınlarımızı sefahat uğrunda sarfettiler, bunların bekası Avrupa'ya musırdır" demeye başladı. Türkiye'de halk, Abdülâziz'i mesul tutmaya başladı. Borç para ile kurulmuş olan padişahın satvet ve haşmeti söndü. Taç ve tahtı sallandı. Ve Padişah borçların mesuliyetine iştirak etmiş olan bazı nazırlar tarafından tahttan indirildi.

Abdülâziz devri Abdülâziz devri, malî bir buhran ile başlamıştı.
maliyesi hakkında Malî bir buhran ile son buldu. 15 yıl sürmüş olan
netice bu devirde, Osmanlı devletinin maliyesi, can
 çekilen ve iğne ile yaşıyan hasta adam durumundadır.

Maliye ve ekonomi, idarenin ve siyasetin esaslı ilimleri haline geldikleri halde, Osmanlı devlet adamları içinde bunların esasına vakıf olan kimseler yoktu. 15 yıl içinde maliye nezaretine tayin edilen nazırların sayısı 19 idi. Devletin en istikrarlı bulunması lâzım gelen nezarete bu istikrarsızlık, malî politikanın başlıca zaaf sebeplerindendi, başta padişah olmak üzere, sadrazamlar ve bütün devlet adamları "bir devletin ruhu mesabesinde medar-ı hayatı ancak o devletin maliyesidir" düsturunu bir tekerleme haline getirmişlerdi. Fakat aynı adamlar "bu devlet istikrarsız yaşıyamaz" düsturunu benimsemişlerdi. Bu suretle de maliyeyi ruhsuz bırakmışlardı.

Gerçek mânada bir malî ıslahat için 1- İmparatorluğun servet kaynaklarının değerlendirilmesi; 2- Vergi sisteminin ve vergi usullerinin düzenlenmesi; 3- Bilgi ve namuslu memurların kullanılması; 4- Masrafların kısılması gerekiyordu.

Halb-ki, Osmanlı İmparatorluğu zengin servet kaynaklarına sahip bulunmasına rağmen bu hususta ciddi birşey yapılmadı.

Hükûmete ait arazi işletilebilirdi. Ormanlar ve madenlerden büyük gelirler sağlanabilirdi. Ziraat usulleri ıslah edilirdi. Bunlar yapılmadığı gibi vergi usulleri bile eski halinde bırakıldı.

İltizam usulü, devlete değil mültezimlere yarıyordu. Bunlar alâkalı devlet memurlarıyla ortak olarak varidatın mühim kısmını aralarında taksim ediyorlardı. On bin kuruşluk bir iltizamdan devlet hazinesine ancak yarısı giriyordu. Bundan başka mültezimlerin halka yaptığı zulüm de başka bir illet idi. Bu sistem korkunç bir ahlâk buhranı yaratıyordu. Rüşvet, irtikâb, iltimas, himaye ve saire ile çalışan memurlar amme menfaatini değil kendi menfaatlerini temine uğraşmakta idiler. Sözün kısası, vergi sistemi bir nevi soygunculuk vergi memurları da soygunculardan ibaretti. Hükûmet için kolayını vasitasız vergilere başvurmakta bulacağını sanmıştı. Tütün inhisarının getirdiği vergi İmparatorluğun genişliğine ve istihlâk edilen tütüne göre çok cüzi idi. Tuz resmine gelince, kaçakçılar ile kolcular arasında devamlı çatışmalara sebebiyet vermekte ve kârdan ziyade zarar getirmekte idi.

Bu şartlar dahilinde masrafların kısılması zaruri iken, Abdülâziz, zırlıklar satın alıyor, saraylar yaptıırıyordu. Devlet erkânı da yüksek maaşları ile saltanatın süslü dekorunu tamamlamak için birbirleriyle yarış ediyorlardı. Göğüslerini süsleyen nişanlar bile borç para ile alınmıştı ve bu nişanlar onlara hiçbir sıklet vermiyordu.

Hazine dış borçların sıkletini çekemeyip iflâs edince devletin Avrupa'daki malî kredisi yanında siyasi kredisi de sıfıra düştü. Daima Osmanlı İmparatorluğunun toprak bütünlüğünü müdafaa etmiş olan İngiltere'de Türkiye'nin aleyhine nümayişler başladı. Bu suretle, Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu aleyhindeki plânlarını gerçekleştirmesi için elverişli durum hasıl oldu. Mithat Paşa ve arkadaşları bir kurban vermekle vaziyeti kurtaracaklarını sandılar. Ve Abdülâziz'i tahttan indirdiler. Halbuki malî durumun tek mesulü padişah değildi. Vükelâ da mesul idi.

EKONOMİ

XII. ZİRAAT

ZİRAATIN GELİŞMESİNİ GÜÇLEŞTİREN SEBEPLER

Ziraatin Önemi Namık Kemal, 1872 de İbret gazetesinde çıkan "Ziraatımız" başlıklı yazısında şöyle diyordu. "Ticaretimiz ecnebler elinde, sanatımız hiç hükmünde... Cenab-ı Hak ihsan ederse, topraklarımızdan biraz mahsul alabilirsek onunla geçinir gideriz. Dünyada ziraat ise hiçbir vakit zenginliğe sanat ve ticaret kadar hizmet edemez. Çünkü kazanç hususunda ölçü, tacir için saat, ehli sanat için gün, ziraatçı için yıldır. Ziraatimizi ıslah edelim."¹

Bu satırlardan da anlaşılacağı üzere, Türkiye için ziraat, hayat meselesi idi. Dünya milletleri arasında Osmanlı halkı boğaz tokluğuna çabşan ve yaşıyan bir halktı. Geçim standardının ölçüsü "ekmek" veya "ekmek parası" idi. Dünya nimetlerinin bundan ötesi için ümit ve hayal âlemi ahiret idi.

Ekmek veya ekmek parasının tek esaslı kaynağı olan ziraatin ise gelişmesi ve geliştirilmesini önleyen çeşitli âmiller vardı.

Toprak mülkiyeti meselesi Bu âmillerin başında, toprak statüsü gelmekte idi. Bu statü 1858 tarihli arazi kanunnamesi ile tanzim edilmmişti². Arazi kanunnamesine göre, miri topraklardan (devlet toprağı) ferde verilen arazi üzerinde ferdin mülkiyet hakkı tanınmıştı. Fakat bu mülkiyet kesin değildi. Fert alâkah memurların müsaadesi olmadıkça toprağını ferağ edemez, bağ ve bahçe haline getiremez, çiftlik, anbar, değirmen ahır vesaire gibi inşaat yapamazdı.

Bundan başka, sahibinin ölümü halinde, toprak birinci derecede varislere intikal eder, bunlar mevcut olmadığı halde tasarruf hakkı iddiaya salâhiyetli ve kanunda sayılmış olan akrabalara tapu için muayyen olan resim verilmek suretiyle geçerdi. Keza, usulüne uygun olarak satılan bir mülkün, sonradan satıcıya ait bulunmadığı anlaşılmaması halinde, alıcının satın almış olduğu mülk üzerindeki hakkı dikkate alınmazdı.

¹ Türkiye Ziraat Tarihine Bir Bakış, s. 143.

² Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, c. VI., s. 223.

Köylünün, toprak üzerindeki bu tahditli mülkiyet hakkı da emniyet altında değildi. Gülhane Hattı ile ilân edilmiş olan hayat ve mal masunluğu köylü için henüz gerçek haline gelmiş bir prensip değildi. Memleketin her tarafında türeyen eşkiya, köylüye musallat olmakta ve onun alın teri mahsulüne ortak olmakta idi. Köylü, eşkiya takibine çıkan jandarma ile hayvanlarını da beslemek zorunda kaldığı için hükümetin asayişini temin hususundaki faaliyetinin de masrafını yüklenmiş oluyordu.

Kaldı ki, eşkiyadan ve jandarmadan daha korkunç bir düşman da vardı ki, o da mütegalibe idi. Bir nevi derebeyi olan mütegalibe, Ziya Paşa'ya göre, iki sınıf idi. Birinci sınıfı konsoloslar, ikinci sınıfı vilâyet meclisi üyeleri ve mahallî eşraf ve âyan teşkil ediyordu. "Konsolosların çoğu, yerli idi, ticaret ve ziraat ve faizcilik ile para kazanmağa ve her haksız işlerini bir sözle mahallî hükümet otoritelerine gördürmeye alışmışlardı. Beldenin nüfuzlu şahıslarına gelince, bunlar da memleketi aralarında paylaşarak her biri bir bölgenin âmiri hükmünde idi. Türlü zulümlerle köylüyü istismar ediyorlardı."¹

Adalet sisteminin
bozakluğu

Zulüm ve haksızlık halinde, köylünün başvuracağı merci adalet kapısı idi. Fakat Abdülâziz devrinde kurulan mahkemelere ve çıkarılan kanunlara rağmen adalet temin edilemiyordu. Teşkilât ve kanunla, ahlâksız hâkimleri ahlâklı hale getirmek mümkün değildi. Kadılar mahkeme harçları ile geçindikleri için onların esas dâvası haklıyı haksızı ayırmak değil, ilâm kesip harç toplamaktan ibaretti. Harcın yetmediği hallerde rüşvet de kendileri için servet edinme vasıtası idi.

Abdülâziz devrinin arifesinde, Ali Suavi Simav'da bulunduğu sırada nahiye müdürü vekili olan "arkasında kürk başında yeşil sarık, elinde tesbih, dudakları müsebbih ve mühellil, boynunda Enam kesesi asılı" Hacı Hafızoğlu'nun yanında şahit olduğu bir vakayı şöyle anlatmaktadır² :

İçeriye bir zaptiye bir köylü karı getirdi. Karı "dâvam var" dedi. Bizim sofı Hacı Hafızoğlu "kayıt ve tescili şer'an

¹ Türkiye Ziraat Tarihine Bir Bakış, s. 206.

² Türkiye Ziraat Tarihine Bir Bakış, s. 207.

lâzımdır" deyup sağ eline bir kalem, sol eline bir kâğıt aldı ve gözlerini süzerek... "söyle" dedi. Köylü karı ki köyünde dahi kimsesiz evsiz barksız hizmetçi olduğu takririnden zâhir oldu. Tâ kadın ninesinden kalma olmak üzere cümlesi yirmi kuruş eder etmez toprak tencere keser sapı gibi birtakım eşyanın köylüsünden birinin zabtında olduğundan bahisle bunların ahs ve tahsilini ciğerparalar niyazlarla rica etti. Müdür vekili müfredatı eşyayı zincirleme kaydettikten sonra herif celbolunduğu halde inkâr ederse isbat edebilüp edemiyeceğine dair bazı sual ve cevap ile adem-i ispat canibini bittercih herifi celp ve müdafaâ lâzım gelmiyeceği cevabını verdi. Kadın ağhyarak kapıdan dışarı çıkmak istedi. Amma Hacı Hafızoğlu, kaşlarını çatup gözlerini belertüp kahn ses ile haykırdı ki "kayıt ve tescil parasını ver de git". Fakir köylü para lâkırdsını işidince dönüp "aman ağa, merhamet et, benden para isteme" dedi. Hacı Hafızoğlu dedi ki "Müdür senin hizmetkârın mı? kaç saattir sen söyledin, işte ben yazdım (elindeki kâğıdı da gösteriyor) şer'an resmini ver" köylü "şer'an" denince ne yapsın (şeriatın kestiği parmak acımaz) kaç para olduğunu sual eyledi... Hacı Hafız-zâde "şer'an altmış kuruş" dedi. Karı altmış duyunca "aman ağa, padişah başı için evlâdın başı için ben köyde hizmetçiyim, aman..." diye ağlamağa başladıkta müdür gerdanında delâili hâmil ve mühelli olduğu halde zaptiyeeye tevcihi hitap edüp "Al bu kadıncağın, Kara müftüye götür ve de ki Hacı Hafızoğlu bu kadıncağının yazdırdığı şeyler zahmeti için altmış kuruş resim istiyor... Kitaba baksun haber versin" dedi. Zaptiye karıyı odadan çıkardı. Biraz müddet sonra kadın ağhyarak zaptiye ile odaya girdi ve Kara müftünün kara kaplı kocaman kitaba bakıp "öyledir, altmış kuruş lâzımgelir" dediğini ikrar eyledi. Lâkin kendinin bunu vermeğe kudreti olmadığından çocuğunu (yanında bir küçük oğlan çocuğu var idi) kasabada birine beslemeliğe vererek tedarik etmesi zımnında zaptiyenin kendisiyle beraber dolasma-sına müsaade niyaz etti. Ol veçhile de müsaade edildi. Gittiler. İki saat sonra çocuksuz döndüler. Ağdacı esnafından birine çocuğu yıllıkı kırk kuruşa vermişler ve yirmi kuruşunu peşin almışlar. Bu yirmiyi Hacı Hafızoğlu'na verdiler... yerimden fırladım çıktım... Bu ne halet, bu ne ifta, bu ne şeriat... Ne hiyanet, ne izaet, bu ne devlet... Diye düşüne düşüne müteessiren hasta oldum."

Yol yokluğu Köylünün belini büken bir sıklet de yolsuzluktu. Abdülâziz devri gazeteleri yolsuzluktan şikâyetlerle doludur. Türk ve yabancı muharrirler yol, yol diye feryat etmektedirler. Yolsuzluk, şehirlerin göbeğinde bile kendisini göstermektedir. "Londra'dan Galata'ya kadar eşya nakli için verilen navlun, Galata'dan o eşyayı Beyoğlu'na getirmek için verilen ücretten daha azdır"¹. Başkentin durumu bu iken köylerin ne halde bulunabileceği kolayca anlaşılır. Köylü, yiyeceğini temin etmek için ekiyordu satmak ve zengin olmak için fazla ekmeyi hayalinden bile geçirmiyordu. Çünkü fazla mahsulâtı olsa nereye ve hangi yoldan sevkedecekti.

Hükümet ziraati geliştirmek maksadiyle Amerika'dan sapanları ve aletler getirtip köylüye dağıtmak isteyince köylü "fazla mahsulâtı ne yapacağız, nereye nakledeceğiz" diyerek kabul etmemiştir².

Yol yokluğunun tabii bir neticesi olarak, mahsul başka memleketlere ihraç edilmek şöyle dursun İmparatorluk içinde bile bir yerden diğer bir yere sevkedilemiyordu. Orta Anadolu'da kuraklık yüzünden sık sık kıtlık oluyordu. Halk ayrıntı otu, ağaç kabuğu yiyor ve açlıktan kırılıyordu. Bu durum karşısında, başka bölgelerden hububat getirmek mümkün olamıyordu. Böylece, zengin servet kaynaklarına sahip bir İmparatorluk halkı aç ve sefil yaşıyordu.

Vergilerin ağırlığı Köylünün ve ziraatin bu durumundan hükümetin endişeye düşmesi ve ziraatin kalkınması için tedbirler alması gerekirdi. Halbuki, Abdülâziz devri bütçelerinden de anlaşıldığına göre, hükümet böyle bir endişe duymamaktadır. Çünkü vergilerin ağırlığı köylü üzerine toplanmaktadır. "En aşağı halli bir köylü en büyük servet sahibinden daha çok vergi vermektedir." İstanbul halkı ne vergi ne de asker veriyordu. Halbuki bütçe gelirinin büyük kısmı, Avrupa'dan, borç alınan paranın yarısından fazlası İstanbul'da sarfediliyor. Vergi ağırlığına, adaletsiz vergi usullerinin ağırlığı da inzimam ediyordu.

¹ Türkiye Ziraat Tarihine Bir Bakış, s. 209.

² Aynı kitap, s. 209.

Bütçe gelirinin en mühim kısmını teşkil eden âşar, Tanzimata kadar arazinin münbit ve mahsuldar oluşuna göre alınırken Tanzimat devrinde bütün mahsullerden onda bir olarak alınmaya başlanmıştı. Âşar mültezimlere ihale edilmekte, onlar da hükümet içinde hükümet imiş gibi davranarak türlü hilelerle menfaat sağlamaya çalışmakta idiler. Jandarma mültezimin emrinde idi. Vergisini veremiyenlerin, kap kaçağı, yatak ve yorgani çift ve çubuğu satılmakta idi. Bazan ağaca bağlanmakta, dövülmekte, karısının ve kızının en mahrem yerleri araştırılarak para aranmakta idi.

Yukarıdan beri sayılan şartlar dahilinde ziraatin esaslı bir surette gelişmesi ve geliştirilmesi bir hayalden ibaretti.

ZİRAAT EKONOMİSİ HAKKINDA FİKİR HAREKETLERİ

Avrupalıların Os-
manlı ziraati
hakkında
düşünceleri

Abdülaziz devrinde, Osmanlı İmparatorluğunda ziraatin gelişmesi ve geliştirilmesi yolunda, memleketin dışında ve içinde, geniş ölçüde bir neşriyat yapılmıştır. Avrupa'da, politika adamları ekonomistler ve gazeteler Osmanlı ziraati ile yakından alâkalandılar. Büyük Avrupa devletleri; bilhassa Fransa ve İngiltere Osmanlı hükümetini ziraati ıslah etmeye teşvik ettiler ve bu hususta hükümetin işlerine müdahale sayılabilecek teşebbüslerde bile bulundular.

Bilindiği gibi, bu devirde, Avrupa'da büyük endüstri gelişmiş ve liberal ekonomi nizamını meydana getirmiştir. Avrupa endüstrisini yaşatmak için ham maddeye ve mamul eşyasını satmak için de müşteriye muhtaçtı.

Osmanlı İmparatorluğu bu iki yönden de Avrupa için önemli idi. Bir defa Avrupa'ya çok yakındı, hattâ kısmen Avrupa'da bulunuyordu. Toprakları geniş, servet kaynakları çeşitli ve zengindi. Endüstrisi ise henüz el sanayii devresini yaşamakta idi. Ticaretine gelince, kapitülasyonların ve 1838 ticaret muahedelerinin Avrupalılara tanıdığı bulundığı imtiyazlarla, Avrupalı eline geçmişti. İmparatorluğun nüfusu da kalabalıktı; ve Avrupa'nın mamul maddeleri için matlup vasıflara uygun müşteri durumunda idi.

Bu sebeplerle Avrupalılar, Osmanlı ekonomisiyle alâkalanmakta idiler. Tezleri şu idi: "Türkiye bir ziraat memleketi olmalıdır." Zengin ve refahlı bir ziraat memleketi olmak için de: 1- Devlet toprakları halka verilmeli; 2- Vakıf toprakların nizamı tadil edilmeli; 3- Osmanlı İmparatorluğunda müterakim sermaye bulunmadığı için yabancılara mülk ve arazi üzerinde tasarruf hakkı tanınmalıdır; 4- Vergi sistemi ve usulleri değiştirilmeli, yollar yapılmalı, bataklıklar kurutulmalı, sulama tesisleri yapılmalı ilh¹...

Bu konular üzerine, Osmanlı hükûmetine notalar verilmekte ve projeler takdim edilmekte idi. Bundan başka, Anadolu'yu ve Rumeli'yi dolaşan yabancı gazete muhabirlerinin ziraat durumunun kötülüğü ve iptidailiği hakkında verdikleri haberler Türkiye'de ve Avrupa'da neşredilmekte idi.

**Türk aydınları
ve ziraat**

Bu teşebbüsler ve neşriyat, Osmanlı aydınları üzerine büyük tesir yapmakta idi. Aydınlar içinde henüz ekonomi politik veya ziraat uzmanı yoktu.

Fakat İmparatorluğun siyasi mukadderatı ile alâkalan ve hürriyet için mücadele bayrağı açmış olan aydınlar da "Vatan şuuru" doğmuş bulunduğu için, vatanın ziraat durumu hakkında da ortaya birtakım fikirler attıkları görülmektedir.

Namık Kemal, Türkiye'nin yalnız ziraat memleketi olmasına muhaliftir. Fakat ticaret için sermaye, endüstri için yine sermaye ve bilgiye ihtiyaç olduğunu, halbuki bunlara sahip bulunmadığımızı ifade ederek servetin arttırılması için en âcil ve en büyük tedbir olarak ziraatin ıslahını lüzumlu bulmakta ve "ziraatımız Âdem devrindeki halinden farksızdır. Mücâhidane bir ikdam ile Avrupa'dan çiftçilik fenni alınmalıdır. Her vilâyet dahilinde birkaç ziraat komisyonu ve nümune çiftlikleri kurulmalıdır" teklifini yapmaktadır. Bundan başka, devletin bütçesini; Avrupa devletlerinin bütçeleriyle mukayese ederek, Türkiye'de vergi yükünün köylüye çullandığını belirtmekte ve âşar hakkında şöyle demektedir :

"Bizde, âşarın vücudu halkı ne kadar zulüm ve gazebo uğratmış ve Rumeli ile Anadolu'da ne kadar hanedan batırmış

¹ Engelhardt, Türkiye ve Tanzimat, s. 458, 462.

ve hasinenin ne kadar varidatını çürütmüş ve malı mirt ve ahali sararına ne kadar milyon sahibi sarraflar, bankerler peyda etmiş olduğu umur-i malûmedendir.”

Namuk Kemal, âşar yerine, vasıtalı vergilerin arttırılmasını İstanbul halkından vergi alınmasını tavsiye etmektedir. İstanbul halkının emlak vergisi vermemesini büyük haksızlık telâkki ederek şöyle demektedir: “...Hiç olmasa turnaklariyle yer kamp da verdikleri tekâlif sayesinde bin türlü nimetine müstağrak olduğumuz köylüden utanahm.”

Ziya Paşa da yasalarında daha çok vergi tahsili maddesinde durarak, halkın mültezimlerden ve murabahaacılardan gördüğü zulmü belirtmektedir.

Ali Suavi ise, kadıların jandarma ile elbiliği yaparak köylüye yaptıkları zulüm ve haksızlıkları anlatmaktadır.

Osmanlı aydınları, yabancı basında, ziraat hakkında çıkan yazıları da tercüme ederek Türk gazetelerinde aksettirmektedirler. Bu suretle, Abdülâziz devrinde, ziraat ve köylü meselesi çeşitli cepheleriyle umumi efkâra arz edilmeye başlanmıştır.

Hükümet adam-
ları ve
siraat

Osmanlı İmparatorluğunun dışında ve içinde ziraat hakkında beliren bu fikir hareketlerinden Osmanlı hükümet adamlarının tesir altında kalmaması mümkün değildi. Fakat yukarıda da belirtildiği gibi bu adamların büyük çoğunluğu fikren ve ruhen ziraat konusuna yabancı idiler. Kaldı ki içlerinden bir kısmı ziraat rejimi sayesinde büyük istifadeler sağlamakta idiler. Mültezimler ile ortak olan ve halkın bu suretle soyulmasına iştirak edenler de vardı. Köylünün kalkınması ve haklarını arıyacak seviyeye gelmesi işlerine gelmiyordu. Mithat Paşa'nın Tuna vilâyetinde ziraati kalkındırma yolundaki çalışmalarına bile ancak bu vilâyetteki Bulgarların hükümete karşı ayaklanmalarına engel olur dü üncesi ile ses çıkarılmamıştı. Sözün kısası, devlet adamları, ziraat konusundaki bilgisizlikleri ve şahsi menfaatlerini Âmmе menfaatine üstün tutmaları sebebiyle, ziraat hakkında belirmiş olan düşüncelerden gerekli ilhamı almamışlar, sadece ziraate önem vermiş görünmek ve yabancıları memnun etmek için sa-
tıhta kalan bazı teşebbüslere girişmekle iktifa etmişlerdir.

HÜKÜMETİN ZİRAAT ALANINDA TEŞEBBÜSLERİ

Hükümet bünyesinde ziraat teşkilâtı "Ziraat Nezareti" Tanzimata gelinceye kadar, Osmanlı devlet teşkilâtında, ziraatin himayesi ve geliştirilmesi ile meşgul olan bir daire yoktu. Osmanlı hükümetinin ziraatle alâkası ziraat vergilerine inhisar etmekte idi. Nitekim, Gülhane Hattı Hümayununda ve Islahat fermanında, ziraatin geliştirilmesi hususunda bir hüküm mevcut olmayıp, sadece ziraat vergilerinin ve usullerinin ıslah edileceğinden bahsedilmiştir.

Bununla beraber, 1839 da yapılan ticaret muahedeleri ile, yabancıların İmparatorluğun iç ticaretini ellerine geçirmeleri ve Avrupa mamullerini Osmanlı pazarlarına sevketmeye başlamaları üzerine Osmanlı memleketlerinin mukadderatı ziraate bağlanmaya başlanmıştır. Bu durum, bir aralık Osmanlı devlet adamlarının ziraat konusu üzerine dikkatini çekmiş ve 1846 da ilk defa olmak üzere Ziraat Nezareti kurulmuştur. Fakat ortada ziraatten anlıyan kimse bulunmadığı ve tatbik edilecek bir ziraat programı da bulunmadığı için dört ay sonra Ziraat Nezareti, Ticaret Nezaretine eklenmiştir. 1850 de ziraat kelimesi bir tarafa bırakılarak ticaret ve Umur-i Nafia Nezareti kurulmuş ve bu nezaretin daireleri arasında bir Ziraat Meclisi muhafaza edilmiştir. Bir yıl sonra bu meclis de kaldırılmıştır. 1869 da ziraat kelimesinin mânası tekrar ehemmiyet kazanmış olmalı ki bir Ticaret ve Ziraat Nezareti görüyoruz. Fakat bu da ancak üç yıl devam etmiş ve 1872 de ziraat kelimesi tekrar atılarak Ticaret ve Nafia Nezareti kurulmuş ve bu nezaretin bünyesinde bir Ziraat Müdürlüğü muhafaza edilmiştir.

Bu kısa izahattan da anlaşılacağı üzere Abdülmecit ve Abdülâziz devrinde, ziraat müstakil olarak ele alınmaya değer bir konu olarak kabul edilmediği için, hükümetin esaslı bir ziraat politikası olmamıştır ve bu olmayınca da hükümet bünyesinde bir ziraat nezareti kurulamamıştır.

Bununla beraber, ziraat müdürlüklerinin kurulması, ziraat ve orman okullarının açılması vilâyet teşkilâtı münasebetiyle, idare âmirlerine ziraatle alâkalanmaları hususunda talimat verilmesi gibi hususlar, hükümetin bir ziraat politikasına doğru yürüdüğünü işaret eden delillerdir. Abdülâziz devrinde, Mithat

Paşa'nın, kendi teşebbüsü ile Tuna valiliği sırasında, yollar yaptırması, nümune çiftlikleri kurması ve bilhassa çiftçinin muhtaç olduğu krediyi sağlayan Menafi Sandıkları tesis etmesi gibi ziraati ön plânda alâkadar eden işlerde muvaffak olması, bir istisna olarak kabul edilmek lâzım gelir. Hükümet, bu işlerden yalnız Menafi Sandıklarını diğer vilâyetlere de teşmil etmekle yetinmiştir.

Merkezî bir ziraat teşkilâtının mevcut bulunmayışına rağmen, Abdülâziz devrinde ziraatle ilgili birtakım hareketlerin de yapıldığı görülmektedir.

Toprak mülkiyetinde değişiklik
"1867 Kanunu"

Yukarıda da işaret edildiği üzere toprak mülkiyeti 1858 tarihli arazi kanunnamesi ile tesbit ve tasrih edilmişti. Bu kanuna göre bir araziye tapu ile tasarruf eden bir kimsenin ölümünde

arazi çocuklarına, çocukları yoksa ana ve babaya meccanen geçmekte idi. Bunların da yokluğu halinde, kanunnamenin tesbit ettiği akrabalara geçmekte idi. Fakat bunlar tapu harcını vermek zorunda idiler. Bu hükümler, arazinin kısa zamanda mahlûl haline gelerek, devlet eline geçmesine sebep olmakta idi. Bundan ötürü, ziraat ve ticareti geliştirmek amacıyle Mayıs 1867 de yeni bir irade ile mülk arazide veraset hakkı birinciden yedinci dereceye kadar, masrafsız olarak, teşmil edildi. Bu suretle, toprağın kısa zamanda mahlûl kalarak devlete intikali mahzuru ortadan kaldırılmış oluyordu.

Toprak 1867 de çıkan diğer bir irade ile, aynı veraset hakkı, gayri sahih vakıflar için de kabul edildi. Fakat bu iradenin hükümleri mecburi değil ihtiyari idi.

Bu iki irade ile toprak mülkiyetinde yapılan cüzi değişiklik Fransa ile İngiltere'yi memnun etmedi. Paris ve Londra hükümetleri, devlet elinde ve vakıf idaresinde fazla toprak bulunmasını istemiyorlardı. Çünkü yıllardan beri yabancıların Türkiye'de mülk sahibi olmasını temine çalışıyorlardı. Halkın elinde toprak bulunmazsa bu mülkü nasıl temin edebilirlerdi?

Osmanlı kanunları, yabancılara, İmparatorlukta gayri menkule tasarruf hakkı tanımıyordu. Fakat Yabancıların Osman- h İmparatorluğun- da mülk sahibi olmaları yabancılar, bu işin de kolayını bulmuşlardı. Şöyle ki : bir yabancı Osmanlı tâbiyetinde bulunan birisine mülk satın alıyor ve mülk onun adına tescil ediliyordu. Fakat yabancı bu kimseden mülkün hakiki sahibi bulunduğuna dair bir senet alıyordu. Karakaplı kitaba uydurulan bu dolambaçlı tasarruf şeklini de hükümet müsamaha ile karşılıyordu. Yabancılar, tasarrufu hukuki bir kaide haline getirmeye çalıştılar. Bu hususta 1856 da ilân edilen Islahat fermanında şöyle bir madde konmasını temin etmişlerdi.

“Emlâkin alım ve satımı ve tasarrufu hakkındaki bütün kanunlar tebaa için eşit olduğundan devletin kanunlarına ve belediye zabıtası nizamlarına uymak ve asıl yerli halkın verdikleri vergi ve resimleri vermek üzere Osmanlı hükümeti ile yabancı devletler arasında sureti tanzimiyeden sonra ecnebiye dahi emlâke tasarruf müsaadesi verilecektir.”

1858 tarihine kadar, bu konuda Osmanlı hükümeti ile yabancı devletler arasında bir hal sureti tesbit edilmiş bulunmadığı için bu tarihte yapılan arazi kanunnamesinde de yabancıların mülk tasarrufuna dair herhangi bir hüküm sevkedilmemişti.

1862 de, Paris andlaşmasını imzalamış olan devletler, Osmanlı hükümetine müsterek bir nota verdiler ve Islahat fermanının yukarıda söz konusu olan hükmünün tatbiki için görüşmelerin açılmasını istediler. Hariciye nazırı Âli Paşa, Osmanlı hükümetinin bu mesele hakkındaki görüşünü şöyle açıkladı :

“Hükümet, mülk üzerinde yabancılara tasarruf hakkı tanımak suretiyle Türkiye için büyük faydalar elde edileceğine ve Türkiye ile Avrupa arasındaki münasebetlerin daha çok artacağına emin bulunmaktadır. Ancak, şu da var ki, yabancılara bu hak bazı şartlar dahilinde verilebilir. Bunların da başlıcası kapitülasyonların tadilidir.

Kapitülasyonlar, Osmanlı hükümetinin Avrupa ile ilk olarak münasebetlere giriştiği devirde verilmişti. O zaman, İmparatorluğun iskelelerinde, Osmanlı tebaası ile ihtilât etmiyerek yaşayan ve toptancı ticaretle meşgul olan sayısı az Avrupalı vardı; devrin şartları, Osmanlı halkının âdet ve gelenekleri, kendilerine kapitülasyonlarla birtakım imtiyaz ve muafiyetlerin verilmesini

icabettirmişti. Halbuki, o yandan bugüne şartlar değişmiştir. Avrupa eski Avrupa değildir. Osmanlı İmparatorluğu da çok değişmiştir. Osmanlı - Avrupa devletleri münasebetleri de eskisi gibi değildir. Eski halini muhafaza eden yalnız kapitülasyonlardır. Osmanlı İmparatorluğunda yaşayan yabancı tebaa, kapitülasyonlara göre, ancak kendi hükümetlerinin memurlarına tâbidir. Netice şu oluyor ki, Osmanlı vilâyetlerinde kaç konsoloshane varsa o kadar zabıta idaresi ve mahkemesi vardır.”

“Bu şartlar dahilinde, yani Osmanlı hükümetinin kanunlarına ve nizamlarına tâbi olmayan ve ancak kendi mahkemeleri tarafından mahkeme edilen yabancılara, emlâke tasarruf hakkı nasıl tanılabılır?”

“Kaldı ki, 1856 Paris muahedesini imzalayan devletler, bir protokol tanzim ederek kapitülasyonların tadili lüzumunu ve meşruluğunu da kabul etmişlerdir.”¹

Bu suretle başlayan yazışmalar ve görüşmeler sonunda bir anlaşmaya varıldı ve 1867 de bir irade ile mesele halledildi. İradeye göre, yabancının emlâk ve araziye müteallik kanun ve nizamla tâbi bulunmak ve Osmanlı mahkemelerinde mahkemeleri yapılmak şartıyla Hicaz müstesna, İmparatorluğun her tarafında tıpkı yerli halk gibi, şehirlerde ve köylerde emlâke ve araziye tasarruf edebilecektir.

Bu iradeye ek bir protokol ile de emlâk ve araziye tasarruf etmeye başladılar. Bundan Osmanlı İmparatorluğu bir istifade sağlamak şöyle dursun hadsiz ve hesapsız zararlar gördü.

**İstanbul'da Mil-
letlerarası Sergi
açılmam**

Abdülmecit devrinde, Türkiye, Avrupa'nın muhtelif memleketlerinde açılan milletlerarası sergilere iştirak etmeye başlamıştı. İlk defa olarak

1851 de Londra sergisinde Türkiye'nin ziraat mahsulleri örnekleri teşhir edilmişti. 1855 de açılan Londra sergisine de 34 neviye ayrılan 2000 kalemlik mahsul ve mamul eşya gönderilmişti.

Abdülâziz devrinin ilk yılında, yine Londra'da açılan sergiye iştirak edildikten başka ilk defa olarak İstanbul'da At meydanında 27 Şubat 1863'te Milletlerarası bir sergi de kuruldu. Yerli ve yabancı mahsulleriyle mamul eşyaların teşhir edildiği bu sergi

¹ A. Du Veley, Essai sur l'Histoire Financière de la Turquie.

13 bölüme ayrılmış, birinci bölümde ziraat mahsulleriyle orman mahsulleri, beşinci bölümde ziraat makineleri teşhir edilmmişti. Ziraat mahsulleri arasında, İmparatorluğun türlü bölgelerinden gönderilen mahsul çeşitleri bulunmakta idi. Ziraat makineleri bölümünde ise görülen makinelerin hepsi Avrupa malı idi. Bu makinelerden bir kısmının tecrübeleri Serdarı Ekrem Abdülkerim Paşa'nın Anbarlı kariyesi civarındaki çiftliğinde sadrazam ile nazırlar önünde tecrübe mahiyetinde çalıştırılmıştı.

Ziraatın geliş-
tirilmesi için
hükümetin
teşebbüsleri

Hükümet adamlarının milletlerarası sergilerden edindikleri pratik bilgilerle, İmparatorluk ziraatini geliştirmeleri mümkün değildi. Ziraat problemini tüm olarak ele almaları ve bu problemin çeşitli cephelerini inceliyerek bir ziraat politikası programı meydana getirmeleri lâzımdı. Bu hususta da ya Avrupa'nın ileri memleketlerinin veya Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın kabul etmiş olduğu ziraat usullerini kabul edeceklerdi. Halbuki onlar ne Avrupa'ya ne de Mısır'ı taklit etmediler. Kendilerini olayların seyrine bırakarak sağdan soldan gelen perakende tekliflere uyarak birtakım icraatta bulundular.

Abdülâziz devrinde, bu kabil teklifler Avrupalılardan geldi. Devrin başlarında Amerika'da yapılmakta olan iç harp sebebiyle endüstrisinin muhtaç olduğu pamuğu bu memleketten getirtmek imkânı ortadan kalkmıştı. İngiltere ve Fransa, Osmanlı hükümetini pamuk yetiştirmeye teşvik etmeye başladılar. Bu hususta Babıâli'ye projeler bile takdim edildi. Ceride-i Havadis gazetesinde pamuk ziraatinin ehemmiyeti hakkında yazılar neşredildi. Bu arada Türkiye'nin Avrupa'ya Amerika'dan daha yakın bulunduğu öne sürülerek pamuk ziraatinin, buğday ziraatinden, Türkiye için daha istifadeli olacağı tezi ortaya atıldı. İngiliz hariciye nezareti, Türkiye'deki konsoloslarına yapılmakta olan pamuk ziraati hakkında bir anket yapmalarını da emretti. Bu anketin neticesinde Türkiye'de pamuk ziraatinin geliştirilmesi için İngilizce broşürler yayınlattı; bu broşürler türkçeye de çevrilerek gazetelerde intişar etti.

Yabancıların bu teşvik ve telkini ile Osmanlı hükümeti, 1862 de boz ve kıraç yerleri açıp tarla yapacak olanlara bu yerlerin meccanen tefviz eyliyeceğini ve pamuk ekenlerin mahsulün-

den beş yıl için âşar alınmıyacağını; pamuk eken bölgelere yol yapılacağını bir irade ile tesbit ve ilân etti. 1863 de, Türkiye'ye girecek pamuk makinelerinden gümrük alınmaması da kabul edildi. Üç yıl sonra da parasız olarak pamuk müstahsiline Amerikan pamuk tohumu dağıtıldı ve pamuk yetiştiricilerine maddeler verildi. Bu tedbirlerin tesiri görülmüş olmalı ki kısa zamanda pamuk mahsulü 10 milyon kilogramdan 50 milyon kilograma çıktı. Fakat pamuk ziraatında görülen bu gelişme kısa ömürlü oldu. Amerika'da iç harp son bulunca, Avrupalılar, tekrar daha ucuz satılan Amerikan pamuğuna döndüler. Osmanlı hükümet adamları pamuk ziraatını ayakta tutmak için yeni tedbirler araştırıp bulmak zorunda bulunduklarını hatırlarına bile getirmiyorlardı. Ortada böyle tedbirler hatırlatacak Avrupalı da yoktu. 1871 de İngiliz gazeteleri Türkiye'de, pamuk ziraatının gerilediğini teessüf ve teessürle kaydettiler. Türk gazeteleri de ancak bu yazıları tercüme etmek suretiyle gerilemeyi tesbit ettiler.

Abdülâziz devrinde, pamuk konusunda, hükümetçe alınan, teşvik ve himaye edici tedbirler ipekçiliğin geliştirilmesi yönünden de dutluk yetiştirenler hakkında alındı ve aynı tedbirler, zeytin yetiştirenlere de teşmil edildi.

Hiç şüphe yok ki, bu tedbirler çok müsbet bir tesir yaptı. Fakat koca İmparatorlukta, yukarıda da ifade edildiği gibi bu perakende tedbirlerle ziraatin gelişmesi mümkün değildi.

Abdülâziz devri ziraati hakkında netice

Abdülâziz devrinden önce ziraatin gelişmesini güçleştiren âmiller bu hükümdarın devrinde devam etmiştir. Hükümet, ziraatin önemini idrak etmekle beraber, bir ziraat politikasının esaslarını tesbit edememiş ve nazım vazifesini görecektir bir ziraat teşkilâtı kuramamıştır. Hükümeti böyle hareketlere zorlayacak bir umumi efkâr henüz meydana gelmemiştir. Türk aydınlarından bazıları ziraatin geliştirilmesi ve köylünün daha refahlı hale getirilmesi için ortaya fikirler atmaya başlamışlarsa da, bu fikirler yeni bir zirai politikanın esaslarını belirtecek vuzuhtan mahrum olup mevcut durumun tenkidine inhisar etmiştir. Yabancı devletlere gelince, ziraat konusundaki fikirleri, teşvikleri, münhasıran Osmanlı İmparatorluğunu kendi menfaatlerine elverişli bir ham madde memleketi haline getirmek düşüncesiyle yapılmıştır. Tür-

kiye'de mülk ve arazi üzerinde tasarruf hakkı elde etmeye kalkışmaları da bu sebeptir. Osmanlı devlet adamlarının, yabancıların teşvik ve telkini ile ziraat alanında yaptıkları hareketler, köksüz ve silik kalmıştır. Bütün bu sebeplerle, ziraat Abdülâziz devrinde gerilemek yolunda devam etmiştir.

XIII. ENDÜSTRİ

Endüstri şartları Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa devletleri arasındaki ekonomi muvazenesi XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı İmparatorluğunun zararına olarak bozulmaya başlamıştı. Avrupa endüstri inkılâbının baskısı bilhassa XIX. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı pazarlarında tahrip edici tesirlerini göstermekte gecikmedi.

1838 yılında ve sonraki yıllarda Babiâli ile Avrupa büyük devletleri arasında imzalanan ticaret muahedeleri Avrupa'nın makine mamulleri karşısında, Türkiye'nin el ve tezgâh mamullerinin ezilmesine sebep oldu.

Topraklarının bir kısmı ile Avrupa devleti olmasına rağmen, Osmanlı İmparatorluğunu ekonomi yönünden yarı sömürge haline getiren başlıca sebep Osmanlı cemiyetinin sahip olduğu dünya görüşü idi. Cemiyetin bilhassa müslüman halkı, sözde, dine istinat ettirilen, mesnetsiz ve mânasız bir kanaat felsefesine sarılmış bulunuyordu. Bu felsefeye göre; dünya fanidir, (viranedir bu gülşen değil). Dünya nimetleri sahte ve aldatıcıdır. Bir lokma ve bir hırka, insanı, öteki dünyanın yani cennetin ebedi zevklerine ulaştırmak için kâfidir.

Divan edebiyatının olsun, halk edebiyatının olsun her çeşit örneklerinde, yaşıyan ve yaşıatılan bu dünya görüşü, halkta, insanca yaşamak için, çalışmak teşebbüsünü körletmişti. Memleketin münevverleri bile geçimlerini, devlet kapısında bir maaşla sağlamayı, ülkü edinmiş bulunuyorlardı. Geçim ölçüsü: ekmek parası kazanmak istikbal için geçim garantisini de "bugün var yarın Allah kerimdir"den ibaretti. Bu düşünüş tarzı Avrupalıların, Osmanlı İmparatorluğunun ekonomik faaliyetlerine el koymaları için elverişli bir zemin hazırlıyordu. Müslüman halk, onların çalışma ve yaşayış tarzlarını nefretle ve merhametle karşılıyordu; çünkü kazandıkları servet ve yaşadıkları refahlı hayat onları

küfre bağıyor ve öteki dünya nimetlerinden mahrum ediyordu. Sözü'n kisası müslüman halka göre, cennet kendilerinin, dünya ve cehennem kâfirlerindi. Bu düşünüş tarzı Osmanlı cemiyetini, Avrupa endüstrisine benzer bir endüstri yaratmak hususunda gerekli bilgi ve usulleri kazanmak cehdini sarfetmekten alıkoyuyordu.

Osmanlı devlet adamlarından, Avrupa'yı görmüş ve tanımış olanlar, Avrupa endüstrisinin önemini kavramışlar ve onun Osmanlı İmparatorluğu üzerine çöken sıkletini idrak etmişlerdi. İmparatorluğu bu sıkletten kurtarmak için ya cemiyetin dünya görüşünü değiştirmeye teşebbüs etmeleri veyahut da devlet eliyle bir endüstri yaratmaları gerekiyordu.

Cemiyete yeni bir dünya görüşü kazandırmak güç ve uzun zamana ihtiyaç gösteren bir işti. Onlar ise neticelerini, devirlerinde göremeyecekleri işlere girişmek hususunda kendilerinde ruhi kudret göremiyorlardı. Kaldı ki, halkın, büsbütün içinde bunaldığı cehilden ve sahip bulunduğu kötümser dünya görüşünden kurtulmasını da istemiyorlardı. Böyle bir kurtuluş, kendilerini halkın sırtından ve onun zararına ölçsüz bir lüks ve israf hayatı yaşamalarından mahrum edebilirdi. Bu sebeple, inanmadıkları bir mistisizm çukurunda halkın yaşamasına yardım etmek için onun inançlarına ortakmış gibi görünüyorlardı.

Devlet eliyle bir endüstri yaratılmasına gelince, bunun için de bilgiye, yorulmadan bir çalışma kudretine ve paraya ihtiyaç vardı. Halbuki, Osmanlı devlet adamları modern ekonomi bilgisinden mahrumdular. Endüstrinin, maliye, ziraat, ticaret ve nafia ile münasebetlerini kavrayamamışlardı. Bu yönden rasyonel bir ekonomi programları yoktu. Bu sahalarda yaptıkları veya yapar göründükleri ıslahat perakende ve sathi idi. Sıkhatli bir maliye politikaları da yoktu. Ziraatin ne şekilde geliştirileceğini bilemiyorlardı. Ticaretle Avrupa'nın liberalizm sistemini kabul etmişler ve kapitülâsyonların zararı azmış gibi, yeni ticaret muahedeleriyle memleketin iç pazarlarını da yabancı sermayesine ve ticaret eşyasına açmışlardı. Bu şartlar içinde Abdülmecit devrinde, askeri sanayi müesseseleri dışında devlet eliyle kurulan birkaç fabrikayı yaşatmak bile güçleşmişti. Harp endüstrisi, ihtiyacı karşılamaz hale gelmiş; ordunun silâh ve cephane ihtiyacı Amerika'ya ve Alman fabrikalarından temin edilmeye başlanmıştı. Zırhlılar

da İngiltere tezgâhlarında yapılyordu. Küçük sanatları, yabancı mamullerine karşı korumak âdeta imkânsız hale gelmişti.

Abdülâziz devrinin endüstri şartları hakkında bu 'umumi fikirleri, sadrazam Hayrettin Paşa'nın çizdiği şu tablo ile daha canlı olarak belirtmek mümkündür :

"Bugünkü durumumuzda ancak ham madde mamullerine sahip bulunuyoruz. Filhakika bizde pamuk yetiştiricisi, ipek müstahsili, hayvan besleyicileri, bütün yıl güç işlerle meşgul olduktan sonra mahsullerini düşük fiyatla Avrupalılara satarlar ve çok kısa bir zaman sonra, mahsullerini onların fabrikaları tarafından mamul haline getirilmiş olarak on misli fiyatla satın alırlar. En basit ihtiyaç nesneleri için bile yabancıya müracaat gerekir. Bu, memleketimizin ilim, sanat ve sanayi yönünden geriliğini göstermektedir."

İslah-ı Sanayi Komisyonu	Abdülâziz devinde, hükümet adamları Osmanlı sanayinin süratli bir tempo ile çökmekte olduğunu görünce bazı tedbirlere başvurmak mecburiyetinde bulunduklarını anladılar. "Sanayi-i dahiliye" adını
--------------------------------	--

verdikleri küçük sanayi dallarının varlığını korumak için bir "İslah-ı Sanayi" komisyonu kurdular (1863). Komisyonun daimi âzası dördü tüccar beşi muhtelif devlet daireleri memurlarından olmak üzere dokuz kişiden müteşekkildi. Bundan başka 9 da tabii âzası vardı ki bunlar da daha yüksek daireler memurları arasından seçilmişti, içlerinde bir müftü ve birkaç hoca ile hacı vardı.

"İslah-ı Sanayi" komisyonu, Osmanlı İmparatorluğunda yapılmış olan bütün ıslahat hareketlerinde olduğu gibi ilkin, İstanbul'dan işe başlamayı ve başarı halinde de ıslahatın derece derece "Memalik-i Mahrusa"ya teşmil etmeyi kararlaştırdı. 1867 de kaleme alınan talimatnamede, İstanbul'da bulunan çeşitli sanayi dallarının (bazı esbab-ı mania) ile çökmekte olduğunu sanayi erbabının perişan bir halde ve tefrika içinde bulunduğu ifade edilmektedir. Komisyonun vazifesi, sanayi dallarının ıslahı ve mamullerinin sürümünün arttırılması için bir yol bulmaktır. Çıkar yol olarak da: 1. Şirketler teşkili; 2. Bu şirketlere sermaye tedariki; 3. Mektebi sanayiden yetişecek kimselerden istifadesi; 4. İmal edilecek eşyanın has ve gösterişli (nümayişli) ve sağlam olması düşünülmüştü.

Loncaların kaldırılması üzerine teşkilâtsız kalmış olan esnaf, Islah-ı sanayi komisyonunun müdahalesiyle şirket kurulmak suretiyle teşkilâtlandı. Beş altı yıl içinde şu şirketler kuruldu: Simkeşhane ve Kolbtancı esnafı şirketi, saraç esnafı şirketi, kumaşçı esnafı şirketi, dökmece esnafı şirketi, demirci esnafı şirketi, tabak esnafı şirketi.

Bu şirketlerden bazılarına da Hazine-i Hassadan sermaye tedarik edildi.

1873 de, Islah-ı Sanayi komisyonunun salâhiyetleri, esnafın, belediyenin ve ticaret nezaretinin işlerine müdahale telâkki edilerek komisyon lâğvedildi.

Bu suretle, küçük sanatları koruma hususunda, devletçe yapılmakta olan, zayıf himaye sistemi de ortadan kalktı.

SANAYİ ÇEŞİTLERİNİN DURUMU

Dokuma Sanayii Dokuma sanayii, XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren çökmeye başlamıştı. Mahmut II. ve Abdülmecit zamanlarında bu çöküş hızlanmış ve Avrupa mamulleri Osmanlı pazarlarını istilâ etmeye başlamıştı. Abdülâziz devrinde ise, İmparatorluğun her tarafında el tezgâhlarının silinmeye başladığı görülmüştür. Bu tezgâhlarda evvelce işlenmekte olan ham madde Avrupa'ya satılmakta ve mamul hale getirildikten sonra İmparatorluk pazarlarına sürülmektedir.

Devlet eliyle, ordu ihtiyaçları için kurulmuş olan dokuma sanayiine gelince, çok güç şartlar içinde ve zararlı çalışmaktadır.

Mahmut II. devrinde kurulmuş olan Feshane fabrikası Abdülmecit devrinde genişletilmiş ve yeni makinelerle modern bir hale getirilmiş ise de, 1868 de bir yangın sonunda bir harabe haline gelmiş ve yeniden yapılmasına lüzum hasıl olmuştur. Başlangıçta yalnız fes imali için tesis edilmiş olan bu fabrikada, Abdülâziz devrinde muhtelif cinsten çuha ve şayak imaline de başlanmıştır.

Abdülmecit devrinde, ordunun ihtiyacı olan, elbiselik kumaşın memleket dahilinde imali için kurulmuş olan İzmit Aba fabrikası, Abdülâziz devrinde de varlığını muhafaza etmektedir.

Yine Mahmut II. devrinde, birkaç tezgâh ile çalışmak üzere İstanbul'da kurulan bez fabrikası, çadır ve Amerikan bezi imal etmekte iken 1839 tarihinde ismi "Basmahane"ye çevrilerek ve

Avrupa'dan getirtilen ustalar ve makinelerle basma imaline başlamıştır. Fakat basma imalatı yüksek fiyata mal olduğu için 1853 tarihinden sonra, basma imalinden vazgeçilerek tekrar bez imaline başlanmıştır.

Abdülâziz devrinde, fabrika yeniden ıslah edilerek günde yüzden fazla top bez imal edilmesine muvaffak olunmuştur.

Abdülâziz devrinde, ordunun ihtiyacı için, çadır, gömlek ve daha bu gibi nesneler imal eden ve dikimhane adını taşıyan imal yerleri de faaliyette bulunmakta idi. Aynı devirde, vaktiyle Fransa'nın Goblen fabrikası gibi, sarayı hümâyuna mefruşat eşyası imal etmek maksadiyle kurulmuş olan Hereke fabrikası da mevcudiyetini muhafaza etmiştir.

Bütün bu fabrikalardan elde edilen mamuller ordu ihtiyacını karşılamaktan uzak bulunduğu için hariçten mamul madde satın alınmasına devam edilmiştir. Bu kısa açıklamadan da anlaşılacağı üzere, Abdülâziz devrinde, dokuma sanayinin himayesi ve geliştirilmesi için ciddi bir faaliyet sarfedilmemiş, ancak, önceden, ordu ihtiyaçlarını temin maksadiyle kurulmuş bulunan dokuma sanayinin mevcudiyetini muhafaza için çalışılmıştır.

Maden sanayii Osmanlı İmparatorluğunda madenlerin tâbi bulunduğu mevzuat ve maden sanayii hakkında önceki kitabımızda bilgi verilmişti¹.

Abdülâziz devrinde, madenler mevzuatında herhangi bir değişiklik yapılmadı. Evvelce devlet tarafından işletilen veya devletin kontrol ve murakabesinde bulunan madenlerin bu devirde işletilmesine devam edildi. İmparatorluğun maden kaynaklarının çok zengin bulunmasına ve bunların meydana çıkarılıp işletilmesi halinde, önemli gelir sağlayacağı aşikâr bulunmasına rağmen, Abdülâziz devrinde, devlet adamları bir maden politikası takip etmeyi düşünmediler. Buna mukabil, 1861 tarihli maadin nizamnamesi hükümlerinden faydalanarak, şahıslar ve şirketler, maden araştırmaları yaptılar ve meydana çıkan madenleri işletmek için imtiyazlar elde ettiler.

İmtiyazat ve Mukavelât Mecmuasında zaptedilmiş mukavelelere göre, Abdülâziz devrinde İmparatorluğun muhtelif yerlerinde keşfedilen ve işletmek üzere imtiyazı alınan madenler şunlardır :

¹ Osmanlı Tarihi c. VI., s. 250.

Linyit kömürü: Bursa'nın Yenice karyesinde, Söke'nin Küp dağı mevkiinde Sakız'da, Bozcaada'da, Selânik'in Katrin ve Serez kazalarında.

Krom madeni: Çanakkale'nin Okcular mevkiinde. Bursa'nın Nalılar karyesinde, Kastamonu'nun Devrekâni kasabasında.

Manganex: Çanakkale'nin Bayramiç kazasında.

Simli kurşun: Palu kazasının Ekil nahiyesinde, Konya'nın Alâiye ve Hadım kazalarında, İmroz adasında, Selânik'in Drama sancağında, Yanya vilâyetinde.

Bakır: Malatya'nın Tepehan mevkiinde, Kükürt Çanak-kale'nin Lapseki kazasında, zumpara madeni Aydın vilâyetinde keşfedilmiştir.

Bu madenlerin imtiyazlarını alanlar arasında yabancı tâbiyetinde bulunan sermayedarlar, Osmanlı tâbiyetinde bulunan Ermeniler ve bir de Türk vardır. Madenlerin hangilerinin işletildiği ve ne miktar maden çıkarıldığı hususunda bir bilgi edinmek mümkün olamamıştır. Bununla beraber, bazı kayıtlara göre bu madenlerin ancak pek azı işletilebilmiştir. Ve hükümetin, Maadin nizamnamesini tanzim ederken elde edebileceğini ümit ve tahmir ettiği menfaat sağlanamamıştır.

XIV. TİCARET

YENİ TİCARET MUAHEDELERİ

Ticaret şartları Önceki kitabımızda, Tanzimat devri adamlarının ticaret konusunda sağlam bilgiye sahip bulunmadıkları belirtilmişti¹. Mustafa Reşit Paşa ile arkadaşlarının, İmparatorluğun, ticaret şartlarını düzeltmek ve bünyesini kuvvetlendirmek hususunda bir programları yoktu. Bu sebeptendir ki 1838 de İngiltere ile ve sonraki yıllarda diğer Avrupa devletleriyle imzalanan ticaret muahedelerinin "esnafımızı ve tüöcarlarımızı uşaklığa, kolculuğa düşüreceğini görememişlerdi."

Abdülâziz tahta çıktığı sırada, dış ticaretten başka iç ticaret de yabancıların eline geçmiş ve geçmekte bulunmuştu. Önceki bölümlerde de temas edildiği üzere, bu sırada devlet, büyük çapta bir mali ve iktisadi buhran geçiriyordu. Mustafa Reşit

¹ Osmanlı Tarihi, c. VI., s. 359-360.

Paşa okulundan yetişen Âli ve Fuat Paşalar, bu buhranın, siyasi bir karakter iktisap etmeden yatıştırılması için Avrupa büyük devletlerinin yardımını sağlamayı düşünüyorlardı. Yeniden bir dış borçlanmaya gidilmesi zaruret halini almıştı. Fakat, Avrupa devletleri, Osmanlı devletine yaptıkları her türlü yardımları menfaat karşılığı yapıyorlardı. İngiltere'nin 1838 de Mehmet Âli Paşa'ya karşı Babiâli'yi desteklemesinin karşılığını, yukarıda sözü geçen, ticaret muahedesindeki imtiyazlar teşkil etmişti. Yine İngiltere'nin ve Fransa'nın Kırım muharebesinde Osmanlılarla birlikte Rusya'ya karşı savaşmalarının mükâfatı, 1856 Islahat fermanı olmuştu. Bu olaylardan da anlaşılacağı veçhile Osmanlı İmparatorluğunun ticareti, teknik bir mesele olmaktan çıkmış Babiâli üzerine ağır basan siyasi hâdiselerin bir nevi tavisat kaynağı haline gelmişti, işte bu sebeptendir ki, 1861 yılından itibaren Osmanlı devleti ile Avrupa devletleri arasında yeni ticaret muahedelerinin imzalandığı görülmektedir.

Yeni ticaret muahedeleri 1861 de, Fransa, İngiltere ve İtalya ile 1862 de Rusya, Birleşik Amerika, Peyiba, İsveç ve Norveç, Danimarka, İspanya, Prusya ve Avusturya ile yeni ticaret muahedeleri aktedildi.

Yeni ticaret muahedelerinin karakteri Yeni ticaret muahedelerinden birincisi Fransa ile 29 Nisan 1861 de imzalandı. Bu muahedenin esasları diğer devletlerle imzalanan ticaret muahedeleri için de kabul edildi.

Fransa ile imzalanan ticaret muahedesinin karakteri şu suretle ifade edilebilir: 1- İç ticarette tam bir serbestlik. Fransızlar, Osmanlı İmparatorluğunun her tarafında her türlü ziraat ürünlerini ve mamul eşyayı, Osmanlı tebaasından en ziyade mazharı müsaade olan tüccarların vermekte oldukları resimleri vermek şartıyla alıp satabileceklerdir. Yalnız, barut, top ve mühimmat maddelerinin satışı memnudur. 2- Dış ticarette tam bir serbestlik. Yukarıki maddede sözü geçen ticaret maddeleri İmparatorluğun dışına serbestçe çıkarılabilecektir. Bu maddelerden %8 bir çıkış gümrüğü alınacaktır. Fakat bu rakam kesin değildir. Her yıl %1 tenzil edilecektir. O suretteki yedi yıl sonunda çıkış gümrüğü %1 e düşürülecek ve bu rakam artık kesin

ve sabit kalacaktır. 3- Fransız gemileri ile Osmanlı İmparatorluğuna getirilecek her türlü ticaret eşyasından %8 bir gümrük resmi alınacaktır. Osmanlı İmparatorluğundan transit olarak geçirilecek bu kabil eşya için %2 transit resmi alınacak fakat 8 yıl sonunda bu resim %1 indirilecektir. 4- Boğazlardan Fransız ticaret gemileriyle geçirilecek ticaret eşyasından hiçbir gümrük resmi alınmayacaktır.

Yeni Ticaret Muahedelerinin Kapitülasyonlarla ve 1838 ticaret muahedeleri ile mukayesesi Kapitülasyonlar, yabancılara, Osmanlı İmparatorluğunda yerleşmek, dolaşmak ve ticaret yapmak haklarını tanıyordu. Fakat ticaret hakkı sınırlandırılmıştı. Yabancılar Osmanlı İmparatorluğunda iç ticaret hususunda tam bir serbestliğe sahip bulunmuyorlardı. Kapitülasyonların her yenilenmesinde, İmparatorluktan satın alarak yabancı memleketlere götürecekleri ticaret eşyası tadat edilmişti. Hattâ 1740 da Fransa ile yenilenen kapitülasyonlar, sabit bir hale getirildiği halde Fransızların İmparatorluktan satın alacakları ticaret maddeleri 56 olarak tesbit edilmişti. Bu maddelerin dışında ticaret eşyası götürmeleri yasaktı. Yasak olan maddeler içinde hububat ve kuru meyveler de vardı. Bundan başka, kapitülasyonlara göre, yabancıların Osmanlı İmparatorluğuna getirdikleri ticaret eşyası üzerinden başlangıçta %5 daha sonra %3 bir gümrük resmi alınmakta idi.

1838 ticaret muahedelerinde ise, Osmanlı devleti, bazı ticaret eşyası üzerinde mevcut yedivahit (tekeli) usulünü kaldırmayı taahhüt ederek yabancılara iç ve dış ticaret hususunda tam bir serbestlik tanımıştı. Bununla beraber, İmparatorluktan ihraç edilecek bir mal üzerinden %9 iskele ve %3 çıkış resmi olmak üzere %12 nisbetinde resim alınmakta idi.

1861 ticaret muahedeleri, 1838 ticaret muahedelerinin iç ve dış ticaret serbestliği prensibini aynen kabul ettikten başka İmparatorluktan harice çıkarılacak maldan alınmakta olan %12 iskele ve gümrük resmini başlangıçta %8 e ve sekiz yıl sonunda %1 e indiriyordu.

Böylece, yabancı devletlere Osmanlı İmparatorluğunu sömürmek için kapitülasyonlara ek ticaret imtiyazları verilmiş oldu. Artık, yabancı tüccarlar Osmanlı memleketlerine yayılıp

Osmanlı tüccarları gibi iç ticarete iş yapıyorlar, ham maddeyi kolaylıkla Avrupa'ya ihraç ediyorlar, mamul madde getirip satıyorlardı. Kendi memleketlerinde bundan daha kârlı ve imtiyazlı ticaret yapmalarına imkân yoktu. Bu durum karşısında, bilgisiz, teşkilâtsiz ve himayesiz Osmanlı tüccarlarının ve esnafının ezilmesi mukadderdi. Nitekim de öyle oldu ve Namık Kemal'in dediği gibi, "esnafımız ve tüccarlarımız uçaklığa ve kolculuğa düştü".

Ticaret yollarının değişmesi Ticaret andlaşmalarının, Osmanlı ticaretini tahrip edici tesirlerine, Abdülâziz devrinde ticaret yollarının değişmesinin menfi tesiri de eklendi.

Süveyş kanalı'nın açılması (1869) ilkin, Osmanlı ticareti için elverişli bir teşebbüs olarak kabul edilmişti. Fakat, bundan Akdeniz'deki İtalyan ve Fransız limanları istifade ettikleri halde, Osmanlı ticaret merkezleri zarar ettiler. Çünkü, kanal açılmadan önce, Şarkla Garp arasında giden eşyadan bir kısmı İskenderun'la, Suriye limanlarından sevkedilmekte idi. Halbuki kanalın açılması üzerine bu mallar, vapurlarla karaya çıkarılmadan Süveyş'den geçirilmeye başlandı. Bu yüzden Suriye ticaret merkezleri ve bilhassa Halep zarar gördüler. Suriye'nin ticaret değeri azaldıkça, buna istinat eden sanayi de gittikçe çökmeye başladı. Kırım harbi sırasında, Halep'te 4000 tezgâh çalışmakta iken, kanalın açılmasından sonra tezgâh sayısı 3000 e düştü. İsviçre'nin sabun ve mensucat mamulleri yerli mamullere rekabet etmeye başladı. Anadolu'nun güney - doğusunda, bu ticaret çöküşüne paralel olarak, Anadolu'nun kuzey - doğusunda da bir değişiklik vuku buldu. Bu devre kadar, Avrupa ile İran arasında ticaret yolu, Trabzon ve Erzurum üzerinden İran'a uzanan transit yolu idi.

Yalnız İran'ın Trabzon üzerinden nakliyatı yılda 12.000 ton ağırlığında ve 150.000 frank değerinde idi. Nakledilen mallar arasında ipek, pamuk, keten, susam, afyon, tütün, güherçile, kükürt, bakır ve demir gibi deniz yolu ile taşınmadan müteessir olmayacak eşya vardı. Avrupa'dan, Trabzon yolu ile İran'a ve bu memleket üzerinden İran'ın komşu memleketlerine taşınan eşya yükte ve pahada çok daha önemli idi.

Bu kadar önemli bir ticaret yolu olmasına rağmen, Trabzon-Erzurum - İran transit yolu iptidai bir kervan yolu olarak kalmıştı.

Rusya, bu yolun, Osmanlı hükümeti tarafından ihmal edilmesini fırsat bilerek, Avrupa - İran ticaret eşyasının Kafkasya üzerinden naklini sağlamak için tedbirler aldı. Tiflis'den Karadeniz sahilinde Poti'ye bir demiryolu inşa ettiği gibi muntazam göseler de yaptırdı. Ayrıca ticaret merkezleri arasında telgraf hatları çekti. Bundan başka ticaret eşyasının Karadeniz limanları arasında taşınması için vapur kumpanyaları kurdu. Ticaret eşyası her türlü gümrük resminden muaf tutuldu. Hattâ eşyanın ihraç iskelelerinde, parasız olarak, barındırılması için depolar yaptırdı.

Bu modern tesislere karşı, Osmanlı devletinin kervan ve han ile rekabet etmesine imkân yoktu. 1870 de İran'a nakledilmek üzere Trabzon'a Avrupa'dan gelen malların değeri iki yıl öncesine göre 11 milyon frank bir azalma gösteriyordu. Bu durum karşısında bazı Avrupa devletleri, Trabzon'daki konsolosluklarını, konsolos vekilliğine indirerek Poti ve Tiflis'de konsolosluklar kurdular.

Trabzon - Erzurum yolunun iptidai durumu, İmparatorlukta bir istisna teşkil etmiyordu. Bu kitapta, ekonomi bölümleriyle alakalı olarak, önceden de belirtildiği gibi, İmparatorluğun iç pazarları arasında mevcut bütün yollar da bu halde ve hattâ daha da kötü durumda idiler. Yolsuzluğun, ticaret üzerinde yaptığı tahrip edici tesire bir örnek vermek için, Londra'dan İstanbul limanına getirilen eşya için verilen nakliye ücretinin, aynı eşyanın bu limandan Beyoğlu'na nakledilmesi için verilen ücretten daha az bulunduğunu işaret etmek kâfîdir.

Abdülâziz devrinde, Osmanlı devlet adamları, Osmanlı ticaretinin, güneş karşısında kar gibi, erimekte olduğunu görmemiş olmalarına ihtimal yoktur. Bununla beraber, ticareti bu durumdan kurtarmak için, herhangi, ciddi bir teşebbüste bulunmamış oldukları da bir gerçektir. Avrupa'yı görmüş ve tanımış ve büyük diplomat olarak tarihe geçen Âli ve Fuat Paşalar bile ıslahat lâyhalarında, ticarete müteallik ciddi fikir serdetmiyorlar... Onlar da liberalizmin tesiri altında, bazı gazetelerde tavsiye edildiği gibi, halkın ticaret kumpanyaları kurmasını ve ticari şartların bu suretle ıslah edilmesini uygun buluyorlardı. Halbuki, Osmanlı cemiyeti, henüz böyle kumpanyalar kuracak seviyede ve kudrette değildi. Cemiyetin yapamadığını devletin yapması tabii ve zarurî idi. Devlet adamları, işte bu zarureti idrak edemiyorlardı.

XV. BAYINDIRLIK HAREKETLERİ

Bayındırlık hare-
ketlerinin geliştii-
rilmesini sorhyan
âmiller

Tanzimata gelinceye kadar, devletin bir bayındırlık politikası yoktu. Gülhane Hattı hümayununun ilânından itibaren devlet adamlarının bayındırlık hareketleriyle alâkalandıkları ve hükümetin faaliyetleri arasına bayındırlık işlerini de almak için çalıştıkları görülür. Onları bu istikamette düşünmeye ve çalışmaya sevkeden başlıca âmiller şunlardı :

Osmanlı İmparatorluğu idaresinin merkeziyet usulü ile idare edilir hale getirilmesi lüzumu, halkın refahını temin edecek tedbirlerin temini, yabancı devletlerin baskısı, umumi efkârın şikâyeti.

İmparatorlukta merkeziyetçi bir idarenin lüzumu Mahmut II. devrinden beri idrak edilmeye başlanmıştı. Millî ve mahallî isyanlarla parçalanmaya başlamış olan İmparatorluğun böyle bir idare usulü ile varlığının devam ettirilebileceğine ihtimal veriliyordu. Merkeziyetçi bir idarenin ruhu ise herşeyden evvel, eyaletleri, başkente bağlamakla mümkündü. Böyle bir işin maddi bağlarını kara ve deniz yolları ile telgraf hatları ve daha bu gibi şeyler teşkil ediyordu.

Bundan başka, Gülhane Hattı hümayunu ile, devlet, halkın refah seviyesini yükseltmeyi ve bunun için de memleketin imarına çalışılacağını vadetmişti. Bu vait bir bayındırlık politikasının prensibi mahiyetinde idi.

1856 tarihli Islahat fermanı ile, bu prensibe daha açık bir mâna verilmiştir. Filhakika, fermanda, iç ticaretin geliştirilmesi için, kara ve su yollarının ıslahına hükümetçe, para tahsis edileceği, kanallar ve cetveller açılacağı ve bu hususta Avrupa bilgi ve sermayesinden faydalanılacağı belirtilmişti.

Bayındırlık işleri, İmparatorluğun tamamen bir iç meselesi olarak görünmesine rağmen, Avrupa devletlerini de şiddetle alâkadar ediyordu. Bu devletler, Abdülmecit devrinin başında, Osmanlı İmparatorluğu ile imzaladıkları ticaret muahedeleriyle, Osmanlı memleketlerinde iç ticaret yapmak hakkını elde etmişlerdi. Bundan başka, yukarıda sözü geçen Islahat fermanı ile, Türkiye'de yabancılara mülk sahibi olmak hakkı da vadedilmişti.

Yabancıların elde ettikleri ve elde edecekleri haklardan gereği gibi faydalanmaları için, İmparatorlukta bayındırlık faaliyetlerinin geliştirilmesi ve bu arada en çok kara, su ve demiryollarına ve limanlara önem verilmesi gerekiyordu.

Yabancılar, Osmanlı hükümetini bu hususta, teşebbüse geçmeye teşvik etmek için her türlü vasıtalarla zorluyorlardı. Avrupa gazeteleri ve en çok İstanbul'da çıkan İngilizce ve Fransızca gazeteler devamlı olarak bayındırlık konusunda duruyorlar; yol yokluğundan ve limanların perişanlığından bahsediyorlardı. İstanbul'da neşredilen La Turquie gazetesi 1872 de bir yolcunun Samsun limanı hakkında intibalarını şöyle anlatmaktadır :

"Samsun önlerine geldiğimizde, şehri görmek üzere kaptan ile beraber bir sandala atladık. İskeleye yanaştığımızda on on iki hamalın paçalarını sıvayıp denize girdiklerini gördüm. Ben bunları hayretle temaşa ederken kaptan bunlardan birinin sırtına binip karaya çıktı. Çarnaçar ben de anın gibi binmeye mecbur oldum. İşte Anadolu'nun ekser mahsulâtının mahreci bulunan ve civarında Bafra vesaire kariyelerden külliyetli tütün çıkan meşhur Samsun iskelesine böyle hamal sırtında binilerek çıkıyor."

Bu manzara, birçok limanlarda ve hattâ çok yağmur yağdığı zamanlar, İstanbul sokaklarında bile görülmekte idi. Yağmur sularının bir dere gibi aktığı bazı sokak ve meydanlarda halk bir taraftan diğer tarafa geçmek için hamal sırtına binmeye mecbur kalmakta idi.

Türk halkı, asırlardan beri yolsuzluktan şikâyet etmekte idi. Bu şikâyetler, halk edebiyatının türlü örneklerinde yer almıştı. Buna rağmen, Osmanlı aydınları yol meselesi üzerinde durmamışlar ve bu meselenin ne suretle çözüleceği hususunda kafa yormamışlardı. Fakat Abdülâziz devrinde yabancı matbuat, bayındırlık işleri ve bu arada yolların önemi hususunda neşriyata başlayınca, Türk gazeteleri de bu neşriyatı tercüme ve ictibas etmiye başladılar. Böylece, umumi efkâr, hükümeti, bayındırlık konusu ile alâkadar olmaya mecbur etti.

**Bayındırlık
şartları**

Bununla beraber, Osmanlı İmparatorluğunun içinde bulunduğu şartlar, devletçe, müstakil bir bayındırlık politikasının takip edilmesine elverişli değildi. Abdülâziz tahta çıktığı sıralarda, devlet büyük bir mali

buhran geçirmekte idi. Bu buhran, yabancı devletlerden alınan borç para ile, kısa faslalar için yatırılmış kabul edilse dahi, Abdülâzîz devrini, baştan sona kadar bir malî buhran devri olarak kabul etmek mümkündür. Borçlanmak suretiyle tedarik edilen paraların nerelere sarfedildiği, önceki bölümlerde izah edilmiştir. Bu paradan bayındırlık hareketleri için çok az sarfedilmiştir. 1863—1864 gider bütçesinin 327 milyon lirasından ancak, 1.084.000 lira gibi âdeta lâ-şey denebilecek bir kısmı maarif işleriyle birlikte olmak üzere Nafiaya tahsis edilmiştir. Zaten bayındırlık işleri için paradan başka mühendis, fen memuru, işten anlar ustalara da ihtiyaç vardı. Halbuki İmparatorlukta bu gibi elemanlar mevcut bulunmadığı gibi onları yetiştirecek müesseseler de henüz gelişmemiş idi. Devletin yapmak kudretinde bulunmadığı bayındırlık işlerini, Osmanlı sermayedarların teşkil edeceği kumpanyalardan beklemek de boş ve beyhude idi. Osmanlı sermayesi, güvensiz, teşkilâtsiz, ekonomi ilminin usul ve kaidelerinden habersiz olduğu gibi bu kabil büyük hareketlere girişecek kudrete de sahip değildi. Bu elverişsiz şartlar dahilinde, Osmanlı hükümeti, çok zayıf birtakım bayındırlık hareketlerine girişerek, bayındırlık dâvasının hallini yabancı sermayeden beklemeye karar verdi. Yabancılar her türlü kolaylıklar gösterdiği halde müspet bir netice elde edilemedi. Yabancı devletler bu durumdan dahi yine Osmanlı devletini sorumlu tutmak istediler. Bazı yabancı diplomatlar ise, Babıâli'yi bu hususta savundular. Nitekim Baron Prokesch, 1867 tarihli bir raporda şöyle demektedir :

“Babıâli'ye demiryollarını, kara yollarını ve limanlarını, inşa etmek müsaadesini yabancı endüstrisine vermemiş olmak hatası yükletilemez. Babıâli, istenilen garanti ile pek çok imtiyazlar vermedi mi? Bu yönden, şirket temsilcileri onun nezdinde hiçbir güçlüğü rastlamış değildirler. Fakat Babıâli, bu imtiyazları vermiş ve teşvikleri yapmış olmaktan dolayı en küçük bir istifade bile sağlayamadı. Bu teşebbüslere girildiği günden beri kötü spekülasyonlar işin gündemi halindedir.”

“Ona, yapılması gerekli başlıca taşıt yollarının, bir tablosunu çizmesi ve yabancı endüstriyi bu işi gerçekleştirmeye davet etmesi teklif edilmelidir. Fakat işin gerçekleşmesi için, büyük

devletler temsilcileri, mümkün olduğu kadar, suüstimalleri ve hileleri önlemeyi garanti etmelerini vazife edinmelidirler.¹

**Bayındırlık
makamları**

Bu elverişsiz şartlar içinde, asırlarca ihmal edilmiş olan Osmanlı İmparatorluğunda, hükümetin bir bayındırlık programı meydana getirmesi ve kısa zamanda gerçekleştirmesi çok güçtü. Bununla beraber, yerli ve yabancı umumi efkârın baskısı altında, Osmanlı devlet adamları, bayındırlık faaliyetleri ile uğraştıklarına dair örnekler vermek zorunda bulunduklarını idrak ediyorlardı. Bu sebeptendir ki, Meclis-i Valâ, her yıl İmparatorlukta yapılan işler hakkında sadrazama bir rapor sunmayı usul olarak kabul etmişti. Sadrazam da bu raporun muhtevassından İstanbul'daki yabancı devletlerin temsilcilerini haberdar etmekte idi. Mezkûr faaliyet raporunda yol maddesine de temas edildiği görülmektedir.

Kara yolları

Meclis-i Valâ tarafından hazırlanıp, Sadrazam Âli Paşa'ya sunulan Haziran 1864 tarihli raporda kara yolları için şu kısa bilgi vardır :

“Umumî refahın ve servetin gelişmesine, tesirli bir surette, hizmet eden yol şebekesinin ıslah edilmesi, pamuk ziraatinin de, iki yıldan beri genişletilmesi üzerine, çok âcıl ve umumi bir ihtiyaç haline gelmiştir.”

Daha 1862 yılında, İmparatorluğun muhtelif eyaletlerinde birçok yollar tamir edilmiştir.

“1863 de, en mühim yol inşaatı, Niş, Bosna ve Vidin'de yapılmıştır. Bu vilâyetlerde ve Rumeli'nin diğer taraflarında tamir edilen yollarla yeniden inşa edilenlerin uzunluğu 360 fersaha varmaktadır.

Bu cinsten çalışmalar, Anadolu'nun her tarafında ve bilhassa Amasya sancağı ile Samsun ve Kastamonu'da yapılmaktadır.

Bu ifadede, Balkan vilâyetlerinde yapıldığı zikredilen yollar, Mithat Paşa'nın valiliği zamanında ve tamamen şahsi teşebbüsüyle yapılmıştır. Anadolu'daki yol faaliyeti ise bir programa dayanmayan, cıhız ve perakende faaliyetlerden ibaretti.

1867 de Avrupa büyük devletlerinin, bayındırlık alanında, devletin ataletini belirtmeleri üzerine, Fuat Paşa, verdiği ce-

¹ Baron De Testa, adı geçen eser c. VII., s. 426.

vapta, devletin malî musayakasından bahsetmiş ve Âli Paşa tarafından, yukarıda kara yolları konusunda verilmiş olan bilgileri mülhem daha mühim bir surette tekrarlamakla yetinmiştir.

Abdülâziz devrinde, yabancı sermayesi, şose ve araba yolu inşasını kârlı görmediği için bu hususta, hiçbir faaliyete girişmemiş, buna mukabil, demiryolu inşası için, devletçe, birçok şirketlere pek çok imtiyazlar verilmiştir. Ancak bu şirketlerin de pek azı faaliyete geçmiştir.

Demiryolları Demiryolları Osmanlı İmparatorluğunda, Kırım muharebesinden sonra, inşa edilmeye başlanmıştı.

Büyük sermayeye ve teknik bilgiye ihtiyaç gösteren bu teşebbüsü, Osmanlı hükümeti, yabancı kumpanyalara bırakmıştı. Hükümet, demiryollarının inşasından, iktisadi, siyasi ve içtimai alanlarında büyük faydalar sağlanacağını ümid ediyordu. İmparatorluk mahsulleri ve mamulleri İmparatorluk içinde kolay, süratli ve ucuz bir surette devredip satılabilecekti. Aynı mahsullerden ve mamullerden bir kısmının Avrupa ile mübadelesi kolaylaşmış olacaktı; böylece sosyal ekonomide bir gelişme meydana gelecekti. Demiryolları, bundan başka, devletin, İmparatorluğun uzak vilâyetleri üzerinde, nüfuzunu da arttıracak gibi, savaş halinde askeri birliklerin istenilen yere süratle taşınmasını teskil edecekti. Ve nihayet, Osmanlı halkının, yekdiğerleriyle ve Avrupa ile temaslarına da imkân hazırlamış olacaktı. Bu son avantaj, garphlaşma taraf-tarı bulunan, Osmanlı devlet adamları için, demiryolunu bir medeniyet vasıtası seviyesine çıkarmakta idi.

Demiryolu inşası imtiyazını elde etmiş bulunan kumpanyalar ise, bu teşebbüslerinden sadece büyük kârlar sağlamayı düşünmekte idiler. Bu sebeple, ilk demiryolları İmparatorluğun nüfus topluluğu fazla, toprakları bereketli ve Avrupa ile teması kolay, bölgelerinde inşa edilmeye başlandı.

Yukarıda da belirtildiği üzere, demiryolları imtiyazı, ilk defa olarak 1856 dan sonra verilmiş ve müteakip yıllarda ray tefrişine başlanmıştı. Bu tarihten on yıl sonra, Abdülâziz devrinde, Osmanlı İmparatorluğunda inşası bitmiş ve işletmeye açılmış olan demiryolu hatları şunlardır :

1 — Çernavoda - Küstence hattı, uzunluğu.....	66 Km.
2 — İzmir - Aydın hattı, uzunluğu	73 „

- 3 — İzmir - Kasaba hattı, uzunluğu 93 „
 4 — Varna - Rusçuk hattı, uzunluğu 220 „

Toplamı 450 Km. tutan bu yollar, İngiliz kumpanyaları tarafından döşenmiş ve işletmeye başlanmıştı. İmparatorluğun genişliğine ve Avrupa memleketlerinde yapılan demiryollarına göre, bu rakam çok mütevazî idi. Bunun belli başlı sebeplerinden biri, yabancı sermayenin henüz, Osmanlı İmparatorluğunda yerleşmesi için gerekli psikolojik şartların sağlanmamış bulunması idi; nitekim demiryolu inşa etmek ve işletmek imtiyazını elde etmiş bulunan birçok müesseseler, işe girişmekten çekinmekte idiler. Yabancı sermayedarları, en çok tereddüde sevkeden sebep Osmanlı devlet adamları arasında, yabancı sermayenin lehinde ve aleyhinde, yapılan tartışmalar idi.

Abdülâziz devrinde, Âli ve Fuat Paşalar, bu tereddütleri silmek için defalarca beyanatta bulunmak lüzumunu duydular. Fuat Paşa, Osmanlı devleti için, yabancı sermayenin iktisadi olduğu kadar siyasi yönden de önemli bulunduğuna kani idi. Ona göre, Avrupalıların Osmanlı İmparatorluğunda yabancı sermaye yatırımları, büyük devletlerin, Osmanlı devletine karşı davranışlarına tesir edecek, ve toprak bütünlüğünü koruması hususunda, kendisine yardımda bulunmalarına sebep teşkil edecekti.

1867 de, büyük devletlerin, Osmanlı İmparatorluğunda yapılmakta olan ıslahat hareketlerinin kifayetsiz bulunduğunu belirtmeleri üzerine, Osmanlı hükümeti, diğer alanlarda olduğu gibi, bayındırlık hususunda da kendisine Avrupalılar tarafından yapılacak olan telkinleri iyi niyetle incelemeye hazı olduğunu bildirdi. Bu esnada, Babıâli'ye, demiryolu inşası ile alâkalı birçok tasarılar sunuldu. İçlerinden birisi, bilhassa dikkati çekti. Bu, İstanbul'u, Balkanları bir baştan öbür başa geçmek üzere, Viyana'ya ve Paris'e bağlayacak geniş bir demiryolu şebekesi tasarısı idi. Ana hat, İstanbul ile Belgrad arasında inşa edilecek, Dedağaç'da, Edirne'de, Selânik'de, Avusturya hududunda bir noktada, bu hatta tâli hatlar bağlanacaktı. Bu ana hat ile tâli hatlar 2000 kilometreye varmakta idi. Böyle azametli bir teşebbüsü devlet sermayesi ile yapmaya imkân yoktu. 17 Nisan 1869 da Avusturyalı Banker Baron Hirsch ile bir mukavele imzalana-

rak, hattın imtiyazı 99 sene için, kendisine verildi. Osmanlı hükümeti, kilometre başına 14.000 frank garanti vermeyi ve işletme hasılatından 8.000 frank ödemeyi kabul ediyordu. Bu teşebbüs, devlete çok pahalıya maloluyordu. Çünkü söz konusu garantiler ve faizleri için bütçeye her yıl 28.000.000 frank ödenek koymak zarureti hasıl oluyordu.

Bu teşebbüs, Avrupa'da ve İstanbul'da, türlü malî spekülasyonlara yol açtı. Mukavele zaman zaman tadillere uğradı. Bununla beraber 1874 de, İstanbul - Edirne hattı (319. Km), Edirne - Dedeağaç (148 Km.) inşa edilerek işletmeye açılmış, 338 kilometre olan Edirne - Sofya hattının da 243 Km.lık kısmı ikmal edilmişti.

Hirsch'e verilen imtiyazın, kötüye kullanılması, spekülasyon konusu haline gelmesi, yabancı devletler arasında rekabetlere yol açması ve devlete pahalıya malolması üzerine, 1871 den itibaren Osmanlı hükümeti, demiryolu inşaatında yabancılara imtiyaz vermekten vazgeçmiş ve devlet sermayesi ile yeni hatların inşasına girişmiştir. Bu suretle, Mudanya-Bursa ve Haydarpaşa - İzmit hatları yapılmıştır.

Bursa - Mudanya hattının inşasına, Sultan Abdülâziz'in bir iradesi ile, 1873 de başlandı. Hat, dar olarak inşa edilecek ve 154 Km. uzunluğunda olacaktı.

İnşaatın kontrol ve murakabesi generallerle albaylardan kurulan bir komisyona verilmişti. Yolun tesviyesi bir yıl kadar sürdü. Bundan sonra, rayların tefrişi iki Fransız müteahhidine verildi. Fakat, hükümet, para darlığı yüzünden, müteahhide karşı taahhütlerini yerine getiremedi. 40 kilometrelik bir kısmın yapılmasından sonra, inşaat durduruldu. 1875 de, yerli ve yabancı firmalar, hattın ikmali için talip oldular ise de, bir anlaşmaya varılamadı. Bu durum 1891 yılına kadar devam etti.

Abdülâziz devrinde, devlet eliyle yapılan diğer bir demiryolu, Haydarpaşa - İzmit hattı olmuştur. Bu hat 99 Km. olarak Haydarpaşa'dan İzmit, Eskişehir, Ankara, Kayseri, Sivas, Diyarbakır, Mardin üzerinden geçecek ve Bağdad'da son bulacak hattın bir kısmını teşkil ediyordu. İnşaat Ağustos 1873 de sona erdi ve hat işletmeye açıldı.

Yine Abdülâziz devrinde, hükümet tarafından 76 kilometrelik Kasaba - Alaşehir demiryolu inşa edildi. Bu suretle, evvelce İsmir'den Kasaba'ya kadar bir İngiliz kumpanyası tarafından inşa edilmiş olan hat, Alaşehir'e kadar uzatılmış oldu.

1874 de, hükümet, İmparatorlukta yapılan, yapılmakta olan ve yapılması tasarlanan demiryolu hatlarını gösteren bir plân tansim ettirdi. Şüphe yok ki bu plân, Abdülâziz devri adamlarının demiryolculuk problemini kavrayışları hakkında bir delil teşkil etmektedir.

Abdülâziz devrinde, kumpanyalar tarafından ve devletin teşebbüsüyle, demiryolları inşasına girişilmesi umumi efkârın ilgisini çekti ve matbuatta, demiryolu problemi üzerine yazılar yazılmasına âmîl oldu. Türk gazeteleri, bu vesile ile, Türk kumpanyalarının ve mühendislerinin yokluğundan bahsetmeye ve gerek hükümet tarafından, gerekse yabancı kumpanyalar tarafından işletilen trenlerin bazı hususlarını tenkit etmeye başladılar.

Hükümetin idaresinde bulunan işletmelerde bakım tamamen ihmal edilmiş bulunuyordu. Köprüler, traversler, lokomotif ve yolcu vagonları, iyi halde muhafaza ve icabında tamir edilmek için kontrol ve muayene edilmiyordu. Bu hal ise, vasıtaların ve eşyanın, süratle tahrip edilmesine sebep oluyordu.

Yabancı kumpanyaların işlettiği hatlarda ise sıkıntılar başka cinstendi. Kumpanyalar, türkçe bilmiyen yabancı memur kullanmakta idiler. İlanlar ve biletler dahi fransızca yazılmakta idi. Trenlerin hareketi alafranga saat ile gösterilmekte idi. Bilet ücretleri yüksek idi. Meselâ Sirkeci'den, Florya'ya 12 kuruş mukabilinde gidilmekte idi. Bütün bu haller, halkı müşkül durumda bırakmakta ve şikâyet e'mesine sebep olmakta idi.

Matbuatın aksettirdiği şikâyetler haklı ve yerinde idi. Fakat, Devlet de demir yolculuğunda, ilk adımlarını atmakta idi. Her işin başlangıcında görülen şikâyetler gibi, bu işin başında da böyle şikâyetlerin yapılması normaldi.

Denizyolları

Abdülâziz devrinde, demiryollarına verilen önem, deniz yollarına ve su yollarına verilmemiştir.

Padişah, büyük bir donanma meydana getirmek hevesine kapılmıştı. Yabancılardan borç olarak alınan para ile yabancı tezgâhlarından sırbh satın alınmak suretiyle, gerçekten büyük bir

donanma kurulmuştu. Hattâ bu donanmanın Akdeniz'de kuvvet itibariyle, ikinci geldiği de iddia edilmiştir. Fakat, devrin şartları, dikkat nazara alınrsa, İmparatorluğun bu derece büyük bir donanmaya muhtaç bulunduğu aşikârdır. Ne padişah, ne de yardımcıları, bir deniz ticaret filosuna sahip olmak ihtiyacını duymamışlardır. Osmanlı limanları ile Avrupa ve diğer memleketler arasında, taşıt yabancı vapur kumpanyaları tarafından temin ediliyordu. Bu kumpanyalarla rekabet etmeyi, İmparatorlukta kimse aklına bile getirmemekte idi. Bu sebeptedir ki Abdülâziz devrinde gerek deniz yolları, gerekse nehirler üzerinde vapur işletmek pek iptidai bir halde kalmıştır. Ahmet Mithat Efendi bu hususta yapılmış olan işler hakkında Üss-i İnkılâp adlı kitabında şu tabloyu çizmektedir :

"Bayındırlık işlerine verilen ehemmiyet yalnız şimendiferlerden ibaret olmayıp, Tuna nehrinde vapur işlettirilmek üzere teşkil olunan idare birkaç sene zarfında bir hayli terakki ettiği gibi sonradan Bağdad vilâyet-i celîlesinde teşekkül eden bir idare dahi Fırat nehrinde ve Umman denizinde gemi işletmesine epeyce himmet eylemiş ise de bunların daha ziyade terakkisine çalışılmak lâzım gelir iken bilâkis ehemmiyetten düşürülmesi ve binaenaleyh mezkûr idarelerin bütün bütün bitmek derecelerine gelmesi teessüfe şayandır.

Memalik-i şahanede, bayındırlık işlerinden sayılan, en muntazam bir kumpanya var ise de o da Abdülmecit devrinden kalma Şirket-i Hayriye kumpanyası olup, Abdülâziz devrinde imtiyazı tahdit edilmiş ve Boğaziçi'nin müraselâtını temin edecek bir hale gelmiştir. İdare-i Aziziye denilen ve idaresi kâh birtakım mütezimlere verilip, kâh devlet tarafından bakılan vapur kumpanyasını ileriye götürmeye pek çok gayret eyledikleri halde bu nafia işinde dahi tam muvaffakiyet yüz göstermemiştir."¹

Ahmet Mithat Efendi'nin bu ifadesinde geçen, Tuna nehri ile Fırat nehri ve Umman işletmeleri devletçe, bir plâna müstenit olarak meydana getirilmemişti. Mithat Paşa'nın, Tuna ve Bağdad valiliğinde bulunduğu sıralarda, onun tarafından, şahsi bir düşünce ve şahsi bir himmet eseri idi. Bu sebeptedir ki, Mithat Paşa'dan sonra, söz konusu yerlere vali olarak gönderilen kimseler, işlet-

¹ Ahmet Mithat, Üss-i İnkılâp, s. 110.

meleri, geliştirmek şöyle dursun onları buldukları durumda da ayakta tutamadılar.

Netice olarak denebilir ki, Abdülâziz devrinde, deniz yolları ile sair su yolları konusunda kayda değer bir ilerleme yapılmamıştır.

Telgraf tesisleri Telgraf tesisleri, Osmanlı İmparatorluğunda, ilk defa olarak Abdülmecit devrinin son yıllarında meydana getirilmeye başlanmıştı. Abdülâziz devrinde, bu işe büyük bir gayretle devam edildi. Babîâli, telgraf idaresinin gelişmesi ile, merkeziyet usulü ile idare arasında sıkı bir münasebet bulunduğunu idrak ediyordu. Vilâyetlerde olan bitenlerden süratle haberdar olabilecek ve icabında gerekli tedbirlerin alınmasını idare âmirlerine, İstanbul'dan, süratle emre-decekti. Bundan başka telgrafın muhabere vasıtası olarak, ticaret yönünden olan önemi de aşikâr bulunduğu gibi, devlete varidat da sağlayacaktı. Zaten halk da, telgrafın lüzum ve ehemmiyetini kavramış bulunuyordu. Birçok vilâyetler, kendi sınırları içinde telgraf tesisleri yapılması için, hükûmete yardım etmeyi taahhüt ediyorlardı. Bu hal, telgrafın, İmparatorlukta gelişmesi için, elverişli bir zemin hazırlıyordu.

Bu şartlar dahilinde, telgraf tesislerinin ikmaline, Abdülâziz devri boyunca, aralıksız olarak devam edildi. 1864 de İmparatorlukta 76 telgraf merkezi faaliyette bulunuyordu. Aynı tarihte inşası tamamlanmış olan telgraf hatlarının uzunluğu 267 fersah, inşa edilmekte olan hatların uzunluğu da 304 fersah idi. Abdülâziz devri sonunda ise, Osmanlı İmparatorluğunun hemen her tarafında telgraf merkezleri açılmış bulunuyordu.

Diğer Bayındırlık tesisleri Abdülâziz devrinde, yukarıda yazılan, İmparatorluğa şamil bayındırlık hareketleri yanında mahallî sayılabilecek birtakım bayındırlık teşebbüsleri de vardır. İstanbul'da, yabancı kumpanyalar tarafından tramvay işletilmeye başlanması ve Galata ile Beyoğlu arasında tünel işletilmesinin kurulması, Karaköy ile İstanbul arasında dubalar üzerinde demirden bir köprü inşası teşebbüsü bu kabildendir.

Aynı devirde Köstence, Varna ve İstanbul limanlarıyla, İzmir rıhtımının inşası ve Meriç, Vardar, Sakarya nehirlerinde vapur işletilmesi, için kumpanyalara, imtiyazlar verilmiş

ise de, bu teşebbüslerin bir kısmı ancak Abdülâzîs devrinde gerçekleşmiş, bir kısmı ise kâğıt üzerinde, tasarıdan ibaret kalmıştır.

Abdülâzîs devrinde, Abdülâzîs'in ve devlet adamlarından bir kısmının yaptırmış olduğu saraylarla, Boğaziçi'ndeki yalıları, İstanbul'a mahsus ve devletçe çok pahalıya mal olan bayındırlık hareketleri cümlesinden kabul etmek de mümkündür.

Bayındırlık hare-
ketleri hakkında
notice

Abdülâzîs devrinde, Abdülmecit devrinde olduğu gibi, devletin plânlı bir bayındırlık politikası yoktur. Her ne kadar bakanlar heyetinde (Meclis-i

Vükela), bir de nafia nazırı görülmekte ise de,

nafia nezareti bir şekilden ibarettir. Bütçede nafiaya ayrılmış olan tahsisat, müstakil ayrılmış olmayıp, maarif bütçesi ile beraber gösterilmiştir ve çok cüzidir. Bayındırlık hareketlerine tahsis edilmek vaadiyle yabancılardan borç alınmış olan paranın mühim bir kısmı da ordu, donanma ve idari işler için sarfedilmiştir.

Halbuki, gerek Gülhane hattı hümayunu ile gerekse, 1856 Islahat fermanı ile, hükümet memleketin bayındırlığı için çalışmayı taahhüt etmişti. Halk, hükümeti bu taahhütlerini yerine getirmek için zorlayacak bir seviyede bulunmuyordu. Bu hususta ancak şikâyetlerde bulunuyordu. Bu şikâyetleri, ele alarak yarı halinde yayan bazı münevverler yetiştirmişti. Fakat onlar da bayındırlık dâvasının halli için tedbirler tavsiye etmek imkânlarından mahrum bulunuyorlardı. Çünkü ekonomi ilminin prensiplerine ve tathik usullerine vakıf bulunmuyorlardı.

Bayındırlık çabmaları için, İmparatorluğun bünyesinden gelmiyen tesir daha çok yabancılardan geldi. Abdülâzîs devrinde, Avrupa sermayesinin Osmanlı İmparatorluğuna yerleşmesi, yabancılardan Osmanlı memleketlerinde mülk üzerine tasarruf hakkı elde etmeleri, Avrupa umumi efkârını, bu haklardan istifade sağlanması için, Osmanlı hükümeti üzerine baskı yapmaya sevketti. Büyük gazeteler, bu hususta, devamlı olarak İmparatorluğun ihtiyaçlarını belirtmeye başladılar. Türk gazeteleri bu gazetelerin yazılarını tercüme ederek, Türk efkârına aksettirmeye koyuldular.

Abdülâzîs devrinde, devlet âdeta devamlı bir malî buhran içinde yaşadığı ve bütçe açığını ancak yabancı borçlarla kapatmaya gittiği için bayındırlık alanında, kendisinden bekleneni

yerine getirecek durumda bulunmuyordu. Umumi efkârı tatmin etmek için bayındırlık mevzularında, bilhassa yabancı kumpanyalara imtiyazlar vermeye başladı; bu kumpanyalar ise her şeyden önce kendi menfaatlerini düşündükleri için, ancak büyük kâr getiren işlerde teşebbüslere giriştiler. Kara yolları inşasına talip çıkmadılar. Demiryolları, tramvay, tünel, gibi avantajlı işlere giriştiler. Bu işlerde de, sömürücü bir müstemlekecilik zihniyeti ile hareket ettiler. 1871 den sonra, hükümet, devlet sermayesi ile, demir yolculuğuna girişmek zorunda kaldı. Bu hususta bilgisizlik, elemansızlık ve teşkilâtsızlık yüzünden tam bir başarı elde edemedi. Birkaç kısa hattın inşası ile iktifa edildi.

Kara ve deniz yollarında, Tuna ve Bağdat vilâyetlerinde görülen mahdud bayındırlık hareketleri Vali Mithat Paşa'nın şahsi teşebbüsüne atfedilmesi gerekli hareketlerdir.

Sözün kısıası, Abdülâziz devrinde, bayındırlık ihtiyaçlarının yerli sermaye veya devlet teşebbüsüyle karşılanamayacağı anlaşıldığı gibi, bu ihtiyaçların yabancı sermaye ile karşılaşması halinde de, Osmanlı halkının, büyük istifadeler sağlayamayacağı belli olmuştu.

XVI. CEMİYET DURUMU VE CEMİYET HAYATINDA

DEĞİŞMELER

CEMİYETİN MANZARASI

Müslüman ve Hristiyan tebaasının genel durumu Abdülmecit devrinde olduğu gibi, Abdülâziz zamanında, Osmanlı cemiyeti ırk, dil, din ve mezhep yönlerinden tam bir vahdetsizlik göstermektedir. Halkın, tek müşterek değeri Osmanlılıktır.

Ancak bu kelime siyasi bir terimdir ve yalnız tâbiyet ifade etmektedir. Türk, Arap, Rum, Ermeni, Yahudi, Arnavut, Bulgar, Sırp. ilh... Hepsi Osmanlı kabul edilmekle beraber yaşayış şekilleri, gelenekleri dünya görüşleri, kültür seviyeleri, devlet bünyesindeki hukuki durumları birbirlerinden farklıdır. Etnik yönden görülen bu parçalanma, din etrafında nispi bir vahdet göstermekte ve cemiyet Müslüman olan halk ile Müslüman olmayan halk olmak üzere iki guruba ayrılmaktadır.

Osmanlı devleti İslâmi esaslara göre kurulmuş bulunduğu için, müslüman halk İmparatorluğun birinci sınıf diyebileceğimiz

tebaasını teşkil etmektedir; devlet idaresine iştirak etmekte ve şeriat hükümlerine göre idare edilmektedir. Müslüman olmuyan halk ise, ikinci sınıf tebaadır, devlet idaresine iştiraki mahduttur. Devletçe verilmiş olan hak ve muafiyetlere göre kendi kendisini, cemaatler halinde, idare etmektedir.

Tebaa arasındaki bu farklaşmanın başlıca âmili din idi. Bilindiği gibi, İslâmlık, sadece bir din değildi; aynı zamanda bir medeni kanun ve bir ahlâk kanunudur. İnsanın aynı zamanda mânevi ve maddi ihtiyaçlarını, zekâ ve enerjisini tüm olarak tanzim eder. Bu sebeple, İslâmlık, milliyet ideolojisini tanımayan, büyük ve beynelmilel bir ailedir. Bütün müminler kardeşler. Müşterek bir duygu ve inanç onları birleştirir ve birbirlerini sevmeye ve yardımlaşmaya sevkeder.

İslâmlık, bu beynelmilel aile içinde, Müslüman olmayan halkın hangi şartlar içinde yaşayacağını da tesbit etmiş bulunuyordu. Bu şartların başında da adalet gelmekte idi. Fakat adalet sevgi demek değildir; bu sebeptendir ki, Müslüman olmayan topluluklar, İslâm bir devletin idaresinde, Müslümanlardan bir his duvarı ile ayrılmış bulunuyorlardı. Bu ise, ortak değerlere sahip, bir Osmanlı cemiyetinin meydana gelmesine büyük engel teşkil etmişti.

Hristiyan halkın maddi ve mânevi durumu Hristiyan halk, Osmanlı cemiyetinde, bilhassa şehir ve kasabalarda, müslüman halka nazaran daha refahlı bir durumda bulunuyordu; bu durum çeşitli âmillerin tesiriyle meydana gelmişti.

Başlıca âmil, Hristiyanların dünya görüşü idi. Onlar da, Müslümanlar gibi dinlerine sonderece bağlı idiler, fakat onlar gibi fatalist ve hayata küsmüş değildiler. Dünyada yaşadıkları müddetçe mesut ve müreffeh yaşamayı da istiyorlardı.

Bu sebeple, para kazandıracak işlere girişmişlerdi. Ticaret, sarraflık, bankacılık gibi işleri ellerine almışlardı. Müslüman halkın kıt kanaat geçinmek için, kendilerini vermiş bulundukları ziraat ve küçük endüstri gibi kazançlarına da ortaklıklar; bu hususta, istismarcılıkta Avrupalılardan evvel geliyorlardı. Askerlik ve memurluk yapmadıklarından işlerini daima devamlı olarak, tıkrında yürütmek için imkânlara sahip bulunuyorlardı. Cemaat halinde teşkilâtlanmış bulundukları için, din, mezhep ve

medeni haklar yönünden, devletin müdahalesi olmadan kendi kendilerini idare etmekte idiler. Devletin bir baskısı vuku bulduğu halde, yabancı devletlere şikâyet etmekte ve onların müdahalesi ile vaziyetlerini ıslah etmek yolunu bulmaktaydılar.

Müslüman halkın Abdülâziz devrinde, müslüman halkın durumu, **maddi ve mânevi** önceki devre nazaran daha da kötüleşmiştir. **durumu (Göçler)** Türlü eyaletlerde çıkan milliyet isyanları neticesinde, müslüman halk, cinde mevcut servetini kaybettikten başka, toprak ve yurdunu da kaybederek, aç ve çıplak bir halde İmparatorluğun başka taraflarına göç etmek zaruretinde kalmıştır.

1862 de Sırbistan kalelerinin Sırp beyliğine terkedilmesi üzerine, oradaki Türklerin mal ve mülklerini bedel karşılığında Sırlara satmak suretiyle başka taraflara göç etmeleri kabul edilmişti. Fakat buna riayet edilmedi; Türklerin bir kısmı Bosna'ya ve bir kısmı da Anadolu'ya varlıksız ve perişan bir halde sığındılar. Bosna'ya göç etmiş olanların durumunu Ziya Paşa şöyle anlatmaktadır :

“1862 senesinde Bosna ciheti teftiş memuriyetine azimet-i çâkeranemde bu muhacirlardan birçok hane gördüm ki her birinin vatanında emlak ve akarı ve evlât ve ahfadını geçindirecek malı var iken şimdi sokaklarda dileniyorlar idi. Bu kadar bin İslâm hanesine niçin terk-i diyar ettirildi? Halbuki bu Müslümanların âba ve ecdadı o kalelerin fethinde can ve baş feda etmişler ve malik oldukları arazi ve emläke maliye ve evkaf hazineleri müzayedelerinde kapatma veyahut atıyye suretiyle ele geçirmeyip belki ol toprakları kanlariyle yoğurarak hizmetlerine ve dinlerine mukabil almışlardı. Mademki mutlaka hicret ettirilecek idi eşya-ı menkulesinin götürülmesine neden müsaade edilmedi?”¹

Sırbistan Türklerinin başına gelen bu hal, Kırım ve Kafkasya'daki müslüman halkın da başına gelmişti. 1854 de yapılan Kırım muharebesinin bir neticesi olarak ve daha sonra Rusların devamlı ve sistemli baskısı sebebiyle, Kırım'dan ve Kafkasya'dan Anadolu'ya ve Rumeli'ye sürekli göç başlamıştır. 1854 ile 1864

¹ Ziya Paşa, Abdülâziz'e Londra'da sunduğu lâyiha.

yılları arasında Türkiye'ye sığınan göçmenlerin sayısı 595.000 kişiye varmaktadır.

Bu insanlar gayri menkul ve menkul mallarını terkederek ve yalnız canlarını kurtarmak düşüncesiyle yurtlarından kaçmışlardı. Bir kısmı Tuna Dobruça havalisinde, diğer bir kısmı da, Orta Anadolu ile Adana vilâyetinde iskân edildi¹.

1867 de Girit isyanı, adanın hristiyan halkı için olduğu kadar müslüman halk için de pahalıya mal oldu. Birçok can telef oldu. Müslüman köyleri yakıldı. İsyanın dehşetinden ürken müslüman halktan bir çoğu, mal ve mülklerini terkederek veya hiç pahasına satarak Anadolu'ya göç etti.

Anadolu ve Rumeli'ye yerleştirilen göçmenlerin, kısa zamanda müstahsil hale getirilerek cemiyete faydalı kılınması, hükümetin bilgi ve anlayışlı bir göçmen politikasına ve bir de, halkın refahlı bir durumda bulunmasına bağlı idi. Halbuki hükümetin böyle bir politikası olmadığı gibi halk da sefalet içinde idi.

Bununla beraber, halk, göçmenlerin yerleştirilmesi hususunda, hükümetten çok çalıştı; araba ve hayvanlarıyla onları meccanen taşıdı. Çift ve çubuğunu onlarla taksim etti. Fakat yüksek maaşlarla göçmenlerle uğraşmak üzere görevlendirilmiş olan memurlar, bu işte de türlü yolsuzluklar yaptılar. Göçmenlerden çoğu zillet, sefalet ve açlık yüzünden öldü. Bunların yetim kalan çocukları cariyeye diye vükelâ hazineye hediye gönderildi. Bir kısım göçmenler de hayvan sürüleri gibi bir bölgeden diğer bir bölgeye sevk edildi. Bu hal bir çoklarını isyana sürükledi. Dağlara çıktılar, ormanlara sığındılar, halkın mal ve mülküne tasallut etmeye başladılar; çakıyalığı meslek edindiler. "Yalnız Canik sancağında çaldıkları at, öküz ve davarların sayısı 25.000 e varmakta idi. Bu suretle, göçmenler, istifadeli kılınacak yerde, sefalete sefalet kattılar.

**Sefalet ve ahlâk
bozukluğu**

Sefaleti meydana getiren âmillerden biri de ahlâk bozukluğu idi. Ahlâk bozukluğu yukarıdan aşağıya doğru bir istikamet takip etmekte idi. Herkesin kendi nefesini düşünmesi ve kendisinden başkası yokmuş gibi hareket etmesi şeklinde tecelli ediyordu.

¹ Ali Paşa'nın Raporu, (Tezâ adı geçen eser, c. VII., s. 390.)

Sultan Abdülâziz, halkın fakirliği ve sefaleti ile alay edencesine lüks ve şatafatlı bir hayat sürmekte idi. Kendisine saraylar ve köşkler yaptırıyor ve bir kasaba halkı kadar tutan saray mensupları arasında hayat sürüyordu. sarayda: 1.200 kadın, 350 açşı ve yamak, 400 seyis ve ahır hizmetkârı, 400 hamlacı, kayıkçı, 400 hademei hassa muzika eri ve subay, 200 kuşbas ve cambaz, 2.000 hademe, 300 den ziyade yaver, kâtip, teşrifatçı ve mabeyinci vardı. Bundan başka, kahveciler, tütüncüler, çamaşırcı ve harem ağaları da kabark bir yekûn tutuyordu. Bu suretle saraydan, çöplenenlerin sayısı 6.000 kişiye varıyordu¹.

Sadrazam ve vükelâ da, padişaha uyarak, lüks yaşamak hevesine kapılmıştı. Köşkler, yalılar ve konaklar yaptırılıyordu; kudreti yetişmiyenlere, padişah, bizzat köşkler yapıp armağan etmekte ve yüksek atıyyeler vermekte idi. Bunlar yapılırken de, mucip sebep olarak öne sürülen fikir, devletin şeref ve itibarını korumak idi. Halbuki bu şeref ve itibar da, yabancılardan borçlanmak suretiyle elde edilen para ile idame ediliyordu.

Padişah ve vükelâ, böyle yaşarken memurlar ve askerler, sonderecede perişan bir durumda idi. Ziya Paşa, yukarıda sözü geçen lâyhada, bu durumu şu tablo ile canlandırmaktadır :

“Askerin tahsisatı on beş yirmi ve diğer memurların maaşları sekiz on ay bir gecikme ile veriliyordu. Askerler, bazı yerlerde miyad üzere elbise bulamayıp kışta kar yağarken beyaz pantolon ile nöbet mahallinde donmakta ve çok kere aç ve çıplak kalmakta olduklarından içlerinden gizli gizli avuç açıp dilenenler ve hırsızlık ve yol kesicilik edenler bulunur, ehil ve ayal sahibi devlet memurları için maaşsız geçinmek mümkün olamayıp nice namus sahibi olan adamlar kendilerine yakışmıyacak hareketlerde bulunmaya mecbur oldular. Ordu mevkilerinde ve muharebelerde bulunan zabitlerin İstanbul’daki hanelerine havale ettikleri beşer onar kuruş maaşlar ve yaptırılmakta olan resmî binalar tahsisatı vakt ü zamaniyle verilmediğinden nizamîye ve tersane hazinelerinde kadın ve çoluk çocuk ve ırgat ve rençper arbedesinden geçilmez ve birtakım dul ve kimsesiz kadınların geçinmek için para vermek suretiyle aldıkları sehimler ve hazinenin istiane eylediği emval-i eytamin faizleri ve beşer onar kuruş aceze ve

¹ Ahmet Saip, Vaka-i Sultan Abdülâziz, s. 130

fukara maaşları ay başlarında verilememekle maliye hazinesi avlusunda hergün birkaç bin kadın ve çocuk ve fukara toplanarak çıkışlar ve maliye nazırının yüzüne karşı ağzlarına gelen küfürleri söylerler ve kalabahktan kol kırılır, göz çıkar, gebe kadınlar çocuk düşürür ve maliye nazırının odası karakol altında muhafaza edilir ve canı yamp çok gürültü çıkaran kadınlar imam evlerine ve erkekler zaptiye hapishanesine gönderilir ve ekseriya maliye nazırı gizli merdivenden inip arka kapıdan arabasına biner ve savuşur.”

Padişah ile vükelânın sefahati, memurlar ile askerlerin sefahati, Osmanlı cemiyetini, hasta ve felçli bir duruma getiriyordu. Sultan Abdülâziz, Sadrazam Âli ve Fuat Paşalar, Abdülmecit devrinde fetva ve hattı hümayun ile yasak edilmiş olan rüşvete, tenezzül ediyorlardı. Mısır Hıdivi İsmail Paşa'dan, kapıyoldaşı namı altında para kabul ediyorlar ve mukabilinde muhtariyet fermanının imtiyazlarını genişletiyorlardı. Mahmut Nedim Paşa ve yakınları da, Rus elçisi İgnatif'den kıymetli hediyeler kabul ederek, mukabilinde onun siyasi oyunlarına boyun eğiyorlardı.

Memurlara gelince, günlük hayatlarını temin etmek için, büyüklerin bu hareketlerine imtisalen rüşvet almak zorunda kalıyorlardı. Böylece bu merdut rüşvet hastalığı, bir mikrop gibi cemiyetin ahlâki değerlerini kemiriyor ve halkta devlete olan saygıyı ve güveni tahrip ediyordu.

Bu kısa açıklama da gösteriyor ki, Osmanlı cemiyetinin ahlâk bozukluğu, maddi sebeplerden ileri geliyordu. Hükümet, bu sebepleri izale etmek kudretinde bulunmadıktan başka hareketleriyle onları devamlı kılıyor ve meşru gösteriyordu. Bununla beraber, Abdülâziz devrinde, ahlâki sahada olmasa dahi, hukuk alanında ve bazı içtimai usullerde, cemiyette birtakım yeniliklerin yapılmış olduğu görülmektedir.

CEMİYETTE DEĞİŞMELER

Tebanın bütününü ilgilendiren değişmeler Din ve mezhep esasına göre, cemaatlerden kurulmuş bulunan, Osmanlı cemiyetinde, içtimai değişmeler Mahmut II. devrinde başlamıştı. Bu padişah, giyimde Avrupalı kıyafeti, yani fes ile setre ve pantolonu kabul ettiği için, cemaatleri birbirlerinden ayıran dış hususiyetler ortadan kısmen kalkmış oldu. Müslüman

olmayan halktan bir kısmı şapka taşımaya devam ettikleri için bu yönden bir şekil farkı devam etti.

Müslüman olmayan halkın, milliyet şuurunu idrak etmeye başlaması ile, millî isyanlar baş gösterince, bu halkı İmparatorluğun mukadderatı ile alâkalandırmak ve onu devlete bağlamak lüzumu hasıl oldu. Bu yönden de, tebaa arasında din yönünden meydana gelmiş olan hukuki farkların ortadan kaldırılması gerekti. Gülhane hattı ile tebaa arasında, cins ve mezhep yönünden hiçbir farkı gözetilmiyeceği ilân edildi. 1856 da ilân edilen Islahat fermanı ile müslüman olmayan tebaanın da, müslüman tebaa gibi siyasi haklara sahip bulunacağı ve devlet idaresine iştirak ettirileceği vadedildi. Fakat aynı ferman ile, hristiyan cemaatlerin, İmparatorluk bünyesinde elde etmiş oldukları içtimai ve meshebi hakları bir daha tanzim ve teyid edildi. Böylece, cemaatler esasına göre kurulmuş bulunan Osmanlı cemiyeti Abdülâziz devrinde de devam etti.

Osmanlı cemiyetinde, fertler arasında, hukuk eşitliğini sağlamak maksadiyle, Gülhane Hattı Hümayununda ve Islahat fermanında tesbit ve ilân edilmiş olan hükümleri yerine getirmek kolay değildir. Abdülmecit devrinde vilâyet meclislerine hristiyan üyeler de alınmaya başlanmıştı. Fakat Hristiyanların orduda hizmet görmesi ve yüksek memuriyetlere tayini hiçbir terakki kaydetmemişti, müslüman umumi efkârı bu çeşit yenilikleri hoş görmüyordu. Zaten devlet adamlarının da bu hususta ciddi endişeleri vardı. Çünkü, Hristiyanlar, çocuklarını daha iyi yetiştiriyorlar ve hattâ Avrupa'da bile tahsil ettiriyorlardı. Tam bir eşitlik halinde, devlet memuriyetlerinin çoğunu onlara vermek icabedecekti. Böyle bir ihtimali önlemek için ve aynı zamanda eşitlik prensibini korumak için, büyük memuriyetlere geçmek hususunda türkçe bilmek şartı kondu.

Avrupa büyük devletleri, Abdülâziz devrinde, Islahat fermanı ile Hristiyanlara vadedilmiş olan siyasi hakların gerçekleştirilmesi için ısrar ettiler. Onların başlıca istekleri şu noktalara inbisar ediyordu: cemaatler halinde yaşayan Osmanlı tebaasının kaynaştırılmak suretiyle, aralarındaki farkların kaldırılması, bütün tebaa için müşterek bir medeni kanun kabul edilmesi, öğretimin fransızca yapılacağı bir lise açılması, din ve mezhep farkı gözetilmeksizin, kapısı herkese açık bulunan bir Darülfünun (Üniversite)

kurulması ve büyük memuriyetlere Hristiyanların da Müslümanlar gibi getirilmesi.

Kitabımızın muhtelif bölümlerinde de işaret edildiği gibi, Abdülâziz devrinde bu konularda bazı terakâtler kaydedildi.

Medeni kanun yapılmadı ise de, mecelle meydana getirildi. Bütün tebaa çocukları için fransızca öğretim yapan Galatasaray Lisesi kuruldu; Darülfünun açıldı ve Hristiyanlardan da nazırlar tayin edilmeye başlandı.

Müslüman halkı Abdülâziz devrinde, hükümetin, müslüman halk için, takip ettiği içtimai politika, ortak değerlere ilgilendiren değişimeler sahip bir Osmanlı tebaası meydana getirmek prensibi ile tezat halindedir. Müslüman halk, asırlar boyunca, her hususta ihmal edilmiş bulunduğu için gerçekte din ile alâkası bulunmayan kesif bir taassup içinde bulunuyordu. Hükümetin bu taassubu bir anda kaldırması mümkün değildi; fakat taassubun hafifletilmesi için çalışması zaruri idi. Halbuki, rastlanan kayıtlar bunun aksine hareket edildiğini göstermektedir.

Nitekim 1867 de hükümet Ramazan ayı münasebetiyle gazetelerle neşrettiği bir ilânda, “dinî mazereti olmıyanların, oruç tutmaya mecbur olduklarını, dinî mazeretleri sebebiyle oruç tutmayanların da oruç bozdukları görüldüğü halde, cezalandırılacaklarını” bildirmektedir. Aynı tarihte, başka bir ilân ile, kadınların Ramazan ayındaki hareketleri sıralanmaktadır: “namaz ve vaaz için, kadınlar Sultanahmet, Lâleli ve Şehzade camilerine gidecekler ve bu camilerden başka büyük camilere gitmiyeceklerdir, namaz ve vaaz vakitlerinde mezkûr üç camide cami hademelerinden başka erkek bulunmayacaktır.

Kadınlar, yaya veya araba ile iftar için bir yerden diğer bir yere giderken, yollarında dostdoğru yürüyecekler, kalabalık yerlerde duraklamıyacaklar ve gezmiyeceklerdir... Keza, eşya satın almak için, gerek çarşıda, gerek sair mahallerde gezindikleri vakit, dükkân ve mağazaların içine girmeyip, dükkân ve mağazanın önünde durarak istedikleri şeyleri satın alacaklardır.”¹

Bu kayıtlardan da anlaşılıyor ki, devlet, Abdülâziz devrinde, dinî karakterini tamamen muhafaza etmekte ve müslüman halkın

¹ Takvim-i Vekayi, 7. Kânun-i Evvel 1284.

her türlü hareketlerini, dinde mevcut imiş gibi gösterilmiş olan fakat, hakikatte dinle bir ilgisi bulunmayan batıl birtakım inançlara göre ayarlamaktadır. Bu devrin devlet adamları, gerçekte, mutaassıp bulunmamalarına rağmen, halkın taassup içinde bulunmasını, bir “Hikmet-i hükümet” olarak kabul etmektedirler. Bu sebeple, halkın taassubunu körükleyecek ve devam ettirecek hâdiselerin istismarında da kusur gösterilmemektedir. Bu istismara örnek olarak “Nahn-ı Şerif” olayını işaret etmeyi faydalı buluyoruz.

Topkapı sarayında mübarek emanetler arasında peygamberimizin bir tek nahnı da bulunmaktadır. 1872 de bu nahnın diğer tekinin Canik'te bulunduğu şayi olur: “Nahn Çanik'ten Samsun'a bir katır sırtında gönderilir. Samsun halkı başta mutasarrıf olmak üzere, şeyhler, medrese talebeleri, askerî ve sivil memurlar ve çok kalabalık bir halk topluluğu ile nahnı karşılamak için Samsun'a yarım saat mesafede bir yere karşıya çıkarlar ve büyük merasimle karşılarlar. Bundan sonra, nahnı Samsun'dan alıp İstanbul'a getirmek için hükümetçe, onbir kişilik bir heyet, Şiar-ı Nusret vapuriyle Samsun'a gönderilir; Samsun mutasarrıfı, nahn kucagında bulunduğu halde, büyük merasim ile, vapura gider ve onu vapur suvarisine teslim eder. Nahn İstanbul'da da büyük merasim ile karşılanır ve Topkapı sarayında ziyaret edilmesi için özel bir program hazırlanır.”¹

Bu nahn olayının, sebep olduğu, mucizeler ve kehanetler gazetelere intikal etmiştir. “Nahnı Samsun'a getirmekte olan katır, koyun sürülerinin hizasından geçtiği sırada, nahnın cazibesine kapılan koyunlar katırın etrafını almışlar ve hazin hazin melemişlerdir. Kötürüm bir ihtiyar yürümüş, yıkanan nahn örtüsünün suyunu içen dört yaşında kötürüm bir çocuk iyi olmuştur.

Nahn olayını yazan muharrir de, asırlarca birbirinden ayrı bulunmuş olan bu iki nahnın bir araya gelmelerinin, padişah efendimizin ruhani kudretinin bir eseri bulunduğunu, nahnlardan birinin, devletin bahrî kudretini, diğerinin de berri kuvvetini temsil ettiğini ifade ederek Osmanlı devletinin düşmanlarına muzaffer olacağı kehanetinde bulunmuştur².

¹ Hakaik-ül Vekayi, 28 Mayıs 1872.

² Hakaik-ül Vekayi 28 Mayıs 1872.

Bu nalm-ı şerif, olayı karşısında, hükümetin davranışı ve halk arasında şayi olan mucizeler de gösteriyor ki, İslâm dininin öz ve saf prensipleri unutulmuş ve İslâm cemiyetinde hurafelerle, batıl itikatlardan yoğurulan ve bir dereceye kadar Fetişist bir karakter iktisap eden bir din zihniyeti hasıl olmuştur. Bu zihniyet, cemiyetin canlılığını kaybetmesine, uyuşuk ve kötümser olmasına sebep olmuştur.

Bununla beraber, Abdülâziz devri uleması içinde, bu batıl zihniyetten kendisini kurtaran ve dinin gerçek mânasını idrak etmiş olan, çok az sayıda da olsa, kimseler vardı. Cevdet Paşa bunlardan biriydi ve başta geliyordu.

Cevdet Paşa, Müslüman olmak isteyen ve Babı Meşihatten kendisine İslâmlığı talim etmesini isteyen bir Alman muharririne yazdığı 8 Nisan 1872 tarihli mektubunda İslâmiyet hakkında şöyle demektedir: “Şurasını ihtara mecburum ki İslâm dininde “clergé” denilen rubbaniyet merasimi olmadığından sizin İslâmınız bizim kabulümüze menut değildir. Bizim borcumuz ancak halka nasihat etmek ve bilmedikleri şeyi öğretmektir.”

“Ulemanın şeref ve imtiyazı ancak ilim ve adaletin şanına itinadan naşidir.”

“Diyanet ancak Allah ile kul arasında bir keyfiyettir.”

“İslâm dinin esası iki sözden ibarettir. Biri Cenab-ı Hakkın birliğini tasdik etmektir ki, arapça (Lâilâhe İllallah) kelâmı ile eda olunur. Diğer Muhammed Aleyhisselevat vesselâm hazretlerinin Resul olduğunu tasdiktir ki, arapça (Muhammed Resuluslah) kelâmı ile eda olunur.

“Bu iki kelâmı kalben tasdik eden yani Cenab-ı Hakkın birliğine ve Hazret-i Muhammed’in peygamberliğine iman eyleyen kimse mümindir. Fakat Müslim tanınmak ve ledelicap İslâmına şahadet olunmak için bu iki sözü lisanen söylemesi lâzım gelir.”

“Bu suretle Müslüman olan kimseye Allah’ın birtakım tekâlif taalluk eder... Bu tekâlifi icra etmemekle gerçi din-i İslâm’dan çıkmış olmaz, lâkin günahkâr olur. Bu teklifler namaz ve oruç ve zekât ve hac gibi Allahın emreylediği, katl-i nefis ve zina ve livata gibi nehi ettiği şeylerdir.” “Tanrı ile kul arasına girilmez. Bir Müslüman ettiği günahlardan taip ve müteneffir olur ve affını niyaz eyleyse Cenab-ı Hak anı af eder. Fakat kul hak-

kından begayet sakınmak lâzımdır. Zira kul, hakkını dünyada alamassa rûs-i haşrda ister.”

“Kimseinin kalbini kırmaktan sakınmalıdır. Aziz ve mun-takim olan Allah kalbi kırık olanlara yardım eder; ve çok defa zalimin cezasını ahirete bırakmayıp dünyada icra eyler.”¹

Cevdet Paşa'nın, İslâm dininin esasları hakkında; verdiği bu bilgiden devletin İslâmiyet hakkındaki resmî görüşü ve halkın hurafeler ve batıl itikatlarla yoğurulmuş anlayışı arasında ne derecede açık bir fark bulunduğu kolayca anlaşılmaktadır. İslâmiyet, inanç sistemi olarak ferdi hürliğe götürdüğü halde, yanlış anlaşılması neticesinde ortaya çıkan şekli, onu, bu hürlikten çok uzaklaştırmış bulunuyordu .

Bu hal, cemiyette kültür değişmelerini güçleştiriyordu. Bununla beraber, Kırım muharebesi münasebetiyle, Fransız ve İngiliz ordularının dost ve müttefik sıfatıyla, Osmanlı cemiyeti ile temas etmesi Şark ile Garp arasında mevcut buz duvarının erimesi hususunda esaslî bir başlangıç oldu. Görünüşte bu ordular, Türk ordularıyla birlikte, Osmanlı topraklarına ve halifenin makarn olan İstanbul'a müteveccih Rus tehlikesini önlemek için birlikte harbediyor ve kan döküyordu. Böylece, Osmanlı cemiyeti ile Avrupa cemiyeti arasında, bir dereceye kadar, bariz bir kan kardeşliği kurulmuştu. İstanbul'da, bilhassa bu olaydan sonra, “alafranga” parola haline geldi. Alafranga âdetler ne kadar köksüz ve sathi itibar edilirse edilsin, garphlaşmanın bir merhalesi olarak kabul edilmek icabeder.

Alafrangacılık, batı âdetlerinin Osmanlı cemiyetine kabul edilmesi şeklinde tecelli etmeye başladı ve batının, dil, hukuk ve daha başka müesseselerinin alınmasını kolaylaştırdı. Alafrangacılık, yukarıdan aşağı bir hareket oldu. İlkın, Türk cemiyetinin seçkinleri, yüksek mevkiler işgal eden memurları bu hareketi başlattılar. Ailenin temeli değişmeden atmosferi değişti. Evlerin ve konakların içi garphlaşmağa başladı: “Evlerde masa ve koltuk-kanape kullanıldı. Fakat bağdaş kurularak oturmaya elverişli minderler de muhafaza edildi. Keza sini ve sofrada muhafaza edildi, fakat çatal, kaşık ve bıçak sofraya kabul edildi. Redingot, kıyafetler arasında yer aldı; ancak redingot altında entari de muhafaza edildi.”

¹ Tezakir-i Cevdet, Defter, 8, s. 1305-1308 (T. T. K. K.)

Yabancı dil, memurlukta, terfî ve terfih vasıtası olarak geçmeye başladığı için, varlıklı aileler, çocuklarına dil öğretmek için yabancı mürebbiyeler getirttiler. Bunlar, yavaş yavaş kalfaların ve dadıların yerlerini almaya başladılar. Avrupa'ya, türlü memuriyetlerle giden yüksek memurlar, çocuklarını da beraber götürmeye başladılar. Bundan başka, Türkiye'de, Galatasaray lisesi, Harp okulu, Tıp okulu, gibi, Fransızca öğretim yapan veya yabancı dile yer veren okullarda öğrenciler yabancılarla temas etmeye başladılar. Bu suretle Osmanlı cemiyeti ile Garp arasında mevcut uçurum hiç olmazsa Osmanlı cemiyetinin yüksek tabakası mensupları için bir köprü ile aşılabacak bir hale getirilmiş oldu.

Osmanlı cemiyeti ile garp cemiyeti arasında, böyle bir köprü'nün kurulması, Osmanlı cemiyetinde garbin taklit edilmesine, garp cemiyetinde de Osmanlı cemiyetinin tenkit edilmesine yol açtı. Bilhassa, Osmanlı İmparatorluğuna gelip de, Türklerle temas eden Avrupalılar, hükümetçe siyasi ve hukuki sahada yapılmakta olan garphlaşma teşebbüslerini yeter görmiyerek, cemiyetin garphlaştırılması için düşünceler serdetmeye başladılar. Üzerinde mutabık kaldıkları ana düşünce, bilhassa kadın eğitimine önem verilmesi idi. Baron Prokesch bu konuda Türkleri ikna etmenin güç olduğunu 1867 tarihli bir muhtırasında şöyle ifade etmektedir :

"Kadın meselesine gelince, sonderecede itina zaruridir. Avrupai kadınların kurtuluş hareketleri, Türklerin nezdinde bir terakki değil fakat bir skandaldır."¹

De Gaston, aynı tarihte, Türk cemiyetinin garphlaşması için:

"Türk kızları için mektepler açılması; işte İmparatorluğu değiştirmek için en iyi tedbir; şu şartla ki, bu mekteplerde, hükümetin kontrolü altında eğitim, hristiyan kadınlara tevdi edilmelidir."²

Yabancı kadınlardan Türkiye'ye gelmek fırsatını bulanlar da, Türk aileleriyle temas ederek onlarla, Türk kadınının durumu hakkında mübaheselerde bulunuyorlardı.

Cevdet Paşa'nın Maruzatında, bu hususta şu satırlara rastlanmaktadır :

¹ Testa (adı geçen eser) Porte Ottomane, c. VII., s. 423.

² A. De Gaston, Musulmans et Chrétiens, s. 51.

"Hristiyanların İslâm cemiyeti hakkında irat eyledikleri başka itirazları, esaret, boşanma, giyinme ve çok kadın ile evlenme bahisleri olup evimize gelen Avrupa madamlarıyla Aliye cariyeleri aralarında bu meselelere dair pek çok mübaheseler cereyan eylemiş olduğundan geçen yıl Aliye cariyeleri bunlardan en mühim olanlarını tophiyarak "Nisvan-ı İslâm" namıyla bir risale kaleme almıştır"¹. Bu risalede İslâmiyette kadının mevkiini gösteren hadisler toplanmış ve izah edilmiştir. Bunlardan bazılarını yazıyoruz: "İlim tahsili, erkeğe ve kadına bir nisbette farzdır"; "kadın ve erkek yekdiğerinin mütemmimidir"; "kadının erkek ve erkeğin kadın üzerinde hukuku vardır".

Kadın hukuku meselesinin, bu suretle ortaya konması ve münakaşa edilmeye başlanması, Abdülâziz devrinde, kadın eğitimi için çeşitli okulların açılmasını neticelendirdiği gibi, Türk kadınının, üzerine çökmekte bulunan içtimai geleneklerin sıkletini hissetmesine ve bu sıkletten kurtulmak için bazı hareketlerde bulunmasına sebep oldu. Çarşafar daha estetik bir hale geldi, peçelerin kesafeti erimeye başladı. İlkın İstanbul'da başlayan bu hareket, yavaş yavaş, büyük vilâyetlere de sirayet etti.

Mutaassıplar bu durumu hazmedemediler. 10 Temmuz 1872 tarihli bir İstanbul gazetesinde bu konu ile ilgili olarak şu satırlara rastlanmaktadır :

"Ahlâk bozukluğu yalnız İstanbul'a münhasır kalmayıp Osmanlı memleketlerinin dört bir tarafına kolera gibi bulaşmaktadır. Meselâ Saray Bosna'ya, İstanbullulardan ve ecnebilardan birtakım iğrenç ve meşru olmayan âdetler girmiştir.

Erkekler, kerpetenle tutulmaz derecede dar pantolon giymektedir. Kadınlarımız ise yaşmak yerine örümcek ağına benzer peçeler koymak suretiyle yüzlerini ve boğazlarını bambaşka heyette teşhir etmektedir."²

Bu satırlardan anlaşılıyor ki, mutaassıpların ahlâk kelimesine vermekte bulunduğu mâna ruh ile hiçbir münasebeti ve irtibatı bulunmayan şekillerden ibarettir.

¹ Mâruzat, c. VIII., s. 1514 (T. T. K. K.).

² Hakayik-ül Vekayi.

TÜRKÇÜLÜK HAREKETLERİ

Türkçülük hareketine zemin hazırlayan âmiller XIX. yüzyılın başlarından itibaren, Osmanlı İmparatorluğunda, sonraları, Türkçülük hareketlerini meydana getirecek olan birtakım âmillerin bu hareketlere elverişli zemin hazırlamaya başladıkları görülmektedir. Bu âmilleri şu suretle tesbit etmek mümkündür: 1- Milliyet fikirlerinin hristiyan tebaa arasında yayılması; 2- Muhtar ve müstakil devletlerin kurulması; 3- Müslüman halkla meskûn eyaletlerin, İmparatorluktan ayrılma temayülleri; 4- Anadolu'ya ve Rumeli'ye İmparatorluğun diğer bölgelerinden Türklerin göç etmesi; 5- Devlet adamlarının zibniyetinde değişiklik; 6- Avrupa'nın, Türkler üzerine baskısı; 7- Türk gençlerinin Avrupa ile teması.

Milliyet fikirlerinin hristiyan tebaa arasında yayılması Fransa ihtilâlinin ortaya atmış olduğu fikirler, Osmanlı İmparatorluğunda, ilkin hristiyan tebaa arasında yayılmaya başladı. Osmanlı devlet adamları başlangıçta bu olay karşısında ilgisiz kaldılar. Hristiyan reayanın cahil olduğuna ve bu fikirlere kapılarak İmparatorluktan ayrılmak teşebbüsüne girişeceğine ihtimal vermiyorlardı. Fakat, Avrupa umumi efkârı, din ve milliyet taassubu yüzünden Avrupa büyük devletleri de, Osmanlı İmparatorluğu hakkında takip ettikleri siyasi ihtiraslar sebebiyle, hristiyan tebaayı milliyet hareketlerinde tahrik ve teşvik ediyorlardı.

Milliyet isyanları Bu fikrî ve hissî hareket, neticede, milli isyanların patlak vermesine yol açtı. Sırp isyanları (1804—1813), muhtar bir Sırp beyliğinin kurulmasına, Yunan isyanları (1821—1827) müstakil bir Yunan devletinin kurulmasına; Eflâk ve Buğdan olayları (1858—1866) Romanya adı altında millî ve yarı müstakil bir devletin kurulmasına, Karadağ isyanları zaten İmparatorluğa gevşek bağlarla bağlı bulunan bu memleketin geniş muhtariyet hakları elde etmesine sebep oldular. Bundan başka Tuna vilâyetinde Bulgarların (1848), Girit adasında, Rumların isyanları da bu yerlerde, bazı şartlar dahilinde Hristiyanlara idarî haklar tanınmasına vesile hazırladı.

Bu suretle ve bilhassa, muhtar ve müstakil devletlerin kuruluşu ile, büyük ekseriyeti Hristiyanlarla meskûn Osmanlı eyaletleri, İmparatorluk camiasından ya ayrıldı veya pamuk ipliği ile bu camiaya bağlı kaldı. Bu toprak ve tebaa kaybı, hiç şüphe yok ki İmparatorluk için bir zaaf teşkil ediyordu. Buna karşılık, Türklerin millî şuuruna ve millî bir devlet fikrine varmalarını hususunda müspet bir tepki yaratmakta idi. Çünkü, Osmanlı devletinin hükümrانlığında kalan topraklarda, kesif bir Müslüman - Türk halkı bulunuyordu.

Müslüman halkla meskûn eyaletlerin Bu tepkiyi kuvvetleştiren bir âmil de, müslüman halkla meskûn olan eyaletlerin Osmanlı İmparatorluğundan ayrılma temayülleridir. Mehmet Ali Paşa idaresinde, Mısır'ın fasılah isyanlarıyla on yıl kadar (1830—1840) İmparatorluğu uğraştırdıktan sonra, muhtar bir eyalet haline gelmesi Bosna ve Hersek'in aynı devirde, hükümete karşı isyan etmesi, devleti o vakte kadar ihmal etmiş olduğu Türk unsuru ile daha fazla alâkalanmaya sevketmiştir.

Anadolu ve Rumeli'ye göçler Bilhassa, büyük hristiyan eyaletlerinin müstakil veya muhtar bir statüye kavuşmaları üzerine, bu eyaletlerdeki Türk halkı Anadolu'ya ve Rumeli'ye göç etmeye başlamıştır. Bu suretle, Mora'dan Sırbistan'dan, Bosna'dan ve Girit'ten gelen Türkler Anadolu'da ve Rumeli'de Türk nüfusunun kesafetini arttırdılar. Bunlar, vatanlarını, mallarını ve mülklerini kaybettikleri halde, yerleştikleri yerlerde, Hristiyanların emniyet içinde refahlı bir halde yaşadıklarını görerek hayrete düştüler. Temasta bulundukları yerli Türk halkına, başlarına gelmiş olan felâketleri anlattılar. Bu suretle, Türkler arasında, hissî bir tesanüt hareketi başlamış oldu.

Devlet adamlarının sîhniyetinde değışiklik Büyük halk topluluklarında meydana gelen, bu his değışmesi, başka sebeplerin de tesiriyle devlet adamlarında da kendisini göstermeye başlamıştı.

Mahmut II. devrinden itibaren, sadrazamlık mevkiine ve diğer mevkilere, sarayda yetiştirilen kölelerden değil, fakat halk arasından yetişen ve yabancı dil bilen kimseler getirilmeye başlanmıştı. Bunlar, padişaha bağlı bulunmakla beraber,

kölelikten yetişmiş olanlara nazaran daha hür insanlardı, İmparatorluğun devamını, ıslahat yapılması ile mümkün görüyorlardı. Islahatın hedefi müşterek değerlere sahip bir tebaa meydana getirmek olmasına rağmen bu hususta, Türk unsuruna istinat ederek bir temsil siyaseti takip etmeyi tasarlıyorlardı.

Avrupa'nın Türkler üslerine bakışı Bu temsil hareketi Avrupa umumi efkârını şiddetle alâkadar etmekte idi. Mutaassıp hristiyan halka göre, Türkler Avrupa medeniyetinin düşmanı olan, hristiyan unsurlara karşı sönmez kin taşıyan, değersiz ve liyakatsiz, sadece harp etmekten hoşlanan insanlardı. Bu sebeple Türk idaresindeki Hristiyanların kurtarılmasını ve Türklerin Avrupa'dan kovulmasını istiyorlardı.

Siyaset adamlarına gelince, ekserisi, Osmanlı İmparatorluğunda müslüman ve hristiyan tebaa arasında hukuk yönünden eşitliğe taraftar görünmekte ve fakat, hristiyan cemaatlere evvelce verilmiş olan dinî, mezhebî ve içtimai imtiyazların devamını da istemekte idiler. Bu düşünce tarzı ise, Osmanlı devlet adamlarının temsil siyasetine ciddi bir engel teşkil ediyordu. Avrupalı bilginlerden bazıları da, ilmî metotlarla ve objektif bir şekilde, Türk ırkının hususiyetlerini, dil, tarih, edebiyat ve sanat yönlerinden değerlerini incelemeye ve meydana koymaya başlamışlardı.

Türk gençlerinin Avrupa ile teması Yabancı dil öğrenen ve Avrupa'ya giden Türkler, Avrupalıların her hususta Türkler hakkında görüşlerine vakıf olmaya başladılar. Mutaassıp halkın ve siyaset adamlarının Türkler hakkındaki görüşleri vicdanlarında isyan hisleri uyandırdı. Fakat bilginlerin, Türkiyat alanındaki araştırmalarından faydalananarak, Türklükleri ile gurur duymaya ve iftihar etmeye başladılar. Hepsi Avrupa'ya Osmanlı olarak gittikleri halde, içlerinden bir kısmı tamamen Türkleşmiş olarak döndüler; diğer bir kısmı tamamen Türkleşmemekle beraber, Türkün, Osmanlı İmparatorluğunda unutulmuş olan, bazı kıymetlerini memlekete getirdiler.

Türkçülük hareketinin karakteri Yukarıda belirtilen âmillerin tesiriyle Türkçülük hareketinin karakteri istikametinde bir hareketin Mahmut II. devrin-
“Türk kelimesinin değeri kazanması” den itibaren gelişmeye başladığı görülmektedir. Bu tarihe kadar Türk ve Türklük kelimeleri,

Osmanlı İmparatorluğunda, kendisini Müslüman olarak tanımaya alışmış olan halk arasında küfür, kabalık ve vahşet ifade eden mânaya alınmaktadır. “Etrak-i bî idrak” tâbiri münevverlerin bir icadıdır ve revaçtadır.

Devletin ismi, Devlet-i Aliyedir. Hükümetin adı, Hükümet-i Saltanat-ı Seniyyedir; İmparatorluk topraklarına, Memalik-i Mahrusa-i Şahane denmektedir; tebaa da, tebaa-i şahanedir. “Osmanlı” kelimesi de henüz bir siyasi terim değildir. Bu kelimenin siyasi ve hukuki bir terim haline gelmesi ancak, Abdülâziz devrinde, tâbiyet kanunnamesinin çıkarılması üzerine mümkün olacaktır.

Avrupalılara gelince, onlar Türklerle temas ettikleri günden beri bu kelimeyi kullanmamakta idiler. Devlet-i Aliyyeye, Türk İmparatorluğu, Hükümet-i Seniyyeye, Türk hükümeti, İmparatorluk topraklarına Türkiye, Türkiye’yi idare edenlere de Türk diyorlardı. Siyasi münâferetler sebebiyle onlar da, Türk kelimesine kendi benliklerini unutmış olan ve sadece İslâm sayan Türklerin atfettikleri mânaya vermekte idiler. Bununla beraber, Avrupalı bilginler Türk ırkının değerlerini tetkik ederken, Türk dili, Türk tarihi, Türk sanatı, Türk gelenekleri konularında, Türk’ün gerçek değerlerini ortaya koymuşlar ve koymakta bulunmuşlardır. Avrupalı siyaset adamlarından bazıları da, Türk İmparatorluğunu, Osmanlı İmparatorluğu diye isimlendirmekte idiler.

İşte bu durum karşısında ve evvelce saydığımız âmillerin tesiriyle Mahmut II. devrinden itibaren, Türk kelimesi, benliğini unutmış olan Türkler arasında önem ve değer kazanmaya başlıyor. Şöyle ki devletin resmi vesikalarında ve basında, Türkiye karşılığı olarak “Türkistan” kelimesi kullanılmaya başlıyor. Türkçülük hareketinin tarihini tetkik etmiş olan Yusuf Akçura, Türkistan kelimesinin fransızca La Turquie tâbirinin aynen tercümesinden başka birşey olmadığını belirterek, bu tâbire Türklük ve milliyet fikirleri yönünden önem vermenin doğru olmadığını ifade ediyor¹. Biz bu kanaate iştirak etmiyoruz. Bu kelimenin

¹ Yusuf Akçura, Türk Yılı, 1928, s. 299.

ne suretle meydana geldiğini araştırmak önemli görülmeyebilir. fakat mensup oldukları ırkın mânasını unutmış olan insanların bu kelimeyi benimsiyerek kullanmaya başlamaları hem Türkçülük ve hem de milliyet fikirleri yönünden küçümsenemez.

Her ne kadar, Abdülâziz devrinde, Osmanlı tâbiyeti kanunnamesinin çıkarılması üzerine Türkistan kelimesi resmî yazışmalarda terkedilmiş ise de, basında daha uzun müddet kullanılmış ve sonraları yerini Türkiye kelimesine bırakmıştır.

Türkçeye ehemmiyet verilmesi Türkçülük hareketinde, Türk kelimesine önem vermeye başlanması münferit bir olay değildir.

Onun yanında, türkçeye de önem vermeye başlandığı görülmektedir. Mustafa Reşit Paşa ve arkadaşları, cins ve mezhep farkı gözetilmeksizin haklar yönünden eşit bir tebaa meydana getirmeye kalkıştıkları vakit, bu tebaanın müşterek dili olarak türkçenin kabul edilmesinde mutabık kaldılar. Halk tarafından anlaşılması için de bunun o vakte kadar kaba sıfatı ile vasıflandırılan halk türkçesi olmasını uygun gördüler. Medresenin dışında kurulan okullarda, türkçeye ehemmiyet verildi. Encümen-i Daniş (Akademi) kurulduğu vakit Cevdet Paşa, türkçenin sadeleşmesi tezini müdafaa etti. Osmanlı tarihini kaba türkçe ile yazdı. Basının da türkçenin sadeleşmesinde hizmeti görüldü. Abdülâziz devrinde, okullarda, türkçeye daha fazla önem vermeye başlandı. Askerî Tıp okulunda bile fransızca yerine türkçe ile öğretim yapılmaya başlandı. Yabancı tesiriyle kurulan Galatasaray Sultanisinde öğretimin türkçe yapılması için devlet adamları büyük gayretler sarfettiler. Bu hususta tam mânasıyla muafak olamadılar ise de fransızcanın yanında türkyeçe yer verilmesini temin ettiler.

Cevdet Paşa, mecelleyi meydana getirmek suretiyle, ilk defa olarak, türkçenin bir hukuk dili olabileceği yolunda bir örnek vermiş oldu. Darülfünun (Üniversite) de bu devirde kuruldu.

Şinasi, Ziya Paşa, Namık Kemal, Ahmet Mithat Efendi, Türkçenin sadeleşmesi dâvasını savundukları gibi, divan edebiyatı yanında, yeni bir Türk edebiyatının da temelini ortaya attılar.

Ali Suavi daha ileri giderek, "Lisan-ı Osmani" tâbirinin bir politika tâbiri olduğunu, bunun doğrusunun "Lisan-ı Türki"

olduğunu ifade ettikten başka, türkçenin, dünyanın en eski ve en zengin dillerinden madut bulunduğunu; türkçeden, farsça, arapça kaidelerinin atılması icabettiğini, ezanın, hutbelerin ve namaz surelerinin bile türkçeleştirilmesi gerektiğini savundu.

Türkçeye bu kadar şumullü önem verilmesini, türkçülük hareketi dışında mütalâa etmeye imkân ve ihtimal yoktur. Zaten gerek Avrupa'da gerekse Osmanlı İmparatorluğunun hristiyan tebaası arasında, milliyet fikirlerinin ilk merhalesini dil teşkil etmiştir. Yusuf Akçura, "Osmanlı İmparatorluğunun Dağılma Devri" adlı eserinde, Osmanlı hristiyan tebaasının istiklâl için çalışmalarını izah ederken milli dilleri için yaptıkları çalışmaları, değerlendirdiği halde, Abdülâziz devrinde, yukarıda yapılan dil faaliyetlerini siyasi türkçülük dışında saymaktadır. Bir defa siyasi türkçülük ne demektir? Türkçülük ve milliyet bir his ve şuur haletidir. Bunun da tek esaslı vasıtası dildir. Türkçüleri, türkçeyi savunmaya zorlamış olan âmil, Türk olduklarını hissetmeye başlamış olmalarıdır. Bu âmili bir tarafa bırakarak, türkçecileri, yalnız dil işiyle, teknik bir şekilde, Türkologlar gibi uğraşmış farzetmek doğru değildir.

Türk Tarihine Abdülâziz devrine gelinceye kadar, tarih çalış-
önem verilmesi ve malarının İslâm tarihi ile, Osmanlı devleti konu-
"Türkçülük tes" ları üzerinde toplandığı görülmektedir. Abdülâziz
 devrindedir ki, Türk dilinin sadeleştirilmesi ve
 geliştirilmesi için yapılan çalışmalara paralel olarak, genel Türk
 tarihi ile meşgul olunmaya başlanmıştır.

Ali Suavi, bu çeşit çalışmaların önderi olarak kabul edilebilir. Paris'te bulunduğu sırada, hazırladığı etütler ve yaptığı yayımlar ile Türk ırkının karakterini ve medenî varlığını belirtmeye gayret etmiştir. İsmail Hami Danişment'e göre Suavi'nin türkçülüğü şu fikirlerle belirmektedir¹: 1) Türk ırkı, askeri medenî ve siyasi rolleri itibarıyla bütün ırklardan üstün ve eski bir ırktır. 2) Türk dili dünyanın en zengin ve en mükemmel bir dilidir. Avrupa'nın en büyük dilleri bile Türk diline nisbetle geridir. 3) Türk ırkı dünya kültür tarihinde en büyük rolü oynamış ve bilhassa İslâm kültürünü Türkler vücuda getirmiştir.

İhsan Sungu, Milli Eğitim Bakanlığı tarafından 1940 da neşredilen "Tanzimat" adlı kitapta, Ali Suavi'nin el yazısı ile

¹ İsmail Hami Danişment, Ali Suavi'nin Türkçülüğü, s. 35

1869 da Paris'te çıkarmakta olduğu "Ulum" gazetesinin iki sahibinin fotoğraflarını neşretmiştir. Bu fotoğraflarda İsmail Hami Danişment'in yukarıda, Suavi'ye attığı fikirleri teyit eden şu satırlara rastlanmaktadır: "Türkler âsar-ı ilmiyede birinci derecededirler. İngiliz uleması beyninde allâme vasfını almış mister Bailey Eflâatun üzerine talikatında der ki: dünyaca ulâm ve sanayi ve medeniyet ve tehâp veren kavim Türklerdir.

Bailey, belki kesret-i mütalâasıyle bu dâvasını isbata muktedir değildir. Ancak biz Türkler, terbiye-i hayvanat ve hafnı enhar ve maadin ve tarih ve kitabet gibi şeyleri dünyaya neşreden birinci akvamdan olduklarını isbat edebiliriz."

"Türkler muahharan mevki-i asıllarından huruç edip Fars'a ve Anadolu'ya Rumeli'ye ve Mısır'a inmişlerdi. Fethettikleri yerlerde nice hanedan ve hükümet bıraktılar. Gazneviyan ve Selçukiyan ve Osmaniyan o hanedanın meşhurlarındandır. Türklerden nice büyük batınlar gelmiştir. Hazer, حوقی, Uygurlar meşhur batınlardandır. Macarlar dahi Osmanlılar gibi Uygurdandır. Türk'ün hâlâ mevcut Fahizleri şunlardır :

(1) Osmaniyan, (2) Özbek, (3) Türkmen ki Türkistan'da ve Kâbil'de sakindirler.

Mustafa Celâleddin Paşa da, Ali Suavi gibi çalışmalarını, Türklük üzerine teksif etmiştir. Paşa aslen Lehlidir. Müslüman olmadan önce ismi Costantin Borzecki idi. 1848 ihtilâllerini mütâakıp İstanbul'a gelmiş ve İslâmiyeti kabul ederek askerlik mesleğine girmiştir. Ana dili olarak lehçeden başka lâtince, fransızca, almanca ve rusça biliyordu. İyi resim yapar ve harita çizerdi. Askerliğe, filolojiye ve tarihe dair geniş bilgisi vardı.

Les turcs anciens et Modernes "eski ve yeni Türkler" adı ile yazdığı bir eseri tabettirerek Sultan Abdülâziz'e takdim etmiştir. Bu eserinde, cihan tarihinde Türklerin çok önemli bir yer tuttuğunu, medeniyetin gelişmesinde büyük hisseleri bulunduğunu Avrupa kavimleriyle müşterek bir menşeden geldiklerini, Türk dilinin, başka dillerden yardım görmiyerek gelişecek kudrette olup, birçok dillerin gelişmesine yardım etmiş olduğunu ifade ettikten sonra, Türk dilinin tasfiyesini, harflerin ıslahını, kadınların açılmasını savunarak, Türklerin batı medeniyetine girmeleri lüzumunu belirtmektedir. Paşa'ya göre, batı medeniyeti,

batılıların olduğu kadar Türklerin de eseridir. Batı medeniyetinin temelini teşkil eden Yunan ve Roma medeniyetinde Türk tesiri hâkimdir. Yunan ve Roma mitolojisinde kullanılan mabut isimleri türkçedir¹.

Abdülâziz saltanatının sonlarına doğru, Ahmet Vefik Paşa da, Ebulgazi Bahadır Han'ın şimal türkçesi ile yazılmış olan "Şecere-i Türki" adlı eserini İstanbul türkçesine çevirmiştir.

Yukarıda açıklanan çalışmalar da gösteriyor ki, Abdülâziz devrinde, genel Türk tarihinin çehresi belirmeye ve Türk'ün maddi ve mânevi değerleri meydana çıkarılmaya başlamıştır.

Türklükle iftihar edilmesi ve Türklüğün korunması Türk dilinde ve edebiyatında ve Türk tarihinde başlayıp gelişen çalışmalar, aydınlar içinde milli şuurun uyanmasında büyük rol oynamıştır. Türk ve Türklük eskiden olduğu gibi, hakir mâna taşımaktan kurtulmaya başlamıştır. Abdülâziz devrinde, az sayıda da olsa, Türk ırkından gelmekle ve Türk olmakla iftihar eden aydınlara rastlanmaktadır.

Ziya Paşa, Londra'yı ziyareti esnasında, Abdülâziz'e sunmuş olduğu lâyhada hal tercümesinden bahsederken: "Kulları rütbe ve servetçe bir büyük familyadan değil isem de Allaha çok şükür ırkım tahir ve neslim zâhirdir" demektedir.

Mustafa Fazıl Paşa da Abdülâziz'e sunduğu lâyihasında, Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa devletleri arasında, hükümet idaresi yönünden, mevcut farkları belirttiikten sonra: "Şimdi bu kaide-i umumiye den Türkistan mı müstesna bulunsun? Bence hüsn-i âsarı malûm olan Türk nesli sair milletlerden aşağı mıdır? Hilkat-ı insaniyece Türk'ün ne ayrısı gayrısı vardır".

"Biz ki Türk kavmiyiz, İstanbul'un eski Rumları gibi suret-i dirayet gösterip sonradan hükümet-i müstakillenin muhafazasına ikdam etmiyecek haslet-i nazikânesi bizde bulunmaz".

1871 de, Paris'te bulunan, Genç Osmanlılardan Reşat Bey, Fransız ordusunda, Almanlara karşı gönüllü olarak savaşmak için General Trochus'ya yazdığı mektupta şöyle demektedir: "General, Türküm ve vatanıma Fransa'nın yaptığı hizmetleri unutmadım. Minnet duygusunun ve büyük bir millete zaruri

¹ Yusuf Akçura, Türk Yılı, s. 304.

olan demokratik ruhun heyecanlarıyla, general, sisdan rica ederim, Fransız cumhuriyetinin düşmanlarıyla harbetmek için beni gönüllü olarak Fransız ordusuna alınız.”¹

Reşat Bey’in, bu mektubunda Türküm dedikten sonra; işaret ettiği “Büyük Millet”den kasdettiği Türk milletidir.

Kuvvetli bir Osmanlıcı olarak kabul edilen Namık Kemal bile, yazılarında Türklerin misyonu üzerinde durmuştur. Bu yazılarından birinde şöyle demektedir :

“Osmanlı camiası içinde gerek nüfus kalabalığı ve gerek kabiliyetleri itibariyle birinci mevki ‘vüs’at-i havsala’ ‘İtidal-i dem’ ‘tahammül ve sükûnet’ gibi mümtaz ve meziyet ve sıfatlara malik bulunan Türkler işgal etmektedir;

“Her sahada yarattıkları ve yaşattıkları muazzam eserlerle dolu zengin ve şayanı iftihar bir manileri vardır;”

“Avrupa’ya en yakın bir mevkide bulunmaları dolayısıyla garp medeniyetini en evvel alacak olan onlardır. Bu medeniyet güneşiyle Türkler Asya milletlerini uyandırmak ve onları asırlardan beri dalmış oldukları gafletten ayırmak vazifesiyle mükelleftirler. Türkler diğer Asya milletlerinin âdeta ağabeyleri mesabesinde dirler ve kardeşlerini tenvir etmek onlar için bir ağabeyliğin borcudur.”²

Türkçülük hareketi hakkında notice

Yukarıda işaret edilen kayıtlar da gösteriyor ki, Türkçülük hareketi için Mahmut II. devrinde elverişli bir zemin hazırlanmış ve bu hareket,

Abdülâziz devrinde, başlayarak gelişmeye başlamıştır. Millî bir coğrafya, millî bir dil ve tarih için araştırmalar bu hareketin ilmi ve hissi unsurlarını teşkil etmektedir. Türk kelimesinin itibar kazanması ve Türklük ile iftihar edilmesi, bu hareketin şuur cephesini teşkil eder. Devlet adamlarının Türk unsurunu, İmparatorluğun esas unsuru olarak kabul etmeleri ve onu himaye etmek ihtiyacını duymaları da, Türkçülük hareketinin siyasi cephesidir.

Bununla beraber, Türkçülük hareketi, ferdi teşebbüslerin mahsulüdür. Türkçüler, müsterek bir program ve bir ideoloji etrafında toplanmış değildirler. İmparatorluğun devamı için,

¹ Mithat Cemal Kuntay, Namık Kemal, s. 383.

² Bekir Sıtkı Baykal, (Namık Kemal), s. 195.

başları Türk unsuruna dayanan bir Osmanlılığa samimi olarak taraftardır. Başları ise taraftar görünmek zaruretinin duymuşlardır.

GENÇ OSMANLILAR VE MEŞRUTİYET FİKRİ

GENÇ OSMANLILARDAN ÖNCE OSMANLILIK

Hasodana müstenit Kuruluşundan Tanzimat devrine gelinceye kadar,
Osmanlılık Osmanlı İmparatorluğunda hanedana müstenit bir Osmanlılık fikrinin devam ettiği görülmektedir. Devletin adı, kurucusuna nispetledir ve "Devlet-i Aliyye-i Osmaniye"dir. Tahtın adı, "Taht-ı Âli Baht-ı Osmani"dir. İmparatorluk memleketlerinin adı; "Memalik-i Mahrusa-i Osmani"dir. Kanunlar, "Kavanin-i Osmaniyan"dır. Devlet hakkında yazılan tarihler de, "Tevarih-i Âli Osman"dır. Bu da gösteriyor ki, İmparatorlukta tek birleştirici unsur, Osman oğulları ailesidir ve bu birlik de ancak siyasi bir değer taşımaktadır.

Bu değer dışında, Osmanlı İmparatorluğu halkı, inanç, şahsi ve siyasi haklar yönlerinden Müslüman olanlar ve Müslüman olmayanlar olmak üzere iki kısma tefrik edilmiştir.

Müslümanlar birbirlerini, din kardeşi kabul ettiği için, aralarında hisse ve inanca dayanan bir birlik kurulmuştu. Bundan başka, devletin anayasası mahiyetinde olan şeriat hükümleri Müslümanlara, İmparatorlukta, Müslüman olmayan diğer halk toplulukları üzerinde hukuk yönünden bir üstünlük sağlamakta idi; devlet hizmetleri Müslüman olanlara açık olduğu halde, Müslüman olmayanlara kapalı idi. Şeriat, Müslüman olmayanlar için yürütülemediğinden, Hristiyanlara ve Yahudilere, medeni ve içtimai konularda, kendi kendilerini idare etmek yetkisi tanınmıştı. Bu tefriklerin bir neticesi olarak, müslüman halk, devletin tebaası, müslüman olmayan halk da reayası idi.

Osmanlı devletinin, müslüman bir devlet oluşu, müslüman halkın kendisini inanç yönünden ve haklar yönünden Müslüman olmayanlara üstün görmesi moral bakımından da onları aşağı durumda görmesine sebep olmuştur. Bu görüş Osmanlı devletinin münasebette bulunduğu Avrupa hükümetleri halkı için de varit idi. Sözün kısası Müslümanlar için, Hristiyanlar kâfir veya gâvur idi. Ve İmparatorlukta onlarla eşit haklara sahip olmak asla bahis mevzuu olamazdı.

**Eğit Haklarına müste-
tenit Osmanlılık**

Bu hal Tanzimat devrinin başına kadar devam etti. Mahmut II. devrinde, milliyet fikirlerinin Osmanlı reayası arasında yayılması, bu reayanın Müslümanlara nazaran daha refahlı bir seviyeye erişmesi, yabancı devletlerin, İmparatorluğa karşı yaptıkları savaşlarda, reayayı isyana teşvik etmeleri, Hristiyanlarla meskûn eyaletlerde, muhtar ve müstakil idarelerin ve devletlerin kurulmaya başlaması sözün kısası, Osmanlı devletinin, Avrupa'nın, türlü yönlerden vaki olan baskısına kendi gücü ile karşı koyarak mevcudiyetini devam ettiremeyeceğini idrak etmesi üzerine, başta padişah olmak üzere, bazı devlet adamları batının sempatisini ve yardımını sağlamayı düşündüler.

Fransa ve İngiltere böyle bir yardım için, Osmanlılara, Avrupa medeniyetine ve Avrupa devletleri umumi hukukuna intisap etme fikrini telkin ettiler. Mahmut II., bu telkini kabul etti. Bir taraftan, kendi devrinden önce, müesseselerde başlamış olan batılı usulün de ıslahatı devam ettirerek geliştirdi. Diğer taraftan da, "Ben tebaanın Müslümanını camide, Hristiyanını kilisede, Musevisini havrada farkedirim. Aralarında başka bir güne fark yoktur. Cümlesi hakkındaki muhabbet ve adaletim kavidir ve hepsi hakiki evlâdımdır" diye beyanatta bulundu ve şahsi haklar yönünden ortaya tebaa eşitliği fikrini atmış oldu. 1839 da Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile bu fikir, prensip olarak tesbit ve tevsik edildi. Bundan böyle Osmanlı halkı, din ve mezhep farkı gözetilmeksizin, devlet nazarında, şahsi haklar bakımından eşit olarak muhatap tutulacaktı. Bu suretle eşit şahsi haklara müstenit Osmanlılık devri başlamış oldu.

Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile tebaanın, can emniyeti, ırz ve namus masunluğu, mülk güvenliği gibi tabii haklarıyla, devlete karşı askerlik ve vergi vazifeleri ve bir de idari ve kazai bazı müeyyideler belirtilmişti. Fakat siyasi haklara ve hükümetin murakabesine dair herhangi bir hüküm sevkedilememiştir.

Gülhane Hatt-ı Hümayunu prensiplerine göre yapılmaya başlayan ıslahat, hristiyan tebaayı ve onun hâmilliğini yapmaya başlayan yabancı devletleri memnun etmedi. Hristiyanlar, hükümetin eşitlik prensibine riayet etmemesini, devlet hizmetlerinden uzak tutulmalarını müslüman halkın, Hristiyanları hakir görmesini şikâyet konusu yapıyorlardı. Avrupa büyük devlet-

leri de, bu şikâyetleri dikkate alarak, Osmanlı hükümeti üzerinde, Hristiyanlar lehinde, yeni telkinlerde bulunuyorlardı. 1854 de, Osmanlı devleti ile Rusya arasında başlayan Kırım harbinde Osmanlı devleti Rus tehlikesinden, İngiltere ve Fransa'nın yardımı ile kurtuldu. Bu iki devlet, yardımlarının karşılığını Babi-âli'ye ödetmek için, ona Islahat Fermanını hazırlattılar. Ve bu fermanı Paris antlaşmasının 9 uncu maddesinde zikrettiler. Islahat fermanı, Hristiyanların dinî ve içtimai imtiyazlarını tasrih ve teyid ettiği gibi, onlara Müslümanlarla eşit siyasi haklar da sağlıyordu. Bu suretle, Gülhane hattında bırakılmış bulunan boşluk yabancı baskısı ile doldurulmuştu. Bundan böyle, tebaa eşitliği, Avrupa devletlerinin ve Avrupa umumi efkârının kefaleti altına girmiş bulunuyordu. 1856 dan sonra, Avrupa büyük devletleri, Islahat fermanının kendi görüş ve anlayışlarına göre yürütülmesi için devamlı olarak, Osmanlı devletinin iç işlerine müdahalelerde bulunacaklardır.

GENÇ OSMANLILAR VE MEŞRUTİYETE MÜSTENİT OSMANLILIK

İktidar ve Muhalefet Osmanlı devletinde, iktidarı padişah ile sadrazam ve şeyhülislâmın teşkil ettiği ekip temsil etmekte idi. Padişah, sadrazamı dilediği gibi tayin ve azletmek yetkisine sahip bulunduğu için, icra kuvveti şahsi ve hudutsuzdu. Bu kuvveti, frenliyecek modern mânada siyasi partiler mevcut değildi. 1826 tarihine kadar Yeniçeri Ocağı ile ulema sınıfı bir dereceye kadar siyasi parti vazifesi görmekte idiler. Bir sadrazamı beğenmedikleri icraatından dolayı padişaha azlettirdikleri gibi, fikirleri ve çalışmaları hoşlarına gitmeyen bir padişahı bile tahtından indirirler ve hattâ öldürtürlerdi.

Yeniçeri ocağı ve ulema sınıfı, her türlü yenilik ve terakki fikrine düşman bulundukları için, ıslahat fikri, daha çok aydın fikirli sadrazamlar veya padişahların mah olmuştur ve bu fikre müstenit icraat onlar tarafından yapılmıştır. 1826 da Yeniçeri Ocağının ortadan kaldırılması üzerine, devlet adamları için ıslahat yolunda dikilen en büyük engel bertaraf edilmiş oldu. Mahmut II. nin müesseselerde yaptığı ıslahatın, Abdülmecî'tin Gülhane Hattı Hümayunu ile Islahat fermanındaki hükümlere dayanarak yaptığı

yeniliklerin; bir isyan hareketi ile karşılaşmaması bu sayede mümkün oldu. Fakat her iki padişah ve onlara yardım etmiş olan sadrazamlar ıslahat yaparlarken, bir taraftan halkın dinî hislerini rencide etmemeye, diğer taraftan da saltanat hukukunu korumaya âzami surette dikkat ettiler. Bu kısa açıklama da gösteriyor ki, ıslahat fikri ve tatbikatı, başka memleketlerde olduğu gibi, siyasi bir parti tarafından temsil edilmiş olmayıp, icra kuvveti tarafından benimsenmiş ve yürütülmüştür. Fakat bu ıslahatı yaparken icra kuvveti hiçbir vakit, hudutsuz gibi görünen yetkilerini kontrol ve murakabe edecek bir müessesenin kurulmasını düşünmemiştir.

Abdülâziz devrinde, Osmanlı tarihinde ilk defa olarak, bazı aydınların "Genç Osmanlılar" adı altında bir cemiyet teşkil ederek hükümet icraatını kontrol ve murakabe edecek bir idare sisteminin kurulması için siyasi faaliyetlerde bulunmaya başladıkları görülmektedir.

Genç Osmanlılar Cemiyetinin kurulması âmilleri Genç Osmanlılar cemiyetini kuracak olan aydınlar, Mahmut II.nin garplaşma hareketine başladığı sırada veya Gülhane Hattı Hümayunun ilânından sonra doğmuşlardır. Şu halde yeni bir nesle mensupturlar. Yaşadıkları devirde, Osmanlı İmparatorluğunda garplı eğitim müesseseleri kurulmaya, gazeteler intişar etmeye, batı devletleriyle sıkı münasebetler tesis edilmeye başlanmıştır. Bu aydınlardan bir kısmı, memlekette yabancı dil öğrenmeye muvaffak olmuş ve bu sayede devrin fikir cereyanlarıyla temas etmek ve Avrupalıların Osmanlılar hakkındaki maksatlarını öğrenmek imkânını elde etmiştir. Aydınlardan bazıları da, bir müddet Avrupa'da kalmışlar ve bu âlem hakkında müşahedeye müstenit bilgiler edinmişlerdi. Bunlar, divan edebiyatının dar kaidelerinden ve mücerret mefhumlarından kendinlerini tamamen kurtarmış olmamakla beraber, insan şahsiyetini kutsal kabul eden, onun ve cemiyetin problemlerini incelemekte ve çözmekte mânevi haz bulan batının siyasi edebiyatının tesirlerini de kabul etmişlerdi. Bu sayede, medresecilerin tevekkül felsefesinden kendilerini kısmen kurtarmaya muvaffak olmuşlardı. Olayları, dinî itikattan gelen his ve heyecan ile değil fakat akla ve mantığa dayanan tenkit ile değerlendiri-

yorlardı. Bu düşünüş tarzı ve bu çalışma usulü onlara dinamik bir ruh hali de kazandırmıştı; büyük siyasi mevkilere geçmek için, devrin büyük tanığı adamlara müdahane veya dalkavukluk yapmayı düşünmüyorlardı. Halka hizmet için, halk tarafından anlaşılmak ve ona bitabetmek icabettiğini idrak etmişlerdi. Bunun için de gazetenin çok tesirli bir vasıta olduğunu anlamışlardı. Abdülâziz devrinde, Tasviri Efkâr, Muhbir ve Tercüman-ı Ahval gazeteleri, bu aydınlar gurupuna mensup kimseler tarafından kurulmuştu.

Bu gazetelerin idarehaneleri birer siyasi kulüp gibi idi. Orada toplanılır, siyasi, iktisadi ve içtimai meseleler görüşülürdü. Bu gazeteler bir halk kürsüsü karakteri de iktisap etmişti. Orada memleketin dertleri, dâvaları deşilmekte, incelenmekte ve tedbirler araştırılmakta idi. İstanbul'da ve Batıda yabancı dilde çıkan gazetelerde, Osmanlı İmparatorluğunu alâkadar eden yazılar da türkçeye çevrilerek yayınlanıyordu. Bu çalışmalar sayesinde, Osmanlıların, kendilerini Avrupa'nın siyasi ve fikri cereyanlarından tecrit etmek prensipi artık son bulmuştu. Bu fikir ve tenkit hareketi umumi efkârın da gelişmesine yardım ediyordu. Halk yavaş da olsa gözlerini ahiretten dünyaya çeviriyor ve kendi meseleleriyle alâkadar olmaya başlıyordu. Bunun neticesi olarak da hükümet icraatına karşı kesin bir muhalefet belirliyordu.

Gülhane Hattı Hümayununda ve Islahat fermanında geçmiş olan hükümlere göre yapılan ıslahat yetersiz görülüyordu. Mustafa Reşit, Âli ve Fuat Paşalar, ıslahatçı olarak noksan ve kusurlu görülüyordu. Devletin Avrupa'ya borçlanması, borçla elde edilen paranın memleketin âcil ihtiyaçlarına sarfedilecek yerde, sefahat yolunda heder edilmesi tenkit ediliyordu. Yabancı devletlerin iç isyanları ve huristiyan tebaanın durumunu bahane tutarak iç işlerimize müdahale etmeleri ve iktisadi, malî imtiyazlar koparmaları telin ediliyordu.

Bütün bu hatalarla zaafılar, hükümetin icraatını, kontrol ve murakabe eden bir organizmanın yokluğuna atfediliyordu.

İşte Genç Osmanlılar Cemiyeti bu atmosfer içinde kuruldu.

Genç Osmanlılar Cemiyetinin Kurulması ve İstanbul'daki çalışmaları
 Genç Osmanlılar Cemiyeti, İstanbul'da 1865 yılının Haziranda kuruldu. Cemiyetin kurucuları şunlardı: Mehmet Bey, Reşat Bey, Nuri Bey, Ayetullah Bey, Kemal Bey, Refik Bey. Bu gençler, varlıklı ailelere mensuptular. Aralarında paşazade olanlar da vardı. Mehmet Bey, Paris'te tahsil görmüştü. Avrupa'nın siyasi ve içtimai fikir cereyanlarına vakıf idi. Devlet nedir? Millet neye derler? Halk ile hükümet arasındaki karşılıklı hak ve vazifeler neden ibarettir? Bu konular üzerinde arkadaşlarına telkinlerde bulunuyordu. Ekibin diğer azaları da, dadılarından veya başkalarından yabancı dil öğrenmiş, yenilik fikirleri ile meşbu kimselerdi.

Genç Osmanlılar Cemiyeti, XIX. yüzyılda, hürriyet olmayan memleketlerde kurulmuş bulunan siyasi cemiyetler gibi, gizlilik esası üzerine kuruldu. Teşkilâtı ve çalışma usulleri Carbonari cemiyeti taklit edilmek suretiyle meydana getirildi.

Cemiyetin programı, memlekette mutlakiyet idaresi yerine meşrutiyet idaresinin şartlarını sağlamak ve yürütmekten ibaretti. Bu neticenin istihsalı için de kabul edilen usul bir heyet halinde Sultan Abdülâziz ile temas edilerek kendisine meşrutiyetin ilânı lüzumunu belirten bir arıza sunulması idi.

Kuruluşunu takip eden yıllarda, cemiyet, üyelerinin sayısını 245 e çıkarmaya muvaffak oldu. Üyeler arasında, Harp okulu (Mektebi Harbiye) nazırı Süleyman Paşa, zaptiye nazır muavini Mustafa Asım Paşa, İstanbul karakollar komutanı Ömer Naili Paşa gibi mümtaz şahsiyetler de vardı. Hattâ Fuat Paşa'nın bile cemiyete sempati beslediği iddia edilmekte idi. Mısırlı Prens Mustafa Fazıl Paşa'nın da cemiyetle alâkalı bulunduğu hattâ mali bakımdan ona yardımda bulunduğu hususunda bazı kayıtlara rastlanmaktadır.

1867 de, cemiyetin kurucuları, programlarını tatbik etmek hususunda harekete geçmek için kendilerini yeter derecede kuvvetli hissettiler. Veliefendi çayırında bir toplantı yaptılar. Fakat bu toplantıda, iki yıl önce kabul etmiş oldukları usulü terkederek, 40 kişilik bir fedai gurupu ile Babiâli'yi basıp sadrazam Âli Paşa ile taraftarlarını bertaraf etmeyi ve Mahmut Nedim Paşa'yı sadrazamlığa getirmeyi kararlaştırdılar. Fakat teşebbüsleri Âli Paşa

tarafından haber alındı. Takibat ve tevkifat başladı. Bunun üzerine, cemiyetin kurucularından ve üyelerinden bir kısmı Avrupa'ya kaçtı.

Genç Osmanlılar Cemiyetinin 1867 tarihinden itibaren Avrupa'da kurulması ve çalışmaları Prens Mustafa Fazıl Paşa'nın şahsi ve siyasi durumu ile çok yakından ilgilidir. Mustafa Fazıl Paşa, Mısır Hidivi İsmail Paşa'nın kardeşi idi. Veraset fermanına göre, İsmail Paşa'dan sonra Mısır valiliğine geçecekti. Fakat İsmail Paşa, Sultan Abdülâziz'le ve Âli ve Fuat Paşalarla sıkı dostluk kurmuştu; yüksek meblâğlar ve hediyeler vermek suretiyle veraset fermanı hükümlerini tadil ettirerek, kendisinden sonra valiliği oğluna intikal ettirmeyi ve bu suretle Mustafa Fazıl Paşa'yı haklarından mahrum etmeyi tasarlamıştı. Mustafa Fazıl Paşa da bu tasarıyı önlemek istiyordu. Çok zengin olmasına rağmen para hususunda ağabeyisi ile yarışamayacağını anlamış bulunduğu için, Osmanlı hükümetinde vazife almak ve hattâ bir kolayını bulup sadrazam olmak suretiyle hem Mısır valiliği üzerindeki haklarını korumayı hem de İsmail Paşa'ya üstün bir mevki sağlamayı aklına koymuştu. 1863 de Maliye nazırlığına tayin edildi. Bu mevkide bir yıl kaldıktan sonra ayrıldı ve 1865 de Meclis-i hazain riyasetine getirildi. Bu esnada, Mısır valisi İsmail Paşa'ya temayül eden sadrazam Fuat Paşa ile arası açıldı. Sultan Abdülâziz'e sadrazam aleyhinde telkinlerde bulundu ise de, padişah Fuat Paşa'nın dileği üzerine, onu Avrupa'ya sürgüne yolladı.

Mustafa Fazıl Paşa, memlekette umumi efkârın idareden memnun olmadığını ve genç Osmanlıların meşrutiyet için çalıştıklarını biliyordu. Avrupa basınında da Babiâli'nin idaresi devamlı olarak tenkit edilmekte idi. Paşa bu durumdan faydalanarak ve umumi efkâra istinat ederek muarızları bulunan Âli ve Fuat Paşalara karşı mücadeleye girişti. Padişahın teveccühü ile koruyamadığı haklarını ve elde edemediği mevkii hürriyet ve meşrutiyet fikirlerini savunmakla elde edebileceğini sandı. Ve bu yolda çalışmaya başladı. Babiâli bu çalışmaları bahane ederek, Mısır veraset fermanını tadil etmek suretiyle valiliği babadan oğula intikal eder hale getirdi ve böylece Mustafa Fazıl Paşa'yı, valilik

üzerindeki haklarından mahrum etti. Paşa da, buna karşılık Paris'den padişaha 1867 de fransızca yazılı bir mektup gönderdi. Bir suretini de Genç Osmanlılara ulaştırdı. Onlar da bunu bastırarak halk arasında yaydılar. Meşrutiyet fikir ve hareketi bakımından çok önemli bir vesika olan bu mektupta, mevcut idare tarzının fenalıkları ve yeni bir idare şeklinin lüzumu ve faydaları gösterilmişti.

Fenalıklar sayılırken, padişahların etrafındakilerin hakikatten korktukları için, padişah saraylarına hakikatin girmediği, ahlâkın gittikçe bozulduğu, milliyet isyanlarında yabancı devletlerin fesatlarının rol oynadığı, müslüman halkın hâmisiz ve himayesiz kalması sebebiyle ezildiği, hükümet idaresi kontrol ve murakabe edilmediği için, yapılan bütün fenalıklardan padişahın mesul tutulduğu ifade edilmekte idi.

Bütün bu fenalıkların ortadan kaldırılması için tavsiye edilen yeni idare tarzı için de iki prensip gösteriliyordu: hürriyet ve nizam-ı serbestane (yani meşrutiyet).

Hürriyet için şöyle denmekte idi: "Milletlerde, bütün nizamların anası ve anın yerini hiçbir nizam tutmayan şey hürriyet maddesidir. Esaret altında bulunan bir millet beyhude eğitime rağbet etmez; her ne zaman bir milletin hukuku kuvvetli teminat altına alınırsa iyi kullanılması için o vakit olgunlaşmaya çalışır; cehalet ve esaretle meluf olan milletler hem alçak hem de hain olur.

Nizam-ı serbestane (meşrutiyet) için de Abdülâzîz'e şu suretle hitap edildiği görülmektedir: "Şevketlü padişahım, idare usulünü değiştirerek devleti kurtarınız. Nizamat-ı serbestane (meşrutiyet) ile süsliyerek onu halâs ediniz."

Mektupta, meşrutiyet idaresi sayesinde millet-i hâkime (Müslümanlar) ile millet-i mahkûme (Hristiyanlar) arasındaki tefrikin kalkmış olacağı ve yabancı devletlere, İmparatorluğun iç işlerine müdahale için bir sebep kalmıyacağı belirtilmekte idi. Bundan başka böyle yeni bir idareye karşı halkımızın cahilliğini ve dini kalkan gifi kullanmak isteyen kimselerin serdedebilecekleri düşünceleri de şöyle karşılamakta idi: İmparatorluğun birer eyaleti olan Eflâk ve Buğdan'da ve Sırbistan'da, yeni idare tarzları bulunduğu halde Osmanlı memleketi niye böyle bir

idareye tâbi olmasın. Dine gelince; “din ve mezhep ruha hükmoder bize ahiret nimetleri vadeder; şu kadar ki milletlerin hukukunu tahdit ve tâyin eden din ve mezhep değildir. Din ezeli hakikatler makamında durup kalmazsa yani dünya işlerine dahi karışursa cümleyi öldürür kendisi dahi ölür.”

Genç Osmanlılar Mustafa Fazıl Paşa'nın, yukarıda söz konusu
Paris'te olan, mektubu derin akisler uyandırdı. Paşa, memleketten ayrılırken, kendisi gibi, Babıâli'nin itimadını kaybetmiş olup İmparatorluğun uzak vilâyetlerinde memuriyetlere tâyin edilmek suretiyle İstanbul'dan uzaklaştırılmış olan veya uzaklaştırılmak istenen aydın ve hürriyet taraftarı gençleri, beraber çalışmak üzere Avrupa'ya çağırıyordu. Namık Kemal ve Ziya Beyler (Ziya Paşa) ilk olarak hareket ettiler (Mayıs 1876). Birkaç gün sonra da tevkifleri başladı. Bunun üzerine, Genç Osmanlılardan Mehmet, Nuri, Reşat, Ağâh Beylerle Ali Suavi de Paris'e kaçtılar. Paris'te, elçilik memurlarından Rifat Bey de kendilerine iltihak etti.

Bütün bu gençler, Mustafa Fazıl Paşa'nın kendilerine tahsis ettiği maaşla yaşamaya ve çalışmaya başladılar. Artık Genç Osmanlılar Cemiyetinin gizlilik vasfı kalmamıştı. Cemiyetin resmî reisi yoktu. Fiih reisi ise Mustafa Fazıl Paşa idi. Gençleri müşterek bir mesaiye çalışmaya sevkeden âmil teşkilât değil, fakat Paşa'nın parası idi.

Mustafa Fazıl Paşa, yukarıda işaret edildiği gibi, hürriyet ve meşrutiyet mücadelesine bir idael ile değil, fakat siyasi menfaat düşüncesiyle atılmıştı. Serveti olmasına rağmen siyasi mevkii ve nüfuzu yoktu. Servetine istinaden bu mevkîye hürriyet mücadelesi yolu ile ulaşmayı istiyordu. Bu düşünce iledir ki, Sultan Abdülâziz'i mücadele sahasının dışında bırakarak, nazırları hedef tutuyordu. Nitekim Abdülâziz'i Paris seyahati esnasında Marsilya'dan karşılamış ve Paris'te Osmanlı elçiliğinde yapılan resmî kabul sırasında, üzerinde kendi resmini işletmiş olduğu bir halıyı, padişahın oturacağı koltuğun önüne serdirmişti.

Cemiyetin üyeleri de ilk sıralarda, böyle hareket ettiler, Ziya Paşa, Abdülâziz'e, Londra'yı ziyareti sırasında devletin inhitat sebeplerini ve ıslahat çare ve tedbirlerini belirten bir lâyiha verdirerek göze girmek istedi. Bu hal, Genç Osmanlıların

bir müddet müstakil bir surette çalışmalarını neticelendirdi. Hemen hepsi Avrupa'nın ilmi ve edebî hareketlerinin hayranı idiler. Fakat Avrupa'nın gelişmesini sağlayan fikir cereyanları hakkında müşterek bir görüşe sahip bulunmuyorlardı. Herkes, misacına, yetişme tarzına ve okuduğu eserlerin bıraktığı tesire göre bir siyasi sistemin taraftarı idi. İçlerinde Cromwell, Rousseau, Robespierre ve Lamartine taraftarları vardı. Osmanlı devletinde yapılmış ve yapılmakta olan ıslahat hareketlerini yetersiz bulmakla beraber, yeni bir ıslahatın programına sahip bulunmuyorlardı. Hürriyet ve meşrutiyet istiyorlardı. Fakat bu cihetler sağlandığı takdirde neler yapılacağını veya yapılması lâzım geldiği üzerinde esaslı fikirlere sahip bulunmuyorlardı.

Buna rağmen, Avrupa'da olsun, Osmanlı İmparatorluğunda olsun takdirle ve hayranlıkla karşılanıyorlardı. Fransa umumi efkârı, Genç Osmanlılar yerine "Genç Türkler" tâbirini kullanıyordu.

Diğer Avrupa memleketleri de bu tâbiri kullanıyorlardı. Genç Osmanlıların çalışmaları, Avrupa basınının Osmanlı İmparatorluğu üzerine dikkatini teksif etmeye yarıyan mühim sebeplerden biri oldu.

Hayrettin Paşa'nın ıslahat programı Genç Osmanlıların henüz siyasi bir programdan mahrum bulundukları bir sırada 1868 de Tunuslu Hayrettin Paşa'nın "... Réformes nécessaires aux États Musulmans" "İslâm devletlerine gerekli ıslahat" başlıklı bir eseri fransızca olarak yayımlandı.

Hayrettin Paşa, Tunus'ta yetişmiş ve garp terbiyesi görmüştü. Tunus beyliğinin bazı diplomatik memuriyetlerinde bulunmuş ve beyliğin en yüksek memuriyetine kadar yükselmişti. Uzun zaman da Fransa'da kalmıştı. Paşa yukarıda adı belirtilen eserinde, İslâm kaynaklarından faydalanarak, hürriyetin lüzumunu belirtmekte ve hükümdarın salâhiyetlerinin tahdit edilmesi icabettiğini ifade etmekte idi. İslâmiyette istişareye verilmesi gerekli ehemmiyet noktasından hareket ederek bu istişareyi meşrutiyet esasına kadar götürmekte idi. Bundan başka, Avrupa devletlerinde hürriyet prensibinin fikri gelişmesiyle tatbikatına da temas ediyordu. Neticede, Doğu ile Batının bu husustaki kıymet hükümlerinin müşterek bulunduğunu belirterek Avrupa'da,

meşrutî hükümetlerde kuvvetlerin muvazenesine benzer bir muvazenenin İslâm hükümetlerinde temin edilebileceğini anlatmaktadır.

Paşa'nın bu husustaki belli başlı fikirleri aynen şöyledir :

"Milletin hükümet işlerine iştirak ve yardımı, vükelânın sorumluluğu, umumi işler üzerine bir kontrol mevcut olması birinci sınıfa dahil olan bir hükümdarın arzu ettiği iyiliği yapmasına mâni olmaz. Bilâkis o hükümdar, ef'al ve hareketini kontrole memur zevatın muavenetlerine nail olduğu için kendini şayanı tebrik addetmelidir."

"Memalik-i Osmaniye'de fikh-ı şerifin kısmı siyasi ve diniyesine ait eserler yazan âlimler kanun hüküm ve kuvvetini haiz olan tefsirlerinde müttahidülfikirdirler; bunlar hukuk-i hükümdariden kısmı âzâminın vekâleten heyet ve eşhası münasebeye tevdi hususunun bile bir hükümdarın hukukunu tahdit etmiyeceğini, bilâkis dini Muhammedinin kabul eylediği hukuk-u hükümdariden birini teşkil eylediğini beyan ediyorlar."

"Bu babta Saltanatı Osmaniye'nin bir kanun-i kadimini tevsi ve ıslah etmek kâfidir. Bu da Kanunî Sultan Süleyman'ın kanunudur. Bunda deniliyor ki idare-i devlet ulema ile vükelâya mevdudur. Padişah doğru yoldan inhirafı halinde ulema ve vükelâ ordu rüesasını keyfiyetten haberdar ederek padişahı hal edip yerine hanedan erkânından diğerini intihap edeceklerdir."

Genç Osmanlıların programı Bu esnada Genç Osmanlılar da fikirlerini yaymaya başlamışlardı. Ali Suavi Londra'da Muhbir'i neşretmeye başlamıştı (1867). Ziya Paşa ile Namık Kemal de bir yıl sonra Hürriyet'i çıkarmaya başladılar. Mustafa Fazıl Paşa bu gazeteleri yaşatmak için 250.000 franklık bir sermaye tesis etmişti. Bu suretle, ilk defa olarak, açıktan açığa inkılâpçı olan gazeteler, yabancı bir memlekette çıkmaya başladı. Cemiyet kendi mevcudiyetini ve fikirlerini duyurmaya çok önem veriyordu. Namık Kemal, ilk yazılarından birisinde Genç Osmanlıları şu suretle tarif ediyor: Mahlasları "Yeni Osmanlılar" yani devletin ve vatanın idare-i hazıra sebebiyle dışarı olduğu mehalik ve muhataramın avakibini görüp ilâcı müslih

arıyanlar"dır¹. Bu tarif, aşağı yukarı iktidara karşı kurulan bütün muhalif ve inkılâpçı cemiyetlerin tarifidir. Genç Osmanlıların programına gelince, bu hususta henüz usulüne uygun olarak tanzim edilmiş olan bir program ele geçmemiştir. Bununla beraber Yusuf Akçura, Hürriyet gazetesi koleksiyonundaki makalelerden cemiyetin programını şu suretle tesbit etmiştir².

- 1 — Ümmet-i Osmaniye efradının hukuk mûsavatı kabul olunur.
- 2 — Ümmet-i Osmaniye efradının hukuk ve hürriyetleri taht-ı temine alınır.
- 3 — Ümmet-i Osmaniye zulümden kurtulup ezeli ve beşeri olan adalete mazhar edilir.
- 4 — Ümmet-i Osmaniye vatan muhabbeti ile birleştirilir.
- 5 — Bütün bu maksatların husulü için Devlet-i Osmaniye'nin idare-i mutlakası, idare-i meşrutaya kalbolunur.
- 6 — Maksadın istihsal yolunda şiddetli vesait kullanılmaz fitne çıkarılmaz, propaganda ve ikna usulü ile çalışılır.

Bu programdan da anlaşıldığı üzere, mûsavat, hürriyet ve adalet ferdin tabî hakları, vatan muhabbeti, fertleri birleştirici ideoloji unsuru, meşrutiyet de hükümet şekli olarak kabul edilmektedir.

Programın maddelerinde geçen ümmet kelimesine Genç Osmanlıların vermiş oldukları mâna ne yalnız dinî ve millî ve ne de yalnız kavmidir. Onlara göre bu kelime din yönünden İslâm, Hristiyan, Yahudi dinlerine ve Dürziler gibi müstakil mezheplere salık insanları kavmiyet yönünden de, Türk, Arap, Kürt, Laz, Gürcü, Çerkez, Toska, Pomak, Boşnak, Ermeni, Bulgar, Rum, Yahudi ve daha başka şubelere bağlı toplulukları anlatmaktadır³.

Genç Osmanlıların, bu programı çok tenkit edilmiştir. Muh-telif dinlere ve muhtelif ırklara mensup toplulukları eşit siyasi haklara sahip olarak, müşterek bir vatan mefhumu etrafında meşrutî bir idare altında yaşatmanın imkânsızlığı ileri sürülmüş-tür. Bu düşüncede hakikat payı ne olursa olsun, Genç Osmanlılar, devirlerinde yürütülmesi mümkün olan tek programı bulmuşlar

¹ Namık Kemal, Hürriyet mahkemeleri, s. 17.

² Y. Akçura, Zamanımız Avrupa Tarihi, s. 169.

³ Namık Kemal, Hürriyet, No. 221

ve meydana koymuşlardır. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu İslâm dininde olan Türklerin eseri idi. Türk ve Müslüman olmayan kimseler bu İmparatorluğun dağılmasını düşünebilir ve isteyebilirdi. Fakat Türkler böyle bir düşünceye ve isteğe sahip olamazlardı. Çünkü bu, kendi eserleri olan İmparatorluğun sonu olurdu. Zaten bu sıralar, Rusya da, Osmanlı İmparatorluğunun ihtiva ettiği din topluluklarına göre ayrılmasını terviç etmekte idi. Bunu isterken de hedefi, Osmanlı İmparatorluğundan ayrılacak olan hristiyan topluluklarını ya doğrudan doğruya kendi idaresi altına almak veyahut bu toplulukların kuracakları muhtar veya müstakil idareler üzerinde nüfuz sağlamak ve bu suretle de, Türklerin İmparatorluğuna son vermektir. Şu halde, Genç Osmanlılar haklı olarak İmparatorlukta, ümmetin iftirakına değil ittihadına taraftar idiler.

Bununla beraber, bu ittihadın temini için kabul edilmesini icabeden usul hakkında aralarında tam bir fikir birliği olmadığı için iki gurupa ayrılıyorlardı. Birinci gurupu, Ziya Paşa'nın etrafında mutediller teşkil ediyordu. Bunlar, şiddetten çekinmekte idi ve meşrutiyeti maksat için kâfi görüyordu. İkinci gurupu, Mehmet Bey'in etrafında müfritler meydana getirmişti. Bunlar zamanla meşrutiyet fikirlerinden ayrılarak cumhuriyet fikrine gelmişlerdi. Bu hususta Türklerle Araplar arasında sıkı bir işbirliği lüzumunu kabul etmiş bulunuyorlardı. Tasarılarına göre, ilk merhalede meşrutiyet ilân edilecekti. Sonra cumhuriyet idaresi kurulacaktır.

Böyle bir idarede halifelîği Cumhurreisine vermek mümkün olamayacağından, Müslümanlar tarafından usulüne uygun olarak bir halife seçilecek ve bu zat Mekke'de oturacaktı. Vazifesi de Osmanlı cumhuriyetini tahlif etmekten ibaret bulunacaktı¹. Türklerle, Araplar, İmparatorlukta büyük ekseriyet teşkil ettikleri için, Osmanlı cumhuriyetinde Hristiyanların sürprizler yapmasına imkân ve ihtimal bulunmayacak. Cumhur reisi daima Türklerden seçilebilecekti.

Bu tasarı tatbik kabiliyetinden mahrumdu. Papalığa benzer bir halifelik müessesesi yaratılması hem İslâmın esprisine hem de geleneğine aykırı idi. Cumhuriyetin ilânına gelince, müfrit gençlerin bunu, meşrutiyetten sonra tahakkuk ettirmeyi düşün-

¹ Lavisse et Rambaud, Histoire Général, c. XI., s. 547.

müş olmaları da gösteriyor ki istikbale muşaf bir düşünce idi. Bununla beraber, söz konusu tasarı, Genç Osmanlılar arasında ihtilâlcı bir sümrenin mevcudiyetini gösterdiği için bu bakımdan önemlidir.

Genç Osmanlılar, siyasi partilerin bir çoğunda görüldüğü gibi, programlarını işletmek ve yaymak bakımından sistemli neşriyat yapmadılar. Çalışmalarını daha çok, Babıâli'nin politikasını tenkit noktasında teksif ettiler. Bu yolda da bilhassa Âli Paşa'yı hedef tuttular. Âli Paşa'nın, dış siyaset meselelerinde yabancı devletlere tavizlerde bulunması, yabancı devletlere iktisadi ve malî imtiyazlar vermesi, isyanları yatıştırmak için Hristiyanlara haklar sağlaması en çok tenkit ettikleri meseleler oldu. Meşrutiyet yolunda atılmış bir adım gibi sayılması mümkün olan mülki ve idari ıslahat ile Devlet Şûrasının kuruluşunu bile temelsiz ve sayıf hareketler gibi gösterdiler.

Bu kabil tenkitleri yaparken bir taraftan da mevcudiyetlerinin âmilleri ve muhalefetlerinin sebeplerini halka benimsetmek için onun anlıyacağı bir şekilde bazı yazılar da yazdılar. Bunlardan "Yeni Osmanlılar ile Babıâli" adını taşıyan ve Namık Kemal tarafından yazılmış olan bir makaleyi kısaltarak buraya almakta fayda mülâhaza ediyoruz; yazı muhavere şeklindedir, sualler, Babıâli'ye mensup biri tarafından sorulmakta cevaplar da, Genç Osmanlılar adına verilmektedir¹.

- s — Sizin derdiniz nedir ki bu kadar gürültüye bais oldunuz ve oluyorsunuz?
- c — Bizim derdimiz devlet ve vatanımız tehlike içinde olduğundan mümkünse anı kurtarmaktır.
- s — Siz halkın vekili misiniz sizden başka adam yok mu?
- c — Devlet bir vücut farzolundukta biz dahi anın erkân-ı âsasındanız. Heyet-i vücude ârıza olan fenalıktan hissemizce biz dahi müteessir oluruz.

Bu sual bir sefine su almıya başlarsa ve yolculardan birkaç halden haberdar oldukça bağırsalar sair haberi olmayanlar gibi niçin sükût etmiyorsunuz demek gibi bir haldir. Sefine batarsa hepsi birden boğulurlar. Can ise tathıdır. "Koca bir devletin

¹ Namık Kemal, Hürriyet Mahkemeleri, s. 20.

dünya haritasından silinmek üzere olduğunu gören kimse, susarsa ismi ebediyen lânetle yadedilmez mi?

s — Devletteki tehlikeyi siz nerden anladınız?

c — Tehlike meydandadır. Devletin üç milyon kadar varidatı varken. on altı milyon keseden fazla faizli borcu var. Devletin kuvvetinden birkaç misli kuvvete sahip bir düşman aç gözlerini ona çevirmiş boğmak için fırsat bekliyor. Ziraat, ticaret, sanaat ve marifet mahvolma derecesindedir. Kanun ve adalet yoktur. Dirayetli bilgili insanlar hakaret görmekte, cahil ve aşağılık olanlar ise ikbalde itibar görmektedir. Böyle bir millet tehlikede değildir de refah ve terakkide midir? Bu hal gözönünde dururken başkaları ses çıkarmıyor diye ağız kapamak mı lâzım gelir?

s — Ya sizin bu ihtilâf üzerine bulunuşunuz devletçe ve milletçe daha muzir olmaz mı? Hamiyet iktizası bu mudur? Düşmanlar da ancak sizin kadar söylüyor.

c — Bizim muhalefetimizin faydalı veya zararlı olup olmadığı bu son iki senede meydana gelen değişiklikten anlaşılabilir. Muhalefet olmasa idi, keyfi idareden zevk alan ve istifade sağlayan Babîâli her ne zaman keyfi isterse bir adamı azil ve hapis ve nefyetmek ve bir dâvayı nüfuziyle mahkemede keyfince gördürmek imtiyazından mahrum olmak yani hukuku hürriyeti ilân etmek ister mi idi? Devlet hazinesinden dilediğine ihsan istediğine ikram eden ve umumun cehlinden istifade ederek her türlü haksızlık ve zulüm ederse kimse-den muhalefet görmiyen Babîâli maliyenin muvazene defterini tetkike ve Mektebi Sultani yapılmaya gönlü razı olur mu idi?

Eğer devleti tenkit ve devlete tarize muzir olsaydı Avrupa devletlerinde matbuat şu derece mazharı müsaadat olmaz ve devletler bu kadar kuvvetli bulunmazlar idi. Şimdi biz ne yapalım Rusya idarenin fenalığını söylüyor diye biz haksız olarak iyilikten mi bahsedelim."

Bu muhavere şeklindeki yazıdan da anlaşılıyor ki, Genç Osmanlılar, Babîâli'ye karşı kurulmuş bir muhalefet partisi idi ve istibdada karşı hürriyetin, savunucusu idi.

Genç Osmanlıların dağılmaları Fakat önceden de işaret edildiği gibi, Genç Osmanlılar mütecanis bir heyet teşkil etmiyorlardı. Mücadele programı ve mücadele usulü hakkında aralarında fikir ayrılığı vardı. İlk sıralarda açığa vurmaktan çekindikleri bir ayrılık zamanla kendini göstermeye başladı. Fakat cemiyetin dağılması fikir ayrılığından ileri gelmedi. Mustafa Fazıl Paşa'nın davranışı buna sebep oldu.

Genç Osmanlıların Meseni olan Mısırlı prens, kendisini Abdülâziz'e, Fransa'ya ziyareti esnasında türlü sadakat nümayişleriyle af ettirmeye muvaffak oldu ve padişah ile birlikte İstanbul'a döndü. Sultan Abdülâziz'in onu peşine takmasının en mühim sebebi Genç Osmanlılar cemiyetini dağıtmak ve bu olmadığı takdirde çalışmalarını tesirsiz hale getirmektir. Bundan başka, o sırada, Hıdiv İsmail Paşa'nın da Babıâli'ye karşı durumunda değişiklik hasıl olmuştu. Hıdivin müstakil bir hükümdarına gibi hareket etmeye kalkışması endişe yaratmıştı. Padişah ve Babıâli Mustafa Fazıl Paşa'yı ona karşı bir koz gibi kullanmak istiyorlardı. Paşa her ne kadar, Avrupa'dan hareketinden önce, Genç Osmanlılara, maaşlarını vermeye ve gazetelerini çıkarmak için yardımda bulunmaya devam edeceğini vadetti ise de İstanbul'a dönüşünden bir müddet sonra ufukta Mısır hıdivliği ümitlerinin belirmesi üzerine "Hürriyet" in geçici olarak kapatılmasını emretti.

Genç Osmanlıların büyükleri toplanarak, tutacakları yolu görüştüler. Kendi paralarıyla "Hürriyet" i çıkarmak bahis mevzuu oldu. Fakat gerçekte kendi paraları dedikleri para da, Mustafa Fazıl Paşa'nın verdiği paradan ibaretti.

Namık Kemal, bu durumda gazetenin çıkarılmasına iştirak edemeyeceğini ifade etti. Ziya Paşa Avrupa'ya, Mustafa Fazıl Paşa'nın veraset hakkını sağlamak için gelmemiş olduğunu ifade ederek ve memleketindeki şahsi emlakini satmak suretiyle gazeteyi çıkarmaya devam edeceğini söyledi. Anlaşma yapılamadı ve ayrıldılar.

Ziya Paşa, dediğini yaptı. Hürriyet'i çıkarmaya devam etti. Fakat kendi parası ile değil.. Babıâli ile arası açılmış bulunan Mısır Hıdivi İsmail Paşa'nın yaptığı malî yardım ile.. Bu hal Ziya Paşa ile Mustafa Fazıl Paşa'nın aralarını açtı. Hürriyet'te Âli Paşa'nın aleyhinde çıkan ve katle teşvik mahiyetinde görülen bir mektup sebebiyle İngiltere hükümeti Hürriyet gazetesini

kapattı. Ziya Paşa, bunun üzerine Cenevre'ye gitti ve orada bir müddet daha gazeteyi çıkardı ise de neticede onu kapatmaya mecbur oldu ve kendisini edebî çalışmalara verdi.

Mustafa Fazıl Paşa'nın Genç Osmanlıları başsız ve gazetesiz bırakmasını mütaakıp, cemiyetin müfritlerinden olan Mehmet Bey İstanbul'dan firar etmiş bulunan Hüseyin Vasfî Paşa ile birlikte Cenevre'ye çekilerek "İnkılâp" adı ile bir gazete çıkarmaya başlamıştı. Bu gazete Hürriyet'ten daha sade bir dil ile çıkmakta ve doğrudan doğruya padişaha hitap etmekte idi. Mesleğine gelince, Hürriyet gibi yalnız Babıâli'yi tenkit etmekle iktifa etmiyordu. Başlıca hedefi, doğrudan doğruya padişah idi. Onun, çılgınca hareketlerde bulunduğunu ifade ederek tahttan indirilmesi tezini müdafaa ediyordu. Mehmet Bey, 1870 tarihinde, Prusyalılara karşı dövüşmek için Fransız ordusuna gönüllü olarak iltihak ettiği için gazetesini tatil etmek mecburiyetinde kalmıştır.

Genç Osmanlılar cemiyetinde başlamış olan buhranı takip eden yıllarda, Rifat Bey ve Ali Suavi cemiyetten istifa etmişlerdi. Rifat Bey, Ziya Paşa aleyhine yazılar neşretmeye başlamış, Ali Suavi de Türk tarihi ve dili üzerinde ilmi çalışmalara başlamıştır.

Bu suretle, dağılmış bulunan Genç Osmanlılar cemiyeti efradından bir kısmı 1871 de Âli Paşa'nın ölmesi üzerine İstanbul'a dönmeye başladılar. İlk dönenler arasında Namık Kemal de vardı. Ali Suavi yalnız, Abdülâziz devrinin sonuna kadar Avrupa'da kaldı.

Böylece, Genç Osmanlıların Avrupa'da, cemiyet halinde ve cemiyetsiz halde çalışmaları 1867 ile 1870 tarihleri arasında geçen üç yıllık gibi bir müddete inhisar etti.

Genç Osmanlıların tesiri Osmanlı İmparatorluğunda, Genç Osmanlılar cemiyetinin kurulmasına kadar, iktidar karşısında bir muhalefet partisi mevcut olmamıştır. Zaman zaman, padişah veya sadrazam değiştirmek için birleşmiş bulunan muhalif kuvvetler, hükümet darbesi yapmak maksadı etrafında toplanmış geçici hiziplerden ibarettir. Bu bakımdan Genç Osmanlıları modern mânada kurulmuş olan ilk muhalefet partisi olarak kabul etmek icabeder.

Genç Osmanlıların teşkilât itibariyle zayıf olduğu bir hakikattir. Siyasi mânada liderleri yoktur, sabit bir merkezleri ve

şubeleri mevcut olmamıştır. Fakat, bir programları ve bir usulleri vardır. Bu iki unsur ise, Osmanlı devletinde evvelce emsaline rastlanmayan iki yeni siyasi değerdir.

Programları, ümmet adı verilen Osmanlı tebaasına eşit haklar sağlanması; bu hakların kanun teminatı altına alınması; meşrutiyet idaresinin kurulması ve vatanseverlik hissi ile fertlerin birbirlerine bağlanmasından ibaretti. Usule gelince, şiddetli vasıtalarla baş vurulmuyarak propaganda ve ikna usulü ile maksadın gerçekleştirilmesi idi.

Böyle bir program ve böyle bir usul ise fikre ihtiyaç göstermekte idi. Bu sebeptendir ki, Genç Osmanlılar, hem mütefekkir hem de aksiyon adamı olmak durumunda idiler. Cemiyet ve hükümet ile alâkah her türlü meseleler üzerinde durmuş olmaları, bu sebepten ileri gelmektedir. İtiraf etmek lâzım gelir ki, fikre dayanan siyasi tenkit devri onların eseridir. Her şeyi din yönünden izah etmeye alışmış olan Osmanlı cemiyetinde, akıl ve mantık ile bir izah yolunun mevcut olabileceğini ekip halinde ilk defa göstermeye çalışan onlardır.

Programlarını tatbik etmeye muvaffak olamadılar ise de, hürriyet ve meşrutiyet fikirlerini, küçük ve büyük memurlarla subaylar arasında geniş ölçüde yaydılar ve gelecekte inkılâpların bu suretle ilk tohumlarını attılar. Bundan başka, dinî idealden başka değer tanımayan halka, bir vatanseverlik ideali getirdiler.

Keza dalkavukların müdahaneleriyle, her yaptıklarının kera- met olduğunu sanan padişaha ve Babîâli adamlarına, siyasi bir kontrol ve murakabenin mevcut olduğunu da anlattılar. Nitekim 1868 de, Devlet Şûrasının kurulması, Tuna vilâyeti için evvelce kabul edilmiş vilâyet kanununun memleketin mülki idaresi için esas olarak alınması ve tâbiyet-i Osmaniye kanununun kabulü gibi ıslahat olaylarında, Genç Osmanlıların faaliyetlerinin tesiri bulunduğu muhakkaktır.

Genç Osmanlılar cemiyetinin Avrupa'da kurulması ve faaliyetlerde bulunması, Osmanlı cemiyetinin garplılaşmasında da önemli tesirler yapmıştır. Çünkü, Genç Osmanlılar, vasıtasız olarak batı âlemi hakkında fikir edinmişler ve bu fikirlerini çeşitli yollarla yaymışlardır.

Sözün kısası, memleketin siyasi hayatında olduğu kadar fikri hayatında da Genç Osmanlıların dikkate ve kayda değer tesirleri olmuş ve gelecek nesiller de bu tesirlerden mülhem olmuştur.

İSLÂMCILIK

İslâmcılık, tanzimata kadar devletin temeli idi ve devletin hukuk nizamı şeriatla mutabıktı. Cemiyetin ideolojisi dinî duygulardan ibaretti. Müslüman halkın düşünce tarzı ve dünya görüşü din bilgisi ile din hissinden yoğurulmuş değerlerdi. Bu suretle, devlet top yekûn bir din hamuru ile yoğurulmuş olunca, onun dışında dinî, siyasi bir meslek olarak kabul etmiş olan bir siyasi teşekkül gelmemiştii.

Tanzimat ile başlayan, hukuk yönünden garphlaşma hareketi ile Abdülâziz devrinde gelişen Türkçülük cereyanı ve Genç Osmanlıların çalışmaları yabancı devletlerin müdahaleleri müslüman halkta bu hareketlere karşı bir tepki uyandırdı ve tepkinin bir neticesi olarak İslâmcılık, Türkçülük ve Osmanlılık gibi bir siyasi meslek halinde gelişmeye başladı. Türkçülük, Milliyet duygusuna Osmanlılık, siyasi ve hukuki düşünce tarzına dayanmalarına karşılık İslâmcılık, din hissine bağlı kaldı. Abdülâziz devrinde, İslâmcılık taraftarları, bir cemiyet halinde teşkilatlanmadılar. Fakat müfrit çalışmaların mahsulü olarak İslâmcılık fikirleri ortaya atılmaya başladı. Bu fikirlere göre, İslâmcıları müfrit ve mutedil olmak üzere iki bölüme ayırmak mümkündür.

Müfrit İslâmcıların esas düşüncesi şu idi: "Millet-i İslâmiye şeriat hükümlerini terkettiği gündenberi Allah'ın gazabına uğramış ve onun için Hristiyanların tahakküm ve tasallutu altında ezilmeye Allah tarafından mahkûm edilmiştir". Müfrit İslâmcılara göre din bir bütündür ve bütünü ile kutsaldır. Onu, itikat hükümleriyle dünya hükümleri olmak üzere, ikiye bölerek ve dünya işleri hakkında vaz edilmiş olan hükümler yerine Avrupa'nın kanun ve kaidelerini iktibas etmek caiz değildir. Çünkü bu yabancı kanunlar aklidir. Akıl ise insan için dürüst bir kılavuz değildir. Akıl ile takdir-i ilâhiyi değiştirmek de mümkün değildir. Bunlara göre, İmparatorluğun kurtuluş çaresi, ahlâklı, hamiyetli,

dindar bir padişahın, dirayetli vükelâ seçerek devleti idare etmesi ve halkın da "babadan gördüğü gibi" yaşamaya devam etmesidir. Müfritler bu düşünüş tarzlarının doğru ve haklı olduğunu ispat etmek için bazı ayetleri, işlerine gelir şekilde mânalandırıyorlardı. Müfrit İslâmcılar, mevcut idare şekline en çok istifade sağlıyanlardı. Bunlar, hem ıslahat hem de meşrutiyet fikir ve teşebbüslerinin düşmanı idiler. Çünkü bu teşebbüslerin gerçekleşmesi halinde, cemiyette, lüzumsuz ve faydasız bir hale gelecekler ve cehalet ile taassup sayesinde devam ettirdikleri refahlı durumlarını ve itibarlarını kaybedeceklerdi.

Mutedil İslâmcılara gelince, bunlar ıslahat hareketlerine muhalif olmamakla beraber, meşrutiyet fikrini tasvip etmiyorlardı. Bu fikri çürütmek için, tarihin kaydetmiş olduğu İslâm devletlerinde böyle bir idare şekline rastlanmadığını ileri sürüyorlardı. Bundan başka Avrupa'da muvaffak olan bu idarenin, bizde halkın cahil bulunması dolayısıyla muvaffak olmasına imkân bulunmadığını ve hristiyan tehaa daha bilgili olduğu için, ancak onun ve Müslümanların zararına olarak, istifadeler sağlıyacağını iddia ediyorlardı.

Müfrit ve mutedil Müslümanlar dışında, Genç Osmanlılar arasında Müslümanlığın bir siyasi vasıta olarak kullanılması faydalı bulanlar vardı. Bunlar hem ıslahatçı hem de meşrutiyetçi olmalarına rağmen İmparatorluğun mevcudiyetinin idamesi için, dış siyasette İslâmcı idiler. Bu görüşleri, yaşadıkları devrin siyasi şartlarından doğmuştur. Filhakika, Avrupa'da bulundukları devirde, Panislâvizm ve Pangermanizm cereyanları gelişmekte ve muvaffak olmakta idi. Bu iki cereyanın inkişaf istikametinde bulunan Osmanlı İmparatorluğunu siyasi vartalardan kurtarmak için aynı değer ve kuvvette bir sisteme ihtiyaç vardı. Osmanlı İmparatorluğunda, ırka müstenit vahdet temini imkânsız bulunduğu için, dine müstenit bir vahdet kendisini zaruri göstermiş ve bu yüzden Panislâmizm fikri doğmuştur.

Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavi gibi Türkçülüğe ve Osmanlılığa meyletmiş olan mütefekkirlerin yazılarında ara sıra Panislâmizmi terviç eden fikirlere rastlanması bu sebeptendir. Fakat, Panislâmizm fikri Abdülâziz devrinde, hükümet tarafından bir siyaset vasıtası olarak kullanılmamıştır. Bu, ancak Abdülhamit devrinde mümkün olacaktır.

XVII. GARPLILAŞMA FİKİRLERİ

Garbın üstünü-
günün idrak
edilmesi

Osmanlı İmparatorluğunda, garphılaşma hareketinin âmili, garbın kendisidir. Osmanlılar Viyana önllerinde bulundukları sırada, garphılaşmayı düşünmediler. Düşünemezlerdi de. Çünkü temsil ettikleri fikir ile müesseseleri henüz gelişmekte olan batı düşüncesine ve müesseselerine göre zayıflamış değildi. Fakat, Kara Mustafa Paşa'nın Viyana ricatinden sonra, Avrupahlılar devamlı surette Osmanlı toprakları aleyhine yayılmaya başlayınca, Osmanlılar, âdeta bir sevki tabii ile ve bir nefis müdafaası için garphılaşma teşebbüslerine giriştiler.

XVIII. yüzyıldan itibaren, Avrupalı devletlerin kazandığı her zaferden sonra Osmanlı devletinde bir ıslahat hareketi görül-mektedir. XIX. yüzyılın ilk yarısında, Avrupa baskısı tesiriyle İmparatorluk çözülmeye başlayınca garphılaşma hareketinin hızlaştığı da görülür. Denebilir ki, Avrupa, Osmanlıları, Asya'ya sürmek istedikçe, Osmanlılar, Avrupa'da kalmak için garphılaşmaya hız vermişlerdir.

Osmanlı İmparatorluğunda, garphılaşma hareketleri aşağıdan yukarı değil yukarıdan aşağı yani padişahlarla sadrazamlar tarafından yapılmıştır. Çünkü İmparatorluğun siyasi değer ifade eden tek unsuru hanedan idi. Hâkimiyet yetkisi kayıtsız şartsız denecek surette padişahda toplanmakta ve onun itimadına lâıyk sadrazam tarafından yürütölmekte idi. Bu sebeple, padişahın sorumluluğı da siyasi ve hukuki olmaktan ziyade ahlâki ve vicdani idi. Zaten Osmanlı devletinin bünyesine benzer, Avrupa devletlerinde de, ıslahat hareketlerinin yukarıdan aşağı yapılmış olduğu görülür. Rusya'da Büyük Petro ve II. Katerina, Prusya'da II. Frederik, Avusturya'da II. Jozef ıslahatçı hükümdarlardır.

Fakat padişahlar ve sadrazamlar, batı devletlerinin kuvvetlenmesini sağlayan esas fikirleri ve müesseseleri görüp anlıyamamışlardır. Onlar sadece, Osmanlı ordularının mütemadi mağlûbiyetleri üzerine, batı ordularının daha kuvvetli bulunduğunu itiraf etmeye mecbur kalmışlar ve bu sebeple de, askeri müesseseleri garphılaştırmak suretiyle, Avrupa ile Osmanlı devleti arasında bozulmuş olan muvazeneyi temin edebileceklerini sanmışlardır. Fakat bu mahdud alanda ıslahat hareketi bile Müslüman

Osmanlılar üzerine keskin bir tepki yapmış ve irtica hareketleri doğurmuştur. Bunun da başlıca sebebini din teşkil etmiştir.

Selim III. devrine kadar din, Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa arasında aşılmaz bir uçurum teşkil etmiştir.

Osmanlı aydınları ve halkı Avrupa, garp ve batı kelimeleri yerine "Frenkistan" Avrupahlılar için de Frenk tâbirini kullanmaktadır. Frenkleri Hristiyan oldukları için kâfir veya gâvur saymaktadır. Avrupa medeniyetini de "zulâm-ı küfür" telâkki etmektedir¹.

Tamamen his mahsulü olan bu görüş tarzı Selim III. devrinde de, devam etmekle beraber, aynı devirde devlet adamları arasında olduğu gibi halk arasında da Avrupa'nın üstünlüğü hakkında bir kanaat meydana gelmiştir. Bu kanaatin seyki ile dir ki, Avrupa'yı yakından tanımak isteği doğmuş ve bu maksatla Avrupa'da ikamet elçilikleri kurulmuştur. Bu elçiliklerden beklenen yalnız siyasi ve diplomatik vazifeler değildi. Bu vazifeler yanında Avrupa'yı tanımak ve İmparatorluk ricaline tanıtmak vazifesi de mevcuttu. Nitekim 1804 de Paris'e büyük elçi olarak gönderilen Muhip Efendi'ye verilen talimatta şu fikirlere rastlanmaktadır :

"Fransa devletinin idare tarzı, mülkiye nizamına dair her türlü halleri ve en çok donanma ile ilgili özel kaideleri, askeri işlerinin tertip ve tanzim şekli, velhasıl Osmanlı devletinin işine yarıyacak her türlü haller tabkik ve tetkik edilerek tafsilatı İstanbul'a bildirilecektir."

"Bundan başka elçinin maiyetinde olan memurlar, orada vakitlerini boş geçirmiyerek, lisan ve ulum ve maarif ve fünün tahsiline önem verip gece ve gündüz çalışacaklardır"².

Garbın, ulum, fikir ve müesseselerini tanımak hususunda yapılan ciddi teşebbüsün 1807 de Nizam-ı Cedit ıslahatının ortadan kalkmasıyla son bulduğu görülür.

1826 da, Mahmut II. garplılaşıma fikir ve hareketlerinin başlıca düşmanı olan yeniçeri ocağını kaldırdıktan sonra Avrupa'yı tanımak arzusu tekrar hâkim oldu. 1830 da bu arzu şiddet-

¹ Enver Ziya Karal, Halet Efendinin Paris Büyük Elçiliği, s. 32 - 33.

² Muhip Efendi'ye Talimat.

lendi. Çünkü bu tarihte, Avrupa'nın müdahalesi ile bir Osmanlı eyaleti olan Mora'da müstakil bir Yunanistan kuruldu. Yine bu tarihte, Fransa Cezayir'i istilâ etti ve yine bu tarihte, Avrupa'nın yardımı ile Mısır'da garplı bir idare kurmuş olan Mehmet Ali Paşa'nın Osmanlı devleti için büyük felâketler yaratacak kudrette olduğu anlaşılmaya başlandı. Padişah ve devlet adamlarından birkaçı, devletin varlığını korumak için bir defa daha garplılaşmaktan başka çare bulunmadığını anladılar. Fakat garplılaşma nasıl yapılacaktı ve bu işe kim nezaret edecekti? Her şeyden önce garbı tanıyan ve bilen insanlara ihtiyaç vardı. İşte bu ihtiyaç sebebiyledir ki, Avrupa'da yeniden daimi elçilikler kurulmaya ve ilk defa olarak da tahsil için öğrenciler gönderilmeye başlandı.

Avrupa medeniyeti 1833 den 1839 tarihine kadar, fasılalarla, Paris ve Avrupa umumi, ve Londra elçiliklerinde bulunan Mustafa Reşit hukuku fikri Paşa, Avrupa'nın siyasi müesseselerini, hukuki nizamâtı ve Avrupa devletlerinin Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki tasavvurlarını tanımayla muvaffak olmuştu. Osmanlı devletinin, Avrupa karşısında mevcudiyetini muhafaza edebilmesi için, garplılaşmasını bir hayat problemi olarak kabul ediyordu. Garplılaşmak için de sarîh olarak tavsiye ettiği fikirler şunlardı :

1. Osmanlı İmparatorluğunun Civilisation'a girmesi; 2. Avrupa umumi hukukuna iştirak etmesi.

Mustafa Reşit Paşa, Mahmut II. nin yeniçeri ordusunun kaldırılmasını mütaakıp girişmiş bulunduğu garplılaşma hareketini vasıflandırmak için, Paris'te bulunduğu sıralarda civilisation tâbirini aynen kullanıyor¹ bu tâbire verdiği mâna da "Terbiye-i nas ve icray-ı nizamât" tan ibarettir. Paşa, menfaat karşılığında elde ettiği Fransız gazeteleri ile Osmanlı devletinin Avrupa medeniyetine intisap etmekte bulunduğu fikrini yaymak suretiyle umumi efkârı Osmanlılar lehine çevirmek istiyordu. Diğer taraftan da, bu gazetelerin Mahmut II. hakkındaki methiyelerini, kendisine göndererek onu garplılaşma yolunda teşvik ediyordu. Bu hareket tarzının bir neticesi olarak, garplılaşma hareketi, Osmanlı umumi efkârından önce Avrupa umumi efkâr-

¹ Reşat Kaynar, Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat, s. 69.

rının kontrol ve murakabesine vaz edilmiş bulunuyordu. Mustafa Reşit Paşa, bundan başka, Fransa'da başta kral Lui Filip olmak üzere Fransa siyaset adamlarının ve Londra'da da İngiliz siyaset adamlarının tesiriyle Osmanlı devletinin Avrupa umumi hukuki kaidelerini kabul etmesinin zaruri olduğunu anlamış ve mektuplarında padişaha bu yolda da telkinlerde bulunmuştur. Mahmut II. devrinin son yılında Tanzimat ıslahatına esas teşkil edecek prensiplerin, bu ismi de taşıyan bir fermanla tesbit edilmiş olması, bu telkinlerinin müspet bir neticesidir.

Avrupa usulünde bir hukuk devleti fikri Abdülmecit'in tahta çıktığı yılda ilân edilen Gülhane Hattı Hümayununun Avrupa usulünde bir hukuk devleti kurulması hakkındaki fikirleri ve prensipleri ihtiva ettiğine şüphe yoktur. Bu vesikaya geçmiş olan; "Can emniyeti, ırz ve namus masunluğu, mülk güvenliği, mahkeme kararı olmaksızın kimsenin cezaya çarptırılmıyacağı, müsaderenin kaldırılarak muayyen vergilerin tesbiti, askerlik usul ve müddetinin tesbiti, cins ve mezhep farkı gözetilmeksizin bütün tebaanın kanun önünde eşitliği" maddeleri insan hakları beyannameleriyle İngiltere'nin ve Fransa'nın Chartte adı verilen anayasalarından mülhem olunarak kabul edilmiştir.

Fakat, Gülhane hattının prensipleri, şahsi hakları ve idari tedbirleri tesbit etmiştir. Bu da göstermektedir ki, Mustafa Reşit Paşa, saltanat hukukunun tahdidine ve bu hukukun kontrol ve murakabesini sağlayacak bir teşkilâtın kurulmasına taraftar değildi. Nitekim, Mahmut II. devrinde, kurulan Dar-ı Şûray-ı Askerî ve Meclis-i Ahkâm-ı Adliye meclislerinin üyelerinin azledilmezliği meselesi münakaşa konusu olduğu vakit, Paşa, İngiltere ve Fransa gibi meşrutiyet ile idare edilen hükümetlerin parlamentolarındaki mebusların azledilmezlik müessesesi ile techis edilmiş bulunduğunu ifade ettikten sonra bu hükümetlerin "Adat-ı mer'iyelerinin bize uymadığını" ifade etmiş ve hükümet-i mutlaka olan Avusturya ile Prusya meclislerinde olduğu gibi meclis üyelerinin padişah tarafından tâyin ve azledilmeleri gerektiği fikrini müdafaa etmiş ve kabul ettirmiştir¹.

Bu durum karşısında, Gülhane hattı prensiplerinin, saltanat haklarının tahdidi ve tadili maksadı ile konmuş olmayıp sadece

¹ Reşat Kaynar, adı geçen eser, s. 104 - 105.

bu hukuku keyfi ve takdiri surete kullanılmasının önüne geçilerek, kanun hükümleriyle kayıtlandırmak ve fertlerin kanun önünde eşitliğini temin etmek için vazedilmiş olduğu anlaşılır. Bu suretle, meydana getirilmek istenen yeni hukuk devletinin teminatı da, sadece padişah ile büyük devlet adamlarının Hırka-i şerife dairesinde Kuran üzerine el basmak suretiyle, Gülhane hattı prensiplerine göre hareket edeceklerine dair yaptıkları yeminden ibarettir. Mustafa Reşit Paşa'nın hükümet telâkkisinin mutlakiyetçi olması sebepsiz değildi; Gülhane hattının idari prensiplerine göre hükümet idaresini garphılaştırmak için bir istinat noktasına muhtaçtı. O devirde ise bu istinat noktasını halkta aramak beyhude idi. Çünkü halk mütecanis olmayan bir topluluktan ibaretti. Cehalet, hurafe ve taassup ne doğru yolu görmesine ne de bu yol, başkası tarafından gösterildiği takdirde görmesine müsaade etmiyordu. Bu sebeptendir ki, Selim III. ve Mahmut II. yaptıkları ıslahat hareketleri sebebiyle, müslüman halk tarafından, gâvur Padişahlar diye adlandırılmışlardı. Mustafa Reşit Paşa da bu addan kendini kurtaramamış ve devrinde birçokları için "gâvur" diye tesmiye edilmiştir. Bu şartlara göre Mustafa Reşit Paşa'nın, garpcılık fikirlerini teşebbüs haline getirmek için saltanat-ı seniyyeye ve padişaha istinat etmesinden başka çıkar yol yoktu.

Kanun hükümlerine müstenit yeni bir hukuk devletinin gerçek teminatı, garplı fikirlerin edebiyat ve sanat çalışmalarına aksettirilmek suretiyle yapılması idi. Bu ise aydınlara düşen bir vazife idi. Fakat garbı anlıyan münevverler ortada yoktu. Daha doğrusu bir kişi vardı. O da Şinasi idi. Şinasi, Mustafa Reşit Paşa'nın kanunlara koyduğu garplı mefhum ve mânaları edebiyata aktarma etmekte tereddüt göstermedi. Mustafa Reşit Paşa'nın temsil ve tatbik etmeye çalıştığı garplı fikirlerin hayranı olduğu için ona hitaplı kasidelerinde, büyük bir cesaret ve derin bir inanç ile, Avrupahlık, kanun, halk, mebus, medeniyet, cumhurreisi kelimelerini kullandı. Şinasi, medeniyet telâkkisi bakımından garpcı, devlet anlayışı yönünden kanuncu, hükümet idaresi anlayışı itibarıyla halkçıdır. Akhın hâkimiyetini devlet idaresinde, dogmatik inançlara üstün tuttuğu için de inkılâpçı ve lâiktir; hayatında fikirlerine gösterdiği samimi bağlılık ve bu fikirlerini yaymak için yaptığı çalışmalarla garpcı bir aydındır.

Bununla beraber, Şinasi garpcılığa dair fikirlerini ifade etmek hususunda nazım usulünü kabul ettiği için bu fikirleri tafsil etmeye ve muayyen bir münevver zümrenin ötesinde yaymaya fırsat bulamadı.

**Siyasi haklarda
eşitlik fikri**

Yeni bir hukuk devletinin kurulması için, Gülhane Hattı Hümayununa konmuş olan prensiplerin tatbikatına geçilmesi münakaşalara yol açtı. Muhafazacı devlet adamları ve müslüman umumi efkârı Osmanlı tebaasının kanun önünde eşitliğini istemiyordu. Mustafa Reşit Paşa ve birkaç arkadaşı ise bunu zaruri görüyordu. Hristiyan tebaanın aydın sınıfı ise kanun önünde eşitliği yeter görmüyor aynı zamanda siyasi haklarda da eşitliği talep ediyordu. Siyasi hak bu sırada, devlet memuriyetlerine girmekten ibaretti. Bu husus kanunlarla tesbit edilmiş bulunmakla beraber, devletin dinî bünyesinin bir neticesi olarak devlet memuriyetine yalnız Müslümanlar kabul edilmekte idi. Avrupa büyük devletleri türlü telkin ve tazyiklerle devlet kapılarının hristiyan halka açılmasını istiyorlardı. Tanzimat devrinde bu telâkkilerin Osmanlı devletinin garphlaşmasında büyük rol oynamış olduğunu işaret etmek icabeder. Nitekim, 1856 da Avrupa'nın baskısı ile neşredilen Islahat fermanında müslüman olmayan halka, yukarıda söz konusu mânada siyasi haklar verilmek zarureti hasıl oldu. Bu suretle, yeni bir hukuk devletinin yaratılması istikametinde bir adım daha atılmış oldu. Fakat bu hareket, garphlaşmak fikir ve teşebbüslerine taraftar olanlar arasında siyasi, karakter taşıyan bir fikir tartışmasına yol açtı.

Devletin garphlaşması yolunda, ilk ve esaslı teşebbüsü yapmış olan Mustafa Reşit Paşa, tedrici tekâmül nazariyesini savunarak, bu yeni teşebbüsü mevsimsiz ve zararlı buluyordu. Ona göre, hristiyan halkın devlet idaresine iştirak etmesiyle saltanat hukuku sarsılacak ve "Osmanlı devletinin altı yüz senelik rengi tamamiyle zıt ve muhalif olan diğer bir renge girecektir"¹.

Bu fikir hiç şüphe yok ki 1839.da inkılâpçı bir şahsiyet olan Paşa'yı 1856 de muhafazakâr bir vaziyette gösteriyordu.

Mustafa Reşit Paşa'nın garpcılık düşüncesini, devlet yapısı sahasında yeni bir merhaleye intikal ettiren ve bu düşüncüyü

¹ Hayrettin, Vesaik-i Tarihiye ve Siyasiye, K. 5. s. 68.

ona karşı savunan Âli Paşa idi. Âli Paşa, Mustafa Reşit Paşa okulunda yetişmiş olmakla beraber hocasını bu sahada aşmış oluyordu. Âli Paşa'ya göre, Osmanlı devletinin mevcudiyetini, devrin milliyet fikirleri muvacehesinde ve yabancı devletlerin müdahalelerine karşı devam ettirmek için Osmanlı tebaasını, hak ve menfaat bağlarıyla bağlamaktan başka çare yoktu. Bir Hristiyan bir Müslüman gibi Osmanlı İmparatorluğu için "Benim İmparatorluğum" demeli ve mukadderatı ile alâkalı olmalıydı. Bu neticeyi istihsal etmek için de tebaa arasında din farkı sebebiyle meydana getirilmiş olan Çin sedleri yıkılmalı ve tebaa kaynaştırılmalı idi. Böyle azametli bir işin başarılmaması için de, müslüman olmayan halka siyasi haklar verildikten başka garplı eğitime ve adaletin tevziinde garplı mevzuata müracaat edilmelidir ¹.

Âli Paşa'nın bu fikirleri Fuat Paşa tarafından da desteklenmekte idi. Paşalar arasında garplı anlamında yeni bir hukuk devletinin yaratılması için yapılan bu tartışmalar, toplantılarda sözlü olarak cereyan etmekte idi.

Meşrutiyet
fikri

Âli ve Fuat Paşalar, Abdülâziz devrinde bu fikirlerine sadık kaldılar. Fakat, bundan önce, Genç Osmanlılar bölümünde de işaret edildiği üzere yeni bir hukuk devleti yaratılması hususundaki fikirleri ve teşebbüsleri yetersiz görülmeye başladı. Genç Osmanlılar, tebaanın kanun önünde ve siyasi haklar yönünden eşitliğini kâfi görmediler, aynı zamanda hükümet idaresinin kontrol ve murakabe edilmesi gerektiğini ifade ederek meşrutiyet idaresini savunmak için mücadeleye başladılar. Memleket içinde ve dışında süren bu uzun ve çetin mücadele esnasında ortaya birçok siyasi mefhumlar da atıldılar ve bu mefhumları işlediler. Bu suretle yeni bir siyasi terminoloji meydana geldi. Terimler batıdaki müteradiflerinden tercüme veya iktibas edildikleri için ayrıca tetkik edilmelerine ihtiyaç vardır.

Siyasi terminoloji
"Vatan"

Gülhane Hattı Hümayununun ilânına kadar, Osmanlı İmparatorluğunda, din ideolojisi hâkimdi ve bu ideoloji de ancak müslüman halkını birleştirici bir değer ifade etmekte idi. Bu sebeple "vatan" ke-

¹ Hayrettin, Vesaik-i Tarihiye ve Siyasiye, s. 80.

limesi henüz siyasi terim mânasını taşımazdı. Her ne kadar bazı kanunnamelerde bu kelimeye rastlanmakta ise de, halk için ancak mahalli bir kıymet taşımakta idi. Yani vatan, herkese doğduğu yeri hatırlatırdı. Hattı hümayunlarda ve muahedelerde, vatan kelimesine muadil olarak "Memalik-i Devlet-i Aliyye", "Memalik-i Mahrusa", "Memalik-i Şahane" tâbirleri geçmekte idi.

Gülhane Hattı Hümayunu ile, Osmanlı halkları için, din dışında birleştirici kıymetler vazedilmeye başlanmakla resmî vesikalarda "Memalik-i Mahrusa" yanında "vatan" tâbirine de rastlanmaktadır. Nitekim Gülhane Hattı Hümayununda "vatan muhabbeti", "muhafaza-i vatan için asker vermek" gibi tâbirler görülmektedir. Fakat, bu hattan 17 yıl sonra ilân edilmiş olan Islahat fermanında "vatan" kelimesi hiç geçmemektedir. Bu da gösteriyor ki "vatan" siyasi ve hissî bir mâna kazanmak şöyle dursun, hukuki bir mâna bile kazanamamıştır. Abdülâziz devrinde, devlet adamlarının padişaha sundukları ıslahat lâyiha-larında da bu kelimeye yer vermedikleri dikkati çekmektedir.

Fakat yine bu padişah devrinde, Genç Osmanlıların vatan kelimesine hukuki ve siyasi bir mâna vermek suretiyle bir vatan ideolojisi meydana getirmek için çalıştıkları görülür. Genç Osmanlılar, halk için İmparatorluk topraklarını, maddi ve mânevi değerleriyle müşterek bir değer haline getirmeye çalıştılar. Vatan uğrunda, çalışmayı ve hattâ hayat feda etmeyi "vatandaşlara" ideal olarak aşılamağa gayret ettiler. Bu suretle, yalnız Müslümanları birleştiren din aşkı yanında, bütün Osmanlıları perçinleyen bir "vatan muhabbeti" yaratmayı amaç tuttular. Mustafa Fazıl Paşa, Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavi yazılarında, vatan muhabbeti üzerinde ısrarla durdular. Fakat bu konuda en çok çalışan ve en ziyade tesir yapan Namık Kemal oldu.

Vatan sevgisi hakkındaki bir yazısında şöyle dediğini görüyoruz: "...Vatan sevgisi kadar mukaddes bir maksat kalbe gerçekten yerleşince kendisine mukabil gelecek hiçbir hisse yer bırakmamak lâzım gelecek. Gönül hakikaten münkasım veyahut müteaddit olmadıkça, bir kere vatan hissinin istilâsına düştükten sonra içinde başka bir hâkimin istibdadına imkân olmaz. Cumhuriyette padişah olmadığı gibi".

“Adama her feyiz vatandan gelir”¹.

Genç Osmanlılar ve onlardan bilhassa Namık Kemal, Abdülâziz devrinde soğumuş kalplere “vatan” mefhumu ile yepyeni bir alev tutuşturdular. Bu alevi, batının ihtilâlcî ve inkılâpçı edebiyatından mülhem olarak memlekete getirdiler.

Onlar “vatan” kelimesine paralel olarak diğer hukukî ve siyasi anlamda kullanılan terimleri de değerlendirdiler. Mücadeleye başladıkları vakit, İmparatorluk halkını da ifade etmek için bir terim meydana getirmek zorunda bulunduklarını anladılar. Gülhane Hattı Hümayununun ilân edilmesine kadar, İmparatorluk halkı din esasına göre iki gurupa tefrik edildiği için ondan bahsedilirken iki terime müracaat ediliyordu: Müslüman halk için, “Ehl-i İslâm” veya “Millet-i İslâmiye” hristiyan halk için de “reaya” kelimeleri kullanılırdı. Gülhane hattı hukuk bakımından bu tefriki ortadan kaldırmak amacıyla olduğu için, Osmanlı halkının bütününü ifade etmek için “tebaa” kelimesi aranıp bulundu. Abdülâziz devrinde ise, tabiiyet-i Osmaniye kanunu çıkarıldığı için, o tarihten itibaren “Devlet-i Aliyye tebaası” tâbiri yerine “Osmanlı tebaası” denmeye başladı.

Genç Osmanlılar, saraya ve Babiâli'ye karşı, hürriyet ve meşrutiyet için mücadeleye giriştikleri zaman bu mücadeleyi halk için yapmakta olduklarını ilân ettiler. Halkı, ifade etmek için, ahali veya “tebaa” kelimelerinin dışında bir kelimeye muhtaç oldukları için ümmet kelimesini alıp kullanmaya başladılar.

Ümmet kelimesi, tanzimattan önce de kullanılmıştı. Devletin resmî vesikalarında bu kelimeye Ümmet-i Muhammed suretinde rastlanmakta idi. Genç Osmanlılar, ümmet kelimesini dinî mânâsından sıyrarak ona siyasi ve hukukî bir mânâ vermek için, yani bu kelimeyi, Osmanlı halkının, cins ve mezhep farkı dikkate alınmaksızın, bütününü anlatmak için kullandılar. Osmanlı ümmeti tâbiri bu suretle meydana geldi. Bundan böyle, bu tâbir ne din, ne milliyet ne de kavim mânâsı ifade etmiyordu. Aksine, Osmanlı İmparatorluğunun dinleri, milliyetleri, kavmî hususiyetleri ne olursa olsun bütün halkını ifade ediyordu.

¹ İhsan Sungu, Namık Kemal, s. 21.

Namık Kemal, Hürriyetin 24 üncü nüshasında ümmetin ihtiva ettiği unsurları anlatırken şöyle demektedir :

“Bugünkü günde ümmet-i Osmaniye milletçe İslâm, Hristiyan, Yahudi ve bundan başka Dürziler falan gibi mezahib esha-bına ve kavimce Arap, Türk, Kürt, Laz, Çerkez, Toska, Pomak, Boşnak, Ermeni, Bulgar, Rum, Yahudi vesaire gibi birçok tebaa-lara münkasımdır.”

Millet

Bu tasniften, Genç Osmanlıların milliyet ve millet mefhumları ile ırk anlayışlarını da anlıyoruz. Onlar milliyet ve millet muadili olarak din ve mezhep esasını kabul etmişlerdir. Tanzimattan önce ve tanzimat devrinde İmparatorluğun müslüman halkını ifade etmek için kullanılmış olan “Millet-i İslâmiye” tâbirini olduğu gibi benimsemişlerdir. Hristiyan halk için de, hangi mezhepten olursa olsun, taşıdığı etnik isme göre ona millet ismini vermişlerdir. Rum milleti, Ermeni milleti, vesaire... Bununla beraber, Genç Osmanlıların bütün yazılarında bu tasnife riayet etmedikleri görülmektedir. Yabancı dillerde okudukları kitapların tesirinde kalarak “millet” kelimesini Avrupa’daki mânasında ve bazan da kavim ile müteradif olarak kullandıkları olmuştur. Nitekim, Mustafa Fazıl Paşa’nın Abdülâziz’e 1867 de sunmuş olduğu lâyhada “Türk Milleti” ve “Türk kavmi” tâbirlerine rastlanmaktadır. Namık Kemal’in Hürriyet’in birinci nüshasındaki yazısında şu satırlar da dikkati çekecek mahiyettedir :

“Türkler o millet değil midir ki medreselerinde Farabi’ler, İbn-i Sina’lar, Gazali’ler, Zimahşeriler tevsi-i marifet eylemişlerdir”. Ali Suavi de, millet ve kavim kelimelerini aynı mânalarda kullanmıştır.

Şûray-ı Ümmet

Genç Osmanlılar, hürriyet ve meşrutiyet mücadeleleri ile alâkadar olarak kanun, meşveret ve Şûray-ı ümmet terimleri üzerinde de durmuşlardır. Onlara göre, bir ümmetin hürriyeti ferdin şahsi haklarından başka siyasi haklarını da ihtiva eder. Siyasi haklara gelince, fertlerin kanunların yapılmasına iştirak etmeleri ve onların yürütülmesini murakabe altında bulundurmaları demektir. Bu ise meşveret usulünün kabul edilmesi ile mümkündür. Meşveret için de “Şûray-ı Ümmet” kurulması zaruridir. Genç Osmanlıların “Şûray-ı Ümmet” ile

kaydettikleri meşrutî hükümetlerde teşriî kuvveti temsil eden "Millet Meclisi"dir. Zaten meşrutiyet ile idare edilen hükümetlere dair yazdıkları yazılarda da "Millet Meclisi" tâbirini aynen ve sık sık kullanmışlardır.

**Siyaset olayları
hakkında netice**

Abdülâziz devrinde, siyaset fikirlerinin dört esaslî mihver etrafında toplandığı görülmektedir. Türkçülük, Osmanlılık, İslâmîlik ve garphlaşma.

Türkçülük, şahsî ve mahdûd çalışmaların mahsulüdür. Henüz siyasi bir sistem haline getirilmesine çalışılmamaktadır. İmparatorluğun Türk halkının mukadderatı ile ve sahip olduğu değerlerle ilgilenme hareketi olarak gelişmektedir. Türk dili ve edebiyatı üzerinde araştırmalar yapılmaktadır. Türklükle iftihar edilmeye de başlanmıştır. İmparatorluğun Türk halkını siyanet etme düşüncesine bile tesadüf edilmektedir. Bu suretle millî şuur uyanmaya başlamıştır.

Osmanlılık hareketi, hukukî ve siyasi bir sistem olarak ele alınmıştır. Maksat, Osmanlı İmparatorluğunun siyasi vahdetinin korunması için, cins ve mezhep farkı gözetilmeksizin, Osmanlı halkını Osmanlılık fikri etrafında şuurlu bir şekilde toplamaktır. Bu hususta çalışanlar, takip edilecek yol hakkında mutabık değildirlir. İktidarda bulunan, devlet adamları, fertlere, şahsî haklar sağlanmak suretiyle bu neticenin elde edileceğine kanaat getirmiş bulunuyorlar. Mahdûd sayıda Osmanlı aydınları tarafından kurulan Genç Osmanlılar cemiyeti ise, fertlere siyasi hakların verilmesini ve "Ümmet" adını verdikleri Osmanlı halkının meşrutiyet idaresi ile idare edilmesini bir siyasi program ile talep etmektedirler. Bu yüzden, hükümet ile Genç Osmanlılar arasında derin bir görüş ayrılığı meydana gelmiş ve Genç Osmanlılar, Avrupa'da teşkilâtlanarak çalışmak zorunda kalmışlardır. Hükümetin kötü idaresi ve yabancı devletlerin müdahaleleri, Osmanlı halkının bilhassa münevverlerini Genç Osmanlıların fikirlerine sempati beslemeye sevketmiştir.

İslâmîlik, Türkçülük ve Osmanlılık hareketlerinin bir tepkisi olarak meydana gelmiştir. Bu daha çok hissî bir harekettir. Siyasi bir teşkilâtın ve programdan mahrumdur. Medrese müntesipleri tarafından temsil edilmektedir. Garpten iktibas edilen usul, kanun, müessese ve yaşayış şekillerine düşmandır. Şeriate

tam mânasıyla bağlı kaldığı takdirde İmparatorluğun eski parlak günlerinin tekrar geleceği tezini savunmaktadır.

Garplılaşma hareketlerine gelince; bu hususta henüz bir şahıs veya parti tarafından ortaya bir program atılmış değildir. Hükümeti idare edenler, İmparatorluğun içinde bulunduğu durumun ve bir de yabancı devletlerin telkin ve müdahaleleri ile, devletin müesseselerine garpten ictibas ettikleri kanun ve usullerle garplı bir şekil vermeye çalışmaktadırlar. Genç Osmanlılar, hürriyet ve meşrutiyet fikirlerini ve onlarla alakalı siyasi bir terminoloji getirmekle devlet bünyesinin garplılaşmasını istemektedirler. Fakat fikirlerini savunmak için yine dinî hükümlerden faydalanmak yoluna gitmektedirler.

Abdülâziz devrinin, bütün bu fikir hareketleri, Osmanlı İmparatorluğunda siyasi hayatın çok önem kazandığını ve gelişmeye müsait bir takım siyasi sistemlerin doğmak üzere bulunduğunu ifade etmektedir.

GARPLILAŞMA HAREKETLERİNDE AVRUPA'NIN TESİRİ

Ferdî teşebbüsler Osmanlıları garplılaşmaya teşvik eden unsur, **safhan** bilhassa Avrupa'nın XVII. yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu üzerine devamlı surette artmaya başlayan siyasi, askeri ve iktisadi baskısı olmuştur. Bu baskıyı karşılamak, hafifletmek ve yeni bir muvazene tesis etmek için, Avrupa devlerinin, kuvvet ve kudretini sağlamış olan terakkilerini takip etmek ve teknik ile fikir alanındaki müesseselerini benimsemekten başka çare yoktu. Fakat bu kolay bir iş değildi. Çünkü şarkı, temsil eden Osmanlılar ile garbı temsil eden Avrupa arasında derin bir moral uçurumu vardı. Bu uçurum da medeniyet anlayışından ileri geliyordu. Osmanlılar için garp medeniyeti, Hristiyanların bir eseri idi ve ancak Hristiyan devletlerinin ve cemiyetlerinin bünyesine uygundu. Müslüman bir cemiyetin bu medeniyete intisabı, İslâmiyet esasları ile telif edilemezdi. Buna karşılık, henüz Hristiyanlığın koyu taassubundan kurtulamamış olan Avrupa umumi efkârında da Haçlı seferlerinin ve Türklerin Avrupa'da yayılmalarının hatıraları, canlı bir şekilde yaşadığı için, Müslümanlara karşı kin ve nefret duygu-

ları yaşıyordu. Osmanlılar ve Avrupalılar, karşılıklı siyasi ve içtimai münasebetlerinde, medeniyet anlamından doğan bu ayırıcı his unsurunu istismar ettikleri için garphlaşmak hususunda ciddî bir engel meydana gelmiş oluyordu.

Bununla beraber, XVIII. yüzyılın ilk yarısından itibaren, garphlaşma fikirlerinin Osmanlı İmparatorluğuna sızdığı ve garphlaşma hareketlerinin başladığı görülür. Bu olayın meydana gelmesinde Müslümanlığı kabul eden Avrupalıların tesirini görmek mümkündür. Ahmet III. devrinde; aslı Macar olan İbrahim Müteferrika'nın ilk Türk matbaasının kurulmasındaki faaliyeti ile Mahmut I. devrinde bir Fransız albayı olan Kont De Bonval'in Ahmet Paşa adını aldıktan sonra, askerî ve siyasi alanda Osmanlı devlet adamlarına telkin ettiği garplı düşünce ile yapılan yenilikler bu tesirin bariz delillerini teşkil eder.

XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren de, ordunun ıslahı için Avrupalı uzmanların dinlerini muhafaza etmek suretiyle, Osmanlı hizmetinde çahştırılmaya başlanması garphlaşma hareketlerinde garp tesirinin yeni bir merhalesini teşkil etmiştir. Baron de Tott hristiyan uzman olarak Osmanlı hizmetinde çalışan ilk Avrupalıdır. Abdülhamit I. Tophanenin ıslahında Fransız teknik adamları kullanmıştır. Selim III. devrinde ise, ordu ve donanmanın ıslahı için geniş ölçüde yabancı uzmanlar istihdamına başlanmıştır. Aynı devirde, garplılar tarafından ilk defa olarak padişaha, devlet müesseselerinin ıslahı için lâyhalar takdim edilmeye başlandığı da görülmektedir. Bundan başka, önceki bölümde de işaret edildiği üzere Selim III. devrinde, ilk defa olarak Avrupa'yı Osmanlı gözü ile görüp, tanımak zarureti ve merakı hasıl olmuş ve büyük Avrupa başkentlerinde ikamet elçilikleri kurulmuş ve elçilik memurlarına yabancı dil öğrenmeleri, ilim ve fen tahsil etmeleri ve Avrupa müesseselerini tammaları emredilmiş ise de bu teşebbüs bu devre münhasır kalmış ve padişahın tahttan indirilmesi ile son bulmuştur.

Selim III. devri sonuna kadar, Avrupa umumi efkârının veya devletlerinin, garphlaşma hareketlerinde bariz bir tesiri görülmemiştir. Bu hareketlerde Müslümanlığı kabul eden veya Osmanlı hizmetine giren Avrupalıların tesiri görülmekle beraber, garphlaşma teşebbüsü Osmanlı devlet adamlarından geldiği için bu tesir siyasi ve diplomatik bir karakter taşımaz.

Telkin ve tavsiyeler
saffam

Mahmut II. devrinde, Avrupa umumi efkârında siyasi ve diplomatik çevrelerinde Osmanlılar aleyhine şiddetli bir tepki hasıl oldu. Avrupalılar,

Osmanlı hükümetini Avrupa medeniyetini kabul etmemek ve Avrupa umumi hukuku dışında kalmakla itham etmeye başladılar. Bunun neticesi olarak da, İmparatorlukta devlete karşı, muhtelif eyaletlerde çıkan ayaklanmaları ve isyanları haklı bularak âsilerin tarafını tutmaya başladılar. İmparatorluğun' sayıflamış bulunan müesseseleri ile, ne bu isyanlara ne de Avrupa düşmanlığına karşı koyması mümkün olmadığı anlaşılmış bulunduğu için yeniden garphlaşma yoluna gidildi. Ordunun, askeri eğitim müesseselerinin Avrupa usulünde ıslahı problemi bir defa daha ele alındı ve büyük Avrupa başkentlerinde ikamet elçilikleri tekrar kuruldu. Paris ve Londra elçiliklerinde bulunan Mustafa Reşit Paşa, Avrupa umumi efkârının tesiri, Fransız ve İngiliz devlet adamlarının telkini ile garphlaşma hareketleri için yeni esaslar ihtiva eden bir plân meydana getirmeye mecbur kaldı. Bu esaslar, Abdülmecit devrinin başında Gülhane Hattı Hümayunu ile ilân edildi. Önceki bölümlerde de işaret edildiği gibi, Gülhane hattının esasları, Osmanlı devletine, Avrupalı bir hukuk bünyesi kazandırmaktan ibaretti. Gülhane hattı, Osmanlı halkı tarafından iyi karşılanmadı. Buna mukabil Avrupa umumi efkârınca takdir edildi. Müslüman halk yeni hukuk esaslarını şeriate aykırı buluyordu. Tekkelerde ve medreselerde şeyhler ve müdderrisler rüyalarında peygamberi gördüklerini ve şeriatın kaldırılmasından dolayı Müslüman Osmanlıları ümmetlikten taredettiğini kendilerine söylediğini yayıyorlardı. Camilerde de vaizler halkı yeni nizam aleyhinde kışkırtmakta kusur etmiyorlardı. Halbuki Avrupa gazeteleri Gülhane hattını, "hakiki bir kanun-i esasi", "Türkiye'de idari ve içtimai bir inkılâp", "Garp medeniyetinin bir zaferi" olarak selâmlanıyordu. Hatt-ı hümayunu hazırlayan ve okuyan Mustafa Reşit Paşa, Müslümanlar için "gâvurlara satılmış bir vezir" Avrupalılar için ise "büyük bir milleti yeniden hayata kavuşturmak için çalışan bir mücahit" idi. Bu tepki de gösteriyor ki, tanzimat hareketinde, Osmanlı halkı bilmediği ve anlamadığı prensipleri lânetlerken, Avrupa umumi efkârı da kendisinden alınmış olan bu prensipleri alkışlıyordu.

Avrupa umumi efkârının bu şekilde tezahürü, Gülhane hattı prensiplerinin yürütülmesinde İstanbul'daki elçilere, Babıâli nezdinde fahri müşavir rolü oynama fırsatını verdi. Osmanlı devlet adamlarına, bu hususta, devamlı telkin ve tavsiyelerde bulundular. Bu suretle, garphlaşma teşebbüsü yavaş yavaş Avrupalıların eline geçmeye başladı.

Garphlaşma hareketlerinde Avrupa'nın teşebbüsü ele alması

Kırım muharebesi, Fransa ve İngiltere'nin garphlaşma hareketlerinde, teşebbüsü ele almalarına vesile hazırladı. Bu iki devlet, Osmanlı İmparatorluğunun mevcudiyetini Rusya'ya karşı korumak için kan döküklerini iddia ederek Osmanlı

devletinin kuvvetli bir hale getirilmesi hususunda tedbir teklif etmek yetkisine sahip olduklarını ileri sürdüler. Kırım muharebesi, Rusların ortodoks tebaayı himaye etmek için yapmış olduğu müdahaleden çıkmış görüldüğü için barış şartlarını kararlaştırmak üzere 1855 de Viyana'da toplanan konferansta "hristiyan tebaanın Avrupa devletlerinin müsterek teminatı altına alınması" hususunda bir madde teklif ettiler. Osmanlı hükümeti, devletler hukukuna sarıh bir müdahale teşkil eden bu teklifi reddetti. Bunun üzerine, dost devletler, müslüman ve hristiyan tebaa arasında şahsi haklar yönünden olduğu gibi siyasi haklar yönünden de tam bir eşitliğin gerçekleştirilmesini istediler. Bu münasebetle İngiliz elçisi Lord Stratford mutlak bir vicdan hürriyeti prensibinin kabulünde de ısrar ediyordu.

Osmanlı hükümeti, bir hristiyan mezhebinden diğerine geçmeyi yasak eden emirnameyi 1844 de kaldırmıştı. Elçinin Kırım harbi sonlarında istediği, müslüman halka din değiştirme serbestliğinin tanınması idi, "Türklerin Avrupa'da kalması din yüzünden kan dökülmesine son vermekle mümkündür" diyordu. Rifat Paşa ve Âli Paşa, din hükümetin ve kanunlarının medar-ı istinadı olduğu için böyle bir teklifin kabul edilmesine imkân bulunmadığını ifade ettiler. Neticede, Fransa'nın ve İngiltere'nin İstanbul'daki elçileri ile Âli Paşa arasında İstanbul'da yapılan toplantılar sonunda "Islahat fermanı hükümleri" tesbit edildi. Ferman padişah tarafından ilân edildi ve Paris muahedesinin "9" uncu maddesinde zikredildi. Bu fermanın hazırlanış şekli, ihtiva ettiği maddeler ve devletlerarası bir muabede de zikredil-

mesi ile garphlaşma hareketlerinde Avrupa'nın siyasi teşebbüsü kendisini hissettirmiş oluyordu. Ferman hristiyan topluluklarının mevcut dinî ve mezhebî imtiyazlarını teyit ettiği gibi, onlara, siyasi haklar da bahşediyordu. Bundan başka, Avrupa teknik ve sermayesine Osmanlı hudutlarını açıyor ve Avrupalılara, Osmanlı İmparatorluğunda mülk sahibi olma haklarını vaad ediyordu. Islahat fermanı, bütün maddeleriyle, derhal veya kısa zamanda tatbik mevkiine konulacak bir kanun değildi. Gelecekte yapılacak kanun ve nizamların istinat edeceği ana prensipleri ilân ediyordu. Üstelik de Avrupa devletleri, Paris muahedesinde, bu fermanın zikri münasebetiyle Osmanlı işlerine bir müdahalede bulunmayacaklarını da tasrih etmişlerdi.

Avrupa devletleri. Halbuki, Paris muahedesinin imzalanmasından nin Garphlaşma üç yıl sonra (1859), Avrupa devletleri müdahale hareketlerine mü- ettiler. Karadağ'da, Bosna ve Hersek'te Girit ve dahale saffası Lübnan'da çıkan isyanlarla devletin malî buhranı bu müdahaleye sebep teşkil etti. Büyük devletler Islahat fermanı hükümlerini yürütmede Babıâli'nin istekli davranmadığını ifade ederek teessüf beyan ettiler. Bu müsterek teessüf devletlerin ayrı ayrı ıslahat teklifleri takip etti.

Rusya, Bulgaristan ile Bosna ve Hersek'teki hristiyan halkın durumunu tahkik için beynelmîl bir komisyon marifetiyle tahkikat yapılmasını teklif etti. Babıâli, böyle bir hareketi önlemek için sadrazamın başkanlığı altında Osmanlı devlet adamlarından mürekkep bir heyeti, teftiş maksadiyle Rumeli'ye gönderdi.

Rusya, hristiyan tebaanın durumunu vesile ittihaz ederek müdahale ederken, İngiltere İmparatorluğun malî ve iktisadî durumunu ele alarak müdahale ediyordu. İstanbul'daki İngiliz elçisi Bulwer Babıâli'ye yaptığı teklifte şöyle diyordu :

"Bir kavmin memleketin idaresi başında kalması için yüksek meziyetlere sahip olduğunu göstermesi lâzımdır. Halbuki, bugün cari olan rüşvet, irtikâp, atalet, himayet ve sahabet ve batıl fikirler Türklerin muhafaza ve idame iddiasında bulundukları tefevvuk ile kabili telif değildir. Avrupa'nın zekâ ve irfanından istifade ederek Avrupalıların hasail ve güzide meziyetlerine sahip olmak medeni hükümetler derecesine yükselmek Türklerin elin-

dedir. Medeni hükümetlerin çoğu ne Türkiye kadar geniş ne de onunki kadar münbit topraklara malik olmadıkları halde büyük devletler sırasına geçerek şan ve şeref sahibi olmuşlardır. Halbuki Devlet-i Osmaniye sırf kendi zaafının sikleti altında ezilerek çöküyor ve harab oluyor”¹.

Elçi bu teklifle çökmekte ve harabılmakta olan Osmanlı İmparatorluğunun kurtarılması için çıkar yol olarak: Türklerin hükümetlerini Avrupa’nın medeni hükümetleri seviyesine çıkarmalarını bunun için de Avrupa’nın zekâ ve irfanından faydalanmalarını, tavsiye ediyordu. Bu umumi tavsiyeler yanında ameli ve teknik karakter taşıyan şu tedbirlerin alınmasını da eklemişti²:

“1 — Meclis-i Ahkâm-ı Adliye ve Meclis-i Tanzimat namıyla mevcut olan iki meclis yerine ıslahatın tatbikatına nezaret etmek ve aynı zamanda icra ve adalet yetkilerine sahip bulunmak üzere bir meclisin kurulması.

2 — Bu meclisin beşi Hristiyan olmak üzere 12 üyeden kurulması ve üyelerin en yüksek mevkilerde bulunan kimseler arasından seçilerek tâyin edilmesi.

3 — Meclis üyelerinden bir kısmının fevkalâde komiser sıfatıyla vilâyetlerde bulunmaları diğerlerinin İstanbul’da oturmaları, sefarethanelerce haklarında şikâyet vaki olacak memurların bu meclis tarafından sorguya çekilmesi.

4 — Meclisin memleketin asayiş, mahkemelerin ıslahı, aşarın kaldırılması, umuma mahsus okulların açılması, üç ayda bir rapor vermekle görevli hristiyan müsteşarların tâyini, işlerini inceliyerek karara bağlaması.

Rusya bu tekliflerin bir konferansta görüşülmesini teklif etti. İngiltere Babıâli’ye teklifler üzerinde düşünmek ve karar vermek üzere üç aylık bir mühletin verilmesi ile iktifa edeceğini bildirdi.

Babıâli, konferans teklifini reddetmekle beraber, İngiliz elçisinin teklifleri istikametinde ıslahat hareketlerine girişeceğini vadetti ve bu hususta elçilerle müzakerelere başladı. Bu müdahaleler neticesinde yapılan ıslahat hareketlerini önceki bölümlerde göstermiş bulunduğumuz için tekrarlarına lüzum görmü-

¹ Engelhardt, Türkiye ve Tanzimat, s. 146.

² Aynı eser, s. 150-151.

yoruz. Biz burada, garplasma hareketlerine Avrupa'nın müdahalesini, ilgili bulunduğu türlü olaylardan tesrit ederek belirtmek istiyoruz ve bu maksatla sadece bu müdahale fikrini takip ediyoruz.

1859 ve 1860 yıllarında, Avrupa büyük devletlerinin müştereken ve Rusya ile İngiltere'nin ayrı ayrı olarak, ıslahat için yaptıkları teklifler, Osmanlı devlet adamları üzerinde tesir yapmaktan uzak kalmadı. Nitekim 1861 de Meclis-i Tanzimat ile Meclis-i Ahkâm-ı Adliye birleştirildi. Bundan başka, âşar usulünün kaldırılmasına, vergi tatbikatının kontrol ve murakabesine, asayişin temini için vilâyetlerde zaptiye teşkilâtının meydana getirilmesine ve adliye teşkilâtının ıslahına girişildi.

Paris andlaşmasını takip eden yıllarda, Avrupa büyük devletlerinin garplasma hareketlerine müdahalesi karşısında, Osmanlı hükümeti ilkin hukuki mesnetlere dayanarak itirazlarda bulundu. Islahat işlerinin, İmparatorluğun iç işlerinden ibaret bulunduğunu ve Paris muahedesinin bu işlere Avrupa devletlerinin müdahale etmeyeceğini tesbit etmiş olduğunu itiraz makamında ileri sürdü. Avrupa devletleri de, insaniyet namına müdahalede bulunduklarını ve bu müdahalede haklı olduklarını iddia ettiler. Böylece, müdahalelerini önliyecek herhangi bir engel ortada kalmadığı için âdeta bir özel meclis gibi İmparatorluğun ıslahat prensiplerini belirtmeye ve bu prensiplerin tatbikatını kontrol etmeye koyuldular. Bu kabil müdahalelerin vuku bulduğu en bariz devir Abdülâziz devri oldu.

Bu devirde büyük devletlerin ıslahat düşünceleri arasında esash farklar da meydana geldi.

<p>Garplasma hakkında Fransız tezi</p>	<p>Fransız tezi, esas itibariyle, Fransız ihtilâl prensiplerinden mülhem ve idealizme müstenit idi. Fransa'ya göre, Osmanlı İmparatorluğunda yapılacak ıslahatın amacı, tebaanın refah seviyesinin yükseltilmesinden ibaretti.</p>
---	--

Bu amaca ulaşılması için Osmanlı tebaası Müslüman ve Hristiyan tefriki gözetilmiyerek bir bütün olarak ele alınmalıdır ve idarede birlik, ferdi, siyasi ve içtimai haklarda eşitlik sağlanmalıdır. Müşterek haklar ve müşterek menfaatler, İmparatorluğun türlü unsurlarını kaynaştırmaya yarıyacaktır. Bu suretle de kuvvetli bir Osmanlı cemiyeti meydana gelebilecektir.

Fransızlara göre, İmparatorluğun bütün unsurlarını bu amaca doğru sevk ve idare edecek tek unsur Türklerdir. Türklerin inkırazı halinde İmparatorluğun dağılması da tabiidir. Türklerin bu vazifelerini idrak etmemeleri halinde ise hükümet idaresinde artık bir vazifeleri kalmamış olduğunu kabul etmeleri icabedecektir.

Garphlaşma hakkında Rus tezi Rus tezi, tarihî bir menşee dayanmakta idi. Rusya'ya göre, Osmanlı halkı, ırk, din, kültür ve içtimai hayat yönlerinden farklar gösteren birtakım cemaatlerden ibaretti. Devlet idaresi ise bu cemaatlerden yalnız Müslümanların kabul etmiş oldukları şeriat ahkâmına dayanmaktadır.

Şeriat ise, Müslümanlarla diğer topluluklar arasında derin bir uçurum teşkil etmektedir. İmparatorluğu idare eden Türklerin şeriatıtan vazgeçmelerine imkân yoktur. Bu böyle olunca Türkiye'de kanun önünde müsavat bir hayalden ibarettir. Şu halde, muhtelif unsurların kaynaştırılması da mümkün değildir. Yapılacak iş, cemaat halinde yaşayan toplulukların mevcut olan kanun ve nizamlar dairesinde, sahip oldukları imtiyazlarını teminat altına almak ve bunlardan her birine milliyet esasına göre gelişecek imkânları yaratmaktan ibarettir. Bunun için de merkezîyetçi idareye son vermek ve sözü geçen unsurlara muhtariyet hakları bahşetmek iktiza eder.

Garphlaşma hakkında İngiltere'nin tezi İngiltere'nin ıslahat hakkındaki düşüncesinde Abdülâziz devrinde büyük değişiklik hasıl olduğu görülmektedir. Abdülmecit devrinin sonunda ıslahat için müdahaleye taraftar olan Londra kabinesi 1867 de artık böyle bir müdahaleye taraftar değildir. Bu değişikliğe sebep de şudur: İngiltere Osmanlı İmparatorluğu için inkırazın mukadder olduğunu kabul etmiştir. Avrupa devletleri ıslahata müdahaleleri ile bu inkırazı tacil ediyorlar. Bu ise doğru değildir. İmparatorluğun inkırazı tabîî haline terk edilirse neticeleri Avrupa devletleri için daha az tehlikeli olacaktır.

Garphlaşma hakkında Avusturya'nın tezi Avusturya, belli başlı bir teze sahip değildi. Rusya'nın nüfuzu kuvvetlendiği vakit, Rus tezine, bu nüfuz kendisi için tehlikeli bir hal aldığı veyahut çok zayıfladığı zaman Fransız tezine meylediyordu. Mamafih Avusturya'nın menfaati Rus tezini des-

tekleme değıldi. Çünkü kendi İmparatorluğunun bünyesi Osmanlı İmparatorluğu bünyesine benzemekte idi. Osmanlı İmparatorluğunda muhtelif unsurlara verilecek muhtariyet hakları Avusturya hâkimiyetindeki unsurlar için de örnek vazifesini görebilecekti. Avusturya ise bunu isteyemezdi.

Osmanlı devlet adamlarının bu tezler hakkında görüşleri Osmanlı devlet adamları, yukarıdaki tezler içinde, Fransa'nın tezine meylediyorlardı. Çünkü bu tez, hem Osmanlı İmparatorluğunun bütünlüğünü korumağı hem de Türklerin bu İmparatorluğu idare etmelerini amaç kabul etmişti. Hattâ Abdülâziz devrinde kurulan ve faaliyette bulunan Genç Osmanlılar Cemiyeti de Fransız tezine taraftardı. Şu farkla ki, Genç Osmanlılar, ıslahat maddesinde Avrupa devletlerinin müdahaleden vazgeçerek Türkleri kendi başlarına bırakmayı istiyorlardı. Fransa'nın arzu ettiği muhtelif unsurları kaynaştırma işinin meşrutiyet idaresinin kabul edilmesi ile gerçekleşebileceğine kanaat getirmiş bulunuyorlardı. Genç Osmanlılar ile Babiâli arasında da zaten ihtilâf bu meşrutiyet maddesinden ileri geliyordu.

1867 de büyük devletlerin müdahalesi 1866 da çıkan ve Osmanlı hükümetini müşkül durumda bırakan Girit isyanı, Avrupa büyük devletlerinin garphlaşma meselesinde yeniden birlikte ve ayrı ayrı müdahalelerde bulunmalarına sebep oldu.

Paris, Londra ve Sen Petersburg kabineleri, Islahat fermanının on yıllık tatbikat bilânçosu hakkında notalar teati etmeye ve Babiâli nezdinde ıslahat için teşebbüslerde bulunmak hususunda fikir teatisine başladılar. Bütün bu diplomatik faaliyetlerin neticesi şu oldu. Osmanlı hükümeti; Islahat fermanının hükümlerini yerine getirmede gevşek davranmıştır. Kendi haline bırakıldığı takdirde, İmparatorluğu saracak olan anarşi İmparatorluk için bir felâket halini alacak ve belki de Avrupa devletleri muvazenesini tehdit edecektir.

Fransa, diğer büyük devletlerin de düşüncesine kısmen de olsa tercüman olarak Osmanlı hükümetine tevdi edilmek üzere geniş bir ıslahat plânı hazırladı. "22 Şubat 1867". Bu plânın kısaltılmış hükümleri şöyledir¹:

¹ Baron De Testa, Portte Ottomone, c. VII., s. 418.

I - Siyasi haklarda eşitlik: Hristiyanların devlet memuriyetlerine kabul edilmesi, askerlik hizmetlerine bütün tebaanın eşit şartlar dahilinde iştirak ettirilmesi.

II - Genel eğitimde: Müslüman olmayan toplulukların sahip bulundukları eğitim müesseselerinin teşvik ve himaye edilmesi, başlıca büyük şehirlerde, hristiyan çocukların da kabul edileceği orta okulların kurulması, ilk öğretimin geliştirilmesi için öğretmen yetiştirilmesi. Müslüman olan ve olmayan öğrenciler için bir Üniversite kurulması ve bu Üniversitede, tıptan başka, tarih, idare ve hukuk derslerinin de okutulması bu suretle de yeni kanunları tatbik edecek memurların ve hâkimlerin yetiştirilmesi.

III - Mülki idarede: Tuna vilâyeti için kabul edilmiş mülki taksimat ve idare esaslarının İmparatorluğun bütününe teşmil edilmesi.

IV - Adliyyede: Mahkemelerde aleniyetin ve Hristiyanların şahitliğinin kabul edilmesi, ticaret mahkemelerinin geliştirilmesi, ticaret kanununun daha mükemmel hale getirilmesi; bunun için de Fransız medeni kanununun ticaretle alakalı bütün esaslarının mevcut ticaret kanununa eklenmesi, ceza sisteminin ve asayiş nizamlarının yeniden gözden geçirilerek ıslah edilmesi.

V - İktisadi ve mali hususlarda: vakıf emlâki hakkındaki nizamın ıslah edilmesi. Mülkiyet statüsünün geliştirilmesi, vergi sisteminin ıslahı, iç gümrüklerin tamamen kaldırılması, istihlâk vergisinin kaldırılması, kredi müesseselerinin kurulması, umumi bütçe usullerinin ıslahı, yabancı sermayeye emniyet verici şart ve tedbirlerin alınması, yabancıların İmparatorlukta mülk sahibi olmaları için gerekli şartların sağlanması.

VI - Bayındırlık hususunda: demiryolları, ana kara yolları, tâli ve küçük yollar, limanlar yapılması; bu hususta yabancı sermayesinden faydalanılması. Maden ve orman işletmelerinin yabancı sermayeye devredilmesi, başkentte ve büyük şehirlerde belediye teşkilâtının kurulması.

Islahat plânının
tatbikatı

Fransa tarafından meydana getirilen bu plâna benzer bir plân da Rusya tarafından meydana getirilmiş ve bir memorandum şeklinde alakalı devletlere tevdi edilmişti. Osmanlı hükümeti, yukarıda da ifade

edildiği üzere Fransa'nın tesirini kabule mütemayildi. Sadrazam Âli Paşa, Paris kabinesi tarafından desteklenmekte idi. Fransa'nın İstanbul'daki siyasi temsilcileri, Âli ve Fuat Paşa'nın hem müşaviri hem de ıslahat icraatının murakabı durumunda idiler. Fransa hariciye nezareti de çok yakından ıslahat hareketlerini takip etmekte ve gerekli direktifleri vermekte idi. 15 Mart 1867 de, Fransız hariciyesi Âli Paşa'nın Müslümanlarla, Hristiyanların kabul edilebileceği Fransız usulünde bir lise açılması hususundaki muvafakati için memnurluğunu bildiriyor ve Fransız maarif nazırı M. Duruy'nun bu hususta elden gelen yardımı yapmaya hazır bulunduğunu ilâve ediyordu. Aynı tarihte sadrazamın, Hristiyanlar ile Müslümanların birlikte temsil edilecekleri bir devlet şûrası kurulması hakkındaki tasarısını alâkah devletlere bildirdi. Bundan başka yabancıların, Osmanlı İmparatorluğunda mülk sahibi olmaları hususunda gerekli tedbirlerin alınacağını vadetti.

Diğer taraftan İngiltere'nin İstanbul'daki temsilcisi, Londra'ya gönderdiği 16 Mart 1867 tarihli yazısında Âli Paşa'nın, Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye üç Hristiyanın ve maliye nezaretinde nazır yardımcısı olarak Baltaziz adında bir Hristiyanın tâyin edilmiş olduğunu kendisine haber verdiğini ve daha başka büyük memuriyetlere de Hristiyanların getirilmek üzere bulunduğunu müjdelediğini bildiriyordu. Bundan başka, İstanbul'da mülki idarede büyük eyaletlerin kurulmasına gidilmek üzere çalışılmakta bulunduğunu da hatırlatıyordu.

22 Temmuz, 1867 de, Fransa'nın İstanbul'daki temsilcisi, sadrazamın, ticaret kanununun yeni baştan tedvini hususundaki Fransız düşüncesini kabul etmiş olduğunu ve bu hususta Napolyon'un medeni kanununda mevcut ticaretle alâkah hükümlerin tercümesi için bir komisyonun faaliyete geçtiğini, Paris'e bildiriyordu.

Diplomatlarla, hükümetleri arasında, bu çeşit muhaberele ıslahat programının diğer maddeleri üzerinde de cereyan etmiştir. Bu muhaberelelerden de anlaşıldığına göre garplılaşma veya ıslahat hareketlerinde, Babıâli'nin vazifesi, Avrupa devletleri tarafından vaki teklifleri, şartlarla telif ederek tatbik etmekten ibaretti; bu suretle 1867 de başhyan Avrupa devletleri müdahalesi neticesinde, Tuna vilâyeti teşkilâtı kanunu esas alınarak İmparatorluğun mülki ve idari teşkilâtı yeni bir şekle sokuldu.

Devlet şûrası ve temyiz mahkemesi kuruldu, Galatasaray lisesi açıldı, bir Maarif-i umumiye nizamnamesi çıkarıldı, Osmanlı tâbiyeti kanunu neşredildi. Ölçüler kanunu kabul edildi. Belediye daireleri ve zaptiye teftiş nizamları tesis edildi, Osmanlı İmparatorluğunda yabancılara mülk sahibi olmalarını sağlayan statü ilân edildi, kara ticaret kanunu yeniden tanzim kılındı, yol, posta ve orman nizamları tadil edilerek ıslah edildi. Bundan başka türlü konularda yabancılara iktisadi ve sınayi imtiyazlar verildi.

Bütün bu icraat ile, devletin muhtelif şubelerinde, garplı mevzuat ve usuller hâkim olmağa başladı. Bununla beraber, garplılaşmak için, mevzuat ve usul ve hattâ teşkilât kâfi unsurlar değildi. Bütün bu yenilikler garplılaşmanın mihaniki bir şeklinden ibaretti. Garplı mevzuat ve usulleri kavrayacak ve tatbik edecek insana ihtiyaç vardı. Halbuki garp düşüncesine ve görüşüne sahip olan insanlar henüz pek azdı ve onlar da hükümet dışında idi.

Garplılaşma hareketlerine Avrupa'nın müdahalesi, hem koyu dindar olan İslâmcılarda hem de meşrutiyet taraftarı Genç Osmanlılarda menfi bir tepki yarattı. İslâmcılar yeni teşkilât ve kanunları, şeriata aykırı görerek, tel'in ettiler. Genç Osmanlılar ise, Avrupa müdahalesi neticesinde yapılan ıslahatı, noksan, kusurlu ve memleketin ihtiyaçlarına yeter görmediler. İslâmcılar hükûmeti geriye, Genç Osmanlılar ise ileriye götürmek istiyorlardı. Hükûmet ise yerinde saymak ve ancak yabancı müdahalesi vukuunda bu müdahalenin istikametine doğru hatveler atmak niyetinde idi. Genç Osmanlılar, içinde yaşadıkları çağın fikirlerini temsil ediyorlardı. Bu fikirler de hürriyet ile meşrutiyet kelimelerinde mânalarını buluyordu. Garplılaşma hareketlerinin bu fikirler istikametinde gelişmesi bir zaruretti.

Bununla beraber, Avrupa devletlerinin, garplılaşma hareketlerine müdahalesi, maksat ve gaye ne olursa olsun, Osmanlı devletinin garplılaşmasında, müessir bir faktör olarak mütalâa edilmelidir, kanaatindeyiz.

XVIII. ABDÜLÂZİZ DEVRİ HAKKINDA NETİCE

Umumi netice

Onbeş yıl sürmüş olan Abdülâziz devrinin başlıca olaylarını şu suretle tesbit etmek mümkündür:

- 1- Barışın devamı; 2- Eyaletlerde ayaklanmalar ve isyanlar;
- 3- Islahat hareketleri; ve Büyük devletlerin ıslahat işlerine müdahalesi; 4- Hürriyet ve meşrutiyet hareketleri.

Barışın devamı

Abdülâziz devri, on beş yıllık bir barış devridir. Yakın çağın başlangıcından beri harpsiz geçen tek padişah devridir. Osmanlı devleti inhitat halinde bulunduğu için yeni fetihlere girişmeyi veya siyasi ihtilâflardan harp bahaneleri çıkarmayı düşünemezdi. Fakat büyük devletler, zaafından faydalanarak, önceleri görüldüğü gibi, ona karşı savaş açabilirdi. Bununla beraber onlar da böyle bir harekete girişmediler. Çünkü İngiltere, Fransa ve Rusya bu devirde, Avrupa dışında müstemleke İmparatorluklarını genişletmek ile meşguldürler. Piyemonte ile Prusya da millî birliklerini kurmaya hazırlanıyorlardı. Avusturya'ya gelince, bu iki devletin kendisine müteveccih hareketlerini takip etmek zorunda idi. Dolayısıyla, Avrupa büyük devletlerinin de, Osmanlı devleti gibi, barışa ihtiyacı vardı.

Bundan başka, Abdülâziz devrinde, Osmanlı İmparatorluğu kapılarını Avrupa sermayesine açmış, Avrupahlara, İmparatorlukta mülk sahibi olmak hakkını tanımış ve ticaret anlaşmaları ile onlara büyük menfaatler de sağlamıştır. Bu suretle uzun süren bu barış devri âdeta, bu menfaatler karşılığında satın alınmış sayılabilir.

Ayaklanmalar
ve isyanlar

Fakat söz konusu barış devri, yalnız devletlerle olan münasebetler yönündendir. İmparatorluğun iç durumu böyle bir barıştan mahrumdur. Hristiyan halk ile meskûn Osmanlı eyaletlerinde, birbirini takip eden ve iç harp manzarası gösteren ayaklanmaların ve isyanların meydana geldiği görülmektedir; bunların da başlıca âmilini hristiyan halkın, Türk - Müslüman hâkimiyetinde yaşamak istememesi teşkil eder. Hristiyan halkın, müslüman halka nazaran daha refahlı bir durumda bulunması, daha ziyade tenevvür etmiş olması, Avrupa büyük devletlerinin tahriklerine ve himayelerine mevzu teşkil etmesi, Osmanlı devletini bu isyanlar kar-

şısında âciz durumda bırakmıştır. Ordular sevkedilmek suretiyle bastırılan isyanların sonunda, itaat altına alınan eyaletleri İmparatorluk kadrosunda muhafaza etmek için âsilere yeni haklar ve imtiyazlar verilmek zarureti hasıl olmuştur. Bu suretle, Karadağ'a, hukuki ve siyasi bir muhtariyet verildi. Sırbistan'daki kalelerden Türk askeri çekilerek bu kaleler Sırp beyliğine bırakıldı. Eflâk ve Buğdan eyaletlerinin "Romanya" adı altında millî ve meşrutî bir birlik kurmalarına muvafakat edildi. Lübnan ve Girit'e idari haklar ve imtiyazlar bahşedildi. Hersek halkı ile Bulgarlara da bu kabil haklar verildi. Hattâ müslüman halkla meskûn olan Mısır'ın, veraset fermanı, birkaç defa, tadil edilerek, Mısır paşasının imtiyazları genişletildi ve kendisine "Hıdiv" unvanı verildi.

Bu suretle, bütün bu eyaletleri, İmparatorluğa bağlamakta olan bağlar gevşetildi. Hiç şüphe yok ki, Osmanlı hükümeti, bu davranışı ile söz konusu eyaletleri zâhiren de olsa Osmanlı İmparatorluğu vahdeti içinde muhafaza etmek istiyordu. Fakat, onlar imtiyaz ve muhtariyet ile iktifa etmek istemiyorlar, millî vahdetlerini tamamlamayı ve müstakil olmayı arzu ediyorlardı. Bu iki zıt arzuyu bağdaştırmak imkânsızdı. Dolayısıyla İmparatorluğun parçalanması da bir fatalite idi.

ISLAHAT HAREKETLERİ

Garphlaşma hareketleri ve saltanat müessesesi İmparatorluğu parçalanmak tehlikesinden kurtarmak için, tek tedbir garphlaşmaktan ibaretti. İmparatorluğun, müesseseleri yıpranmış ve devrini tamamlamıştı. Bu müesseselerle, garbın gün geçtikçe artmakta olan baskısına mukavemet edilemeyeceği de anlaşılmış ve garphlaşma vadisinde bir ıslahat başlamıştı. Fakat, yapılan ıslahat perakende ve sathi idi. Halbuki garp, bir bütündü ve bir medeniyet olarak ifade ediliyordu. Onu bütünü ile iktibas etmemek halinde, İmparatorluğun daha da buhranlı bir duruma gireceği tabii idi; nitekim de öyle oldu.

Devletin hukuki bünyesinin garphlaşması lüzumu Gülhane hattının ilân edilmesi ile ifade edilmiştir. Islahat fermanı da bu ifadeyi teyit etmişti. Fakat bu iki vesika, tebaanın sadece şahsi haklarla, siyasi haklarına dair birtakım hükümler ihtiva ediyordu. Fakat padişahın salâhiyet ve mesuliyetlerine ve hükümetin murakabesine dair hiçbir müeyyide sevketmiyordu. Bu

ise şahsi ve keyfi bir idareye daima açık kapı bırakmakta idi. Bir padişahı veya onun güvenliğine sahip bir sadrazamı böyle bir idareden alıkoyacak kuvvet ne idi? Osmanlı devlet adamlarına göre böyle bir kuvvet vardı, adı da şeriat idi. Fakat şeriat, dinî bir anayasadan başka birşey değildi. Zaten o da iki taraflı keskin bir kılıç gibi kullanılmış ve hayırdan çok şerre alet olmuştu.

İmparatorlukta yapılmak istenen ıslahat hamleleri hep şeriat adına durdurulmamış mıydı? Gerçi Gülhane Hattı Hümayununun ilânından beri, batıdan iktibas edilen kanunlarla, şeriat, artık ikinci plâna atılmış görünüyordu. Fakat bu ikinci plânda da devlet işlerinin sevk ve idaresinde müessir olmakta devam ediyordu.

Abdülâziz, ve devrinin ilk kısmında (1861—1871) sadaret mevkiine getirdiği Âli ve Fuat Paşalar koyu dindar ve mutaassıp kimseler değildiler. Fakat İmparatorluğun idaresi için onlar da, mutaassıp halkı idare etmek için şeriatı lüzumlu görüyorlardı. Devlete yerli bir hukuki bünye kazandırılması için, yukarıda söz konusu vesikalara bir yenisini eklememiş olmaları bu sebeptedir. Yine bu sebeptedir ki Abdülâziz devrinde de, Osmanlı İmparatorluğunun mukadderatı padişahın şahsi meziyetlerine ve iradesine tâbi kalmıştır. Âli, Fuat, Mithat ve Rüşdü Paşalar bu iradeye karşı Babıâli'nin istiklâlini korumak için gayret sarfettiler. Fakat bu gayret, hukuki müeyyidelere dayanmak suretiyle değil, şahsi meziyetlere ve siyasi kombinezonlara bağlı kaldı. Nitekim, Abdülâziz, Mahmut Nedim Paşa'yı sadrazamlığa getirince, şahsi, keyfi ve müstebit bir idare tesis etmekte tereddüt göstermedi. Bu idare de tahttan uzaklaştırılmasına mal oldu.

Mülki taksimat ve Abdülâziz devrinde, saltanat hukukunda, kayda
Mülki idare değer bir değişiklik olmamakla beraber, diğer müesseselerde garphlaşma hareketinin devam ettiği görülmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu, tarihi gelişmeleri farklı olan ve ihtiva ettikleri halk toplulukları ile birbirlerine benzemiyen eyaletleri içine alıyordu. Bu eyaletler halkları bir millet topluluğu değil bir cemaatler müzesi teşkil ediyorlardı. Abdülâziz devrinde millet kelimesi henüz kullanılmaya başlamıştı. Fakat onu kullananlar din topluluklarını ifade etmek için kullanıyorlardı. Dini cemaatler arasında hisse müstenit herhangi bir bağ yoktu; bir-

birlerini tanımıyorlar ve hattâ sevmiyorlardı. Cemaatlerin her birinde bile çeşitli gelenekler hüküm sürüyordu. Bu karakterde ve çok geniş hudutlar içinde yaşayan bir halk için prototip bir mülki idare kurmak güçtü ve hattâ imkânsızdı. Bununla beraber, daha Abdülmecit devrinde, Mustafa Reşit Paşa tarafından mülki taksimat ve idare alanında Fransa'dan mühlhem olunarak, değişiklikler yapılmaya başlanmıştı. Fransa, millî bir devlet idi. İmparatorluğunda, anavatanının mülki idaresinden tamamen farklı bir idare takip ediyordu. İngiltere ve hattâ Rusya'da öyle hareket ediyorlardı. Osmanlı devleti ise, İmparatorluğunda ana vatan mefhumu ile ona tâbi birtakım bölgeler kabul etmemiş bulunduğu için, İmparatorluğun bütünü için yeknasak bir mülki idare sistemi kurmaya teşebbüs ediyordu.

Abdülâziz devrinde, hükümeti, böyle bir teşebbüse sürükleyen başlıca âmil, büyük devletlerin, hristiyan tebaa lehinde yaptıkları müdahaleler oldu. Bu devletlere göre, hristiyan tebaa, mülki idareye iştirak ettirilmediği için, zulüm görmekte ve İmparatorluktan ayrılma temayülleri göstermekte idi. Hristiyan tebaanın ayrılma temayülünde olduğu bir hakikat idi. Fakat kötü idare edildiğine gelince, bu hristiyan halka münhasır bir keyfiyet değildi. Hristiyanlar kadar, Türk ve müslüman halk da kötü idareden müteessir ve mutazarrır idi. Kaldı ki Anadolu'da ve Rumeli'de bile öyle eyaletler ve sancaklar vardı ki hükümetin nüfuzu tam mânasıyla teessüs etmemişti. Bosna ve Hersek'te ve Kozan'da bir nevi mahallî derebeylik idaresi hüküm sürmekte idi ve buraları İmparatorluğa asker bile vermemekte idiler. Bu yerler kendi hallerinde bırakıldığı takdirde, büyük devletlerin onları istiklâl için değilse bile muhtariyet için, hükümete karşı mücadeleye teşvik edebilirlerdi. İşte bu sebepledir ki, Babıâli uzun tetkiklere lüzum görmeden ve daha çok, politik düşüncelerle İmparatorluğun mülki taksimatını, büyük vilâyetler ve sancaklar teşkil etmek suretiyle değiştirdi ve evvelâ Tuna vilâyetinden başlamak üzere, yeni bir mülki idare tatbik etmeye girişti. Bu idarenin ruhu, merkezin otorite ve nüfuzunu tesis etmek, vilâyet meclisleri vasıtasıyla halkı idareye iştirak ettirmek ve halkın refahını arttırmak gibi esaslı noktalara inhisar ediyordu.

Bu maksatla yapılan mülki ıslahatın muvaffak olması için herşeyden önce, muktedir vali ve memurlara ihtiyaç vardı.

Bundan başka, halkın da bir dereceye kadar siyasi terbiyeye sahip bulunması gerekiyordu. Halbuki istenilen evsafıta ne memur ne de halk vardı. Mithat Paşa'nın Tuna ve Bağdat vilâyetlerindeki başarılı idaresi şahsi meziyetlerinin bir neticesidir ve bir istisna teşkil eder. Vilâyetlerde, konsoloslar ve mütegalibe sınıfı, vilâyet otoritesinin yerleşmesine mukavemet ettiği için kâğıt üzerinde, makul ve mantıki görünen, tedbirleri, gereği gibi tatbik etmeye imkân yoktu ve olamazdı.

Adalet

Abdülmecit devrinde, adalet sisteminde başlamış olan istihale, Abdülâziz devrinde devam etmiştir.

Bu istihalenin karakteri, şariat mahkemelerinin sahalarının daraltılmasına, bu mahkemelerin dışında cins ve mezhep farkı gözetilmeksizin bütün tebaaya şumulü olan, "Nizamiye Mahkemeleri" adıyla bir yargı sisteminin kurulmasına ve halkın temsilciler seçmek suretiyle bu mahkemelerde temsil edilmesi gibi önemli hususlar teşkil eder. Avrupa usulünde kurulan bu yeni yargı sisteminin ilk kademesini kaza merkezlerinde "Deavi Meclisleri", sancak merkezlerinde "Temyizi Hukuk Mahkemeleri", vilâyet merkezlerinde "Divani Temyiz Mahkemeleri" teşkil ediyordu. Bütün bu mahkemelerin üstünde de, Mahkeme-i Nizamiye ve Mahkeme-i Temyiz bölümlerinden kurulan ve başkentte çalışan Divan-ı Ahkâm-ı Adliye vardı. Bu yüksek yargı kurumunun üyeleri için "azledilmezlik" prensibinin kabul edilmiş olması ve kararlarının hiçbir makam tarafından bozulamayacağını tanınmış bulunması, icra kuvveti ile yargı kuvvetinin ayrılmış bulunduğunu ifade eder. Bundan başka, yargı kuvvetinin istiklâlini kazandığını ve hâkim teminatının kabul edilmiş olduğunu da gösterir. Hiç şüphe yok ki, bu hususlar, adalet cihazının garplılaşması yönünden büyük önemi haizdir.

Yeni ve garplı bir yargı sisteminin meydana getirilmesi, yeni kanunların tedvin edilmesi meselesini de ortaya atmıştır. Osmanlı devlet adamlarından bir kısmı başta Âli Paşa olmak üzere Fransız medeni kanununun alınması tezini savunmuşlardır. Bu tez, kabul edilmemekle beraber, ticaret ile alâkâlı ana esasları tercüme ettirilerek, ticaret mahkemeleri için kabul edilmiştir. Nizamiye mahkemeleri için de, fıkıh kaynaklarından faydalanılmak suretiyle Mecelle adıyla bir medeni kanunu meydana getirildi.

Mecellenin esasını dinî kaynaklar teşkil etmekle beraber, tertip ve tanziminde garphı usule riayet edilmiş olması ve türkçe yazılmış bulunması yenilik olarak kabul edilmek lâzım gelir. Abdülâziz devrinde, ticaret mahkemelerinin, ticaret nezaretinden alınarak adalet nezaretine bağlanması ve sayılarının çoğaltılması da kayda değer bir cihettir.

Ordu Ordunun ıslahı fikri, inhitat devrinden beri bütün padişahları meşgul etmiştir. Bu sebeptendir ki, ilk garphılaşıma hareketleri de orduda denenmişti. Mahmut II., Yeniçeri ocağını kaldırdıktan sonra garphı bir ordunun temelini atmış, Abdülmecit de bu istikamette esasslı bir şekilde çalışmıştı. Bununla beraber Kırım muharebesi, Osmanlı ordusunun tek başına, İmparatorluğu muhafaza edecek kudrette bulunmadığını göstermişti.

Abdülâziz devrinde bu yön dikkate alınarak kuvvetli bir ordu meydana getirilmesine gayret edildi. Ordu mevcudunun yüksek tutulması için esasslı tedbir alınmadı. Hristiyan tebaadan asker almak prensipi, uzun tartışmalardan sonra, tatbik değeri bulunmadığı neticesine varılarak tadil edildi. İmparatorluğun, Bosna, Hersek ve Kozan gibi, devlete asker vermiyen eyaletlerden asker toplamak işi de ciddi mukavemete rastladı. Araplardan zaten asker alınmıyordu. Bu suretle, askerlik mükellefiyeti Türklerle yükletildi. Askerlik hizmeti muvazzaf, yedek ve müstahfiz sınıflarında ve fasılalı bir şekilde geçirilmek üzere yirmi yıl olarak tesbit edildi. Bundan maksat, İmparatorluğun savunması icabettiği vakit, askerlik vazifesini yapabilecek çok sayıda insanın mevcut bulunması idi. Orduya, batı ordularının kullanmakta oldukları en yeni silâhlar temin edildi; İmparatorluk, savunma zarureti gözönünde tutularak, stratejik bölgelere ayrıldı ve altı ordu merkezi teşkil edildi. İlk defa olarak bir hassa alayı kuruldu. İlk defa olarak, ordunun teknik hususları ile meşgul olunmak üzere "Harbiye Nezareti" kuruldu. Bundan başka, Harp okulu için yeni bir bina yapıldı. Bu suretle meydana gelen ordu, dış görünüşü itibariyle, heybet göstermekte idi. Fakat küçük subay ile subay ve komutan noksan bulunduğu için, yapısı sağlam olmaktan uzaktı.

Girit isyanın aylarca sürmüş bulunması da bu ciheti tevsik eden bir olaydır.

Abdülâziz devrinde, orduya verilen önem donanmaya da verilmiştir. Yabancılardan satın alınan kruvazörlerle ve diğer harp gemileriyle teşkil edilen donanmanın Akdeniz'deki donanmaların ikincisi olduğu iddia edilmiştir. Fakat bu ancak tekne itibarıyla bir ikincilik idi. Deniz personeli, kıfayetsiz olarak yetiştirilmişti. Bütün bu sebeplerle, Abdülâziz devrinin askeri satveti görünüşe göredir ve hattâ satvet dahi yabancılarından alınan borç para ile ve yine yabancılarından satın alınmış silâh ve vasıtalarla sağlanmış bulunduğuna için temelsizdir.

MİLLÎ Eğitim Abdülâziz devrinde, medrese inhitat halindeki durumunu muhafaza etmiş ve her türlü yenilik hareketlerine karşı gelmekte ısrar göstermiştir. Medrese dışında, Mahmut II. devrinden beri kurulmasına başlanmış olan garpli eğitim sisteminde ciddi bir gelişme görülmüştür.

Devlet adamlarının eğitimin önemini kavramış bulunmaları ve yabancı devletlerin Avrupalı bir eğitim kurulması hususunda onları teşvik etmeleri, Avrupa'yı tanımış olan Türk aydınlarının türlü yayım vasıtalarıyla umumi efkârâ eğitim meselesinin önemini belirtmeleri, bu gelişmenin başlıca sebeplerini teşkil etmiştir. Âli Paşa'ya göre, eğitim, devletin devamı için birinci derecede önemli idi. Fuat Paşa, İslâmiyetin emrettiği ilim ile sair milletlerin tahsil eylediği ilim arasında hiçbir fark mevcut bulunmadığı kanaatinde idi. Ziya Paşa, garbın refahı ile şarkın sefaleti arasındaki farkı garbın eğitimindeki terakkiye atfediyordu. Yabancı devlet ve ilim adamlarından Türklerle münasebeti olanlar, onlara eğitim sistemini yeni baştan düzenlemeyi tavsiye ediyorlardı. İçlerinden bazıları bu hususta lâyhalar tanzim ederek hükümet adamlarına sunuyorlardı. Bu atmosfer içinde 1869 da meydana getirilen Maarif-i Umumiye nizamnamesiyle, devletin eğitim politikasının esasları ve eğitim sisteminin dereceleri ve sınırları tesbit edildi. Sıbyan okulları (mahalle ve köy okulları) ıslah edildi. Rüştîye okulları ilk okullarının ikinci kademesi sayısı yüzlerce artırıldı, idadi okulları (orta okullar) çoğaltıldı. Vilâyet merkezlerinde birer Sultani (Lise) kurulması kabul edildi ve ilk defa olmak üzere İstanbul'da fransızca dilinde öğretim yapmak üzere Galatasaray Sultanisi (Lisesi) kuruldu.

Abdülmecit devrinde prensip itibariyle kurulması kararlaştırılmış bulunan, Darülfünun (Üniversite) yine bu devirde kuruldu. Mekteb-i Mülkiye-i Tıbbiye (Sivil Tıp Okulu), Eczacı Okulu, Kaptan ve Çarkçı Okulu, Mülkiye Mühendis Okulu, Darülmuaallimat (kız öğretmen okulu) ve sanat okulları da kuruldu. Hiç şüphe yok ki bütün bu eğitim müesseseleri bina, vasıta ve öğretim üyesi yönünden kusursuz değildi. Fakat buna rağmen garplı eğitimin kademeleri artık meydana gelmiş demektir.

Eğitim ile alakalı meselelerden, türkçenin sadeleştirilmesi ve her dereceli okullarda ve programlarda bu dile daha fazla yer verilmesi türkçe ilmi terimler meydana getirilmesi gibi meselelere de bu devirde eskisine nisbetle daha büyük önem verilmeye başlandı. Bütün bu faaliyetlerden her biri mutaassıp kimselerin mukavemetlerine maruz kaldı. Bununla beraber, cemiyetin bünyesi artık garbın eğitim müesseselerini temsil edecek bir karakter iktisap etmeye başlamış bulunuyordu. Bu sebeptendir ki, yavaş da olsa, lâik eğitim istikametinde bir ilerleme gelişmeye başlamış oldu.

Maliye

Abdülâziz devri, on beş yıllık barış devri olmasına rağmen, malî siyaset bakımından on beş yıllık malî buhran devridir. Babîâli devletin hakiki ihtiyaçlarının neden ibaret olduğunu bilmediği için hakiki devlet masraflarının da neden ibaret olabileceğini kestiremiyordu. Bu sebeple masraf, gelire göre değil gelir, masrafa göre ayarlanıyordu. Büyük devletler, Islahat fermanı ile, bir bütçe tanzim edilerek her yıl ilân edilmesi şartını kabul ettirmişlerdi. Abdülâziz devrinin ilk yıllarında bu bütçe tanzim edildi ve giderlerle gelirler arasında açık bulunduğu anlaşıldı. İşte Abdülâziz devrinde halledilmesine çalışılan malî problem bu açığı kapatmak suretiyle denk bütçe sağlanması oldu. Fakat bu iş, başta padişah olmak üzere, bütün devlet adamlarının evvelâ zihinlerini değiştirmeleri, sonra yeni bir maliye teşkilâtı kurmaları ve yeni gelir kaynakları bulmaları ile mümkündü. Halbuki, padişah olsun devlet adamları olsun, devlet hazinesinin zararına olarak yaşamaktan başka birşey düşünmüyorlardı. Yakın çağın başında Selim III. maliyeyi düzenlemek için "Ben kuru ekmek yemiye hazırım" demişti. Abdülâziz ise saray yanında saray yaptırmakla hızını alamıyordu.

Devlet adamları da köşk, yalı, konak yaptırmakla padişahın devrine debdebe ve haşmet dekoru vermeye çalışıyorlardı. Bu arada, ordu ve donanmanın kuvvetlendirilmesine de çalışılıyordu. Bütün bu işler için lüzumlu olan parayı eskiden olduğu gibi müsadere yolu veya örfi vergiler tarhetmek suretiyle temin etmeye imkân kalmamıştı. Avrupa devletlerinin itirazından korkulduğu için yeni vergiler de tarhedilemezdi. Gümrük varidatının arttırılması kapitülasyonlar sebebiyle imkânsızdı. Bu şartlar dahilinde, bütçe açığını kapamak için tek çıkar yol yabancılara borçlanmaktan ibaretti. Abdülâziz devri de bu yolu tuttu. On beş yıl içinde altı defa borçlanıldı. Abdülmecit devrinin son yıllarında da zaten dört defa borçlanılmıştı. Bu sebeple, on borçlanmanın sikleti maliyenin üzerine çöktüğü bu mali siyaset tam bir miras yedilik idi ve günlük bir geçim temin etmekten başka faydası yoktu. Her borçlanmaya, devletin gelir kaynaklarından bir kısmı karşılık gösterilmiş ve bu suretle terhin edilmişti. Alınan borç para, İmparatorluğun iktisadi gücünü arttıracak işlere sarfedilmeyip lüks ve sefahate ve bir de ordu, donanma ihtiyaçlarına ve iç isyanların bastırılmasına gittiğinden malî iflâs tabii bir netice idi. Bu netice de 1875 de hasıl oldu. Devlet, borçlarının faizini bile ödeyemeyecek duruma düştü. Malî iflâs, devletin siyasi itibar ve prestijini de sarstı. Yabancı ve yerli umumi efkâr bir mesul aramaya başladı. Osmanlı umumi efkârı için mesul Abdülâziz'di; Avrupa umumi efkârı için Türklerdi.

Umumi efkârın bu galeyanı padişahın tahtını kaybetmesine ve Osmanlı - Rus harbine başlıca âmil oldu.

Ekonomi, Ticaret ve Bayındırlık Kırım muharebesi, tarih yazarları tarafından çok idealize edilmiştir. Dinî mülâhazaların dışında, hak ve adalet için yapıldığı iddia edilmiştir. Muharebe, neticelerine göre incelendiği vakit, bu iddiaların doğru olmadığı görülür. Paris muahedesi'nin dokuzuncu maddesinde zikredilen Islahat fermanı Osmanlı devleti tarafından, kendisine yardım etmiş olan devletlere, yardım borcunu ödemek için verilmiş bir çek mahiyetindedir, hattâ bu çekte harpte tarafsız kalmış olan devletlerle, Rusya'nın bile hissesi vardır. Islahat fermanı Osmanlı İmparatorluğunun ekonomik istilâsının prensiplerini ihtiva eder. Yabancı sermayesinin Os-

manlı İmparatorluğunda yerleşmesi, yabancılara İmparatorlukta mülke tasarruf hakkının verilmesi bu ferman ile kabul edilmiştir.

Abdülâziz devrinde bu prensipler tatbik edildiği gibi, yabancılara yeni menfaatler sağlayan yeni ticaret muahedeleri de imzalandı. Bu suretle, Osmanlı İmparatorluğu, yabancı mallarının sürüldüğü bir pazar haline geldi. Yabancı mamulleri karşısında tutunmaya çalışmış olan yerli endüstri âdeta silindi. Yabancılar, mülk sahibi olarak Osmanlı memleketlerinde yerleşmek ve iç ticarete de hâkim olmakla, Türkler kendi yurtlarında, yabancı gibi bir duruma girdiler. Türklerin vazifesi bundan böyle, Avrupa endüstrisine ham madde yetiştirmekten ibaretti. İmparatorlukta, kuvvetli bir ekonomi meydana getirmek için bütün maddi imkânlar mevcuttu. Fakat bu imkânları kullanmak için, devletin herşeyden önce kendi gücüne güvenmesi icabediyordu. Halbuki, Babîâli, iç isyanlarında bile büyük devletlerin müdahalesine engel olamıyor ve onların isteklerini hesaba katarak bu isyanlarda hareket ediyordu. Böyle bir durumda, devlet eliyle bir endüstri kurmaya imkân ve ihtimal yoktu. Devletin menfaatine uygun bir dış ticaret politikası da takip edilemezdi. Dolaşısıyla, dünyanın en zengin bir İmparatorluğunda, halk boğaz tokluğuna çalışmak mecburiyetinde kaldı. Bunun için de ziraatle ve küçük mahalli sanayi işleri ile uğraşmaya devam etti. Fransa ve İngiltere, bu hususta yardımda bile bulundular. Tohumluk ve makine verdiler. Bu suretle Osmanlı devletini büyük bir çiftlik, halkı da ırgat durumuna getirdiler. Kendileri de, gerçekte, çiftlik sahibi vaziyetinde idiler. Çünkü istihsal edilen ham maddenin fiyatını onlar takdir ediyorlardı.

Bu hal bazı Osmanlı aydınlarının gözüne çarpmadı değil. Yazdılar, çizdiler, fakat, halk cahil, hükümet zayıf olduğu için bir netice elde edemediler. İmparatorluk gün geçtikçe yabancı ekonomisinin kudreti altında ezilmeye devam etti.

Bu şartlar dahilinde, devletin müstakil bir bayındırlık politikası olamayacağı tabii idi. Abdülâziz devrinin, yol ve demiryolu gibi büyük bayındırlık hareketleri de yine yabancı sermayesi tarafından ve istismarcı bir zihniyetle gerçekleştiriliyordu.

Siyasi ceryanlar

Abdülâziz devri büyük ümitlerle karşılanmıştı. Ümitsizlik içinde sona erdi. Bilhassa 1867 den sonra, padişaha ve Babıâli'ye karşı umumi bir muhalefet baş-gösterdi. Kimse kendi halinden memnun değildi. Herkes mem-nuniyetsizliğini kendi seviyesine göre ifade ediyordu. Medrese adamları camide, halk kahvelerde, münevverler gazetelerde idareyi tenkit ediyorlardı. Yabancı devletler de bu tenkitlerden faydalanarak hükümete ıslahat tavsiye ediyorlardı. Bu atmosfer içinde ilk defa olmak üzere, Osmanlı İmparatorluğunda siyasi bir muhalefetin, bir parti şeklinde teşekkül ettiği görüldü. Av-rupa'da faaliyette bulunan Genç Osmanlılar cemiyeti üyeleri, Avrupa devletlerinin idare tarzlarının tesiri altında kalarak Osmanlı devletinde de, meşrutiyet idaresinin kurulması için müca-deleye giriştiler. İçlerinden bazıları "Türkçülük" hareketinin de fikrî sahada, ilk mübeşşirleri oldular. Batıda tahsil görmüş ve batı usulündeki Osmanlı okullarından yetişmiş kimseler arasında, bu yeni fikir ve his hareketi büyük tepkiler yarattı. Bu suretle İmparatorluğun seçkin zümresi ile padişah ve Babıâli arasında, büyük bir siyasi görüş farkı meydana geldi.

Padişah, meşrutiyet taraftarı değildi ve olamazdı. Padişahın lütuf ve ihsaniyle, sadaret makamına gelen ve vükelâ heyetine iştirak eden devlet adamlarından büyük bir kısmı, meşrutiyeti beğenmiyorlardı. Bu sebeple rejimi savunmak için çalıştılar. Onlara göre, Gülhane Hattı Hümayununun ve Islahat fermanının prensipleri dairesinde meydana getirilecek bir idare tarzı mü-kemmel bir tarzdı. 1867 den sonra, Devlet Şûrasını kurmakla, Nizamiye Mahkemelerini tesis etmekle ve bu müesseselerde Türkler yanında Hristiyanlara da yer vermekle saltanat idaresini kuvvetlendireceklerini sandılar. Medresenin kontrolündeki mu-taassıplar ise ne Genç Osmanlıların ne de padişah ile Babıâli'nin fikir ve hareketlerine iştirak etmiyorlardı. Onlara göre, İmpara-torluk idaresinin zaafı din hıslarının zayıflamasından ve müesse-selerin garphlaşmasından ileri geliyordu. Fakat medrese çok zayıflamıştı. Bir fikir değil doğmatik bir his ifade ediyordu. Yalnız bu hisle de başlamış olan fikir hareketlerini durduramazdı.

Zaten, medresenin önlemeye çalıştığı ıslahat, hürriyet ve meşrutiyet fikirleri, sadece İmparatorluğun bünyesinden gelen

bir hareket de değildi. Yabancı umumî efkârı devamlı bir şekilde bu konu ile alâkadar olmakta idi. Büyük devletler de ıslahat işlerine müdahaleleriyle meşrutiyet istikametinde terakkilere sebep oluyorlardı. 1871 den sonra, Abdülâziz'in keyfi ve istibdatçı bir idare kurmak teşebbüsüne girişmesi, gelişmekte olan hürriyet ve meşrutiyet cereyanlarının sertleşmesine ve yayılmasına sebep oldu. Ve neticede Abdülâziz, bu cereyanların tesiriyle tahtından bile atıldı, devri de bu suretle sona erdi.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SULTAN MURAT V. DEVRİ

(1876)

**Sultan Murad'ın
karakteri**

Sultan Mehmet Murad 30 Mayıs 1876 da tahta çıktı. Abdülâziz'den boşalan ve pek çok trajedilere sahne teşkil etmiş olan bu tahtta yeni padişah acaba muvaffak olabilecek mi idi?

Sultan Murat 1840 da doğmuştu. Tanzimat devrinin ilk şehzadesi idi. Babası Abdülmecit ona Murat adını vermekle devletin istikbali hakkındaki iyi niyetlerini de ifade etmek istemişti.

Sultan Murat, tanzimat devrinin şartlarına göre terbiye edilmişti. Alaturka terbiye usullerinin yanında alafranga usullere de yer verilmişti. Arapça öğrenmiş, divan edebiyatına merak etmişti. 13 yaşına bastıktan sonra da, kendisine fransızca dersi ile piyano dersleri verilmeye başlanmıştı. Babasının İmparatorluk dahilinde yaptığı seyahatlere de iştirak etmişti. Abdülâziz tahta geçtikten sonra, nisbeten serbest bir şekilde yaşamıştı. Avrupa seyahatinde de ona refakat etmişti. Avrupa usulünde yetiştirilmiş olduğu ve fransızca da bildiği için Fransa ve İngiltere saraylarında dikkati çekmiş ve Abdülâziz'den daha çok sempati toplamıştı. İngiltere velihatı ile dost olmuş ve onun delâletiyle masonluk teşkilâtına girmişti¹. Osmanlı tarihinde örneği bulunmayan bu olay Sultan Murad'ın Avrupa hükümdarları ve umumi efkârı nezdinde büyük şöhret kazanmasına sebep olmuştu. Masonluğu sayesinde ve Türkiye'de edindiği dostlar vasıtasıyla, Avrupa fikir hareketlerini kolaylıkla ve devamlı olarak takip etmek imkânını da bulmuş ve bu suretle de, Avrupa'nın usul ve âdetlerine ve liberal fikirlerine sahip olmuştu. Tahta çıkınca, memlekete hizmet edebileceği hususunda da inancı vardı. Babasının ıslahat fikirlerini daha köklü ve daha geniş bir plân dahilinde tatbik etmek tasavvurunda idi.

¹ Belleten, c. VIII., s. 20.

Umumi efkârın
tepkisi

Bu tasavvurları halk arasında ve en çok Genç Osmanlılar nezdinde kendisine büyük şöhret temin etmişti. Bilindiği gibi, Abdülâzîs devrinin son yıllarında, İmparatorlukta korku, sefalet ve emniyetsizlik hüküm sürüyordu. Abdülâzîs'in tahttan indirilmesi ve Murat V. in padişah ilân edilmesi, bu sebeple, umumi bir sevinç ile karşılandı. Bu sevincin taşıdığı mâna şu idi: istibdat devri sona ermiş hürriyet devri gelmişti. Hürriyet de İmparatorluğu, düşmüş bulunduğu uçurumdan kurtaracak ve herkese ümit ettiğini getirecekti.

Sultan Murat
ve Vükelâ

Sultan Murat artık "millet" diye ifade edilmeye başlayan halkı seviyordu ve ona hizmet etmek de istiyordu. Fakat bu hususta kendisini tahta çıkarmış olan vükelânın yardımına ihtiyacı vardı. Vükelâ ise henüz tutulacak yol hakkında anlaşmamış durumda idiler. Abdülâzîs'i tahttan indirirken, istibdadı yıkmak hususunda mutabık kalmışlardı. Murad'ı tahta çıkarınca, meşrutiyeti ilân etmek noktasında ayrıldılar :

Sadrâzam Mehmet Rüşdü Paşa namuslu ve hamiyetli bir zattı. Fakat büyük devlet adamında aranan geniş görüşe ve sağlam iradeye sahip bulunmuyordu. Bu sebeple, meşrutiyet idaresinin Osmanlı İmparatorluğunda tatbik edilebileceğine inanmıyor ve millete hürriyet verilmesinin zararlı olacağını iddia ediyordu.

Serasker Hüseyin Avni Paşa ise, idarenin eski şeklinin muhafazası şartıyla, ıslahata taraftardı. Paşaya göre, vükelâ hüsnüniyetle hareket ettiği ve adaletten inhiraf edilmediği takdirde icabında şiddete de başvurulmak şartıyla fenalıkların önüne geçilebilirdi.

Mithat Paşa'ya gelince, fenalıkların ancak meşrutiyet idaresi ile ortadan kalabileceği fikrinde idi. Vükelânın diğer âzaları da bu üç fikirden birine iltihak etmiş durumda idiler.

Halkın muhafazacı kısmı, sadrazamı, aydınlar da Mithat Paşa'yı tutuyordu. Ordu, subay kadrosunda meşrutiyet taraftarları bulunmakla beraber, Hüseyin Avni Paşa'nın emrinde idi. Avrupa umumi efkârı ise, Türkiye'de meşrutiyetin ilân edileceğine muhakkak nazariye bakıyordu.

Hattı Hümayun Padişahların tahta çıktıkları zaman, memleket idaresinde tutucakları yolu bir Hattı Hümayun ile bildirmeleri gelenek idi. Bu sebeple Sultan Murat'ın idare hakkındaki niyet ve tasavvurları merakla beklenmişti. Hattı Hümayun, cülusun üçüncü günü ilân edildi. Sadrazama direktif mahiyetinde olmak üzere şu fikirleri ihtiva ediyordu :

1 — Culus, Tanrının takdiri ve bütün tebaanın arzusu üzerine vuku bulmuştur; 2- Sadrazam, vükelâ ve diğer memurlar memuriyetlerinde ihka edilmiştir; 3- Devletin iç ve dış işlerinde görülen müşkülâtın âmme efkârında yaratmış olduğu emniyetsizliğin bir an önce giderilerek güvenliğin sağlanması için idare usulünün sağlam bir esasa istinat ettirilmesi ve bütçenin dışında sarfiyat yapılmamasının temini; 5- Bütün devletlerle dostluk esasları üzerine siyasi münasebetlerin yürütülmesi¹.

Bu fikirler, vükelâ tarafından Sultan Murat'a maledilmişti. Sadrazam Rüştü Paşa, Hüseyin Avni ve Mithat Paşalar, Abdülâziz'i hal etmiş olmalarından doğan mesuliyeti üzerlerinden atmak için, bu işi bütün tebaanın arzusu olarak göstermek hususunda mutabık kalmışlar, fakat hal'in sebebini teşkil etmiş olan meşrutiyetin ilânı noktasında, anlaşılmadıkları için Hattı Hümayunu bu hususta müphem ve oyalayıcı ifadelerle doldurmuşlardı.

Memnuniyetsizlik Bu yüzden Hattı Hümayun memnuniyetsizlik uyandırdı. Umumi efkâr Sultan Murat ve vükelâ aleyhine dönmeye başladı. Abdülâziz'in tahttan indirilmesinde büyük rol oynayan Harp Okulu Nazırı Süleyman Paşa, sadrazama hitaben: "Paşa hazretleri saltanat değişikliği bugünkü istibdat idaresini muhafaza edilmek için yapılmadı. Herkes milletin istikbalini temin etmek için bu fedakârlığı deruhte etti; yoksa bu işi yapanların ne Abdülâziz'e şahsi bir garazları vardı ve ne de Sultan Murat'a hususi bir nisbetleri mevcut idi"² diyerek vükelânın maksada ihanet etmek yoluna saptıklarını ifade etti.

Vükelâ heyetindeki konuşmaların gizliliği muhafaza edilemedi. Meşrutiyet maddesinde Hüseyin Avni Paşa'nın muhalefet gösterdiği, sadrazam Rüştü Paşa'nın korktuğu, Mithat Paşa'nın

¹ Hattı Hümayun metni için; Ahmet Mithat, Üs-i İnkılâp, s. 501.

² Süleyman Paşa, Hiss-i İnkılâp, s. 62.

ise yalnız kaldığı rivayetleri dolaşmaya başladı. Hüseyin Avni Paşa hakkında küfürler edidiği ve hakaretler savrulduğu duyuldu. Umumi efkârda beliren bu tepki Avrupa matbuatına da aksetti. Abdülâziz'in hal'i ile Türkler lehinde hasıl olan müspet hava değişti. Gazeteler, tekrar Türklerin kabiliyetsizliğinden ve samimiyetsizliğinden bahsetmeye başladılar.

Bu esnada İstanbul'da, muhafazacı ve inkılâpçı gazeteler arasında, "Meşrutiyet" konusu üzerinde şiddetli bir tartışma yapılmakta idi.

Muhafazacı zihniyet, Basiret gazetesi tarafından temsil edilmekte idi. Bu gazete bir Millet meclisi kurulmasına taraftar olmakla beraber, bu meclisin siyasi yetkilere sahip olmasını mahzurlu görmekte ve sadece malî meselelerle, bayındırlık işleri hakkında, salâhiyetli olmasını istemekte idi. Aynı gazeteye göre Müslümanlarla Hristiyanlar arasında tam bir eşitlik asla bahis mevzuu olmamalıdır. Hristiyanlar orduya kabul edilmemeli, vükelâhk, valilik gibi yüksek memuriyetlere getirilmemelidir. İslâm dini de zaten buna müsait değildir. Aksi halde İslâmiyet ve hilâfet mahvolur.

İnkılâpçı zihniyeti temsil eden "Vakit" gazetesi ise devletin, istibdat idaresi ile düşmüş olduğu uçurumdan ancak meşrutiyet idaresi ile kurtulabileceğini savunuyor, tebaa arasında tefrik kabul etmenin medeniyet ve insaniyet ile telif kabul etmediğini öne sürüyor ve şeriatın da buna mâni olmadığını iddia ediyordu.

Bu tartışmadan da anlaşıldığına göre, muhafazacı ve inkılâpçı zihniyet meşrutiyet problemini dinden ayrı bir zemin üzerine istinat ettirmeyi düşünemiyorlardı.

Bu ve bu gibi tartışmaların tesiriyle de halk arasında artmakta olan heyecan, Sultan Abdülâziz'in ölümü olayı ile bir kat daha arttı.

Sultan Abdülâziz'in ölümü olayı pı'da yaşamaya mecbur edilmişti. Bu saray, ona (4 Haziran) Osmanlı padişahlarından bazılarının maruz kalmış bulundukları kanlı akibetleri hatırlatıyordu. İçinde bulunduğu çağda, amcası Selim III. ve Mustafa IV. bu sarayda feci bir surette tahttan indirilmişler ve öldürülmüşlerdi. İşin garibi Selim III.'ün şehit edilmiş olduğu daire de kendisine,

ikamet için tahsis edilmişti. Gururlu ve hisli olan eski padişah, Topkapı sarayına öldürülmek için getirilmiş olduğuna inanmaya başlamıştı. Serasker Hüseyin Avni Paşa'nın kendisine karşı taşıdığı korkunç kin bu inancı söküp atmak hususunda yaptığı ruhi mücadelelere engel oluyordu. Öldürülmek korkusunun ağırlığı, Abdülâziz'de kendi canına kıymak fikrini ve hissini de geliştirmişti.

"Beni Sultan Selim gibi burada itmam etmek isterler"; "badema benim hayatım mucib-i fitnedir, bir parça zehir bulamaz mısınız?" İşte Topkapı'da, ümitsizlik, hiddet ve heyecan saikasıyla söylemiş olduğu sözler... Artık onun için, ölmek de, yaşamak da güçleşmişti. Topkapı sarayından uzaklaşmakla, kendisine musallat olan ölüm fikrinden de kurtulabileceğini sandığı için, Sultan Murat'a bir mektup yazdı. Mektup: "Tanrıya, sonra atabc-i şevketlerine sığınırım" diye başlamakta "mürüvvet ve insaniyet, sıkılmışlara yardım etmektir. Bulduğum ıstıraptan beni kurtarmak için bir mahalli mahsus tayinini rica... ederim"¹ diye sona ermekte idi.

Sultan Murat, mektuba cevap verdi. Onu teselli etti, ve Ortaköy'de Fer'iye sarayına naklettirilmesini irade etti. Abdülâziz bu yeni ve şahane hapisanesinde de ölüm korkusundan kurtulamadı. Sarayın karşısında, Kuzguncuk'ta, Hüseyin Avni Paşa'nın yahsi bulunuyordu. Hüseyin Avni Paşa'yı hatırlamak ise ölümü düşünmekti... Abdülâziz, sarayın pencereleri dibinde nöbet bekleyen subayların konuşmalarını fenaya yorumluyor ve annesine: "Beni tahttan indirmek elbette öldürmek içindir"² diyordu. Bu kâbuslu hayat üç gün sürdü.

4 Haziran Pazar sabahı harem dairesindeki kadınların fer-yatları Abdülâziz'in bütün ıstıraplarından ebediyen kurtulmuş olduğunu ifade ediyordu. Vaka yerine ilk yetişen Hüseyin Avni Paşa oldu. Gürültüyü sevmeyeceği için vaveylayı menetti. Cenazenin, civardaki karakola taşınmasını emretti. Altına erlere mahsus yataklardan birini koydurdu, pencerelerin birinden kopardığı bir perde ile de üstünü örttü. Ondan sonra vükelâ ile doktorlara

¹ Mehmet Memduh, Mirat-ı Şüunat, s. 18.

² Ahmet Mithat, Üss-i İnkılâp, s. 398.

³ Mahmut Kemal İnal, Son Sadrazamlar., c. IV., s. 542.

haberler uçurdu. Vükelâ toplandıktan sonra, merhum padişahın ölüm hikâyesini, hizmetinde bulunan Fahri Bey'den dinlediler: Abdülâziz, pazar sabahı, validesinden sakalını düzeltmek için bir makas ve bir ayna istemiş, sonra herkesi odasından çıkartarak yalnız kalmış ve makas ile kollarının damarlarını kesmiş; cariyeler, bir müddet sonra, kapıya vurdukları halde cevap alamayınca, kapı, valide Sultanın emriyle kırılmış ve içeriye girildikte Abdülâziz'in, kana bulanmış olduğu halde hasır üstünde uzanmış ve ölmüş olduğu görülmüş, yanında ölüm aleti olan makas da duruyormuş¹.

Vükelâ bu izahatı kâfi gördü ve ayrıca bir tahkikat açılmasına lüzum görmedi. Zaten hal fetvasında Abdülâziz'in deli olduğu ifade edilmişti. Teessür anında ve delilik saikasıyle intihar edilebilirdi. Abdülâziz de intihar etmişti. Bunda şaşılacak ne vardı?

Bu esnada çağırılmış bulunan 19 doktor da cesedi muayene ettiler. Fakat bu muayene sadece kol ve bilek kısmına inhisar etti. Hüseyin Avni Paşa, "bu cenaze, Ahmet Ağa, Mehmet Ağa değildir, bir padişaktır. Onun her tarafını açıtırıp size göstere-mem" diyerek umumi bir muayene yapılmasına mâni oldu.

Doktorlar da, bu şartlar dahilinde,, bir rapor tanzim ederek, yukarıda söz konusu makas ile kesilmiş olan damarların ölümüne sebebiyet verebileceği neticesini tesbit ettiler. Bu suretle Abdülâziz'in ölümü, bir intihar olarak kabul edilip resmen ilân olundu.

Cinayet mi, intihar mı? Hakikaten, Abdülâziz intihar mı etmişti? Vaka öğrenilince başta Sultan Murat V. olmak üzere herkes onun bir cinayete kurban olduğuna inandı.

İngiliz elçisi bile: "Haber duyulur duyulmaz kendim de dahil olduğum halde eski padişahın vefat sebebi intihar olmayıp bilâkis katil olduğuna şüphe eden bir fert bile yok idi desem caizdir"² suretindeki ifadesiyle bu ciheti tevsik etmektedir. Resmî tebliğ ve doktorların raporu yayımlandıktan sonra, bazı kimseler, intihara inandı ise de, umumi efkârın büyük kısmı cinayete ihtimal vermeye devam etti. Usulüne göre resmî bir tahkikat yapılmış olmadığı için iki şakkın taraftarları da tezlerini, bazı hâdiseleri ve eskki padişahın bazı sözlerini yorumlamak suretiyle kuvvetlendirmeye çalıştılar.

¹ Abdurrahman Şeref, T. Tarih Encümeni Mec., N. 83 (6).

² İntihar mı imâte mi? yahut vaka-i Sultan Aziz, a. 23.

İntihar tezine taraftar olanlar, daha çok, psikolojik delillere dayanmaktadırlar. Bunlara göre, Abdülâziz son derece mağrur ve hassas bulunması dolayısıyla tahttan indirilmesinden doğan ıstırap ve kederi hazmedememiştir. Onun böyle bir vaziyete tahammül edemeyeceği padişahlığı zamanında görülmüş olan şu halleriyle de sabittir. Bursa'ya yaptığı seyahatte bütün türbeleri ziyaret ettiği halde, Yıldırım Bayezid'in türbesini ziyaret etmemiş ve sebebi sorulduktaki. Timur'a teslim olmakla saltanat hanedanının şerefini küçültmüş olduğunu, böyle bir duruma düşmemek için pek âlâ sinesine bir hançer saplamasının daha muvafık olacağı cevabını vermiştir. Keza, Fransa İmparatoru Napolyon III. ün Sedan'da Almanlara esir düşmesi üzerine de, şerefini korumak için intihar etmeyi düşünmemiş olduğundan ona küfürler savurmuştur. Bundan başka kendisi de daha çocukluğundan beri, intihar fikri üzerinde sık sık durmuştur. Hattâ, annesinin birçok teklif ve teşebbüslerine: "üzcrime varmayın intihar ederim" demekle karşı koymuş, tahta çıkmasından dört yıl sonra da bir muhavere esnasında intihar şekilleri üzerinde durarak, en kolay şeklin kol damarlarını açmak suretiyle intihar olduğunu ifade etmiştir. Nihayet, tahttan indirilmesinden sonra Topkapı sarayına girişinde zehir istemiş olması da, canına kıymak isteği hususunda delil olarak gösterilmiştir.

Cinayet tezine ihtimal verenlere gelince, bunlar, Abdülâziz'in halledildikten sonra, öldürüleceği hususunda devamlı bir korkunun tesiri altında kaldığını, Hüseyin Avni Paşa'nın daha hal olayından önce onu öldürmek tasavvurunda bulunduğunu hattâ bu tasavvuru Mithat Paşa'ya açmış ise de reddedildiğini, hal'den sonra aynı tasavvuru Sultan Murad V. e açtığını ve şiddetle reddedildiğini önce sürdükleri gibi Fer'iye sarayına nakledildikten sonra, yüksek maaşlarla Abdülâziz'in hizmetine ve nezaretine yeni adamlar tayin edildiğini, ölüm vakasından sonra, ceset üzerinde tâm bir muayene imkânının doktorlara sağlanmadığını ve ölüm hakkında hiçbir tahkikata girilmediğini de işaret ederek, öldürülmüş olabileceğini kabul ediyorlar.

Abdülhamit devrinde yapılan muhakeme esnasında her ne kadar intihar keyfiyeti reddedilmiş ve katil üzerinde karar verilmiş ise de, bununla dahi Abdülâziz'in ölümü üzerine çöken esrar perdesi kaldırılamamıştır. Mahkemedен sonra cinayet mi, intihar

mı? soruları devam etmiş ve mesele tarihçilerin tetkik sahasına intikal etmiştir. Arşiv vesikaları üzerinde incelemeler yapmak suretiyle bu sorulara son vermeye teşebbüs etmiş olan Abdurrahman Şeref ile Mahmut Kemal İnal da, çalışmalarının sonunu kesin hükme bağlamaktan çekinmişlerdir. Abdurrahman Şeref, "Sultan Abdülâziz'in vefatı" adlı makalesinde: "İntihar mı, katil mi? Bu iki rivayetin hangisi doğrudur? Meseleyi etrafla tetkik ve münakaşa ederek katî bir hüküm vermek ne iyi olurdu; lâkin abd-i âciz her iki tarafa kanaat-i tamme hasıl edemediğimden mesmuatımı zikr ve irat ve bazı mütalâat ilâvesiyle iktifa edeceğim"¹ demektedir.

Mahmut Kemal İnal'ın mütalâası ise şöyledir: "Abdülâziz'in hal'ine teşebbüs edildiği günden ahirete gittiği veyahut gönderildiği dakikaya kadar cereyan eden hâdiseleri gözönünde bulundurarak derim ki :

Sultan Abdülâziz katledilmiş ise katlettiren Hüseyin Avni Paşa'dır. İntihar etmiş ise müsebbibi ve diğer tâbirle mânevi katili yine Hüseyin Avni Paşa'dır."²

Mahmut Kemal İnal'ın mütalâası tarih olaylarının tabii bir neticesi gibi görünmekle beraber, kesin bir hüküm mahiyetinde değildir. Biz de böyle bir hükme mesnet teşkil edecek vesika ve belgelerin henüz meydana çıkarılmamış bulunduğunu belirtmekle iktifa ediyoruz.

Abdülâziz'in ölümü, yukarıda da işaret edildiği gibi, halk arasında büyük heyecan yarattı. Abdülâziz'in evvelce tahttan indirilmiş olmasına sevinmiş olanlar bile ona acımaya başladılar. Ve vükelâyı Abdülâziz'in ölümünden suçlu tuttular. Başlıca suçlu olarak da Hüseyin Avni Paşa'yı kabul ettiler. Öte yandan, Sultan Murat V. hakkında da suçlulamalar başladı. Yukarıda da işaret edildiği gibi, ondan meşrutiyeti ilân etmesi beklenmişti. Halbuki vükelânın elinde bir oyuncak haline geldiği ve Serasker Paşa'nın istibdadı için alet vazifesi görmeye başladığı hususunda umumi bir kanaat hasıl oldu. Halkın psikolojik durumunda meydana gelen bu değişikliğin, İstanbul'da ve İmparatorluğun başka taraflarında kötümser bir hava yarattı.

¹ Abdurrahman Şeref, Türk Tarih Encümeni Mec. No. 83 (6).

² Mahmut Kemal İnal, Son sadrazamlar, c., IV, s. 557.

**Çerkez Hasan
vakası**

İşte bu havanın gittikçe sertleşmeye başladığı, yani Abdülâziz'in ölümünden on iki gün sonra Çerkez Hasan vakası meydana geldi. Bu yeni trajedinin konusu ve aktörleri hakkında, kitaplarda rastlanan bilgi şöyledir :

"Girit'te, hıristiyan halkın giriştiği fesatçı hareketleri görüşmek için Mithat Paşa'nın konağında vükelâ meclisi toplanmıştı. Toplantıda: Sadrazam Mehmet Rüştü Paşa, Devlet Şûrası Reisi Mithat Paşa, Serasker Hüseyin Avni Paşa, Tophane Müşiri Rıza Paşa, Bahriye Nazırı Kayserili Ahmet Paşa, Maarif Nazırı Cevdet Paşa, Maliye Nazırı Yusuf Paşa, Ticaret Nazırı Halet Paşa, Meclisi Âliye memur Hüseyin Paşa, Sadaret Müsteşarı Sait Efendi, Amedei Mahmut Bey ve Sadaret mektupçusu Memduh Bey bulunuyorlardı.

Görüşmelere devam edildiği sırada, odaya Çerkez Hasan girer, sağ elinde tabanca, sol elinde kama vardır. Nazırlara "davranmayınız" dedikten sonra Hüseyin Avni Paşa'nın karnına ateş eder. Kayserili Ahmet Paşa, katili zapdetmiye kalkışır, fakat kama ile yaralanması üzerine bir kenara çekilir, Çerkez Hasan, serbest kalınca, yerde can çekişen Hüseyin Avni Paşa'yı kama ile öldürür. Bu sırada kendisini tutmaya çalışan Mithat Paşa'nın hizmetkârlarından birini ve Sadaret yaveri ile bir eri de tabanca ile katleder. Çerkez Hasan bu işleri görürken, paşalar ve diğer nazırlar canlarını kurtarmak maksadiyle çil yavrusu gibi dağılırlar ve bitişik odalara iltica ederler. Bu arada serseri bir kurşun da Hariciye Nazırı Raşit Paşa'nın hissesine isabet ederek ölümüne sebep olur."¹

Katil tutulduktan sonra, vükelâdan arta kalanlar toplanıp durumu mütalâa ettiler. Yapılan hareketin Abdülâziz'in intikamını almak maksadiyle tertiplenmiş geniş ölçüde bir hareket gibi kabul ettikleri için Sultan Murat'ın ikamet etmekte olduğu Yıldız sarayına haber gönderdiler ve sarayı muhafaza için tedbirler aldılar. Olay İstanbul'da duyulur duyulmaz, herkes de vükelâ gibi bir isyan hareketine ihtimal verdi. Hattâ yabancı elçiler bir aralık limanda bulunan sefaret gemilerine iltica etmeyi bile düşündüler. Fakat az zaman içinde olayın tek faili bulunduğu bu failin de Çerkez Hasan olduğu anlaşıldı.

¹ Mahmut Celâlettin Paşa, Mirat-ı hakikat. s. 128 - 129.

Çerkez Hasan, Kafkasya'dan İstanbul'a gelmiş, Harp Okulunda tahsil ettikten sonra yüzbaşı rütbesiyle ordu hizmetine girmiş, Dar-ı Şûray-ı askeriyede ve hassa ordusunda yaverlik yaptıktan sonra, Abdülâziz'in oğlu Yusuf İzzettin Efendi'nin maiyetinde kolağası rütbesiyle yaverliğe tâyin edilmişti. Bazı rivayetlere göre, Abdülâziz'in üçüncü kadını ile akrabalığı da vardı. Abdülâziz'in halledilmesinden sonra, İstanbul'dan uzaklaştırılmak maksadiyle, Serasker Hüseyin Avni Paşa tarafından merkezi Bağdat'da olan altıncı orduya tâyin edilmiş ve memuriyet yerine gitmesi için tazyik ve tehdit edildiği sırada, yukarıda anlatılan cinayetleri işlemişti.

Kendi ifadesine göre, vükelânın Abdülâziz'i halletmelerini sebepsiz ve haksız görmüş ve onu tekrar tahta geçirmek için hal'inde başlıca rolü oynamış olan Hüseyin Avni Paşa ile Kayserili Ahmet Paşa'yı öldürmeyi tasarlamış, fakat münasip bir fırsat bulamamıştı. Abdülâziz'in ölümünden sonra ise intikam almak maksadiyle aynı fırsatı kollamaya başlamış ve neticede, yukarıda anlatılan cinayeti işlediğini ifade etmiştir.

Hükümet bu ifadeyi bir tarafa bırakarak, tebliğinde suikastin Hüseyin Avni Paşa'ya karşı ve şahsi düşmanlık sebebiyle yapılmış olduğunu ilân etti. Fakat umumi efkâr, resmî tebliğlere hiçbir veçhile itimat etmez hale geldiği için bu trajedi hakkında da türlü yorumlar ortaya atıldı. Bu arada, Mithat Paşa'nın, Hüseyin Avni Paşa'dan kurtulmak, meşrutiyet taraftarlarının da Murat V.i kanun-i esasiyi ilân etmeye zorlamak için Çerkez Hasan'ı bu cinayete sevkettikleri rivayetleri de dolaştı. Kanaatimizce ne resmî tebliğ ile ne de bu son rivayetlerle ortaya atılmış olan cinayet âmillerine itimat etmek mümkün değildir. Çerkez Hasan, kendi ifadesinde de belirttiği gibi, Abdülâziz'in intikamını almak maksadiyle öldürmüştü. Bu ifadeyi red ve cerhedecek vesikalar bulunmadığı için istidlâllerle cinayetin başka sebeplerle izahını yapmak kabule şayan görülmez.

Sultan Murat'ın
deliliği

Osmanlı devletinde, bir padişahın, şariat icaplarına göre tahttan indirilmesi için ya küfür işlemiş olması veya deli olması gerekiyordu. Abdülâziz'e küfür isnat edilemediği için, deli olduğu, doktor raporu ile değil fakat fetva ile tesbit edilmiş ve tahttan indirilerek yerine

Sultan Murad V. geçmişti. Murat V. in padişah olacağı sırada deli olmadığını kabul etmek gerekir. Zira, vükelânın deli olmayan bir padişahı yerinden atarak yerine, günün birinde iskat etmek zorunda kalacakları deli bir şehzadeyi padişah yapmaları için kendilerinin deli olmaları icabeder. Halbuki Abdülâziz'i tahttan indirme işinde başlıca rolü oynamış olan Mehmet Rüşdü Paşa, Mithat Paşa, Hüseyin Avni Paşa ve Şeyhülislâm Hayrullah Efendi akıllı adamlardı. Fakat bu akıllı adamlardan her biri kendi aklının istikametine o kadar inanıyordu ki, bunlarla çalışacak bir padişahın zıvanadan çıkmaması için çelik gibi iradeye sahip olması lâzımdı. Halbuki Murat V., önceden açıklandığı gibi, çok hassas ve zayıf iradeli bir padişahı. Bu sebeple, padişah olur olmaz delilik alâmetleri göstermeye başlamıştı. Bu suretle birkaç aydan ibaret olan trajedilerle dolu, devrinin son trajedisinin kurbanı bizzat kendisi oldu.

Sultan Murat'ın deliliğine tesir etmiş olaylar şunlardır: Abdülâziz devrinin son yıllarında saltanat varisliğinde değişiklik şayiaları ortada dolaşmaya başlamıştı. Padişahın, tahta kendisinden sonra, oğlu şehzade Yusuf İzzettin'in çıkmasını temine çalıştığı söyleniyordu. Böyle bir halde ise, veliaht bulunan Sultan Murat, taht üzerindeki haklarını kaybedecekti. İşte saltanat haklarını kaybetme korkusu, onda akıl bozukluğuna elverişli şartları meydana getirmede ilk âmil oldu.

Sultan Murat, bu korkunun tesiri ile, nezaret altında bulundurulmasına rağmen Genç Osmanlılarla ve Abdülâziz'in vükelâ arasındaki düşmanlarıyla münasebetlerini sıklaştırmak zorunda idi. Hüseyin Avni Paşa ile Mithat Paşa'nın Abdülâziz'i hal etmek için hazırladıkları tertibe dahil oldu. İşte bu andan itibaren son derecede endişeli ve korkulu günler geçirmeye başladı. Çünkü tertibin muvaffak olamaması halinde öldürüleceğini muhakkak sayıyordu. Korku saikasıyla alkole düşkünlüğü arttı. Aşırı derecede konyak ve şampanya içmeye başladı. Böylece korku ve alkol akli melekelerinde büyük tahribat yaptı. Abdülâziz'in tahttan indirilmesi hususunda tesbit edilmiş tarihin, kendisine haber verilmeksizin bir gün önceye alınması ve dramatik bir şekilde, saraydan alınarak Bab-ı seraskeriye biat için götürülmesi, çılgınlık alâmetlerinin belirmesi hususunda, bardağı taşırtan damla vazifesini gördü. Nitekim daha biat esnasında sırtmaları ve

mânasız el ve kol hareketleri görüldü. Biatten sonra, Mehmet Rüştü, Hüseyin Avni ve Mithat Paşaların sarayda, sözde padişahı muhtemel bir tehlikeye karşı korumak için kalmaları da, Sultan Murat'ın ruh hali üzerinde menfi tesir yaptı. Bu üç zattan her biri padişahı kendi fikrine getirmek için çalıştı. Hüseyin Avni Paşa, bilhassa, ona ordu sayesinde tahta çıkmış bulunduğunu dolayısıyla kendisine minnettar kalması gerektiği fikrini telkin etmeye çalıştı. Mithat Paşa, kanun-i esasinin ilânı lüzumundan, Mehmet Rüştü Paşa ise bu işin henüz mevsimsiz olduğundan bahsettiler. Padişah bu üç ateş arasında ne yapacağını şaşırmişti. İradesiz, kararsız ve isteksiz davranışı karşısında üçlü gurup muvazaa usulleriyle padişah adına memlekete idare etmeye başladılar. Bu suretle, memlekete hürriyet ve meşrutiyet getirilmedikten başka İmparatorluğun tek hür adamı da birbirlerini sevmeyen ve anlamıyan üç kodamanın istibdadı altına girdi.

Bunlar, padişahın, dilediği adamları hizmetine almasına engel olduktan başka, dostlarının da saraya girmesine mâni oldular. Hattâ Namık Kemal'in bile huzura çıkmasına müsaade edilmedi. Padişah'tan istenen tek şey vükelânın getirdiği yazılara muvafakat etmesinden ibaretti. Böylece bütün idare salâhiyeti vükelâda, bu salâhiyetin bütün mesuliyeti padişah'ta toplanmış oluyordu. Sultan Murat böyle bir hükümdarlık tarzının feci âkibetini Sultan Abdülâziz'in hal olayında görmeyecek kadar henüz aklını kaybetmemişti. Nitekim, Hüseyin Avni Paşa, kendisine Abdülâziz'in öldürülmesi hususundaki fikrini açtığı vakit, "Ben katil olamam"¹ diye şiddetle reddetti ve hattâ tahtan feragat edeceğini söyledi.

Abdülâziz'in ölümü, padişah'taki delilik istidadını geliştirdi. Haber kendisine ulaştırıldığı gün sofrada yemek yemekte idi. Fenalık hissetti, kustu ve baygınlık geçirdi. Amcasının öldürüldüğüne inanmıştı. Kandan nefret ediyordu. Halkın ve Avrupa umumi efkârının bu cinayetten kendisini mesul tutacağına ihtimal veriyordu. Bu esnada kendisini teselli edecek tek varlık olan annesi de "Bizim halimiz ne olacak? İşte amcanızı öldürdüler" demek suretiyle ıstırabını ve hastahgını arttırıyordu. Sultan Murat artık kendi âkibetinden de emin değildi. Vükelânın

¹ The Memoires of İsmail Kemal Bey, s. 116.

ihametinden ve halkın intikamından korkmaya başladı. Bu şartlar dahilinde dimağı ve ruhi teşevvüpleri gelişti. Vükelâdan huzuruna çıkanları öpmeye kalkıştı. Bir gün kendisini havuza atmaya kalkıştı. "Kan istemem, saltanat istemem" diye bağırarak intihara teşebbüs etti.

**Vükelâdan ted-
birleri**

Bu durum karşısında, padişah Cuma namazına çıkamaz oldu. Kılıç kuşanma merasimi de yapılamadı. Memleketi ilkin yukarıda adı geçen üç paşa idare etmişti. Hüseyin Avni Paşa'nın ölümünden sonra bütün idare Mehmet Rüştü Paşa ile Mithat Paşa'nın elinde kaldı. Bunlar, Sultan Murat'ın deliliğini umumi efkârdan gizli tutmaya çalıştılar. Padişahın arkasında, oturmasına engel olacak yerde bir çıban çıktığını ve tedavi edilmekte olduğu haberini yaydılar. Gerçekte bu esnada padişahın dimağındaki mânevi çıban tedavi edilmekte idi. Tedavi eden de saray doktorlarından Capoleon adında biri idi. Bu zat, kalûbelâdan kalma usullere müracaat etmek suretiyle, yani sülûk yapıştırmak ve soğuk su banyoları yaptırmak suretiyle hastalığı yenmeye çalışıyordu. Bu tedavi tarzı ise aksi netice verdiği için hastalık vehamet kesbediyordu.

Hastalığın uzaması, devletin umumi siyaseti üzerinde de akisler yapıyordu. Elçiler itimatnamelerini takdim edemedikleri için, vazifelerine başlayamıyorlardı. İngiltere elçisi, tedbir olarak, padişahın hastalığı müddetince, işlerin naiplik ile tedvir edilmesini teklif etti. Kendisine padişahın aynı zamanda halife bulunması dolayısıyla imamet yetkilerini haiz bulunduğu ve deli bir padişahın imametinin sahih olamayacağı ve böyle bir kimseye niyabet etmenin de şer'an caiz olmadığı cevabı verildi¹.

Bununla beraber, elçinin dikkati çekmesi, devlet adamlarını çıkar yol aramaya sevketti. Mithat Paşa; bir meclisi umuminin toplanmasını ve kanuni esasi meselesini görüşmesini sadrazama teklif etti. Sadrazam, yeni bir padişahın deli bulunduğu bir sırada böyle bir meselenin görüşülüp karara bağlanmasının caiz olmayacağını söyleyerek teklifi reddetti. Bu esnada, Fransa'nın Orléans şehrinde çıkan bir gazete padişahın hastalığı hakkında bir makale neşrederek, hastalığın alkolden mütevellit cinnet ve

¹ The Memoires of İsmail Kemal Bey, s. 116.

felçden ibaret olduğunu yaydı. Vükelâ bunun üzerine ve yine İngiltere elçisinin tavsiyesi ile Viyana'dan asabiye hastahkları mütehassısı Leidsdorff'u getirttiler. Doktor Sultan Murat'ı muayene ettikten sonra, tanzim ettiği raporda hastahğın, uykusuzluktan ve son olayların asap sisteminde yaptığı tesirlerden mütevellit dimağı ve ruhi bir depresyon olduğunu belirterek devamlı ve sistemli bir tedavi ile, tedavi edilebileceğini belirtti. Lâkin ikinci bir muayene ve konsültasyondan sonra, hastahğın tam bir surette tedavisine imkân bulunmadığına kani olduğunu ifade etti. Raporların tam metinleri neşredilmediği için bu hususta da karanlık noktalar mevcuttur. Doktorun uzun bir tedaviye lüzum göstermesi ve bazı tarihlerde rastlandığı gibi, Sultan Murat'ı Viyana'daki kliniğe götürmek teklifinde bulunmuş olması muhtemeldir. Buna karşılık, vükelânın da, Osmanlı geleneklerinin böyle bir teklifi kabul etmeye imkân vermediğini ileri sürerek ve Raison d'Etat (Hikmet-i hükümet, prensibine dayanarak doktordan hastahğın tedavi edilmez cinsten olduğuna dair bir rapor elde etmiş olmaları mümkündür.

Sultan Murat'ın
tahttan
indirilmesi

Bu rapor, Sultan Murat'ın tahttan indirilmesi için ilmi bir fetva mahiyetinde idi. Fakat Sadrazam Mehmet Rüşti Paşa, buna rağmen tereddüt ediyordu. 25 Ağustosta İngiliz elçisine danışmaya

gitti. Elçi, "bu derece nazik bir mesele hakkında kendisinden birşey beklenmemesi, vatanın selâmet ve saadeti için gerekli fedakârlık teşebbüslerine girişilmesi icabettiğini ifade etti. Bir gün sonra, veliaht Abdülhamit'in bir adamı yine İngiliz elçisini görerek, efendisinin tahta çıktığında hürriyet esasları dairesinde memleketi idare edeceğine dair teminat vermekte olduğunu bildirdi. Bu esnada Ticaret Nazırı ve Abdülhamit'in enişterisi Mahmut Paşa ve Serasker Redif Paşa sadrazamı Abdülhamit'in cülüsünü temin için teşvik ve tehdit ediyorlardı. 29 Ağustosta, sadrazamın tavsiyesi üzerine Mithat Paşa, Abdülmecit'in dördüncü kadını Pisto Hanım'ın Nişantaşın'daki konağında Abdülhamit ile bir mülakat yaptı. Bu mülakatta cülüs ve kanun-i esasi maddeleri görüşüldü. Abdülhamit Osmanlı devletinin iç ve dış durumunun nezaketini takdir ediyordu. Umumî efkâr ve Avrupa yeni bir devir beklemekte idi. Bu devrin de ilk işareti kanun-i esasinin

ilânı olacaktı. Mithat Paşa'ya kanun-i esasi ilân edeceğine dair söz verdi. Ertesi gün hal ve cülûs meselesi vükelâ heyetinde görüşüldü ve karara bağlandı.

31 Ağustosta vükelâ, ulema ve rical, Topkapı'da kubbe altında toplandılar. Sadrazam Mehmet Rüştü Paşa, gözyaşı dökerek, melek tabiatlı padişah Sultan Murat'ın asabi hastalığından bahsederek bu hastalığın tedavisi için şeriatın talep ettiği müddetin de geçmiş bulunduğunu ifade etti. Mithat Paşa da, hastalığın seyri ve tedavisi için yapılan teşebbüsleri uzun uzadıya anlattıktan sonra: "Bu devlet padişah olmayınca idare edilemez. Mesail ve meşagil-i külliyyede merci padişaktır. Tedvirinde muztar kaldığımız ahval-i müşkile fetva istemeye lüzum-i kavi gösterdi,, dedi. Bunun üzerine önceden hazırlanmış olan fetva okundu. "İmamülmüslimin cünun-ı mutbik ile mecnun olmakla imametten maksud fevt olsa uhdesinden akd-ı imamet münhal olur mu? Elcevap beyan buyurula? Allahu a'lem olur. Ketebehu'l-fakir Hasan afâ anhu".. Fetva şeriatın sözü olmakla son sözdü. Ne takdir ve tahsin ne de tetkik ve tahlil edilemezdi. Bu sebeple, dinleyenlerin bir dua karşısında gösterdikleri sükût bir devrin sonu ve yeni bir devrin başlangıcı demekti. Artık Sultan Murat mecnun olduğu için tahttan indirilmişti. Netice hırka-i şerife dairesinde beklemekte olan Sultan Abdülhamit'e bildirildi. Veliaht bunun üzerine Babussaade önünde kurulan tahta çıktı. Hazır bulunanlar başta sadrazam olmak üzere biat ettiler ve Sultan Abdülhamid II. nin devri bu suretle başlamış oldu.

Bu esnada, Sultan Murat'ın başkâtibi Sadullah Bey, efendisine tahttan indirildiğini ve Dolmabahçe'den Çırağan sarayına nakledilmesi için yeni padişahın iradesini tebliğ etti. Fakat bir şehzade için tahta çıkmak ve tahtta tutunmak güç olduğu kadar tahttan ayrılmak da güçtü, hattâ çok daha güçtü; Sultan Murat, kısa padişahlığı esnasında ıstıraptan başka şey görmediği ve hattâ aklına mal olmasına rağmen tahttan ayrılmak istemedi. Hırçınlık gösterdi. Çırağan sarayına gitmemek için ayak diredi. Bunun üzerine bir bagaj gibi zorla arabaya bindirildi ve böylece aklı tahtta kalarak menfasına götürüldü.

Sultan Murat
devri hakkında
notice

Üç aylık süren Sultan Murat devrinde, kimse muradına nail olamadı. Devir, facia ile başladı, facialarla devam etti ve facia ile son buldu.

Abdülâziz'in, ölümü veya intiharı, Serasker Hüseyin Avni Paşa ile bazı nazırların katledilmesi, nihayet Sultan Murat'ın çıldırması ve tahttan indirilmesi trajedi romancılarını bile şaşırtacak olaylardır. Hükümet darbesi, kan, ihanet, suikast işte devrin bilânçosu. Bütün bunlar neden ileri geliyordu? Soruyu çözmek için pek çok sebep sıralamak mümkündür. Fakat bütün bu sebepleri bir tek muadelenin halli için yapılmış faaliyetler olarak kabul etmek mümkündür. Bu muadele de parçalanmakta olan Osmanlı İmparatorluğu nasıl kurtulmalıdır, suretinde kurulmuştur? Devlet adamları ve umumi efkâr çare ve tedbir hususunda iki zümreye ayrılıyordu. Muhafazacı zümre, idarede şeriat ve şiddet usulüne taraftardı. İnkılâpçı zümre meşrutiyet ve medeniyet tezini tutuyordu.

Muhafazacı zümre, ortaçağ zihniyetini muhafaza etmek, inkılâpçı zümre ise modern zihniyeti getirmek istiyordu. Mücadele bu iki zihniyet arasında idi. Tarihin hiçbir devrinde de eski zihniyetin yerini kolaylıkla yeni zihniyete terkettiği görülmemiştir.

İnkılâpçı zümre başta Mithat Paşa olmak üzere bir avuç aydından teşekkül ediyordu. Halktan onlara iltihak edenlerin büyük kısmı ne meşrutiyetten ne de hürriyetten birşey anlamıyordu. Fakat eski idareden ümit kesmişlerdi. Yeni idare belki umduklarını getirecekti. Başta Sadrazam Mehmet Rüştü Paşa ile Hüseyin Avni Paşa'nın bulunduğu, muhafazacı zümre ise meşrutiyetten ve hürriyetten korkuyorlardı. Halkın meşrutiyeti ve hürriyeti kötüye kullanacağına ihtimal veriyorlardı. Halkın cehaletten bunalan ve dünya görüşünden mahrum olan büyük bir kısmı da kendileriyle aynı düşüncede idi. İki zümre arasındaki bu fikir mücadelesinde bazı kurbanlar verilmesi tabii idi. İşte Sultan Murat devrinin trajik sahnelerini, bu bakımdan mütalâa etmek gerektiği kanaatindeyiz. Ölenler, öldürülenler boş yere ölmüş ve öldürülmüş değildi. Tıpta bir ilmi keşfe ulaşmak için, bazan denemeleri, yüzlerce tavşan üzerinde yapmak gerektiği gibi, bir cemiyetin hayatında da, yeni kıymet hükümlerine ve hakikatlere ulaşmak için şuurlu veya şuur altı fikirlerin zaferleri için denemeler yapmak lâzımdır. İnkılâpların, hazırlanmış ve oluş safhaları böyle denemelerdir. Sultan Murat devri, Türk milletinin tarihinde, hürriyet ve medeniyet fikri yolunda bir denemeden ibarettir.

ABDÜLÂZİZ DEVRİNDE OSMANLI DEMİRYOLLARI

"Cetvel 1874 de yapılmıştır"

Demiryolu hatları	İşletmeye açılan Km.	İnşa halinde Km.	İnşası gereken	Toplam	Düşünceler
İstanbul-Edirne hattı	319	—	—	319	Yabancı kumpanya tarafından yapılmıştır.
Edirne-Dedeağaç	148	—	—	148	" " " "
Edirne-Filibe-Sofya	248	90	—	338	" " " "
Selânik-Üsküp-Pristina-Mitrovica	244	120	—	364	" " " "
Tırnova-Yambolu-Şumnu	—	106	206	312	" " " "
Banialuka-Novi-Doberlin	130	—	—	130	" " " "
Sofya-Üsküp	—	—	235	235	İnşası tasarı halinde
Üsküp-İşkodra-Antivari	—	—	250	250	" " "
Pristina-Niş	—	—	125	125	" " "
Mitrovica-Saraçova	—	—	320	320	" " "
Saraçova-Banialuka	—	—	195	195	" " "
Varna-Ruşçuk	224	—	—	224	İngiliz kumpanyası tarafından inşa edilmiştir
Köstence-Çernavoda	63	—	—	63	" " "
	1344	321	1334	2996	
Haydarpaşa-İzmit-Bözüyük	93	245	—	338	Devlet tarafından inşa edilmiştir
Bozüyük-Eskişehir	—	—	40	40	Tasarı halinde
Eskişehir-Ankara-Kayseri-Sivas	—	—	806	806	" "
Sivas-Kangal-Diyarbakır	—	—	430	430	" "
Diyarbakır-Mardin Erbil-Bağdat	—	—	896	896	" "
Mudanya-Bursa-Bözüyük	—	40	114	154	Dar hat
Eskişehir-Kütahya-Karahisar-Konya	—	—	372	372	Tasarı halinde
Samsun-Tokat-Sivas	—	—	392	392	" "
Kangal-Eğir-Erzurum-Erzincan	—	—	370	370	" "
Suveydiye-Antakya-Halep	—	—	596	596	" "
Birecik-Urfa-Diyarbakır	—	—	—	—	
Antakya-İskenderun	—	—	40	40	" "
Antakya-Humus-Tripoli	—	—	304	304	" "
Payas-Adana-Maraş-Birecik	—	—	365	365	" "
İzmir-Aydın	130	—	—	130	İngiliz kumpanyası tarafından inşa edilmiştir
İzmir-Kasaba-Akşehir	98	76	—	174	" " "
İzmir-Bornova	8	—	—	8	Hükümet hesabına inşa edilmiştir
	329	364	4725	5415	

¹ De Gaston, La Turquie en 1873 et 1874.

ABDÜLÂZİZ DEVRİNDE GARPLILAŞMA HAREKETLERİ

Devreler	Saray teşkilâtı ve geleneklerde	Hükümet Teşkilâtında	Siyasi fikir cereyanlarında	Eğitimde	Hukuk ve Adalette
1861—1866	—Yaver-i ekremlik ihdas edilmesi. —Vükelâ ve yabancı devlet adamlarıyla birlikte yemek yemesi. —Her yıl başında Devlet Şûrasına gelip bir yıllık icraat hakkında bir nutuk söylemesi.	—Harbiye nezareti kurulması. —Divan-ı Muhasebat kurulması. —İlk bütçe. —Tuna vilâyeti kanunnamesi.	—Osmanlılık fikrinin değer kazanmağa başlaması.	—İslahane mekteplerinin açılması. —Mekteb-i Mülkiye-i Tıbbiye ve Eczacı okulu açılması. —Mahrec-i aklâm ve lisan mektebi, Darülfünun - serbest dersler.	—Yabancı devletlerin adalet teşkilâtında ıslahat yapılması hakkında tavsiyeleri. —İcra ve yargı kuvvetlerinin ayrılması ve hâkim teminatı hakkında Cevdet Paşa'nın tasavvurları ve teklifleri. —İlk Basın kanunu.
1867—1869	—Abdülâziz'in Avrupa'ya seyahat etmesi. —Vükelâ ve yabancı devlet adamlarıyla birlikte yemek yemesi. —Her yıl başında Devlet Şûrasına gelip bir yıllık icraat hakkında bir nutuk söylemesi.	—Devlet Şûrası kurulması. —Müslüman olmayan tebaa büyük memurluklara tayin edilmeğe başlıyor. —Tuna vilâyeti kanunu teşmil ediliyor. —Memur statüsü tanzim ediliyor. —Ticaret ve Ziraat nezaretleri kuruluyor.	—Genç Osmanlılar Cemiyetinin Avrupa'da faaliyeti. —Hürriyet ve meşrutiyet için fikri ve siyasi mücadele. —Türkçülük.	—Maarifi umumiye nizamnamesi. —Sultani mektepleri (prensip itibarile kabul ediliyor). —Galatasaray Sultanisi kuruluyor. —Erkek sanayi mektebi kuruluyor. —Kız Sanayi mektebi kuruluyor. —Türk dili ve Türk edebiyatı üzerinde çalışmalar. —Türkçenin sadeleştirilmesi cereyanı.	—Temyiz mahkemesi kurulması. —Nizamiye mahkemeleri teşkilâtı. —Fransız medeni kanununun alınması fikri. —Osmanlı tâbiyeti kanunu. —Pasaport ve mürur tezkeresi. —Toprak mülkiyeti kanununun tadili. —Yabancılar mülkiyet üzerinde tasarruf hakkının tanınması.
1870—1876	—Abdülâziz'in istibdatçı bir idare kurması. —Abdülâziz'in intiharı. —Abdülâziz'in yerine geçen Sultan Murat'ın Masonluğa girmiş olması.	—Paşalar arasında istibdata karşı hizip kurulması. —Mithat Paşa kanun-i esasi taraftarı. —Meşrutiyet ilân etmek maksadıyla Abdülâziz'in tahttan indirilmesi.	—Hürriyet ve meşrutiyet fikirlerinin yayılması.	—İdadiler açılıyor. —Darülfünun açılıyor. —Darülmuaallimat açılıyor. —Kaptan ve Çarkçı okulu açılıyor. —Mülkiye Mühendis mektebi açılıyor. —Güzel sanatlar akademisi kurulması fikri.	—Ticaret mahkemelerinin adalet nezaretine bağlanması. —Âsar-ı atika nizamnamesinin kabul edilmesi.

KRONOLOJİ CETVELİ

- 1861 — Sultan Abdülâziz'in tahta çıkması.
— Fuat Paşa'nın sadrazamlığa tâyini.
— Ömer Paşa'nın Karadağ âsileri üzerine yürümesi.
— Kâğıt paranın kıymetten düşmesi.
— Yeni ticaret antlaşmaları yapılması.
— Tütün ve tuxun tekel idaresine alınması.
— Mısır valisi Sait Paşa'nın dış borçlanma teşebbüsü.
— İtalyan Milli Birliğinin kurulması.
— Rusya'da serfliğin kaldırılması.
- 1862 — Eflâk - B iğdan memleketlerinin (Romanya) adı altında birleşmesi.
— Belgrad olayları, (Belgrad'ın topa tutulması).
— Karadağ ile barış yapılması.
— Belgrad hakkında İstanbul antlaşması.
— Divan-ı Muhasebat'ın kurulması.
— Dış Borçlanma.
— Fuat Paşa'nın yerine Yusuf Kâmil Paşa'nın sadrazamlığa tâyini.
— Yunanistan Kralı Otto'nun tahttan feragati.
- 1863 — Mısır valisi Sait Paşa'nın ölümü ve İsmail Paşa'nın vali olması.
— Abdülâziz'in Mısır'a seyahati.
— Yaveriekremlik ihdas edilmesi.
— Kâmil Paşa yerine Fuat Paşa'nın sadrazamlığa tâyini.
— İstanbul'da Milletlerarası Ziraat sergisi açılması.
— İslah-ı Sanayi Komisyonu kurulması.
— Anadolu ve Rumeli'ye müfettişler gönderilmesi.
— Bank-ı Osmani-i Şahane (Osmanlı Bankası)'nın kurulması
— Dış borçlanma.
- 1864 — Cevdet Paşa'nın Bosna - Hersck ve Kozan'da teftişleri.
— Tuna vilâyeti için nizamname yapılması.
— İlk bütçenin meydana getirilmesi.
— Romanya'da Prens Couza'ya karşı ayaklanma.
— Yedi Yunan adalarının Yunanistan'a ilhak edilmesi.

- 1865 —İlk basın kanunu.
 —Esham-ı umumiye istikrazı.
 —Normal borçlanma.
- 1866 —Fuat Paşa'nın yerine Mehmet Rüştü ve sonra Âli Paşa'nın sadrazam tâyin edilmesi.
 —Romanya Prensi Couza'nın feragati (23 Şubat).
 —Romanya işleri için Paris konferansı (4 Mart).
 —Prens Charles'ın Romanya tahtına geçmesi.
 —Mısır veraset fermanının tâdili.
 —Girit isyanı (1866—1868).
 —Mekteb-i Mülkiye-i Tıbbiyenin kurulması.
 —Prusya'nın Avusturya'ya galibiyeti.
 —Rusya'nın Türkistan'da fetihleri.
- 1867 —Sırbistan'daki kalelerin Sırp beyine teslim edilmesi.
 —Bulgaristan isyanı.
 —Mısır valisi İsmail Paşa'ya Hıdivlik unvanı veriliyor.
 —Paris'te milletlerarası sergi açılması.
 —Genç Osmanlıların Avrupa'ya kaçmaları.
 —Sultan Abdülâziz'in Avrupa'ya seyahati.
 —Sadrazam Âli Paşa'nın Girit'e memuriyeti.
 —Toprak kanununda değişiklikler.
 —Yabancıların Türkiye'de mülk sahibi olmak hakkını elde etmeleri.
 —Divan-ı Ahkâm-ı Adliye ve Devlet Şûrası kurulması teşebbüsü.
 —Fransa'nın ıslahat hakkında notası.
- 1868 —Sadrazam Âli Paşa'nın Girit'den İstanbul'a dönmesi.
 —Babıâli'nin Yunanistan'a ultimatom vermesi.
 —Galatasaray Sultanisi (Lise) 'nin açılması.
 —Mecelle'nin ilk kitabının neşredilmesi.
 —Mekteb-i Sanayi (Sanat okulu) kurulması.
 —Fransa'da İkinci İmparatorluğun sarsılması.
 —Sırbistan'da Mihail'in öldürülmesi, yerine Milan'ın geçmesi.
- 1869 —Osmanlı - Yunan anlaşmazlığını görüşmek üzere Paris'te konferans toplanması.
 —Tâbiyet-i Osmaniye kanununun çıkarılması.

- Devlet Şûrasının açılış merasimi.
 - Yabancılar için pasaport ve mürur tezkeresi nizamı.
 - Süveyş kanalının açılış merasimi.
 - Maarif-i Umumiye nizamnamesinin neşredilmesi.
 - Dış borçlanma.
 - Sırbistan'da ve Romanya'da kanun-i esasi.
- 1870 —İstanbul'da Bulgar Eksarhlığının kurulması.
- Fransız - Prusya harbi.
 - Sedan'da Fransız ordularının mağlûp olması.
 - Rusya'nın Paris antlaşmasının tadili hakkında notası.
 - Dış istikraz.
 - İstanbul'da Darülfünun (Üniversite) açılması.
 - İstanbul'da Darülmuallimat (Kız Öğretmen okulu) açılması.
- 1871 —Âli Paşa'nın ölümü, Mahmut Nedim Paşa'nın sadrazamlığı.
- Fransa'da Üçüncü cumhuriyetin ilanı.
 - Abdülâziz'in şahsi hükümet idaresinin başlaması.
 - Londra konferansında Rusya'nın Boğazlar hakkındaki isteklerinin kabul edilmesi.
- 1872 —Mithat, Mehmet Rüştü ve Ahmet Esat Paşaların sadareti.
- Hazine tahvili çıkarılması.
 - Mısır veraset fermanının tadil edilmesi.
 - Karadağ'da kargaşalıklar.
 - Üç İmparatorlar ittifakı (Almanya, Avusturya, Rusya).
- 1873 —ŞirvanizadeM ehmet Rüştü ve Hüseyin Avni Paşaların sadareti.
- Mısır veraset fermanında değişiklik.
 - Alman ordularının Fransa'yı boşaltmaları.
 - Islah-ı Sanayi Komisyonunun lâğvı.
- 1874 —Dış borçlanma.
- Mısır'da mali buhran.
 - Eski eserler nizamnamesinin yayımlanması.
- 1875 —Esat ve Mahmut Nedim Paşaların sadareti.
- Bosna - Hersek isyanı.
 - Âsilerin Avrupa Büyük devletlerine başvurması.
 - Islahat-ı umumiye fermanı.

—Dış borçlanma.

—Mali iflâs.

1876 —Andraşi notasının Babıâli tarafından kabul edilmesi.

—Berlin Memorandumu.

—Bulgar isyanı.

—Selânik'te konsolosların öldürülmesi.

—İstanbul'da talebe-i ulumun isyanı.

—Mahmut Nedim Paşa'nın istifası, Mehmet Rüştü Paşa'nın sadareti.

—Abdülâziz'in tahttan indirilmesi, Murat V. in padişahlığı.

—Abdülâziz'in intiharı.

—Çerkez Hasan vakası.

—Karadağ'ın Osmanlı devletine harp ilân etmesi.

—Murat V. in tahttan indirilmesi, Abdülhamit'in padişahlığı.

BİBLİYOGRAFYA

I. Yazma kitap ve vesikalar :

AHMET LÜTFİ : *Tarih-i Lütî* (yazma), c. X., XI., XII. (T. T. KK).

AHMET CEVDET PAŞA : *Tezâkir* (yazma), defter 7, 8 (T. T. KK).

— : *Mecmua* (yazma- özel kitaplığımızda). Bu mecmuada: Âli ve Fuat Paşaların mektuplarından başka, Âli Paşa'ya Girit'te bulunduğu sırada, Babıâli tarafından gönderilmiş olan tali' mat metni vardır.

— : *Mecmua* (yazma- özel kitaplığımızda). Bu mecmuada Suriye isyanları, Eflâk - Buğdan olayları, Sırbistan olayları, Karadağ olayları hakkında resmi vesikalar vardır.

II. Basılı kitap ve vesikalar :

Düstur (Hatt-ı hümayunlar ve evrak-ı resmiye-i siyasiye), c. I., Matbaa-i Âmire, 1289.

İmtiyazât ve Mukavelât Mecmuası, c. I., İstanbul, Matbaayı Osmaniye, 1302.

RİFAT PAŞA : *Muharrerât-ı Nâdire* : (Karadağ meselesine dair Fuat Paşa'nın kaleme aldığı mazbata sureti, s. 169 - 181. — Umur-u Maliyeye dair Sultan Abdülâziz'e Fuat Paşa'nın takdim eylediği takrir sureti, s. 127 - 142).

AHMET MİTHAT : *Üss-i İnkılâp*, İstanbul 1294. Vesikalar: (Abdülâziz'in tahta çıktığı gün sadrazama hitaplı hatt-ı hümayunu. — Karadağ hakkında Fuat Paşa lâyihası. — Bosna ve Hersek eşkiyasının talimatı. — Bulgaristan vakasına dair vesikalar. — Selânik vakasına dair evrak. — Andraşi lâyihası. — Islahat fermanının sureti. — Abdülâziz'in tahttan indirilmesi ve intiharı ile alâkâlı vesikalar. — Sultan Murat ve Çerkez Hasan vakasına dair vesikalar. — Kavaim-i Nakdiye nizamnamesi. — Sırbistan emaretine dair vesikalar, s. 294 - 348).

ÂLİ FUAT : *Rical-i Mühimme-i Siyasiye*, İstanbul, 1928: (Âli Paşa'nın Girit'den Babıâli'ye göndermiş olduğu tahrirat sureti. — Âli Paşa'nın Girit'den göndermiş olduğu lâyiha, s. 107 - 127).

LE BARON DE TESTA : *Portte Ottomane*, c. VII., Paris, 1892 (Mısır hakkında fermanlar -1866) — Islahat meseleleri -1860-1868).

Misak, Paris'te ikamet ettiği sırada merhum Fazıl Mustafa Paşa tarafından Zatı Şahaneye takdim olunan arıza, Dersaadet, 1326.

ZIYA PAŞA : *Sultan Abdülâziz'e Lâyihâ*, İstanbul, 1327.

MEHMET GALİP : *Fuat Paşa'nın Vasiyetnamesi*, T. T. E. Mec., c. II., s. 70.

HAYRETTİN : *Vesaik-i Tarihiye ve Siyasiye*, Kitap 1 - 5, İstanbul, 1306.

ADAMOW - HÜSEYİN RAHMİ : *Anadolu'nun Taksimi*, İstanbul, 1927.

DJUVARA : *Cent projets du partage de la Turquie*, Paris, 1913.

III. Hatırat:

MEHMET MEMDUH : *Mirat-ı Şüunat*. İzmir, 1328.

ALİ HAYDAR MİTHAT, MİTHAT PAŞA : *Mirat-ı Hayret*. İstanbul.

HANRY ELYOT : *Vakayi Sultan Ariz* "Nâşiri İlyas".

SOMMERVILLE STORY : *The Memoires of İsmail Kemal Bey*, London, 1920.

SÜLEYMAN PAŞA : *Hissi İnkılâp*, İstanbul.

CHARLES MİSMER : *Souvenirs du Monde Musulman*, Paris, 1892.

CEVDET PAŞA : *Mâruzat*: (Seyahat-i Mısır. — Teftiş-i bilâd. — Hersek'e ve Bosna'ya azimet-i acizi) T. T. K. E. Mec. No. I. (87).

(Çiftlikât işleri. — Nevahiyi âsiye ahvali. — Asâkir-i zaptiyenin keyfiyeti tanzimi) No. 2 (79).

(Bosna ve Hersek'te tensikatı askeriye icra olunduğu) No. 3 (80), 4 (82), 7 (84).

(Bosna'dan avdetde zuhura gelen şüunat. — Kozan seferinin mebadisi. — Kozan ahvali. — Gâvurdağı cibetinin ahvali. — Fırka-i islâmiye ile İskenderun'a azimet olunduğu) No. 10. (87), 11 (88), 12 (89).

(Dersaadet'e avdet olunduğu. — Kazaskerliğin vezarete tebdili. — Haleb'e azimet olunduğu. — Zeytun kazasının teşkili. — Gâvurdağının ikmal-i ıslahatı) No. 14 (91).

(Turuk-ı selâse. — Hulâsa-i ahval-i politika, Ahval-i Maliye.—

Kavaimin ilgasına teşebbüs olunduğu. — Düyun-i Hazine bahsi. — Rumeli teftişi. — Şüun-i hüznü - âyat) No. 15 (92), 16 (93).

CEVDET PAŞA: *Cevdet Paşa'nın evrakı 1*: (Lâyiha, c. 44). — Miktarı istiyap hakkında lâyiha. — Takvim hakkında fermanı Ali, c. 45). (Tezkereler, c. 46). (Mektuplar ve tahriratlar, c. 47).

IV. Biyografya ve Monografiler :

ALİ FUAT : *Rical-i Mühimme-i Siyasiye*, İstanbul, 1928.

FATMA ALİYE : *Cevdet Paşa ve zamanı*, İstanbul, 1332.

ABDURRAHMAN ŞEREF : *Tarih müsahebeleri*. İstanbul, 1339.

MEHMET MEMDUH : *Kuvvet-i İkbâl - Alâmet-i Zeval*, İstanbul, 1329.

MAHMUT KEMAL İNAL : *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, c. I., İstanbul, 1940. Bu kitapta: Âli - Mehmet Ali - Mustafa Nailî - Mehmet Emin - Mehmet Rüştü - Fuat Paşalar, c. II., 1941 de: Yusuf Kâmil - Mahmut Nedim - Ahmet Mithat Paşalar. c. III., 1942 de: Ahmet Esat - Mehmet Rüştü Paşalar vardır.

M. ZEKİ PAKALIN : *Son Sadrazamlar ve Başvekiller*, c. I., 1840: (Mahmut Nedim - Mithat - Ahmet Esat), c. II., 1942: (Mehmet Rüştü ve Hüseyin Avni) Paşalar.

AHMET SAİP : *Rehnüma-i İnkılâp*.

M. ZEKİ PAKALIN : *Tanzimat Maliye Nazırları*, İstanbul, 1939.

MEHMET HAYRULLAH : *Sadr-ı Esbak Âli Paşa*, c. I, Girit, 1327.

SUAVİ : *Bakilere İbret. Defter-i Amâl-i Âli Paşa*, Paris, 1873,

SUAVİ : *Âli Paşa'nın Siyaseti*, İstanbul, 1325.

HİLMİ EFENDİ : *Sultan Abdülâziz'in Avrupa Seyahatnâmesi*, T. T. K. Mec. No. 49 - 62.

AKSÜT, ALİ KEMAL : *Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa seyahati*, İstanbul, 1944.

MAHMUT KEMAL İNAL : *Hatıra-i Atıf*, T. T. K. Mec. No. 7 (84).

— : *Sultan Abdülâziz'e dair*, T. T. E. Mec. No. 9 (87).

ABDURRAHMAN ŞEREF : *Sultan Abdülâziz'in vefatı*, T. T. E. Mec. No. 7 (83).

AHMET SAİP : *Vaka-i Sultan Abdülâziz*, Mısır, Hindi Matbaası, 1326.

UZUNÇARŞILI : *Sultan Abdülâziz Vakasına Dair Vakanüvis Lutfi Efendi Risalesi*, Belleten, c. VII., sayı 28.

- UZUNÇARŞILI : *Çerkez Hasan Vakası*, Belleten, c. IX., sayı 33 - 36.
 EBUL-ULÂ MARDİN : *Ahmet Cevdet Paşa*, İstanbul, 1946.
 Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi, *Namık Kemal*, İstanbul, 1942.
 MİTHAT CEMAL KUNTAY : *Namık Kemal*, Ankara, 1940.
 N. F. KISAKÜREK : *Namık Kemal*, Ankara 1940.

V. Islahat hakkında : I. Genel eserler :

- Millî Eğitim Bakanlığı, *Tanzimat*, c. I., 1940.
 ENGELHARDT - ALİ REŞAT : *Türkiye ve Tanzimat*, 1912.
 AHMET RASİM : *İstibdattan Hâkimiyeti Milliyeye*, c. IV., İstanbul, 1828.
 AHMET BEDEVİ KURAN : *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, İstanbul, 1945.
 UBECİNİ : *Etat Présent de l'Empire Ottoman*, Paris, 1876.
 KHÉRÉDINE : *Réforme nécessaires aux États Musulmans*, Paris, 1869.
 TALÂT MÜMTAZ YAMAN : *Osmanlı İmparatorluğu Mülki İdaresinde Avrupalılaşıma Hakkında (bir kalem tecrübesi)*, İstanbul, 1940.
 VICTOR BÉRARD : *La Révolution Turque*, Paris, 1909.
 — : *Une Réforme praticable en Turquie*.
 COLLAS : *La Turquie en 1864*, Paris, 1864.
 A. VAMBERY : *La Turquie*, Paris, 1898.
 AHMET RIZA : *La Faillite morale de la politique occidentale en Orient*, Paris, 1922.
 KESNİN BEY : *Le Mal d'Orient*, Paris, Flammarion.
 MALCOLM MAC COLL : *Le Sultan et les Grandes Puissances*, Paris, 1899.
 ABDÜLHAK ADNAN : *La Science chez les Turcs Ottomans*, Paris, 1939.

2. Eğitim hakkında :

- MAHMUT CEVAT : *Maarifi Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilâtı ve icraatı*, İstanbul, 1910.
 NAFİ ATUF (KANSU) : *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme*, İkinci Kitap, 1930.
 OSMAN ERGİN : *Türkiye Maarif Tarihi*, c. III., İstanbul, 1940.
 NEVZAT AYAS : *Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitimi, Kuruluşlar ve Tarihçeler*, Ankara, 1948.
 İ. HAKKI TONGUÇ : *İlk Öğretim Kavramı*, İstanbul, 1940.
 HASAN ÂLİ YÜCEL : *Türkiye'de Orta Öğretim*, İstanbul, 1938.

- MEHMET ALİ AYNİ : *Darülfünun Tarihi*, İstanbul, 1927.
Meşihat Dairesi, İlmiye Salnâmesi, İstanbul, 1915.
 MEHMET ESAT : *Mekteb-i Harbiye*, İstanbul, 1875.
 S. C. ANTEL : *Tanzimat Maarifi*, (Tanzimat, c. I).
 İHSAN SUNGU : *Tevhid-i Tedrisat* (Belleten c. II., sayı 7 - 8).
 İSKİT SERVER : *Türkiye'de Matbuat Rejimleri*, İstanbul, 1943.
 3. Sosyal Ekonomi ve Maliye hakkında :
 PROF. DR. ÂFET İNAN : *Aperçu Général sur l'Histoire Economique de l'Empire Ottoman*, İstanbul, 1941.
 GEORGER CARLES : *La Turquie Economique*, Paris, 1806.
 TAHA BEY : *Emlâk-i Devlet*, Dersaadet, 1328.
 HÜSEYİN AVNİ : *Bir Yarım Asır Müstemele Tarihi*, İstanbul, 1932.
 BÉLIN : *Essai sur l'histoire économique de la Turquie*, Paris, 1865.
 OSMAN NURİ ERGİN : *Mecelle-i Umur-i Belediye*, c. 1., İstanbul, *Coup d'oeil Général sur l'Exposition Nationale à Constantinople*, İstanbul, 1863.
 Ziraat Vekâleti, *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, İstanbul, 1938.
 CHARLES MORAWITZ : *Les Finances de Turquie*, 1902.
 A. HEIDBORN : *Les Finances Ottoman*, 1912.
 ABİT ROUMANİ : *Essai historique et technique sur la Dette publique Ottoman*, Paris, 1927.
 A. DU VELAY : *Essai sur l'histoire financière de la Turquie*, Paris, 1903.
 REFİİ ŞÜKRÜ SUVLA, DR. : *Tanzimat Devrinde İstikrazlar*, Ayırtbasım, İstanbul, 1940.
 HAKKI YENİAY : *Osmanlı Borçlar tarihi*, Ankara, 1936.
 PARUVİE : *Türkiye'nin Candamarı, Devlet-i Aliyenin Borçları*, İstanbul, 1330.
 KIRKOR KÖMÜRCİYAN : *Türkiye'de İmparatorluk Devri Dış Borçları* (Düyunu Umumiye tarihçesi), İstanbul, 1948.
 BLAİDEL DONALD - H. A. KUYUCAK : *Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Mali kontrolü*, İstanbul, 1940.
 VI. Siyasi Tarihler ve Diplomatik Eserler :
 MAHMUT CELÂLEDDİN : *Miras-ı Hakikat*, İstanbul, 1910—1911.
 AHMET MİTHAT : *Üss-i İnkılâp*, İstanbul, 1294.
 GORIANOW (ALİ REŞAT - MACAR İSKENDER) : *Devleti Osmaniye-Rusya Siyaseti*, İstanbul, 1912.

AVERIANOW - ADİL MUSTAFA : *XIX. Asırda Rusya - Türkiye, İran münasebeleri.*

ENGELHARDT (ALİ REŞAT): *Türkiye ve Tanzimat*, 1912.

BUGISTRE - BELLEYSAN : *Les Intrigues moscovites en Turquie*, Budapest, 1877.

PROF. PAUL HOURIE : *Türkiye Nasıl Borçlandı.*

PAUL IMBERT : *La Révolution de l'Empire Ottoman*, Paris, 1309.

PAUL DE RÉGLA : *La Turquie officielle*, Paris, 1891.

HENRİ HAUSER : *Histoire Diplomatique de l'Europe*, Paris, 1929.

RENOUVIN : *Histoire des Relation internationales*, Paris, 1955.

ALİ KEMAL : *Mesele-i Şarkıye*, Mısır, 1900.

YUSUF AKÇURA : *Şark Meselesine Dair Tarih-i Siyasi Notları*, İstanbul, 1336.

NAMİK KEMAL : *Şark Meselesi Hakkında Bir Mütalâa*, Tasvir-i Efkâr, No. 418.

DRIAULT - NAFİZ : *Şark Meselesi*, İstanbul, 1328.

Etudes pratiques sur la Question d'Orient, Paris, 1869.

AHMET RIZA : *La crise de l'Orient, ses causes et ses remèdes.*

CHAVET : *La Question d'Orient, dans l'Histoire Contemporaine*, 1821—1905.

JAQUE ANCEL : *Manuel Historique de la Question d'Orient*, Paris, 1930.

Babîâli (Hariciye Nezaretî), *Mısır Meselesi*, İstanbul, 1334.

Babîâli (Hariciye Nezaretî), *Boğazlar Messelesi*, İstanbul, 1334.

PROF. CEMAL TUKİN : *Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Boğazlar Meselesi*, İstanbul, 1942.

SÜLEYMAN KÂNİ İRTEM : *Boğazlar Meselesi*, İstanbul, 1936.

SEDAT PAŞA : *Boğazlar Meselesi ve Çanakkale*, İstanbul, 1932.

RACİP RAİF - RAUF AHMET : *Boğazlar Meselesi*, 1918,

RENÉ PINON - HÜSEYİN NURİ : *Boğazlar Meselesi*, İstanbul, 1913.

GRAVES : *The Question of the Straits*, London, 1931.

VII. Genel tarihler :

ABDURRAHMAN ŞEREF : *Tarih-i Devlet-i Osmaniye*, c. II., İstanbul, 1309—1312.

AHMET RASİM : *Osmanlı Tarihi*, c. IV., İstanbul, 1328—1330.

YORGA - BEKİR SITKI BAYKAL : *Osmanlı Tarihi*, c. V. (1774—1912), Ankara, 1948.

COLONEL LAMOUCHE - G. SÖYLEMEZOĞLU : *Türkiye Tarihi*, c. II., İstanbul, 1912.

A. J. TOYNBEE : *Turkey*, New York, 1927.

JONQUIÈRE : *Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris, 1914.

MILLER : *Ottoman Empire and its successors*. Cambridge, 1936.

J. P. ROUX : *La Turquie*, Paris, 1952.

İNDEKS

A

Abbas paşa (Mısır valisi), 130.
 Abdülâziz (Birçok sahifelerde).
 Abdülhamit I., 329.
 Abdülhamit II., (Şehzade, veliaht, padişah), 1, 2, 40, 142, 366.
 Abdülkerim paşa (Serdarı ekrem), 252.
 Abdülmecit (Birçok sahifelerde).
 Abdürrahman Şeref, 359.
 Adalet Fermanı, 80.
 Adana, 157, 163.
 Afrika, 4, 46, 48, 156.
 Ahmet III., 329.
 Ahmet Cevdet Paşa (bk. Cevdet paşa),
 70, 74, 140, 152-3, 158-165, 167,
 170, 172-3.
 Ahmet Hamdi Paşa, 76.
 Ahmet Esat Paşa, 133.
 Ahmet Mithat efendi, 215, 6, 272.
 Ahmet Paşa (Kayserili), 40, 107-8,
 110, 360, 361.
 Ahmet Vefik Paşa, 15, 161-2, 295.
 Ağah efendi (Genç Osmanlılardan),
 305.
 Aivasovski (Ressam), 1.
 Âli paşa (Sadrâzam), 3, 4, 9, 13, 17,
 27-9, 34-5, 37-8, 41, 44-46, 48,
 61-3, 67-9, 71, 76, 104, 112, 118,
 123-4, 125-6, 129, 137, 145, 149,
 154, 164-5, 172, 197, 203, 233,
 236, 250, 260, 263, 267, 268-9,
 280, 301, 302, 310, 312, 323.
 Ali Suavi, 215-7, 242, 247, 292-3, 305,
 307, 313, 324, 331, 338, 342,
 344, 346.
 Akka, 157.
 Almanlar ve Almanya, 5, 52, 56, 59,
 62-3, 65, 77, 80-1, 99, 126.
 Altın Ordu, 83.

Aleksandr (Rus çarı), 21, 59.
 Aleksandr (Jan) Romanya prensi, 9.
 Amasya, 134, 137.
 Amerika, 99, 244, 260.
 Andraşi, 79, 80, 82.
 Arnavutlar ve Arnavutluk, 5, 76, 81.
 Ankara, 158.
 Antivari, 6.
 Asir, 158.
 Atmaca (Gazete), 218.
 Âşir Paşa, 14.
 Avarlar, 83.
 Avrathisar, 98.
 Avrupa ve Avrupalılar (Birçok sahifelerde).
 Avusturya, 16, 51-2, 59, 60, 66, 73-5,
 76, 9, 80-1, 92, 99, 100, 186, 260,
 320, 335, 340.
 Aydın, 156.
 Âyetullah Bey (Genç Osmanlılardan),
 302.
 Azak Denizi, 60.
 Aziz-i Mısır, 43.
 Aziz Paşa, 98.

B

Babiâli (Birçok sahifelerde).
 Bab-ı Meşihat, 136, 141.
 Bab-ı Seraskeri, 141, 142.
 Bağdad, 132, 157, 188, 272, 295.
 Bailey (İngiliz bilgini), 294.
 Balkan, 10, 70, 269.
 Basiret, 218.
 Basra, 158.
 Batum, 157.
 Belçika, 10.
 Belgrad, 13-8.

Belka, 157.
 Benaluka, 156.
 Berat, 157.
 Berlin, 99.
 Besarabya, 52, 62.
 Bayazıt, 157.
 Beyrut, 157, 234.
 Biligniére (Malt müşavir), 158.
 Bismark, 63, 77, 80, 90.
 Bizans, 83.
 Boğazlar, 54, 62, 64.
 Bonneval (Kumbaracı Ahmet Paşa), 329.

Bosna, 72-3, 75-77, 79, 80, 267, 276.
 Bosna-Hersek, 78, 79, 80-2, 98, 162-3, 181, 289, 332, 343.
 Boşnaklar, 81, 181.
 Bourrée (Fransız elçisi), 26, 33, 203.
 Bögürdelen, 16.
 Buğdan, 66, 74.
 Bulgarlar ve Bulgaristan, 57, 72, 76, 83-100, 332.
 Bulgar Eksarhlığı, 91.
 Bulwer (İngiliz elçisi), 332.
 Bükreş, 54, 94.
 Burdur, 157.
 Bursa, 154.

C

Cava (İngiliz Hukuk müşaviri), 51.
 Canik, 157, 278, 283.
 Capoléon (Murat V'in doktoru), 364.
 Cebel-i Garbiye, 158.
 Cebel-i Lübnan, 157.
 Cemil Paşa (Hünkâr yaveri), 12, 13.
 Cemalettin (Şeyhülislâm), 206.
 Cemil Paşa (Viyana elçisi), 70.
 Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye, 211.
 Cenevre, 313.
 Ceride-i Askeriye,
 Ceride-i Havadis, 218, 252.
 Cevdet Paşa, (Ahmet Cevdet), 1, 152-3, 161-2, 164-5, 202, 206-7, 213, 216, 224, 237, 284, 285-6, 292, 360.

Cevher Ağa, (Harem ağası), 110.
 Cezayir, 23, 319.
 Cihan (Gazete), 218.
 Collard (Müellif), 57.
 Colovrat, 56.
 Corneios (Yunan komutanı), 23.
 Cromwell, 305.
 Couza (Eflâk - Buğdan beyi), 719.
 Cumandoros (Yunanistan başvekili), 23.

Ç

Çekler, 56-7.
 Çerkes Hasan (bk. Hasan), 360-1.
 Çıldır, 157.

D

Dalmaçya, 77.
 Danimarka, 185, 260.
 Danilo (Karadağ prensi), 4.
 Darülfünun, 202, 204-6, 222, 281, 293
 Darülmâarif, 204.
 Darülmuaallimat, 209, 222, 347.
 Darülmuaallimin, 193.
 Darüşşafaka, 212, 222.
 Delin, 157.
 Demokles'in kılıcı, 65.
 Dersaadet, 112.
 Derviş Paşa, 74-6, 109.
 Disraeli, 50.
 Diyarbakır, 157.
 Divan-ı Ahkâm-ı Adliye, 165-6.
 Dobroski (Çek bilgini), 56.
 Duruy (Fransız maarif nazırı), 338.
 Dürziler, 3, 91.

E

Ebûlgazi Bahadır, 295.
 Edirne, 54, 88, 156, 236.
 Eflâton, 294.
 Eflâk - Buğdan, 7-9, 13, 66, 74, 76, 93, 304, 341.
 Emin Bey (Başkâtip), 70.

Encümen-i Daniş, 205, 292.
Epir, 76.
Ergervi, 156.
Erzincan, 157.
Erzurum, 157.
Esat Paşa, 72, 74-6.
Esma Sultan, 1.

F

Fahri Bey (Maibeynci), 357.
Fredrik II, 317.
Fethülislâm, 16.
Fichte, 56.
Filibe, 96-8, 156.
Fizan, 158.
Floransa, 25.
Fransa, 10, 15, 18, 21-3, 26, 43, 50-3,
58, 60, 62-3, 65-6, 71, 78, 92,
98, 100, 126, 166, 204, 220, 225,
229, 236, 245, 249, 260-1, 295-9,
318-9, 230-1, 336, 338, 340, 343.
Fransuva Josef, 44.
Fener Patrikhanesi, 85, 86, 93.
Fuat Paşa (Sadrazam), 5, 10, 26, 40-2,
53, 68-9, 112, 118, 122-3, 127-9,
134, 140-2, 144, 152-3, 159, 163,
187, 197, 203-5, 208, 220, 225-9,
232, 235, 260, 267, 269, 280, 301-3,
323-4, 336, 338, 342, 346.

G

Galatasaray (Lise), 70, 203-4, 207,
211, 212, 222, 282, 286, 292, 339.
Galip Paşa, 186.
Gaston, 199, 286.
Gazneviyan, 294.
Gelibolu, 186.
Genç Osmanlılar, 37, 102, 145, 300,
305-315, 323, 326-8, 339, 362, 353.
Girit, 18-39, 66, 74, 76, 93, 145, 185,
236, 341.
Goethe, 56.
Görçakof, 21, 60, 80, 99.

Gülhane Hattı, 116-7, 117, 120, 138,
142, 144, 146, 181, 212, 223, 229,
248, 264, 274, 281, 298-9, 300-1,
341-2, 350.
Güney Kafkasya, 55.

H

Habeş, 48.
Hacı Dimitri, 94.
Hacı Hafızoğlu, 242.
Hacı Mihail, 20.
Hakayik-ül Vekayi, 219.
Halep, 157, 262.
Halât Paşa, 360.
Halil Paşa (Kaptan-ı derya), 133.
Halim Paşa, 53.
Hama, 157.
Hamit, 157.
Homs, 158.
Hanka (Çek bilgini), 56.
Hanya, 157.
Hartum, 48.
Hasan (Çerkes), 360-1.
Hasan Fehmi (Şeyhülislâm), 102-3,
140.
Hasan Hayrullah (Şeyhülislâm), 106,
108, 140.
Hayat (Gazete), 218.
Hayrettin Paşa (Tunuslu), 362.
Hazer Türkleri, 294, 306.
Herder, 55.
Hersek, 3, 4-6, 72-7, 82, 180, 183.
Hicaz, 41.
Hirş (Baron), 72, 236, 269, 270.
Hrvatlar, 57, 72.
Holştayn, 79.
Hurşit Paşa, 97, 142.
Hüdeyde, 158.
Hüseyin Avni Paşa, 5, 19, 35-7, 70,
72, 76, 97, 103-9, 134, 135, 142,
144, 186-7, 353-6, 360, 361-4,
367.
Hüsni Paşa, 70.
Hüseyin Vasfi Paşa, 313.

İ

İbrahim Muteferrika, 329.
 İbrail, 94.
 İbret (Gazete), 241.
 İçel, 157.
 İgnatief, 61, 67, 71, 99, 101, 280.
 İhsan Sungu, 293-4.
 İngiltere, 10, 22, 50-3, 59, 60, 63,
 65-8, 78, 81, 99, 132, 163, 166,
 180, 234, 245, 249, 256, 259,
 260, 298, 320-1, 311-2, 335, 340.
 İran, 262-3.
 İskenderiye, 39, 48.
 İslâmlar ve İslâhîk, 52-8, 64, 74, 78,
 83.
 İsmail Hami Danişment, 293.
 İsmail Paşa (Hıdiv), 29, 39-53, 115,
 236, 280, 303, 312.
 İspanya, 260.
 İsrail, 94.
 İstanbul, 9, 13, 17, 25, 34, 64, 67,
 70, 82, 90, 132, 134, 188, 201,
 225, 234, 272, 338, 355.
 İstanköy, 157.
 İstefanaki, 90.
 İstikbal (Gazete), 218.
 İsveç, 260.
 İşkodra, 70, 157.
 İtalya, 5, 9, 22, 59, 62, 65-6, 81, 99,
 100-1, 260.
 İzmir, 87, 131, 157, 234.
 Irak, 48.

J

Josef II, 317.
 George Venelin (Filolog), 87.
 Jungun, 56.

K

Kabull Paşa (Ticaret nazırı), 23.
 Kafkasya, 55, 277.
 Kahire, 39.
 Kalas, 94.

Kallegria, 79.
 Kandiye, 39.
 Kapıyoldası, 41.
 Karadağ, 3, 4, 6, 39, 57, 62, 64, 66-7,
 74-7, 79-82, 180, 341.
 Kara Halil (Fetva emini), 107.
 Karadeniz, 53-4, 60, 62, 64-5, 67.
 Karahisar, 157.
 Kara Mustafa Paşa, 317.
 Karasi, 157.
 Kars, 157.
 Kastamonu, 157, 267.
 Katerina II, 317.
 Katırcı Yarı, 34.
 Katkof, 74.
 Kaynarcı, 54.
 Kıbrıslı Mehmet Paşa, 156, 161.
 Kıpçak, 83.
 Kırım, 64, 66, 225, 277.
 Kızıl Deniz, 48.
 Kostaki Efendi, 28.
 Kostantin Musurus Paşa, 64.
 Kozan, 343, 345.
 Kotsivil, 146, 172-3.
 Köstence, 273.
 Krup, 185.
 Kubat, 83.

L

Lamartine, 305.
 Leopold,
 Lefter, 34.
 Lehliler ve Lehistan, 23, 56, 59, 127,
 294.
 Leidsdorf (Doktor), 365.
 Londra, 5-6, 59, 233, 234, 295, 305,
 320, 335.
 Londra sergisi, 251.
 Lübnan, 3, 74, 76, 91, 223, 244.
 Lui Filip (Fransa kralı), 320.
 Lütü Efendi (Vakanüvis), 9, 12, 19,
 95.
 Lisbon, 127.

M

Macarlar, 294.

Madrid, 125.

Mahmut I, 329.

Mahmut II ve Devri, 70-1, 89, 110, 112, 121, 160, 163-4, 178, 180, 184, 190, 193, 207-8, 213, 223, 225, 257, 265, 286, 289, 291, 298, 300, 313, 318, 319, 320, 326, 330, 345-6.

Mahmut Bey (Amedci), 360.

Mahmut Paşa, 365.

Mahmut Nedim Paşa, 64, 69, 72, 76-7, 80, 96-7, 101-7, 123, 124, 131-3, 150, 178, 180, 236, 238, 280, 302, 321, 342.

Mahmut Şevket Paşa, 76.

Mahrec-i Aklâm, 207.

Malatya, 157.

Mamarcı, 88.

Mamûretülâis, 157.

Manastır, 157, 188.

Manuel, 34.

Mardin, 157.

Mârûniler, 3, 91.

Meclisler, 143.

Meclis-i Ahkâm-ı Adliye, 145, 164, 166, 334.

Meclis-i Has, 143-4.

Meclis-i İcrat, 81.

Meclis-i Meşveret, 138.

Meclis-i Tanzimat, 14, 334.

Mecelle, 173-5.

Mecit Efendi (Hoca),

Medine, 158, 232.

Mehmet Ali Paşa, (Kaptanı Derya), 1.

Mehmet Ali Paşa (Mısır valisi), 18-9, 65, 112, 130, 252, 262, 289, 319.

Mehmet Bey (Genç Osmanlılardan), 302, 305, 309.

Mehmet Paşa (Kıbrıs), 2, 3, 124, 152.

Mehmet Necip Paşa, (Gürcü), 69.

Mehmet Refik Efendi, 140.

Mehmet Reşat, 40.

Mehmet Rüşdî Paşa (Mütercim), 103-4, 106, 110, 111-2, 122, 135-6, 353, 360-3, 365-7.

Mehmet Sabri Paşa (Vali), 95.

Mekke, 158, 232, 309.

Mekteb-i Mülkiye, 193-4, 207, 313.

Menteşe, 157.

Michel Douriché, 56.

Mihail (Sırp Beyi), 14.

Midilli, 157.

Milton, 56.

Mirabo, 106.

Mirko, 4.

Mithat Paşa, 72, 76, 96, 104, 106, 109, 132-3, 144, 148, 164, 198, 211, 220, 239, 240, 247, 249, 272, 275, 342, 344, 353-4, 358, 360-7.

Mısır, 39-53, 65, 115, 129, 294.

Memduh Paşa (Mektupçu), 360.

Mostar, 156.

Moustier (Fransız elçisi), 172.

Muhbir (Gazete), 301.

Muhip Efendi, 318.

Murat (Veliâht, Padişah), 2-3, 40, 105, 109, 110-1, 352-367.

Mussava, 42, 46.

Mustafa III, 355.

Mustafa Anım Paşa, 302.

Mustafa Celâlettin Paşa, 215, 294.

Mustafa Fazıl Paşa, 44, 295, 302-3, 305, 307, 324, 326.

Mustafa Naili Paşa, 24-5, 27, 163.

Mustafa Reşit Paşa, 68-9, 90, 132, 152, 258, 295, 312, 319, 320, 321-3, 330, 342, 363.

N

Namık Kemal, 198, 241, 246-7, 262, 292, 295, 307, 310, 312-3, 316, 324-5.

Namık Paşa, 3, 184, 210.

Nafia Meclisi, 150.

Napolyon III, 3, 8, 19, 21-2, 26, 58-60, 117, 154, 358.
 Necit, 158.
 Nedimof (Mahmut Nedim Paşa), 72, 74-5.
 Neophytos, (Bulgar papası), 87.
 Nevres Paşa, 144.
 Nikola (Rus çarı), 89, 129.
 Nil, 48.
 Niş, 88-9, 132, 155-6, 210, 267.
 Nohar Paşa, 43, 45, 52.
 Nizam-ı Cedid, 138, 318.
 Nizamiye mahkemeleri, 167.
 Nuri (Genç Osmanlılardan), 302, 305.

O

Oğuzlar, 83.
 Orléan, 364.
 Orta Anadolu, 244, 278.
 Orta Asya, 55.
 Osmanlıyan, 294.
 Osmanlı Ordusu, 18, 190, 192.
 Osman Paşa, (Gümrükçü), 129.
 Osmanlı Vilâyetleri, 156, 158.

Ö

Öjeni (Fransa İmparatoriçesi), 44, 236.
 Ömer Hüsameddin Efendi, 140.
 Ömer Paşa, 4, 5, 27-8, 34.
 Özbek, 294.

P

Palmerston, 9.
 Paicii, 86.
 Panislâvizm, 64.
 Papazevi, 90, 92.
 Pazarcık, 98.
 Paris, 30, 62-8, 70, 74, 304, 233, 283, 319.
 Payas, 157.
 Peçenekler, 83.
 Pertev Paşa, 143.
 Petro (Büyük), 58, 317.

Peyiba, 13, 260.
 Piyemonte, 10, 12, 39, 59, 180, 340.
 Pogodin, 57.
 Poti, 243.
 Pristo Kadın, 365.
 Prusya, 5, 10, 50, 52-3, 60-1, 66, 68, 180, 184-6, 189, 260, 320, 340.
 Prokesch (Baron), 266, 268.

R

Rauf Paşa, 28, 76.
 Ragüza, 76, 79, 82.
 Raşit Paşa, 82.
 Redif Paşa, 108, 365.
 Refik Bey (Genç Osmanlılardan), 302.
 Resmo, 18, 157.
 Reşat (Genç Osmanlılardan), 295-6, 302, 305.
 Rıza Efendi (Bursalı), 161-2.
 Rıza Paşa (Serasker), 1, 3.
 Rıza Paşa (Tophane Müfiri), 360.
 Rivers Vilson, 51.
 Robespierre, 305.
 Roçilt, 50.
 Rodos, 157.
 Roma, 59.
 Romanya, 7, 9-13, 341.
 Rum Patriği, 92-3.
 Ruslar ve Rusya, 4, 5, 7, 18, 22-3, 51, 53, 62-6, 72, 74, 75, 79, 80-1, 87-8, 97, 99, 100-1, 166, 177, 180, 197, 204, 240, 260, 263, 299, 309, 311, 331-3, 337, 340.
 Ruscuk, 156-6, 210.
 Rousseau, (J. J.), 305.
 Rüstem Bey, 68.
 Rutenler, 57.
 Rüştü Paşa (Mütercim), 72, 128, 134, 186, 342, 254.
 Rüştü Paşa (Şirvani zade), 70, 72, 105, 172.

S

Sabah (Gazete), 218.
 Sabri Paşa (Vali), 88.

Sadakat (Gazete), 218.
 Sadık Paşa, 37.
 Sadullah Bey (Başkâtip), 366.
 Sadrazamlar, 124, 136.
 Sait Efendi (Sadaret Müsteşarı), 360.
 Saint Petersbourg, 68, 127, 129.
 Saint Syr, 39.
 Sait Paşa (Mısır valisi), 39, 49.
 Sakız, 157.
 Samakof, 87.
 Samira, 157.
 Samsun, 265, 267, 284.
 San'a, 158.
 Saruhan, 157.
 Sava Efendi, 28.
 Sayda, 131.
 Selçukiyân, 294.
 Selânik, 87, 98, 234, 237.
 Selim III, 112, 138, 175, 178, 184,
 190, 318, 321.
 Selim Paşa, 99.
 Semendre, 16.
 Server Paşa, 79.
 Sevakın, 42.
 Sıhhiye Meclisi, 150.
 Sırp lar ve Sırbistan, 13, 17, 57-8, 66
 76-9, 86, 93, 180, 304.
 Sofroni, 86.
 Sofya, 98, 156, 210.
 Süleyman (Kanunî), 305.
 Süleyman Paşa, 107-9, 302, 354.
 Suphi Paşa, 161-2.
 Suriye, 48, 66, 180, 225, 262.
 Stanley (Lord), 44.
 Stratford (Lord), 331.
 Süveyş, 43-4, 48, 262.

Ş

Şahin Paşa, 24.
 Şam, 188.
 Şark Meselesi, 65.
 Şatobriyan, 56.
 Şarl (Romanya prensi), 12.
 Şems (Gazete), 218.
 Şerif Paşa (Mısırh), 52.

Şeyhülislâmlık ve Şeyhülislâmlar,
 136-141.
 Şinasi Efendi, 321-2.
 Şirket-i Hayriye, 252.
 Şlezvig, 59.
 Şumnu, 188.
 Şura-yi Devlet, 144, 156, 201.
 Şirvani Zade (Rüşdü Paşa), 184.

T

Tahsin Efendi (Hoca), 205.
 Takvim-i Vekayi, 218.
 Tasvir-i Efkâr, 301.
 Tercüman-ı Ahval, 301.
 Tesalya, 76.
 Tevfik Paşa (Mısır Hıdivi), 52-3.
 Tevhide Sultan, 42-43, 115, 122.
 Tiflis, 263.
 Turnova, 93, 156.
 Trablusgarp, 2.
 Trablusşam, 157.
 Trochus, 295.
 Travnik, 156.
 Tott (Baron), 329.
 Tulca, 155.
 Tuna ve Tuna vilâyeti, 132, 154-5,
 247, 249, 272, 275, 314, 337, 343-4.
 Turşucu zade (Ahmet Muhtar), 140.
 Türkistan, 55, 291-2, 294.
 Türkler ve Türkiye, 5, 13-4, 60, 62,
 67, 69, 80-4, 86-7, 97-8, 101, 103,
 112, 126, 129, 131-2, 158, 170-1,
 174-5, 178-9, 181, 189, 199, 204,
 219, 225, 236, 238-241, 244, 246,
 249, 250-3, 264-5, 274, 277-8,
 286, 289, 290-5, 307, 309, 326-8,
 330-3, 335-6, 343, 353, 345, 348-9,
 352.
 Türkmen, 294.

U

Ulûm (Gazete), 294.
 Ulah havası, 13.
 Uygurlar, 294.

Ü

Üsküp, 76.

V

Vakit (Gazete), 218, 355.

Varna, 156, 257.

Van, 157.

Velço, 88.

Veli Paşa, 19.

Vidin, 89, 156, 267.

Viyana, 60, 77, 317, 331.

Y

Yafa, 191.

Yanya, 156.

Yavuz (Sultan Selim), 137.

Yaver-i Ekrem, 140.

Yemen, 188.

Yeniçeri Ocağı, 299, 345.

Yeni pazar, 156.

Yıldırım Bayazıt, 318, 253.

Yorgi (Yunanistan kralı), 21.

Yozgat, 157.

Yunanlılar ve Yunanistan, 18-26, 31-33, 35-6, 175, 197, 209.

Yusuf Akçura, 299, 308.

Yusuf İzzettin, 40, 361-2.

Yusuf Kâmil Paşa, 118, 129, 130, 134, 144.

Yusuf Peygamber, 43.

Z

Zenbelli Ali Efendi,

Zengibar, 48.

Ziştovi, 98.

Zeynep Hanım, 130.

Ziya Bey (Paşa), 17, 37, 123, 149, 161-2, 198, 214, 242, 247, 277, 279, 292, 295, 305-6, 309, 312-3, 316, 321, 346.

Res. 1 — V. Sultan Murat

Res. 2 — Âli Paşa

Res. 3 — Fazıl Mustafa Paşa

Res. 4 — Hüseyin Avni Paşa

Res. 5 — Hidiv İsmail Paşa

Res. 6 — Cevdet Paşa

Res. 7— Şirvanî Zade Mehmet Rüştü Paşa

Res. 8 — Mütercim Mehmet Rüştü Paşa

Res. 9 — Şair Ziya Paşa

D Ü Z E L T M E L E R

Sahife	Satır	Yanlış	Doğru
6	16	Asim	azım
12	30,37	faham	fiham
12	32	bildave	bidda've
21	17	Aleksand	Aleksandr
21	37		ı
37	17	kader	kadir
43	18	Yuzuf Alehiselâm	Yusuf Aleyhisselâm
47	1	Hirf	Hiref
74	31	Nevsin	Nevesin
80	14,15	Andraş	Andraşi
94	7	Yerköyü	Yergöğü
94	31	ahirin	aharın
105	13	tehiyye	tehyie
105	6	muhafazai den sonra	hukuk-i
115	10	valid	valid-i
123	5	haymenecsin	haymenişin
129	25	yakalmıştır	yakalanmıştır
129	27	paşa	paşa'nın
135	18	Mehmet Rüştü	Mütercim Mehmet Rüştü
137	34	kazanması	kazanması
141	16	tehhie	tehyie
170	9,14,14,16	Devani	Devvani
172	26	Marqui	Marquis
179	3	Muhakim-i	Mahakim-i
199	36	Turqie	Turquie
200	34	Recueil	Recueil
257	4	Kolbtancı	Kılâbdancı
266	25	Baron	Baron de
277	25	emläke	emläki
280	17	İgnatif	İgnatief
284	25	resusullah	Resulullah
295	6	Şimal	Dogu
295	30	etmiyecek	etmemek
306	6	Cromwell	Cromwell
309	not 1	Général	Générale
326	26	Zimahşerifler	Zemahşerifler
329	11	Bonval'in	Bonneval'in

03. 06. Y. 0152 - 803

000395

ISBN 975-16-0010-3 Tk.

ISBN 975-16-0019-7

9 789751 600196

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ, ANKARA - 2

25.92 TL